

PROSOPON

Europejskie Studia Społeczno-Humanistyczne
Nr 2/2013

PROSOPON

European Humanities and Social Studies
No. 2/2013

Czasopismo punktowane Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w Polsce.
Lista B, 5 pkt, poz. 1754

The magazine scored by Ministry of Science and Higher Education in Poland.
List B, 5 points, pos. 1754

PROSOPON

Europejskie Studia Społeczno-Humanistyczne
European Humanities and Social Studies

Instytut Studiów Międzynarodowych i Edukacji Humanum
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of National Academy of Sciences of Ukraine
Warsaw Academy of Computer Science, Administration and Management (Poland)
International School of Management in Prešov (Slovakia)

Rada Naukowa | Scientific Council:

Przewodniczący / Chairman: Akademięk Ella Libanova
Prof. nzw. dr hab. Zdzisław Nowakowski, prof. RNDr. Lev Bukovský, DrSc, Ing. Jiří Koleňák, Ph.D., MBA

Członkowie | Members:

Jewgenij Babosov, Olga Balakiriewa, Olga Budak, Michal Bochin, Olga Březinová, Robert Burcher, Pedro Ortega-Campos, Paweł Czarnecki, Sławomir Czepielewski, Władimir Czuzikow, Pavol Dancak, Nadieżda Deeva, Rudolf Dupkala, Marcel F. Fresco, Vasilii Gricenko, Maria-Luisa Guerra, Józef Fraś, Dieter Grey, Tomáš Jablonský, Mariusz Jędrzejko, Tatiana Jefimienko, Dietmar Jahnke, Radek Jurčik, Martin Jurašek, Borys G. Judin, Jindřich Kaluža, Aneta Karageorgiewa, Anatolij M. Kolot, Pavel Kouba, Andrzej Korczak, Remigiusz Król, Norbert Kanswohl, Slavomír Laca, Mieczysław Lubański, Richard Lee, Herman Lodewyckx, František Mihina, Piotr Mikołajczyk, Erich Moll, Vassilis Noulas, Abdumjalik I. Nysanbajew, David Pellauer, Olena Perełomowa, Henryk Piłus, Kazimierz Rajchel, Jurii Reznik, Michail Romaniuk, Władimir Sudakow, Wojciech Slomski, František Smahel, Marek Storoška, Stanislav Stolárik, Helen Suzane, Maciej Tanaś, Alex Tiapkin, Walentyn Wandyszew, Zachraij Wernalij, Peter Vojcik, Patrick Vignol, Luciana Vigne, Eugeniusz Zablocki, Igor Zahara, Nonna Zinovieva, Jan Zubelewicz, Juraj Žiak, Marek Zmigrodzki

Lista recenzentów | List of reviewers:

Lista recenzentów znajduje się na stronie www.prosopan.pl oraz na końcu numeru

Kolegium Redakcyjne | Editorial boards:

Dr Juraj Žiak, Mgr. Viktor Smejkal, Dr Dariusz Pater, Dr Jerzy Chorążuk,
Dr inż. Magdalena Nowakowska, Mgr Mateusz Czepielewski, Dr Slávka Karkošková, PhDr. Rudolf Dupkala,
Prof. Jurij Kariagin, Dr Mária Marinicová, Prof. Elena Makarowa, Prof. Walery Nowikow

Redaktor Naczelny / Editor

Prof. nzw. dr hab. Zdzisław Sirojć

Sekretarz redakcji / Assistant editor:

Andrzej Goworski

Redaktorzy tematyczni | Section Editors:

Prof. nzw. dr hab. Bronisław Burlikowski, burlikowski@vizja.pl
Prof. nzw. dr hab. Henryk Piłus, pilus@vizja.pl
Dr hab. Anna Wawrzonkiewicz-Słomska, a.wawrzonkiewicz@op.pl

Redaktorzy językowi | Language Editors:

Prof. Tamara Yakovuk – język rosyjski, tiyakovuk@yandex.ru
Dr Juraj Žiak – język angielski i słowacki, ziak.juraj@gmail.com
Prof. Ramiro Delio Borges de Meneses – język, angielski, hiszpański i portugalski, borges272@gmail.com
Mgr Marcin Szawiel – język polski, marcin.szawiel@wp.pl
Mgr Martin Laczek – język angielski, martin.laczek@yahoo.co.uk
Mgr Artur Brudnicki – język angielski i francuski

Redaktor statystyczny i techniczny | Statistical Editor: mgr inż. Adam Polkowski

Opracowanie graficzne, skład i łamanie | Graphic design: mgr inż. Adam Polkowski

Adres redakcji i wydawcy | Publisher:

Instytut Studiów Międzynarodowych i Edukacji Humanum, ul. Złota 61, lok. 101, 00-819 Warszawa

Co-editor

Wyższa Szkoła Informatyki, Zarządzania i Administracji w Warszawie, Meksykańska 6, 03-948 Warszawa

Printed in Poland © Autorzy poszczególnych tekstów

Żaden fragment tej publikacji nie może być reprodukowany, umieszczany w systemach przechowywania informacji lub przekazywany w jakiegokolwiek formie – elektronicznej, mechanicznej, fotokopii czy innych reprodukcji – bez zgodny posiadacza praw autorskich

Wersja wydania papierowego PROSOPON. *Europejskie Studia Społeczno-Humanistyczne* jest wersją główną www.prosopan.pl

ISSN 1730 – 0266

Spis treści | Contents

E.C. Бабосова	7
Социально-философские проблемы адаптации молодых специалистов в научно-исследовательском коллективе	
<i>Social and philosophical problems of adaptation of young professionals in research groups</i>	
Jana Cocuřová	21
Analytical view of the relation between training & development and organizational performance	
Paweł Czarnecki.....	33
Modern computational issues of sexual ethics	
Aniela Czudek.....	49
Czy powinniśmy słuchać terrorystów?	
<i>Should we listen to terrorists?</i>	
Małgorzata Dobrowolska.....	65
Asertywność jako wskaźnik spójności wybranych grup zawodowych	
<i>Assertiveness as an indicator of cohesion selected occupational groups</i>	
Marta Gluchmanová.....	87
Starnúca spoločnosť a jej problémy	
<i>An aging society and its problems</i>	
Ivica Gulášová, Lenka Görnerová, Ján Breza, jr., Ján Breza, Zuzana Bačíková, Viktorya Gotra.....	95
Homelessness as the multidisciplinary problem	
Ivica Gulášová, Ján Breza ml., Ján Breza.....	105
Nevyslovené otázky pacientov s onkologickým ochorením	
<i>Unspoken questions of patients with cancer</i>	
Ivica Gulášová, Lenka Gornerová, Ján Breza ml., Ján Breza	119
The importance of health counseling centers in process of protection, development and support of public health in Slovakia	
Róbert Hurný.....	127
K Hegelovmu ponímaniu občianskej spoločnosti a etatizmu	
<i>On Hegel's comprehension of civil society and statism</i>	

Marek Ilnicki.....	151
Tworzenie się kapitalizmu oligarchicznego w Rosji w latach 90. XX wieku <i>Oligarchic capitalism formation in Russia in the 90s of the XX century</i>	
Victor Kaplun, Igor Litvine.....	173
Evaluation of reliability and corresponding financial implications of maintaining autonomous systems of energy supply	
Jaroslava Kmecová.....	183
Mládež dneška <i>Youth of today</i>	
Miroslav Kopnický, Eva Dolinská	197
Muzycy kościelni w Kościele rzymskokatolickim po Soborze Watykańskim II <i>Musicians church in the Roman Catholic Church after Vatican II</i>	
Andrzej Korczak	215
Tales - woda jako arche <i>Tales - water as arche</i>	
Jiří Koleňák, Lucie Koleňáková	221
Management of Companies in Conditions of Eastern Europe Countries and Russia - Barriers and Challenges	
Michaela Lapošová	237
Ohlas hegelovej filozofie v tvorbe Ľ. Štúra <i>Reactions to hegel's philosophy in the works of Ľ. Štúr</i>	
Stanislava Lištiak Mandzáková, Dagmar Marková	251
Morálne posudzovanie autostimulácie u osôb s mentálnym postihnutím <i>Moral assessment of masturbation in persons with intellectual disabilities</i>	
Mária Marinicová.....	263
Values and current human value system	
Ramiro Délio Borges De Meneses.....	271
A hospitalidade entre a ascese e a mística segundo Derrida <i>Hospitality between asceticism and mysticism as Derrida</i>	
Krystyna Teresa Panas	285
The level of emotional intelligence and the faces of emotional blackmail of girls at the Youth Detention Centre and the Young Offenders' Institution in in Warsaw Falenica	

Ireneusz Marian Światała	303
Starość człowieka, jako problem społeczno-etyczny <i>Old age man, as the socio-ethical</i>	
Wojciech Słomski	315
Ю.М. Лотман. Теория текста <i>YU.M. Lotman. Theory text.</i>	
Jolanta Szulakowska-Kulawik.....	335
Oswajanie się z „innym” - edukacja do dialogu - propozycje według teorii inkontrologii <i>Accustoming with the „other” - education for a dialogue - propositions in accordance with a theory of incontrology</i>	
Д.О. Устрижицкая.....	353
Российский транзит и проблема перспектив <i>Russian transit problem and prospects</i>	
Martin Vološin.....	369
Inovačné procesy v krajinách strednej a východnej Európy v podmienkach globalizácie <i>Innovation Processes in Central and Eastern Europe in the Conditions of Globalization</i>	
Bartosz Zylik.....	383
Kara pozbawienia wolności jako ostateczny środek karny. Założenia i implikacje praktyczne Kodeksu Karnego z 1997 r. <i>Imprisonment as a last resort penalty. Assumptions and practical implications of the Criminal Code of 1997</i>	
Lista recenzentów List of reviewers	397

PROSOPON

NR 2/ 2013

[7-19]

Е.С. Бабосова

National Academy of Sciences of Belarus

Социально-философские проблемы адаптации молодых специалистов в научно-исследовательском коллективе

Social and philosophical problems of adaptation of young profes- sionals in research groups

Key words: *philosophical, social*

Важнейшим компонентом включения молодежи в сферу науки является процесс ее адаптации к работе в научно-исследовательских коллективах. Как сообщество, обладающее определенным творческим потенциалом, он имеет свою специфическую структуру и особенности, которые в значительной мере отличают его от любого другого коллектива. Научно-исследовательский коллектив можно определить как «группу лиц, которые подготовлены использовать определенные исследовательские средства, методики и концепции, составляют... специальное подразделение, сгруппированное вокруг определенной проблемы... каждый член группы использует методы и знания, поддерживая постоянную связь с другими членами группы и подвергая непрерывной проверке свои постулаты, в силу ограничений, налагаемых на них работой коллег... группа несет коллективную ответственность за конечный продукт» [1; 33-34].

Современные исследовательские проекты требуют привлечения специалистов из самых различных научных дисциплин и являются междисциплинарными. Это обусловлено тем, что в настоящее время

ученый, а в особенности в области естественных и технических наук, не может работать в одиночку: ему необходима дорогостоящая аппаратура, оборудование и материалы для проведения тех или иных исследований. Кроме того, сами научные проблемы стали столь сложны, что не могут быть решены усилиями отдельного ученого. Например, ракетно-космическая программа не может быть реализована без тесного взаимодействия специалистов разного профиля – физиков, математиков, компьютерщиков, физиологов и психологов. Многие проекты, реализуемые специалистами, представляющими одну науку, так называемые монодисциплинарные, также предполагают разделение функций внутри них. Положительным фактором является то, что научная продуктивность каждого члена исследовательского коллектива возрастает с увеличением числа функций и специальностей всего коллектива, так как «объединение ученых в коллектив порождает нелинейное взаимодействие между ними и, как следствие, не аддитивное, а более резкое возрастание зависимости коллективного результата от усилий отдельных ученых» [2; 226].

Создание продуктивного коллектива с благоприятной трудовой атмосферой, взаимной симпатией, взаимопомощью и поддержкой является важной задачей. Адаптация в коллективе выступает как необходимое условие продуктивной научно-исследовательской деятельности, а такая деятельность, в свою очередь, не может существовать без адаптации личности в данной социальной среде. В своей сущности адаптация есть увеличение степени «свободы личности в социуме» [3; 219]. Ее предметное содержание составляет приспособление человека как личности к определенным нормам, правилам, условиям, принципам социальной среды, одним из важнейших компонентов которой выступает коллектив, в том числе и научный. Адаптационное состояние молодого человека, включающегося в научно-исследовательскую деятельность, представляет собой более или менее быструю ориентацию в специфической динамической социальной системе, каковой является научный коллектив, приводящую к приобретению дополнительной степени уверенности и свободы в общении адаптанта со своими более опытными коллегами по исследовательской деятельности.

Большая значимость успешности данного процесса предопределяется тем, что у молодежи часто возникает резкое несоответствие между представлением о содержании и характере труда, которое сложилось у них во время обучения в вузе, и тем, которое стало формироваться в процессе включения в профессиональную деятельность в научно-исследовательском коллективе. «Данное противоречие приводит к тому, что большинство молодых специалистов чувствуют себя не на своем месте, а это, в свою очередь, способствует текучести молодых кадров» [4; 149]. Чем быстрее молодой специалист сумеет преодолеть такое противоречие, тем успешнее завершится процесс адаптации. Имея ряд общих черт с адаптационным процессом, в который включаются молодые люди, приходя в производственный, учебный и другие коллективы, адаптация в научно-исследовательском коллективе обладает рядом специфических особенностей.

Во-первых, эти особенности обусловлены спецификой научной деятельности. К процессу и результатам исследовательского труда наряду с общими требованиями, присущими любому виду трудовой деятельности (эффективность, качество, организованность и так далее), также предъявляются совершенно уникальные, свойственные только для научно-исследовательской работы, - наличие оригинальности, новизны, эвристичности. Поэтому адаптация молодого исследователя неизбежно должна в той или иной степени воплощать в себе специфику самой науки как особого вида деятельности. Здесь на первый план выдвигаются не усвоение и воспроизводство уже известных идей, норм, принципов, что характерно, например, для области материального производства, а применение оригинальных подходов, генерирование инновационных идей, знаний, получение новых экспериментальных данных.

Во-вторых, включаясь в сферу научной деятельности, молодой человек адаптируется не просто к науке как таковой, а к специфическому виду исследовательской деятельности в определенной области знаний или в научной дисциплине. Поэтому адаптационный процесс здесь в решающей степени предопределяется тем, насколько органично молодой человек

включается в конкретную исследовательскую программу, выполняемую тем или иным научно-исследовательским коллективом.

В-третьих, молодой специалист осуществляет процесс вхождения в новую для себя социальную среду деятельности и общения как индивид, обладающий совершенно определенными личностными качествами, ценностными ориентациями, мотивационной структурой, которые приобретаются им в определенных видах деятельности и системах общения и с которыми он включается в данный научный коллектив, стремясь приспособиться к сложившейся в нем системе социальных, в том числе межличностных, отношений, к ролевой структуре, способам и нормам общения, оценок и так далее.

Все эти причины в некоторых случаях действуют одновременно, усиливая друг друга, а это еще больше затрудняет процесс адаптации новичка к деятельности научно-исследовательского коллектива. Это может привести к ситуации, при которой происходит постепенное угасание интереса к научно-исследовательской деятельности, и молодой ученый предпочтет выбрать другую сферу профессиональной деятельности. Так, согласно данным социологического исследования, проведенного сотрудниками ГНУ «Институт социологии НАН Беларуси» в 2012 г., 18,2% опрошенных молодых научных сотрудников планируют уйти из науки в другую сферу деятельности. Собираются дальше заниматься научной деятельностью в своей научной организации более трети респондентов - 38,7%. Хотят и дальше заниматься научной деятельностью, но сменить место работы 5,8%. Особенно настораживает тот факт, что более трети (33,5%) молодых ученых затруднились однозначно ответить на вопрос о планах профессиональной деятельности на ближайшую перспективу.

По данным опроса, важным фактором, который способствует адаптации молодежи в научно-исследовательском коллективе, служит уровень материально-технического обеспечения научных исследований, в которых принимается участие. Так, 16,1% опрошенных молодых научных сотрудников хотят сменить место работы из-за невозможности вести полноценные научные исследования ввиду отсутствия современной материально-технической базы.

Еще одним серьезным фактором, оказывающим негативное влияние на адаптацию молодежи в сфере научно-исследовательской деятельности, является не востребованность результатов научных исследований – планируют оставить науку из-за этого 13,9% респондентов. К сожалению, до сих пор результаты многих уникальных научных исследований остаются невостребованными. Одной из причин является отсутствие связующих звеньев в цепи наука-технология-производство.

Следующим негативным фактором является недостаточный уровень бюджетного финансирования научных исследований – предпочитают из-за этого сменить работу 13,1% респондентов. Низкий уровень бюджетного финансирования научных исследований, в свою очередь, приводит к снижению количества специалистов, занимающихся научно-исследовательской деятельностью.

Немаловажным фактором, негативно влияющим на адаптацию молодежи в сфере научно-исследовательской деятельности и приводящим к миграции молодых ученых в другую сферу профессиональной деятельности, является неопределенность будущего своей лаборатории (отдела, сектора) – так считают 12,4% респондентов.

Наиболее острой проблемой, негативно влияющей на планы профессиональной научной деятельности молодых научных сотрудников, является заработная плата. Ее среднемесячный размер остается невысоким, в то время как в среднем по отрасли он гораздо выше. В результате это приводит к недостаточному притоку талантливой молодежи в науку и ее оттоку в другие сферы профессиональной деятельности – 38,7% планируют уйти из науки по этой причине.

Сильно действующим мотивирующим фактором активного исследовательского труда, в первую очередь для молодых научных сотрудников, является наличие перспектив карьерного роста. Среди респондентов, входящих в состав возрастной когорты до 29 лет, 11,7% намерены уйти из сферы научно-исследовательской деятельности ввиду отсутствия перспектив успешной научной карьеры.

Отметили, что планируют уйти из науки и сменить сферу профессиональной деятельности, поскольку поняли, что наука не является их призванием 6,6% молодых научных сотрудников.

И все же далеко не всё в процессе приспособления молодежи к научному коллективу вызывает в ее среде негативную оценку и приводит к исследовательской дезадаптации. Несомненно, благоприятной для адаптации молодежи к научной деятельности является ситуация, в которой, несмотря на большое количество проблем, связанных с адаптацией в сфере научно-исследовательской деятельности, для 60,6% респондентов научная деятельность является призванием (да – 21,9%, скорее да – 38,7%).

Включаясь в новое для себя социальное пространство науки, молодой человек в процессе адаптации к исследовательской деятельности начинает усваивать основную особенность этой деятельности – органическую взаимосвязь индивидуального и коллективного творчества. Как правило, включаясь в выполнение исследовательского проекта, сотрудники, в том числе и молодые, знают в общих чертах основные очертания исследуемой проблемы и ее программные контуры и сознательно, чаще всего творчески вносят свой индивидуальный вклад в коллективную исследовательскую деятельность. Поэтому важную мотивационную роль в активной научной работе играет наличие в исследовательском коллективе благоприятного социально-психологического климата, создающего хорошие условия для того, чтобы индивидуальные творческие усилия молодых сотрудников получили объективную оценку и своевременное признание.

Важную роль научный коллектив выполняет в формулировании у молодых ученых в процессе их адаптации к исследовательской работе образцов научного поведения, санкционируемого и одобряемого данным исследовательским сообществом, а также присущих науке идеалов, ценностей и норм. Эти образцы, нормы и ценности обычно не декларируются в явной форме, а формируются у молодого человека, включенного в научно-исследовательскую деятельность, путем следования и подражания более опытным научным сотрудникам (не только научному руководителю) в процессе повсеместного общения с ними, совместной исследовательской работы, когда постоянно и ненавязчиво такие стандарты

в процессе повседневного взаимодействия с более умудренными жизнью коллегами становятся неотъемлемыми социально-психологическими качествами личности, включающейся в научную деятельность. В этом процессе существенное значение имеет и поддержка, и порицание, и похвала старших коллег, получивших признание в определенной сфере научно-исследовательского труда.

С учетом этих важных обстоятельств, отражающих социально-психологическую неудовлетворенность адаптанта сложным процессом его вхождения в научный коллектив, следует не пропускать не замеченным его любой, даже незначительный успех. По-видимому, первыми обратили на это внимание американские социологи Д. Пельц и Ф. Эндрюс, подчеркнувшие важность того, чтобы в течение первых пяти - десяти лет работы молодого ученого в исследовательском коллективе его успехи не оставались не замеченными. Отмечая эти успехи, следует одновременно проявлять заботу о том, чтобы у молодого специалиста была возможность браться за более увлекательные задачи, когда он созрел для их выполнения, и чтобы «он всегда имел возможность учиться, пополнять арсенал своих знаний и навыков в исследовательской деятельности, что очень существенно для его самовыражения» [5; 335].

На адаптацию молодых научных сотрудников к исследовательской работе оказывает существенное влияние современное состояние белорусской науки в целом и академической в частности. Результаты социологического опроса свидетельствуют о том, что молодые ученые неоднозначно оценивают современное положение дел в научной сфере республики.

Только 11,8% респондентов оценивают ситуацию в белорусской науке как стабильную и с хорошими перспективами дальнейшего развития; 59,4% - оценивают положение в науке как неустойчивое; 16,6% - как кризисное, без достаточных гарантий и перспектив развития; 12,2% - затруднились высказать свою точку зрения.

Оценка молодыми научными сотрудниками современного положения НАН Беларуси в целом схожа с оценкой, данной респондентами в отношении белорусской науки в целом. Только 8,0% респондентов

оценивают ситуацию в академической науке как стабильную и с хорошими перспективами дальнейшего развития; 49,6% – оценивают положение в академической науке как неустойчивое и отмечают, что перспективы дальнейшего развития НАН Беларуси неоднозначны; 29,9% – характеризуют его как кризисное, без достаточных гарантий и перспектив развития; 12,4% – затруднились с оценкой.

Положение своих институтов респонденты оценивают по сравнению с наукой в целом немного выше, но и эта оценка достаточно низкая. Так, только 16,8% респондентов оценили положение своих институтов как стабильное. Как неустойчивое и неоднозначное определяют его 52,6%; как кризисное, без достаточных гарантий и перспектив развития – 19,7%.

Для молодого человека, включающегося в сферу научной деятельности, весьма важным является осознание им своего положения в науке. Только 15,3% молодых научных сотрудников оценивают личностную ситуацию в исследовательском коллективе как стабильную и с хорошими перспективами; 51,1% – оценивают свое положение в академической науке как неустойчивое и неоднозначное, 8,8% – как кризисное без достаточных гарантий и перспектив.

На такое восприятие ситуации, сложившейся в ряде академических организаций и институтов в настоящее время, оказывает влияние ряд причин. Прежде всего, респонденты отмечают сложную кадровую ситуацию, создавшуюся в их научных организациях. Проблема с кадрами обусловлена, по мнению молодых научных сотрудников, недостаточной мотивированностью перспективных молодых ученых на эффективную деятельность ввиду низкого уровня их заработной платы – так считает 68,6% респондентов. Проблема заработной платы в науке приводит к недостаточному притоку талантливой молодежи в исследовательские научные коллективы и уходу перспективных научных работников в другие сферы деятельности (это отметили 27,0% респондентов). В результате происходит распад уже сложившихся научных школ – так считает 7,0% респондентов. Кроме того, негативно влияют на ситуацию и другие причины: низкий уровень материально-технического обеспечения исследований (38,7%), невостребованность результатов научных

исследований (31,4%), недостаточный приток талантливой молодежи (20,4%), закрытие перспективных научных исследований из-за недостатка финансирования (17,5%). Также многие молодые исследователи отмечают низкий уровень деловых качеств руководителей и их компетентности в области инновационного менеджмента (13,1%), низкий уровень научных исследований и разработок (12,4%), ограниченные возможности для научно-инновационной деятельности (13,1%).

Положение молодых научных сотрудников и их социальное самочувствие, сложившееся в научных организациях НАН Беларуси, помимо отмеченных выше факторов, определяют, по мнению опрошенных научных работников, и другие факторы. Респонденты отнесли к ним: низкий уровень финансирования науки и недостаточное материально-техническое обеспечение исследований (каждую из позиций отметили 67,2% респондентов), крайнюю степень бюрократизированности науки на всех уровнях (так считает 56,9% респондентов); продолжающееся снижение престижа профессии ученого в белорусском обществе (36,5%); недостаточно эффективное управление наукой в Беларуси (31,4%); отсутствие объективных критериев оценки научного труда (16,8%).

Конечно в развитии науки в Беларуси, в частности академической, существует немало положительных тенденций. Обращает на себя внимание тот отрадный факт, что согласно данным социологического исследования среди положительных изменений, которые произошли за последние три года в их структурном подразделении, респонденты отметили три важных направления научной деятельности: приток молодежи (46,0%), повышение квалификации и профессионализма научных работников (27,7%) и повышение уровня научных исследований (23,4%). Кроме того, респонденты считают, что значительно вырос уровень международных связей (13,9%) и улучшилась материально-техническое обеспечение научных исследований (13,9%).

Как было отмечено выше, респонденты отметили ряд положительных изменений в кадровом составе академических институтов: идет процесс омоложения научных коллективов. Вместе с тем большинство научных сотрудников, в том числе молодых, считают, что есть нерешенные кадровые

проблемы. Несмотря на предпринимаемые усилия, заработная плата в науке остается недостаточной для повышения престижа научного труда, стабилизации кадровой ситуации и притока молодежи в сферу науки. Увеличение разрыва между минимальным и максимальным уровнем оплаты затронуло именно те категории научных работников и специалистов, проблема дефицита которых в научных структурах сегодня стоит особенно остро.

Произведенный теоретический анализ, а также обобщение результатов эмпирических социологических исследований дают основания для вывода, согласно которому исследовательский коллектив оказывает существенное, подчас очень значительное влияние на адаптацию и включенность молодежи в научное творчество. Важную роль в данном процессе играют также высокий уровень удовлетворенности содержанием проводимых исследований, наличие перспектив карьерного роста, уровень удовлетворенности заработной платой, материально-техническая обеспеченность научных исследований. Существенное значение в развертывании этого процесса имеет также включение молодых исследователей во взаимосвязь индивидуального и коллективного научного творчества, объективность оценок, даваемых коллективом и его руководителем, результатов исследовательского труда, наличие в коллективе благоприятного социально-психологического климата.

На основе анализа приведенных данных о состоянии и тенденциях развития адаптации молодежи к исследовательской деятельности и роли в этом процессе научного коллектива следует сделать вывод, согласно которому социальная адаптация отражает стадийный характер процесса приспособления молодого научного сотрудника к условиям, нормам, характеру и принципам деятельности конкретного научного коллектива. На первом этапе развертывания данного процесса происходит усвоение действующих в научном сообществе норм, ценностей и принципов общения и взаимодействия в научном коллективе. Следующий этап включает в себя формирование и реализацию навыков экспериментальной и теоретической деятельности в избранной отрасли научного знания. Затем происходит поиск молодым научным сотрудником способов

самореализации себя в научно-исследовательской деятельности. Еще один важный этап этого многокомпонентного процесса проявляется в способности молодого научного сотрудника не только удовлетворять требованиям своей социальной среды (коллектива), но и проявлять черты креативности мышления и действия, то есть реализовать в своей деятельности качества подлинного научного сотрудника, способного генерировать новые знания и находить им практическое применение. Наконец, завершающий этап адаптационного процесса включения молодого сотрудника в активную исследовательскую деятельность состоит в том, чтобы сформировать во внутреннем мире его личности то, что выдающийся американский социолог Т. Парсонс называл «индивидуально-креативным фокусом интересов», причем таким образом, чтобы этот центр мотивации был ориентирован не только на свои личностные интересы, но и на интересы коллектива [6; 117, 143].

Все вышеизложенное позволяет сформулировать несколько возможных путей оптимизации процесса адаптации молодого специалиста в научном коллективе и связанного с этим повышения его эффективности.

Во-первых, представляется необходимым перестроить организационные формы, в которых осуществляется адаптация молодых специалистов в исследовательском коллективе. Имеется в виду в первую очередь изменение научно-коммуникационных связей и активизация включения в них начинающих сотрудников. Здесь особенно важно предоставить молодым специалистам значительно больше самостоятельности в разработке коллективной исследовательской программы, в определении того ее фрагмента, который будет выполняться каждым из них лично.

Во-вторых, необходимо более серьезное и вдумчивое изучение персональных качеств молодых специалистов, что дает возможность активизировать воздействие на мотивационную структуру личности, выявляя и развивая у молодого специалиста преобладание внутренней мотивации к научному творчеству над внешней мотивацией. Все это поможет молодой научной смене быстрее, активнее, а главное, эффективнее включаться в научное творчество.

В-третьих, следует индивидуализировать процесс адаптации молодого специалиста, влияя на него с учетом его склонностей, задатков, проявляющихся ролевых функций, а также в зависимости от этапа, стадии и темпов адаптационного процесса, которые у каждого человека проявляются по-разному.

В-четвертых, следует существенно улучшить научное руководство процессом адаптации молодых специалистов в исследовательских коллективах. Во многих из них эта сфера деятельности не относится к числу приоритетных, что совершенно ошибочно. Важно, чтобы руководители отделов, лабораторий не полагались на других, а лично изучали адаптационные возможности каждого молодого специалиста. С учетом всего этого надлежит определять стратегию руководителя в организации адаптационного процесса и тактику ее осуществления применительно к каждому молодому специалисту.

В-пятых, представляется правомочным для оптимизации данного процесса и повышения его эффективности привлекать специалистов в области социологии и психологии науки, что дает возможность найти пути улучшения социально-психологического климата в коллективе, повышения степени включенности молодых сотрудников в социальные, в том числе межличностные, отношения, упрочения в нем атмосферы творчества, взаимопомощи, заботы о молодежи, что очень важно как для воспроизводства самого коллектива, так и успешного решения той исследовательской программы, над которой он работает.

Литература

- [1] Лавриненко, А.В., Осипенко, Л.Е. Организация исследовательской деятельности учащихся с учетом специфики научного исследовательского коллектива / А.В. Лавриненко, Л.Е. Осипенко // Проблемы преподавания. – 2010. - № 6. – С. 32-38.
- [2] Яблонский, А.И. Модели и методы исследования науки. М., 2001, с.226.
- [3] Анохин, А.М. Креативная составляющая адаптации личности в открытой динамической социальной системе // Проблемы

теоретической социологии. – Вып. 7. – Отв. ред. А.О. Бороноев. – Спб.: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2009. – С. 219 – 241.

- [4] Русецкая, В.И. Социодинамика научного коллектива / В.И. Русецкая. – Минск: Навука, 1992. – 208 с.
- [5] Маслоу, А. Новые рубежи человеческой природы / А. Маслоу. – М.: Смысл, 1999. – 425 с.
- [6] Парсонс, Т. О социальных системах / Т. Парсонс. – М., Академический проект, 2009. – 829 с.

Summary

Philosophical and sociological analysis of the role of the research collectives in the process of adaptation of young scientists to research activity is carried out in the article. The features encountered by young scientists in the process of adapting to research are characterized. The factors that have the negative impact on this process are revealed. Recommendations for optimization of the adaptation of young professionals in the scientific collective are elaborated.

PROSOPON

NR 2/ 2013

[21-31]

Jana Cocuľová

University of Presov, Slovakia

Analytical view of the relation between training & development and organizational performance

Key words: *human resource management; human resource practice; training and development; organizational performance*

In 2013 the author has received a PhD. degree in the field of Management in Tertiary Sector in the Faculty of Management, University of Prešov in Prešov. Currently, she works as an assistant lecturer at the Department of Management, Faculty of Management, University of Prešov in Prešov. She currently teaches courses in Management and Human Resource Management. Her major research interests are selected issues in human resource management and international human resource management.

Introduction

At present, human capital is considered to be the main premise of the performance and competitiveness of organizations. Increased attention to HRM has been reflected in the number of different empirical research studies aimed to study the impact of various HRM practices on organizational performance [Theriou & Chatzoglou 2009: 614-646]. One reason for implementation of the research in this area is the assumption that HRM practices can create a source of sustainable competitive advantage, especially when they are in line with the competitive strategy of the organization. When a HRM strategy is properly configured, it brings visible and economically significant contribution to organizational performance [Wang & Shyu 2008: 92-110]. A growing number of

studies suggest that HRM practices, such as performance-based remuneration, training & development (T&D), may be associated with higher financial performance of the organization [Huselid 2005: 635-672, in Cehlárová, Svetozárovová & Vavrek 2012: 119]. Some authors point to the HRM practices that can support certain inimitable attributes in human resources, such as those that can help an organization to gain competitive advantage and increase its performance [Huselid 2005: 635-672, MacDuffie 2005: 197-221, Ahmad & Schroeder 2003: 19-43]. Katou [2008, in Yazam & Aqeel 2011: 11] states that HRM practices have a direct effect or impact on attributes such as human skills, attitudes and behavior, the so-called HRM outcomes, which affect the performance of the organization. Also Pfeffer [1998: 96-124] states that the field of HRM is essential for the maintenance of organizational performance.

One of the HRM practices frequently discussed in terms of impact on organizational performance is training & development (T&D). Skilled workforce with the necessary supply of knowledge, abilities, skills, talents and creativity is becoming a major source of success of organizations [Ali Taha & Sirková 2011: 15-27]. Education can and should be a powerful means to facilitate the expansion of the company and its development capabilities, thereby increasing profitability [Cosh et al. 1998, in Huang 2001: 132-151]. There is no doubt that very knowledgeable and experienced employees increase productivity, improve quality of goods and services, bring positive changes in processes and help create high-quality services for clients. It can be assumed that T&D is one way to increase the competitiveness of the organization and its performance. T&D brings tangible results, such as increased productivity, quality of products and services. It also generates intangible results, such as high self-esteem, increased morale and satisfaction of employees, which are due to other skills and knowledge acquired during T&D programs. Given the importance of T&D, the company should invest in training of its employees on the effective implementation of customer-oriented strategy. Similarly, Blair & Sisakhti [2007, in Yazam & Aqeel 2011: 11] argue that investment in training produces huge benefits. Zeithmal & Bitner [2004, in Yazam & Aqeel 2011: 11] confirm, that spending on development and training provides a strategic competitive advantage of organizations. A dynamic environment requires that organizations invest heavily in training of its employees because it

helps to develop organizational skills that allow them to respond positively to new challenges. Other studies have also found that comprehensive T&D programs correlate positively with staff retention, productivity and organizational effectiveness. Delaney & Huselid [1996: 949-969] have confirmed the positive relationship between T&D and organizational performance.

Although it was generally accepted that HRM is positively related to organizational performance, there is still a need for further research.

Material and Methods

The literary review of previous research has created the background for carrying out the research in Slovakia. The aim of the research is to verify a correlation between the T&D – as one of the important HRM practices and the organizational performance measured by company's financial situation and labor productivity.

Data collection was conducted by using a questionnaire. 180 companies operating in Slovakia were questioned by e-mail and in person in January 2014. The questionnaires were answered by 45 respondents (HR and financial managers of companies), the response rate is thus 25%.

Data on T&D in the sample of Slovak companies were taken on 3 items in which we investigated:

1. Whether there are some differences in the number of employees participating in T&D in 2012 and 2013.
2. What percentage of employees participated in T&D in 2013.
3. Whether the effectiveness of T&D is evaluated by companies.

These items of questionnaire were designated for HR managers of Slovak companies.

Measurement of the real performance of the organization is very difficult for several reasons. The first reason is that there is a wide range of performance indicators and the other is that companies are reluctant to provide specific internal data that would allow determination of selected performance indicators. Therefore, data on organizational performance was assessed through a five-point Likert-type scale and the performance was monitored through the following indicators:

1. Labor productivity (defined as total output divided by labor inputs). We focused on labor productivity because connections between human capital and productivity, especially labor productivity, were relatively direct, the face validity of this measure of firm success was also relatively high [Dyer & Reeves 1995: 656-670]. Finally, productivity has been the most frequently used outcome variable in a large body of work in the HRM literature [Wang & Shyu 2008: 92-110].

2. Overall financial situation of the company. Due to the very large number of different indicators of financial performance and, as mentioned above, due to the unwillingness of respondents to provide the specific internal data, we aimed to determine the overall financial situation through evaluation of respondents (financial managers of Slovak companies).

To verify the relation between performing of T&D and organizational performance, five hypotheses were tested, using the Spearman correlation coefficient.

Results

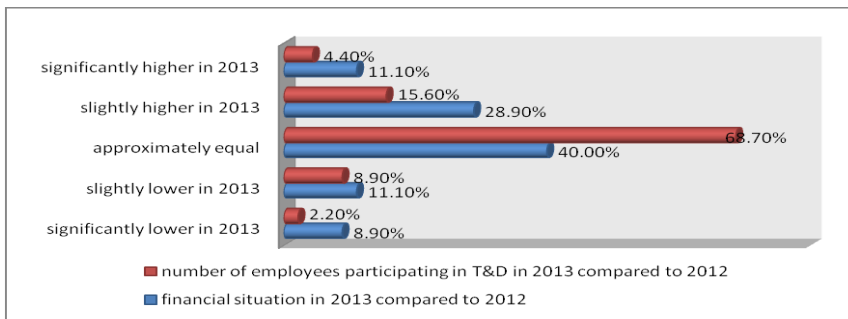
In the first part of the research we focused on the relation between performing of T&D and financial situation of Slovak companies.

H1: It can be assumed that growth in the number of employees participating in T&D positively correlates to the financial growth.

First, we focused on comparing the two monitored periods, namely years 2013 and 2012. The aim was to determine how the examined variables (the number of employees participating in T&D and the financial situation) differ in the two studied years and whether a change in one variable is associated with a change in the second variable. According to the research results, in most of the cases the number of employees participating in training activities was unchanged in 2013 compared to 2012, based on the numbers of 68.7% of respondents remaining the same. A positive finding is that only 11.11% of Slovak companies reported a lower proportion of employees in education in 2013 compared to 2012. In regards to the second variable, the financial situation of companies, results of research are favorable, as only 20% of Slovak companies confirmed the deterioration of the financial situation in 2013 compared to 2012. A relatively high proportion of respondents (40%) confirmed, that the financial situation is more or less unchanged

when comparing the two years, and exactly 40% of companies reported improvement in their financial situation since 2012. When comparing the two variables in the two years, it can be argued that their value remain mostly stable, as shown in Graph 1.

Graph 1. Comparison of the number of employees participating in T&D and the financial situation in 2013 compared to 2012

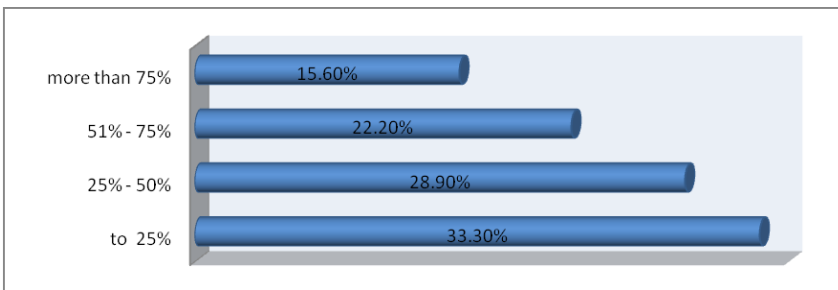
(Source: own research).

To verify the H1 hypothesis, the Spearman correlation coefficient was used. According to the results of correlation $p = 0.049$, respecting $p < 0.05$, thus hypothesis H1 was accepted. The research results confirmed that the growth of employees participating in T&D is in a positive correlation with the growth of the financial situation of the company. However it can be assumed that just financial situation is the factor which determines how many employees are involved in T&D, because if a company is in a better financial situation, it is usually more willing to invest in the education of employees. Therefore, even if we can talk about the correlation between the changes in the workforce participating in T&D and the financial situation, we cannot unequivocally confirm that a higher number of employees participating in T&D lead to the better financial situation. The correlation coefficient $r = 0.295$ shows a low correlation.

The relation between the T&D and the financial situation was also examined through another hypothesis H2, when we worked with the variable of the percentage of employees participating in T&D in 2013 and the variable of the financial situation of the company in 2013.

H2: It can be assumed that there is a correlation between the share of employees participating in T&D and the financial situation. One goal of the research was also to investigate the approximate proportion of employees participating in training in Slovak companies in 2013. As Graph 2 shows, the results are not very positive, since more than 60% of Slovak companies involved have less than half of their staff enrolled in educational activities in 2013.

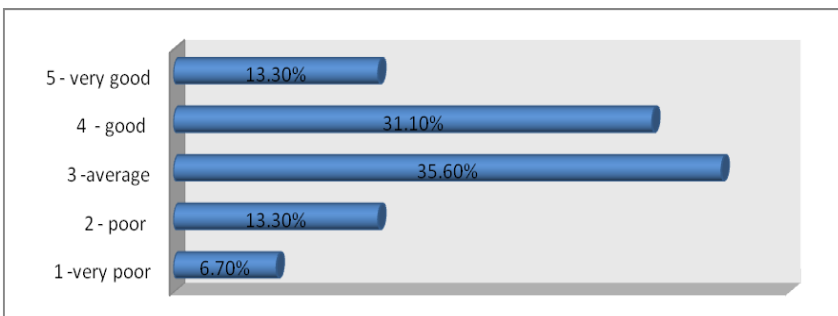
Graph 2. Share of employees participating in T&D in 2013

(Source: own research).

In the validation of the H2 hypothesis, the variable financial situation was investigated through the Likert scale on which the respondents (financial managers of Slovak companies) rated the financial situation for the year 2013 on the scale from value 1 - very poor to value 5 - very good.

Graph 3 Ratings the financial situation for the year 2013

(Source: own research).

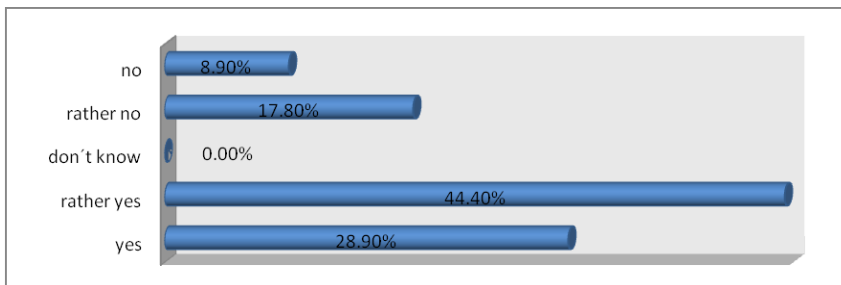
As Graph 3 shows, most of the financial managers evaluate the financial situation of their company in 2013 as average. What is positive is the fact that 44.40% of respondents rated the financial situation positively. In the H2, it was assumed that companies with a higher number of employees participating in T&D have a better financial situation. The assumption was verified by using the Spearman correlation coefficient. The resulting p-value was 0.175, the hypothesis H2 was thus rejected. In this case, there is no statistically significant relationship between performing of T&D and financial situation.

One of the prerequisites for the effective implementation of T&D is the evaluation of this HRM activity's effectiveness. If the company does not evaluate the efficiency, it cannot determine whether T&D has served its purpose and whether the sources spent on this activity are not in vain. The evaluation of the effectiveness of education has been also considered as a variable that is in correlation to the financial situation.

H3: It can be assumed that there exists a statistically significant correlation between the evaluation of the effectiveness of T&D and financial situation.

According to the results, the vast majority of Slovak companies sampled evaluates the effectiveness of staff training, see Graph 4.

Graph 4. Evaluating the T&D effectiveness

(Source: own research).

The relation between evaluation of the effectiveness of T&D and financial situation was investigated by the correlation analysis, which did not confirm the hypothesis H3 ($p = 0.184$). Therefore, the evaluation of the effectiveness of T&D

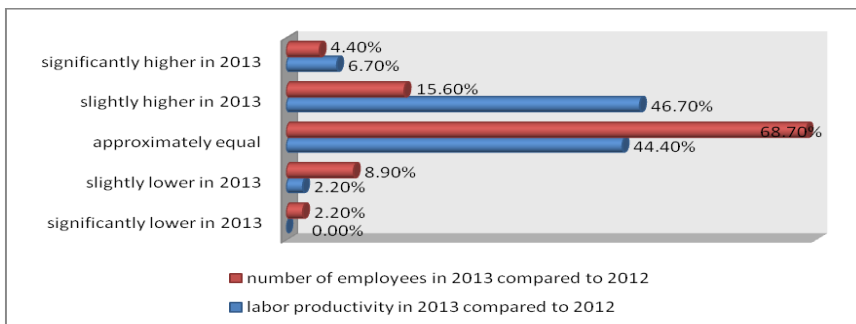
cannot be considered as a factor affecting organizational performance, as measured by the financial situation of the company.

In the first part of the research, we verified the relations between T&D and the financial situation, as one of the indicators of organizational performance. In the second part of the research we focused on the detection of statistical significance of T&D and labor productivity, considered as another component of organizational performance. Reasons for the use of this indicator are given in the text above. Similarly to the first part of the research, the T&D was expressed by two variables, namely the number of employees participating in T&D in 2013 compared to 2012 and the percentage of employees participating in T&D in 2013.

H4: It can be assumed that the growth in the number of employees participating in T&D positively correlates to the growth of labor productivity.

As seen in Graph 5, labor productivity was rated very positively on the basis of comparison years 2013 and 2012, since more than 50% of respondents reported labor productivity growth, while its reduction was confirmed only by 2.20% of respondents.

Graph 5 Comparison of the number of employees participating in T&D and labor productivity in 2013 compared to 2012

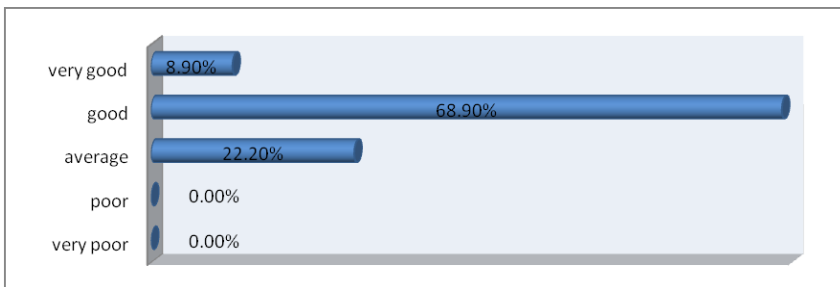
(Source: own research).

In H4, we assumed that growth in the number of employees participating in T&D leads to growth of labor productivity. The correlation coefficient confirmed the H4 hypothesis ($p = 0.028$). The correlation coefficient ($r = 0.327$) shows medium statistical dependence between variables. We have found that with the

growth of the number of employees participating in T&D, the labor productivity grows.

To verify the relation between T&D and labor productivity, we decided to use additional types of variables, namely the share of employees participating in training activities in 2013 and the labor productivity in the same year. Similarly to the case which investigated the financial situation, respondents evaluated labor productivity by using the Likert scale. The results of labor productivity evaluation are shown in Graph 6.

Graph 6 Ratings of the labor productivity for the year 2013

(Source: own research).

Correlation analysis did not confirm the assumption about a correlation between the percentage share of employees participating in T&D and labor productivity ($p = 0.082$), thus H5 was rejected.

Summary

Training and development of workers is one of the most important HRM practices, it allows to increase the quality of human resources in an organization and that presents an opportunity to increase organizational performance. Therefore, this HRM practice was selected as the subject of the research, which aimed to verify the possible statistical relationship between T&D and the organizational performance expressed by the financial situation and the labor productivity. To achieve the objective, five statistic hypotheses were investigated, but only two hypotheses were confirmed. The research results are thus ambiguous.

In the first case, it can be stated that the growth in the number of employees participating in T&D positively affects organizational performance, because the staff growth is related to the growth of the financial situation and also with the growth of labor productivity. However different results have been found for the other variable relating to T&D – the percentage of employees participating in T&D in 2013. The results show that Slovak companies still involve a relatively small number of employees in training activities. However, according to the results of the correlation analysis, the share of employees participating in T&D is unrelated to the financial situation and to the labor productivity. However it is important to point out certain limits of the research, since organizational performance was evaluated only on the basis of the perception of the respondents (financial managers), for reasons of protection of the internal data by companies.

Although the research has not confirmed expressly that T&D affects the organizational performance, it has pointed out certain issues in the research area and it has created the preconditions for further research, which may be beneficial for the field of HRM.

References

- [1] Ahmad S., Schroeder R.G., *The impact of human resource management practices on operational performance: recognizing country and industry differences*, in: *Journal of Operations Management*, Vol. 21 No. 1, 2003, pp. 19 – 43.
- [2] Ali Taha V., Sirková M., *Vzdelávanie a rozvoj zamestnancov*, in: *Zborník vedeckých prác katedry ekonómie a ekonomiky ANNO*, 2011, pp. 15 – 27.
- [3] Cehlárová M., Svetozárovová N., Vavrek R., *Strategické riadenie ľudských zdrojov*, in: *Manažment podnikania a vecí verejných – zborník vedeckých prác*, Bratislava: Slovenská akadémia manažmentu, Vol. 2. No. 2, 2012, pp. 117 – 120.
- [4] Delaney J.T., Huselid M.A., *The impact of human resource management practices on perceptions of organizational performance*, in: *Academy of Management Journal*, Vol. 39 No. 4, 1996, pp. 949 – 969.
- [5] Dyer L., Reeves T., *Human resource strategies and firm performance: what do we know and where to we need to go?* in: *International Journal of Human Resource Management*, Vol. 6 No. 3, 1995, pp. 656 – 670.

- [6] Huang T.C., *The effects of linkage between business and human resource management strategies*, in: *Personnel Review*, Vol. 30 No. 2, 2001, pp. 132 – 151.
- [7] Huselid M.A., *The impact of human resource management practices on turnover, productivity, and corporate financial performance*, in: *Academy of Management Journal*, Vol. 38 No. 3, 2005, pp. 635 - 672.
- [8] MacDuffie J.P., *Human resource bundles and manufacturing performance: flexible production systems in the world auto industry*, in: *Industrial Relations and Labour Review*, Vol. 48, 2005, pp. 197 - 221.
- [9] Pfeffer J., *Seven practices of successful organizations*, in: *California Management Review*, Vol. 40 No. 2, 1998, pp. 96 - 124.
- [10] Theriou G.N., Chatzoglou P.D., *Exploring the best HRM practices-performance relationship: an empirical approach*, in: *Journal of Workplace Learning*, Vol. 21 No. 8, 2009, pp. 614 -646.
- [11] Wang D.S., Shyu Ch.-L., *Will the strategic fit between business and HRM strategy influence HRM effectiveness and organizational performance?*, in: *International Journal of Manpower*, Vol. 29 Iss. 2, 2008, pp. 92 - 110.
- [12] Yazam S.M., Aqeel A., *A Comparative Study on the Effectiveness of Human Resource Professionals in Pakistan and Malaysia*, in: *IBIMA Business Review*, 2011, <<http://www.pulib.sk:2088/docview/1437170684?accountid=164160>>, 12.01.2014.

The paper has been realized within the project VEGA /1/0513/14 Research of measurement and assessment of impact of HRM practices on organizational performance.

Summary

At present, human resources are considered the most valuable corporate resource, which help to achieve corporate objectives. Many employers are aware that only an employee who has the necessary skills and knowledge is a real asset to the company. This leads organizations to implement training & development activities for their staff. The paper deals with training & development as one of the important HRM activities that may affect the performance of the organization. It introduces the results of research conducted in Slovakia, aimed to verify the statistical relationship between training & development and organizational performance, as expressed by financial situation and labor productivity.

PROSOPON

NR 2/ 2013

[33-47]

Paweł Czarnecki

ISM Presov

Modern computational issues of sexual ethics

Key words: *ethics, sexual ethics, gender, sex, sexual drive.*

Sexual ethics is an exceptional field in the area of ethics, owing to its close relation with extra-ethical concepts, mainly religious ones. This fact distinguishes it from such ethical disciplines as: ethics of business or eco-ethics. However you can speak about Christian and non-Christian (e. g. utilitarian) concepts within those ethics, it is impossible to speak about utilitarian sexual ethics – such ethics, as a separate field, simply does not exist. Wanting therefore to formulate and justify values and principles relating to sexual relations, one must on one side consider values and the principles based upon them formulated by Christian ethics, and on the other hand take into consideration arguments speaking for including the sphere of sexuality into "lay" ethical reflexion. In other words, one must ponder whether sexual drive and the behaviors that directly follow therefrom should undergo ethical evaluation, or whether, as a sphere of privacy, they should remain outside the interest of ethics.

Often one encounters the opinion that ethical evaluation encompasses only those kinds of actions which exert influence over other people. Of course not every action causing results which influence other people is subject to ethical evaluation, although it would be hard to unambiguously indicate such kinds of actions which do not, in any circumstances, undergo ethical judgment. For example, a house built in a city doubtlessly affects other people, as it changes the view and it can hamper movement on a certain area, but these results do not undergo ethical judgment. However the same house built in an area which is touristically attrac-

tive can make the landscape ugly, at the same time lowering income from tourism, therefore the results of its construction one can judge as morally bad. This example shows that actions which in themselves do not usually undergo ethical judgment can become subject to such judgment, in so far as their results limit freedom of other people.

An ethical theory treating sexual drive as an integral element of the "structure" of man is for example catholic sexual ethics. However these ethics do not maintain that sexual drive or instinct in themselves undergo ethical evaluation, considering this drive as a part of man's natural biological endowment. According to catholic ethics, all actions undertaken under the influence of sexual drive, including love and having offspring, do undergo ethical judgment.

Some of the thoughts on the principles of catholic sexual ethics were undertaken by Karol Wojtyła. As a priest he thought the basic difficulty in case of catholic sexual ethics is the justification for moral norms. Such justification, according to Wojtyła, is not possible without calling at a specific concept of man. Because catholic ethics brings about personalistic concept of man, sexual ethics is also based on personalism.

The basis of personalism is the thesis saying that man is a person, that is indivisible whole composed of body and soul. From the definition of a person it follows that regardless of which aspect of man's existence we consider, we should do it with regard of this indivisible whole. Also the bases of sexual ethics should be considered and justified basing on personalist vision of man, treating the sphere of sexuality as an indivisible element of man as a person (not as a field connected exclusively with biological or psychological plane of human activity).

Another central thesis of personalism is the view that it is the person that is always the target of action and as such should not be treated as means to satisfy needs or drives of any kind. Concerning sexual ethics, Karol Wojtyła emphasizes that it is not only about the need to discharge sexual tension, but also about needs of higher rank, like for example the need for closeness, intimacy, or the need to be happy. The bond between man and woman is a bond of two persons, and thus fragmentary treatment of another person, seeing in him or her only a man or only a woman, that is – a medium serving to justify biological and psychological needs – is against personalist ethics.

The basis of a bond of two persons should be love, that is a feeling engaging the whole person, and not only his or her sexual drive. Not every feeling, however, that would colloquially be called love can be a justified basis to enter sexual relationship – that is why Wojtyła differentiates between love in purely psychological sense from the love between two persons. Love between persons is a realization of the "personalist norm", that is the call for unconditional love of another human being, that is why it always has an ethical dimension. The basis of love in the personalist sense is the affirmation of another person as a person, which should be differentiated from the affirmation of certain values (that is: traits allowing for the satisfaction of one's own needs) residing in the other person. The value of man as a person should be particularly differentiated from "sexual value" whose vehicle can be either man as a whole together with his personality (then we speak about love in psychological sense) or only his body as a "tool" for satisfying sexual drive (desire). Without this completion, a bond between two people would be only a transaction boiling down to the giving of one's body to someone of the opposite sex, who in return would give his or her body and personality, thanks to which the two parties would experience intense sensual sensations.

From the above remarks it does not follow, that love in psychological sense is not important for a bond of two people. K. Wojtyła stresses however, that love in psychological sense must be subordinated to love in the ethical sense, because only then man is capable of controlling his or her own sexual drive. Moreover, according to Wojtyła, love in ethical sense is not only a kind of a controlling body, but also it is complementary to love in psychological sense. Love which is an affirmation of the other person, that is, in other words, treating the other person as a person, Wojtyła calls integral love. The purpose of this love is not the body of another man – in that case we would be speaking about desire – neither is it man as representing the other sex, but man in all the aspects of his or her existence – that is, a human person. Love so understood does contain an element of sensual love (eroticism), which however in no way is the most important element and should be subordinated to other elements.

The above statements have important practical consequences, because from the fact that love in personalist sense is the basis of a bond of two people follows the rule commanding control over one's own drive. Wojtyła points namely to the fact,

that a drive as a force, which in some way "drives", that is somehow directs our action, is in conflict with freedom. At the same time, sexual drive is given to man, it constitutes a part of his nature and although it does not directly influence his actions, it causes something to "happen" to man. Exactly this difference between something "happening" to man (or in man) and acting under the influence of the drive is, in Wojtyła's opinion, a key one from the point of view of personalist responsibility.

Wojtyła speaks also about "natural sequence of events", meaning that sexual union is a consequence of "integral" love as well as of the sacrament of marriage. In other words, what happens first is psychological and spiritual union of two people, whose outer expression is the sacrament of marriage, which in turn creates the frames for sexual union. Only reciprocal love between man and woman as persons creates the space for realization of sexual drive. The purpose of the bond between man and women is not, however, mutual satisfaction of the need for happiness and love, but having offspring, that is why a bond based on personalist love involves a necessity of sacrifice.

The acceptance of the views presented above depends, of course, first of all on the view of the world we purport. This personalist perception of love is possible to be accepted entirely by believers, to who this problem presents itself in a relatively simple way: sexual contacts are acceptable only in marriage (Muszala, 2007, s. 15). Whereas all those, who would indeed be inclined to accept some of the basic theses of personalism (like the principle of human dignity) do not have to accept at the same time all the consequences which follow from those theses for the personalist ethics of K. Wojtyła.

Lay ethics, as I have mentioned, is reluctant to speak about the sphere of sexuality, treating it as a sphere which is not subject to ethical evaluation. Still, one can encounter attempts to settle some norms having to do with human sexual behaviors understood from the stances which are neutral from the point of view of opinion or religion.

One can also point to some ways of justifying the opinion, that sexual activity should not be excluded from the realm of interest of ethics. In relation to sexual relationships one can first of all assume, that the possibility of formulating ethical evaluation depends not on the deed alone, but on its results, which in turn can

depend on circumstances which are not directly connected to the sphere of sexuality. However such treatment does not allow to include into ethical thought sexual relations as such, it enables analyzing the results of this kind of relationship for the persons involved and telling whether there is a need to formulate separate ethical norms protecting from those negative results (e. g. principles concerning betrayal, rape, prostitution etc.)

It is not, however, the only possible approach to sexual ethics free of opinion. Sexual relations can also be treated as a realization of one of the essential rights of all men, that is the right to satisfy sexual drive. Assuming that the need of satisfying this drive belongs to basic human needs, and its suppression can lead to serious negative consequences – social as well as psychological – we are facing the necessity to answer two questions: the question about acceptable forms of satisfying this drive and about the limitations in its satisfactions (to the latter we are going to come back later in the course of the hereby considerations).

The first question does not seem to pose greater difficulties: as unacceptable we regard such sexual behaviors which in any way hurt the other man. As an example of contacts which are impossible to accept ethically one can mention rape or sexual contacts with people under age. It is worth stressing that these actions are morally bad regardless whether they they lead to objectively negative results for the victims: rape on a person under the influence of intoxicants undergoes negative ethical evaluation regardless whether this person realizes that he or she was raped. Negatively evaluated are also intentions of entering sexual contacts (e. g. sex in exchange for material benefits).

Finally, it is possible to say that sexual ethics does not relate exclusively to relations between two people. Sexual drive residing in the individual is a drive directed towards other people, at the same time however it can become a basis of certain attitudes or ways of living which also can undergo ethical evaluation. A man consciously resigning from getting involved into a lasting bond based on deep feelings takes a definite stance towards life, which has influence not on him alone, but also on his closer and further social environment. Resignation from a lasting relationship usually means resignation from having offspring. The influence of this kind of decision on the society is not felt as long as such person constitute the margins, but the moment they become common (and it seems that

presently we are facing exactly such situation) their effect on the future of the society becomes obvious. Often we can encounter a popular opinion that this lifestyle is "selfish". This opinion seems to be based on the conviction that if this lifestyle was embraced by all, society would be in danger of annihilation.

Obviously one can answer here that in fact this conscious choice is only an appearance covering emotional problems disabling one from entering lasting relationships. Besides the very increase in the ratio of people deciding to live a lonely life one can just as well consider the cause of social crisis as its result. In the latter case one should rather speak about objective processes occurring in society, and not about moral responsibility.

It is also worth noticing that norms of sexual ethics can also serve as justification for negative ethical evaluation of certain behaviors or attitudes not immediately connected with sexual ethics, such as contraception, AIDS, homosexuality or even abortion.

Relatively close to sexual ethics is the problem of ethical evaluation of contraception. Using contraception is strongly rejected by personalist ethics, as this kind of ethics assumes that the sexual act is a purposeful act, which however does not aim at satisfying the partners but at calling into being a new life [Orzeszyna, 2007: 43]. This point of view is however impossible to accept by all those who evaluate the sexual act exclusively with regard to its consequences or intentions. It is also worth noticing that evaluation of contraception from the point of view of sexual ethics to a certain extent overlaps with its evaluation from the point of view of medical ethic (that is, sexual ethics is up to this extent an element of medical ethics). The problem of both these ethics is e. g. the right of patients to use contraceptives, including the contraceptives preventing pregnancy up to 72 hours from sexual intercourse. Moreover the problem of contraception belongs to the range of competence of medical ethics because contraceptives are available mostly on prescription. Thence for example during the discussion concerning the novelization of the Codex of Medical Ethics in 2003 the proposition was refuted which proposed that the doctors have the right to provide information about contraception only to those patients who would ask about it themselves.

The problem of ethical acceptability of contraception gained special importance in the face of AIDS epidemic. In many poorly developed African countries, popu-

larization of contraceptives might significantly contribute to the decrease in the number of cases of HIV contamination. According to the proponents of availability of using those measures, maintaining the ban on contraceptives has important practical consequences: the opposition of religious organizations, especially catholic church, makes the distribution of contraceptives among poorly educated inhabitants of poor countries difficult. The opponents of the availability of contraception, however, point to the fact, that the same effect could be achieved by abiding the rules of sexual ethics, that is simply by limiting sexual contacts to one person. There is also a middle stance, according to which using contraception is indeed evil, but a bigger evil is the spreading of AIDS, and one should simply choose the lesser evil. From that point of view using contraception still remains an "intrinsically bad" deed [John Paul II, 1993: 47] and it is possible to accept only under exceptional conditions.

One should also mention the problems connected not so much with sex, but with human sexuality, such as artificial procreation or abortion. The prohibition of artificial procreation can follow not only from the fact that such operation involves a risk to the life of human fetus, but also from the conviction that the only worthy "place" for calling into being a new man is marriage. On the other hand, the prohibition of using the contraceptives which prevent the nesting of the inseminated egg in the uterus can be justified as a special case of the ban on abortion.

The problem of ethical evaluation of homosexuality seems to belong to sexual ethics, as it concerns broadly understood relationship of two persons of the same sex, and not only sexual relationship. One can namely imagine homosexual relationship in which sexual contacts do not play dominant role (that is, they are not the chief goal of the relationship), or even such relationships where these contacts do not occur. On the other hand, sexual ethics does refer to the sphere of human sexuality, but as I have mentioned, the only possible definition of sexuality for the use of ethical discussion is the projecting definition. If we then consider emotions towards the sexual partner an element of sexuality, it will be justified to include into sexual ethics also the problem of homosexuality.

Thus the opponents of moral acceptability of relationship of people of the same sex bring by the argument calling at the fact of humans being endowed with gen-

der. They point to the fact that because man has features not possessed by woman and the other way round, then man and woman in a way complement each other, complete each other. On this basis it is possible to formulate the thesis, that as a sexual being, man in a "natural" way turns to the other sex, strictly to some psychosomatic features of individuals of opposite sex. This way, on the ground of sexual ethics, it is possible to differentiate natural and unnatural sexual drive, accepting as morally acceptable only the first kind of sexual drive.

A separate ethical problem is the evaluation of behaviors usually viewed as pathology, such as zoophilia, fetishism, masochism and the like. A proponent of liberalism in sexual ethics would simply say that such behaviors are not subject to negative ethical evaluation under the condition that they do not involve suffering of any living being. Such a simple answer does not seem to be satisfying for two reasons. First, pathological behavior seem to be objectively harmful for the persons who undertake them and even if they do not cause suffering of people or animals, in the long run they can lead to psychological suffering of the interested party themselves. Sexual activity is doubtless a condition of a satisfactory relation of two people, starting a happy family, having offspring etc. All the "substitute" forms of satisfying the sexual drive can become the reason for which those goals shall not be reached, which to some individuals can become a reason for loneliness, lack of fulfillment, and general sense of there being no meaning to life.

Another cause, for which pathological sexual behaviors can be judged as morally bad is the lack of social acceptance to most, if not to all their forms. However it is possible to argue that if the society does not accept certain behaviors which have no influence on the third party, one should rather blame the society for lack of tolerance and undertake attempts leading to changes in attitude and not identify social lack of acceptance with negative moral evaluation. There is doubtlessly a lot of sense in such a statement, however in the case of sexual behaviors we deal with reaction based on deeply rooted sexual drive, due to which it is not certain to what extent such a change of social attitudes is possible at all. A certain hint here is the change of social reaction to homosexuality, still it is hard to hope on that basis that society would be able with equal ease to accept e. g. zoophilic tendencies. This lack of acceptance puts the persons showing this kind of tenden-

cy under the threat of rejection or even active aggression, it can therefore become a cause of those people being harmed.

For the above reasons it seems that the society has a moral obligation to give help to those people who wish either to change the direction of their sexual drive either through psychotherapy, or to diminish their drive by the use of medicine. Namely, the social health service should finance help for those people, and the society should accept the fact of carrying certain costs concerning that matter.

A separate problem is the moral right to enter sexual relationship. Usually it is assumed that this right is one to which every individual is entitled, whereas depriving anybody of this right is a morally wrong deed. It is obvious, however, that this right is not limitless and in some situation an individual can be deprived of the possibility to satisfy his or her sexual drive. An example can be the celibate of priests or the rules binding for example monks in a Buddhist monastery. The proponents of the view that having a sexual life is a necessary condition of psychological health speak sometimes about "forcing" celibate on priests, monks or nuns, it seems though that the very possibility of living a celibate life for years testifies to the opposite.

The possibility of living in celibate without any perceptible consequences for the psyche does not of course testify to the fact that it would be lawful to deprive anybody the right of sexual activity. Moreover, celibate is always a result of conscious decision, free choice, not force. We have no right to deprive anyone of the possibility to satisfy hunger or the possibility to move for the sole reason that those people are on diet or they lead life within the walls of a cloister. Also the example of people convicted to prison does not really broaden our view, because in the case of prisoners the lack of possibility to satisfy sexual drive is a result of their being deprived of the right to freedom. It is because practically the deprivation of freedom ordained by the court means the taking away from the individual certain number of particular rights, such as the right of free movement, the right to use the mass media, the right to work etc. The right to satisfy sexual drive belongs, in other words, to the group of rights whose deprivation is defined as the deprivation of freedom.

Still, one can indicate circumstances in which depriving someone of the right to satisfy their sexual drive not involving depriving them of other rights seems ethi-

cally acceptable. We deal with such situation first of all in the case of people mentally disabled. Some of such people feel sexual drive with the same force as the fully mentally able people do, and at the same time are not capable of realizing the consequences of sexual contacts. There is thus the necessity to settle, whether the wardens of such people have a moral right to deprive them of the possibility of having those contacts.

The rule of full intellectual and emotional maturity seems impossible to use here, since abiding by that rule would force us to prohibit sexual contacts to teenagers, who also have not reached full emotional maturity and are not always able to fully realize the consequences of their own actions. Besides, there are different degrees of disability, and thus it is impossible to formulate a norm which in the same degree would work with all persons suffering from intellectual disability. The most reasonable solution seems to be for the wardens to decide individually in relation to each of their wards, possibly after consulting the doctor and the psychologist.

An interesting notion of group fault in the case of rape has been proposed by American ethicists, L. May and R. Strikwerda. This idea merits special treatment here, as it touches upon one of the key problems of sexual ethics, namely the responsibility of men and women for the unethical deeds resulting from sexual drive. However the thoughts presented by May and Strikwerda concern rape only, one can felicitously refer them also to other deeds, such as betrayal. L. May and R. Strikwerda argue that, just as the responsibility for mass murders belongs to all societies, not only to the immediate executors, so in the case of rape the fault falls not only on the raper, but on the whole group of men. They conclude therefrom, that men should actively counteract rape and sexual violence.

In justification of their view, those authors differentiate four ways of understanding responsibility for rape: direct responsibility of the wrongdoer; lack of responsibility resulting from the fact of his following biological instinct; the co-created social environment characterized by brutality and violence, co-created by men and women; the responsibility of "patriarchal" social structure [May, Strikwerda, 2000: 43].

The first ways of understanding responsibility for rape are regarded by the authors as wrong. Assuming the thesis of exclusively individual responsibility

would mean the necessity to say that the group of men remains outside the scope of responsibility, which in the opinion of the authors stands in contradiction to the empirical data, which indicate that men turn out to be more prone to rape when they are in a group (e. g. the example of rapes committed by soldiers in the time of war). Empirical data undermine also the thesis of rape being biologically conditioned (more strictly, conditioned by the differences in attitudes towards sex shown by men and women, formed in result of natural selection). If this hypothesis was right, then the level of rape in different societies around the world would be more or less the same, whereas in fact there are societies where rapes practically do not occur. As concerns the idea that the whole society, thus also women, participate in transmitting patterns of behavior which are full of violence, the authors are inclined to find only partially right. They think that although indeed some women have some influence on the transmission of attitudes fostering rape and violence, it is a mistake to ascribe equal responsibility for rape to men and women.

The aptest thesis, according to the authors, is the fourth thesis, according to which men have "non-distributive responsibility" for rape. This kind of responsibility means that although an individual man does not carry responsibility for rape, as this, individually, is carried only by the agent of the rape, he does carry some responsibility as a member of the group of men. Within the whole of social life, the authors identify a set of norms, attitudes and behaviors obtaining only to men, defining this set by the name "male culture". This culture is absorbed by men in the course of socialization. This of course opens a field for actions aiming at changing male attitudes. The authors do not charge every individual man with the responsibility for each rape, they do think however, that the very participation in this culture and the acceptance of it puts on men some kind of responsibility and commitment regarding the phenomenon of rape as such. "We think rather," the authors say, "that in western societies rape is deeply rooted in the broader culture of male socialization. Those who are the most involved in maintaining this culture must also realize that they are responsible for its harmful aspects" [May, Strikwerda, 2000: 63]. Towards the views referred above one can propose a range of critical remarks. The basic mistake seems to be treating rape and sexual violence as a phenomenon caused by one factor only. What seems

particularly unconvincing are the arguments against the thesis of biological background of this kind of violence. The authors repeatedly point to rapes on Bosnian Muslim women during the war in former Yugoslavia as a crowning piece of evidence that in proper conditions nearly all men are capable of rape. The example of rapes committed during wars, especially mass rapes, committed on women belonging to the nation perceived as enemy does not seem to be a telling one as there is no possibility of deciding whether rape is here a manifestation of "pure" violence or rather is a part of a broader campaign of violence, aiming at physical extermination of the enemy. Besides, the war itself is a "socialization" process, in result of which men and women lose the mental barriers disabling them to perform acts of violence in the time of peace. During the war there may be at play some additional factors triggering rape which can not be rightfully compared to phenomena proper to societies in time of peace.

Also the argument of cultural variability of attitudes of men towards sexual violence and rape does not seem convincing, as it does not contain any explanation of the reasons for those cultural differences. The knowledge of cultures remote from the European culture is sometimes superficial, and first of all it concerns the state in which those cultures are now. That is why it is impossible to ascertain that in those cultures there are no mechanisms preventing rape, which are hard to accept in the western culture (e. g. cruel punishment of the agents of rape by male relatives of the victim), thanks to which the biological drive inclining some men to rape has been successfully suppressed.

Also treating men as a uniform group is a vast simplification (not only by the above mentioned authors but first of all by feminist philosophy). Probably not every man is in equal measure capable of rape, and this inclination may depend in equal degree on socialization, biological inclinations of all men, and hereditary and non-hereditary individual features. There are also differences in the number of rapes committed by representants of different social groups, that is why speaking of the responsibility of men as a uniform group seems to be a serious oversimplification. In western societies one can probably indicate groups of men in which violence and rape not only does not meet approval, but also is universally condemned.

Also "female culture", with which we deal in closed societies of women (e. g. in prisons) does not seem fully free from sexual violence. Because women prove capable of this kind of violence, one should think of reasons why most of the cases are committed by men. One of possible explanation is the thesis that within female culture there are factors which inhibit violence with sexual background, passed from generation to generation in the same process of socialization which makes all men potential rapers and causes women to be obedient creatures, victims of male domination.

Finally, the very concept of socialization should be considered unclear in ethical context. Socialization is a process in which a child learns the rules of social life, wanting therefore to find an answer to the question of the connection between socialization in "male culture" with the phenomenon of rape one ought to indicate the rules and ways of evaluation causing men to be inclined to rape. The view that what is at stake in that case is the image of woman as a potential victim of rape is hard to justify, if only for the reason that the number of rapes in urban societies, where the changes in social awareness are the deepest and occur the fastest, is not decreasing at all. Equally justified we can consider the view that it is the lack of unambiguous patterns caused exactly by the speed of social changes which is responsible for the high level of sexual violence (and violence in general) in those societies.

For the fact that socialization is not capable of triggering or suppressing behaviors based mainly on a biologically conditioned drive speaks also the fact that in every society there is a certain percentage of people in which sexual drive concerns the same sex and that this percentage is probably stable regardless of repressional attitude of particular cultures towards homosexuality. It is also impossible to explain other kinds of sexual behaviors involving harm to persons, towards whom they are directed, e. g. pedophilia also cannot be explained by "collective non-distributive responsibility".

The above remarks do not mean of course that there is no specific pattern of "male culture", encompassing violence towards women. Such a pattern probably exists, and because it is passed in the course of socialization, it can probably be corrected. The existence of such pattern however cannot form a basis to burden men as a social group with moral responsibility, because it is not the only cause of

acts of violence towards women and men. At most one can justify the theses of co-responsibility of men, although this thesis seems trivial: it is obvious that women as well as men learn in the process of socialization a whole range of norms and attitudes on which ground in western societies there happen innumerable unethical deeds.

Whereas the view according to which the responsibility of women and men in the case of sexual violence is not equal seems to mean only that men and women commit different number of unethical deeds, while women (accepting the existence of "collective non-distributive responsibility") as a group also would carry responsibility for crime and other unethical deeds of sexual background committed by women.

The thesis of collective male responsibility for rape seems to be exaggerated, still the above thoughts prove the importance of sexual education. Generally it is thought that sexual ethics deal mainly with the evaluation of contents included within the school subject often called "preparation for life in the family". If we assume that schools are obliged to teach youths certain knowledge about human sexuality, the question springs up about the scope of that knowledge, the way of passing it and about who should transfer that knowledge. Even the most "objective" knowledge about adolescence or contraception is often to some extent entangled in a specific philosophy of man and it assumes certain truths about the nature of human sexuality. Because parents and teachers assuming a personalist point of view speak for almost entire "cleaning" of this subject of contents concerning sexual life, and the rest would wish for preparing the adolescent youth to undertaking sexual activity, it seems impossible to reach compromise in that matter, which in that case would mean choosing subject matter impossible to be accepted by everyone.

In Poland nearly nobody devotes attention to the problem of relations between sexes and the stereotypes connected with sex functioning in our society. Settling a common stance would not be in this area so difficult as in questions immediately concerning sexual behaviors. If then sexual ethics would be able to formulate postulates concerning sexual contacts which would be possible to use in the scale of the whole society, the postulate to include in education materials, thanks to

which a change would occur in the way women and men are perceived and how their roles in society are seen, seems to be fully justified.

Bibliography

- [1] Muszala, A.(2007): *Encyklopedia bioetyki. Personalizm chrześcijański*. Radom, Polskie Wydawnictwo Encyklopedyczne.
- [2] Orzeszyna, J.(2007): *Antykoncepcja*. In: A. Muszala: *Encyklopedia bioetyki. Personalizm chrześcijański*. Radom, Polskie Wydawnictwo Encyklopedyczne.
- [3] John Paul II. (1993): *Encyclical Regarding Certain Fundamental Questions of the Church's Moral Teaching*. Vatican, L'Osservatore Romano.
- [4] May, L. Strikwerda, R.(2000): *Mężczyźni w grupach: zbiorowa odpowiedzialność za gwałt*. In: J. Hołowka, Warszawa, Aletheia.

Summary

Ethics of sexuality is an exceptional field within the realm of ethics, due to its close connection with extra-ethical concepts, mainly religious ones. This fact differentiates sexual ethics from other ethical disciplines, such as ethics of business or eco-ethics. This is because, however one can talk about Christian or non-Christian (e.g. utilitarian) concepts within those ethics, there is no way one could talk about utilitarian ethics of sexuality: such ethics as a separate discipline simply do not exist. In my article I would like to formulate and justify values and principles relating to sexual relations. In order to do so, one has on one hand to consider the values formulated by Christian ethics, as well as the principles built on them – and, on the other hand, to look at arguments for including the sphere of sexuality within “lay” ethical reflexion. In my considerations as main research problem I pose the thesis: should sexual drive and the behaviours immediately resulting therefrom undergo ethical evaluation, or as a private sphere, they should remain outside the scope of interest of ethics.

PROSOPON

NR 2/ 2013

[49-93]

Aniela Czudek

Politechnika Warszawska, Wydział Fizyki

Czy powinniśmy słuchać terrorystów?

Should we listen to terrorists?

Key words: *terrorism, politics, human life, conflict, poverty*

Definicja terroryzmu

Słowo terroryzm pochodzi od łacińskiego *terror*, oznaczającego silny strach. Tak więc akt terrorystyczny z definicji ma wzbudzać w osobach, w które jest wymierzony przerażenie. Czym w takim razie terroryzm różni się od zwykłego aktu agresji? Aby dokonać takiego rozróżnienia można wziąć pod lupę dwie pozornie podobne sytuacje: masakrę w Columbine High (20.04.1999 r., Littleton, Kolorado, USA) oraz atak na szkołę w Biesłanie (1-3.09.2003, Biesłan, Osetia Północna, Rosja). W jednym i drugim przypadku na teren szkoły wtargnęli uzbrojeni napastnicy, podłożyli w niej ładunki wybuchowe i mordowali niewinnych uczniów. A jednak obie te sytuacje wydają się zupełnie odmienne. Tym, co je różni jest cel – w obu przypadkach chodziło o wywołanie ogólnonarodowej paniki, jednak w przypadku Columbine była to jedyna motywacja napastników¹, z kolei w przypadku zamachu w Biesłanie sam atak był jedynie środkiem, prawdziwe żądania terrorystów związane były m.in. z wycofaniem wojsk rosyjskich z Czeczenii².

¹ Dave Cullen, *A Depressive and the Psychopath. At last we know why the Columbine killers did it*, http://www.slate.com/articles/news_and_politics/assessment/2004/04/the_depressive_and_the_psychopath.html 20.04.2004, odczyt 11.05.2014.

² Ahmed Zakaev, *Our dead and injured children*, <http://www.theguardian.com/world/2004/sep/07/russia.chechnya>, 27.09.2004, odczyt 12.05.2014.

Tak więc aby czyn nazwać terrorystycznym musi on być środkiem nacisku na społeczeństwo poprzez wywołanie w nim paniki. Jednak także ta definicja wydaje się zbyt ogólna. Czy jeżeli jakieś ugrupowanie zacznie po kolei wysadzać obiekty wojskowe, zabijając pracujących w nich żołnierzy, to nadal będzie to terroryzm? W momencie, gdy celem są obiekty wojskowe, bardziej skłonni byłibyśmy mówić o ataku zbrojnym niż akcie terroryzmu. Dawniej pojęcia terroryzm używano przede wszystkim do określenia ataku na polityków, dziś raczej w tym samym miejscu użyte zostałoby określenie "mord polityczny" (np. zamach na arcyksięcia Ferdynanda). Tak więc kolejną istotą terroryzmu jest też to, iż jest wymierzony w niewinnych ludzi.

Igor Primoratz proponuje w eseju *What is Terrorism?* następującą definicję terroryzmu: *terroryzm to rozmyślne użycie przemocy albo groźba jej użycia przeciwko niewinnym ludziom w celu zastraszenia ich lub kogoś innego i zmuszenia w ten sposób do podjęcia działania, którego w innym razie by nie podjęli*³. W dalszej części pracy będę korzystać z tej definicji, z jednym zastrzeżeniem - aby odróżnić terroryzm od zwykłego szantażu ostatecznym adresatem zastraszenia powinna być zorganizowana grupa ludzi, np. państwo.

Rodzaje ugrupowań terrorystycznych

Cechą charakterystyczną terroryzmu są jego przyczyny - większość ataków terrorystycznych ma podłoże ideologiczne. Ze względu na rodzaj ideologii reprezentowanej przez napastników można wyróżnić terroryzm polityczny oraz religijny, często jednak podział ten może wydawać się sztuczny - tak jest na przykład w przypadku ataków związanych ze Strefą Gazy, gdzie mamy do czynienia zarówno z konfliktem politycznym, jak i religijnym.

Wśród organizacji terrorystycznych o podłożu ideologicznym (politycznym) szczególną rolę odgrywają ugrupowania separatystyczne, walczące o niepodległość, bądź też przyłączenie do innego państwa reprezentowanego przez nie rejonu (ETA⁴, Tamilskie Tygrysy⁵), oraz irredentystyczne, których celem jest

³ Igor Primoratz, *What is Terrorism?* in: *Journal of Applied Philosophy*, Volume 7, Issue 2/1990, s. 129-138, przekład W.J. Popowskiego

⁴ Euskadi Ta Askatasuna, Baskonia i Wolność, Hiszpania, 1959-2011 r.

⁵ Tygrysy Wyzwolenia Tamilskiego Ilamu, Sri Lanka, 1976-2009 r.

“wyzwolenie” danego państwa spod (czasami domniemanej) dominacji innego (IRA⁶).

Oprócz tego wyróżniani jest terroryzm skrajnie lewicowy, którego głównym nurtem są ugrupowania antykapitalistyczne oraz komunistyczne, sprzeciwiające się nierównomiernej dystrybucji dochodów, wyzyskowi oraz korupcji (RAF⁷, FARC⁸, Czerwone Brygady⁹). Ofiarami ich zamachów padali zwykle politycy, dziennikarze, szefowie banków i korporacji. Szczyt popularności tego typu ideologii przypada na czasy zimnowojenne, wraz z upadkiem ZSRR ruchy skrajnie lewicowe znacząco osłabły.

Obecnie zdecydowanie mniej znaczący jest terroryzm skrajnie prawicowy, reprezentowany przez organizacje narodowe oraz faszystowskie i osoby z nimi związane, motywowany rasizmem, ksenofobią oraz nacjonalizmem. W dzisiejszym czasie (na Zachodzie) głównym celem zamachów tego typu są imigranci oraz organizacje lewicowe (atak Andersa Breivika¹⁰).

Innym, w ostatnich latach coraz poważniejszym, nurtem jest terroryzm religijny. Związany jest on obecnie przede wszystkim z działalnością ugrupowań ekstremistów islamskich (Al Kaida¹¹, Boko Haram¹²), a także, w zdecydowanie mniejszym stopniu, sekt religijnych. Znane są przykłady ugrupowań chrześcijańskich oraz żydowskich, stanowią one jednak historyczny margines. Ataki tego typu motywowane są religijnym nakazem walki z innowiercami bądź pogardą wobec nich, ale mogą też być związane z prześladowaniami reprezentowanej przez nie grupy religijnej.

Należałoby tym samym unikać zbyt upraszczania, myślenia, że jeśli za zamachem stoi grupa religijna, to sam atak ma tylko i wyłącznie podłoże religijne. Tak być może, ale nie musi. Za sztandarowy przykład ataku na tle religijnym uznaje się atak Al Kaidy na Stany Zjednoczone z 11 września 2001 roku. Motywy

⁶ Irish Republican Army, Irlandzka Armia Republikańska, Irlandia, Wielka Brytania, od 1921 r.

⁷ Rote Armee Fraktion, Frakcja Czerwonej Armii, RFN lata 60-90

⁸ Fuerzas Armadas Revolucionarias de Colombia - Ejército del Pueblo, Rewolucyjne Siły Zbrojne Kolumbii - Armia Ludowa, Kolumbia, od 1964 r.

⁹ Brigade Rosse, Czerwone Brygady, Włochy, 1970-?

¹⁰ 22.07.2011 r. Oslo oraz Utoya, Norwegia, celem ataku były budynki rządowe (Oslo) oraz obóz młodzieżówki Partii Pracy (Utoya)

¹¹ القاعدة, Baza, Bliski Wschód, Afryka Północna, od lat 80-tych

¹² Boko Haram, Zachodnia Edukacja to Grzech, Nigeria, Ghana, Kamerun, od 2002r.

tęgo zamachu były jednak bardziej złożone: w swoim "Liście do Ameryki", Osama bin Laden odpowiada na dwa pytania: jakie były powody oraz jakie były cele zamachu. I tak jak najważniejszym celem ataków jest zmuszenie USA do przyjęcia Islamu (motyw religijny), tak wśród powodów, pomiędzy tymi związanymi z łamaniem zasad ich religii (hazard, rozwiązłość, narkotyki) pojawiają się też powody czysto polityczne: uczestnictwo w wojnach przeciwko muzułmańskim narodom, nieposzanowanie środowiska naturalnego czy wybiórcze podejście do praw człowieka¹³. Abstrahując od ich zasadności i ewentualnej hipokryzji (prawa człowieka), motywów tych nie można sklasyfikować tylko i wyłącznie jako związanych z religią.

Jak wygląda zamach terrorystyczny?

Atak terrorystyczny przeprowadzany jest w taki sposób, aby zasiać możliwie dużą panikę – tak więc musi być albo widowiskowy (11 września 2001), albo w stosunkowo łatwy sposób zaszkodzić dużej ilości osób, tak, aby z jednej strony przerażająca była liczba ofiar, z drugiej - świadomość, iż zamachu może dokonać każdy, nie są do niego potrzebne specjalne środki bądź umiejętności. Najczęściej więc ataki terrorystyczne związane są, z racji łatwości zakupu oraz przygotowania, z wykorzystaniem materiałów wybuchowych – poprzez podłożenie bomby bądź zaparkowanie samochodu-pułapki. O prostocie takiego rozwiązania świadczy m.in. zamach w trakcie maratonu w Bostonie, w którym do budowy bomby posłużyły szybkowary oraz instrukcja z Internetu.

Czasem używana jest też, ze względu na jej skuteczność i zasięg, broń biologiczna (rozsyłanie wąglika w Stanach Zjednoczonych w 2001 r.) oraz chemiczna (rozpylenie sarinu w tokijskim metrze w 1995r.). Ataki tego typu są rzadsze, ze względu na mniejszą dostępność stosowanych substancji, wzbudzają jednak większą panikę, ponieważ efekty jej działania są bardziej makabryczne (natychmiastowa śmierć w wybuchu a powolne uduszenie), często odroczone w czasie (wąglik) a także - w przypadku broni biologicznej - mogą rozprzestrzeniać się same, prowadząc do wybuchu epidemii.

¹³ Osama bin Laden, *A Letter to America* <http://www.theguardian.com/world/2002/nov/24/theobserver>, 24.11.2002, odczyt 5.05.2014.

Inna praktyką, chętnie stosowaną przez terrorystów ze względu na jej widowiskowość, są porwania samolotów oraz przetrzymywanie dużej ilości zakładników. W przeciwieństwie do zamachu bombowego, w przypadku porwania terrorystów uzyskują przewagę - czym innym są negocjacje przed wybuchem bomby, do którego może nie dojść, czym innym negocjacje po, a czym innym - w trakcie zamachu. W momencie porwania znana jest liczba zakładników, ich personalia, ofiary przestają być anonimowe, trudno jest też - inaczej niż w przypadku telefonu z groźbą odpalenia bomby - zlekceważyć bądź wyciszyć sprawę.

Często stosowany jest, w odniesieniu do ataków na systemy informatyczne, termin cyberterroryzm. W przypadku takich działań słowo terroryzm zdaje się być jednak nieco na wyrost - tak jak istnieje możliwość spowodowania w ten sposób ataku skutkującego śmiercią cywilów (atak np. na systemy szpitalne, wodociągi), słowa tego używa się jednak przede wszystkim do opisu ataków na systemy bankowe oraz komercyjne serwisy¹⁴. Podobnie wygląda sytuacja z tak zwanym "ekoterroryzmem", reprezentowanym m.in. przez Front Wyzwolenia Zwierząt, którego działania polegają przede wszystkim na uwalnianiu zwierząt z przemysłowych hodowli. Ataki takie nie są związane z bezpośrednim atakiem na cywilów, powodują jedynie straty finansowe, tym samym nie zgodziłabym się z nazywaniem ich "terroryzmem". Nie mieszczą się także w definicji terroryzmu umieszczonej w Kodeksie Stanów Zjednoczonych, wedle której akt terrorystyczny musi zawierać działania brutalne bądź stanowiące zagrożenie dla ludzkiego życia.¹⁵

Czy cel uświęca środki?

Czy terroryzm jest tylko i wyłącznie zły? Czy istnieją okoliczności, w których zamach terrorystyczny jest działaniem, przynajmniej częściowo, usprawiedliwionym? Czy atak terrorystyczny różni się w sferze moralnej od wojny konwencjonalnej bądź partyzanckiej?

¹⁴ James R. Clapper, *Worldwide Threat Assessment of the US Intelligence Community*, http://www.dni.gov/files/documents/Intelligence%20Reports/2014%20WWTA%20%20SFR_SSCI_29_Jan.pdf, 29.01.2014, odczyt 5.05.2014.

¹⁵ Kodeks Stanów Zjednoczonych, § 2331, <http://www.fbi.gov/about-us/investigate/terrorism/terrorism-definition>, odczyt 20.05.2014.

Aby odpowiedzieć na te pytania najpierw należy postawić sobie dwa inne – pierwsze, łatwiejsze – jaki jest prawdziwy cel zamachu? Oraz drugie, bardziej fundamentalne – czy zgadzamy się z twierdzeniem, że cel uświęca środki?

Chyba najbardziej jaskrawym przykładem, na którym można by spróbować odpowiedzieć sobie na drugie pytanie jest zrzućenie bomb atomowych na Hiroszimę i Nagasaki przez wojska USA w 1945 roku. Atak wymierzony został nie w instalacje wojskowe, tylko w miasta zamieszkałe przez ludność cywilną, prowadząc do śmierci około 200 tysięcy osób. Z drugiej strony, atak wywołał panikę po stronie japońskiej, prowadząc do zakończenia II wojny światowej w ciągu kilku dni. Pozostaje pytanie – czy moralnym było poświęcenie 200 tysięcy niewinnych ludzi w imię uratowania (innych) tysięcy ludzi? Czy szczytny cel, jakim było doprowadzenie do końca wojny, usprawiedliwia tego typu hekatombę?

Podobieństwo tej sytuacji do ataku terrorystycznego jest uderzające – był to atak wymierzony w cywilów, miał na celu wywołanie paniki oraz, ostatecznie, zmuszenie innego państwa do zmiany polityki¹⁶. Co odróżnia ten akt, uznawany za atak wojskowy, od ataków bojowników Czeceńskich, uznawanych za terrorystyczne? Przychodzą mi do głowy dwie odpowiedzi – po pierwsze, za projektem Manhattan stało mocarstwo, a nie ugrupowanie, po drugie – państwo to zwyciężyło w konflikcie, a “historię piszą zwycięzcy”. Czy gdyby USA przegrało wojnę odbiór ataków na Hiroszimę i Nagasaki byłby taki sam?

Założenie, że cel uświęca środki, każe zastanowić się nad innym pytaniem – a jeżeli to, co robią terroryści, jest właśnie tym mniejszym złem, środkiem w walce o “wyższy cel”? Oba stwierdzenia, zarówno “cel uświęca środki” oraz “wyższe dobro”, niosą ze sobą niebezpieczeństwo – większość zbrodni na ludzkości popełniono właśnie w imię wyższych celów. W dalszej części pracy przyjmę jednak założenie, iż w niektórych sytuacjach “mniejsze zło” może być usprawiedliwione. Następnym krokiem powinno w takim razie być poznanie motywów stojących za zamachami i dostosowanie do nich oceny. Przyda się tu podział na ter-

¹⁶ Innym, być może równie ważnym, powodem była zemsta za Pearl Harbor – powiadamiając o zrzućeniu bomby na Hiroszimę Truman powiedział o Japonii: “Jeśli masz do czynienia z bestią, musisz traktować ją jak bestię”. Za: Nathan Donohoue, *Understanding the Decision to Drop the Bomb on Hiroshima and Nagasaki*, <https://csis.org/blog/understanding-decision-drop-bomb-hiroshima-and-nagasaki>, 10.08.2012, odczyt 11.05.2014.

roryzm polityczny oraz religijny, jeden powodowany troską (rzeczywistą bądź nie) o dobro ludzi, drugi – nakazami religijnymi.

Jakie są cele terrorystów?

Jeśli ograniczymy się do przypisywanemu Leninowi stwierdzenia, że “celem terroryzmu jest szerzenie terroru”, nigdy nie zrozumiemy jego prawdziwej natury, co uniemożliwi nie tylko jego ocenę, ale także – co ważniejsze – skuteczne jemu przeciwdziałanie. Polityczne ugrupowania terrorystyczne motywują swoje działania dobrem ludzi, rozumiejąc je inaczej w zależności od nurtu, z którego się wywodzą:

Częstą przyczyną ataków terrorystycznych jest nierównowaga sił w konflikcie zbrojnym. W momencie, kiedy jedna strona konfliktu dysponuje nieporównywalnie niższym potencjałem wojennym (uzbrojenie, liczebność, fundusze), nie ma szans na wygraną w konwencjonalnej walce. Nie będzie atakować wojsk, ponieważ będzie to nie tylko niebezpieczne, ale i nieskuteczne. W takiej sytuacji może chcieć uciec się do zamachów terrorystycznych po to, aby sterroryzować ludność drugiej strony konfliktu, i za jej pomocą dopiero wyrzucić nacisk na wojsko, bądź też w celu zainteresowania areny międzynarodowej konfliktem. W momencie, kiedy każdy dzień trwania konfliktu niesie za sobą ofiary, tak, jak w przypadku zbombardowania Hiroshimy, poświęcenie pewnej liczby cywilów mogłoby być “mniejszym złem”.

Podobnie motywowali swoje akcje terroryści z socjalistycznego RAF oraz innych ugrupowań radykalnie lewicowych – ataki były dla nich próbą zwrócenia uwagi świata na globalną niesprawiedliwość społeczną, wyzysk oraz głód w państwach słabo rozwiniętych, krytyką konsumpcjonizmu i znieczulicy. Przy głębszym zastanowieniu także tutaj mogłoby dochodzić do wymiany jednego życia za drugie – tak jak w czasie wojny ludzie umierają od kul oraz bomb, tak w czasie suszy (bądź konfliktów) ludzie umierali z głodu. Zainteresowanie obywateli państw zachodnich mogłoby zostać przekute w zainteresowanie ich rządów, a to – w zwiększenie pomocy humanitarnej.

Jeśli w przypadku ugrupowań pochodzących z terenów objętych konfliktami zbrojnymi, czy skrajnie lewicowych można było mówić (przynajmniej teoretycznie) o występowaniu w obronie ludzi, tak w przypadku niektórych ugrupowań

irredentystycznych i separatystycznych trudno mówić o ochronie jakiegokolwiek życia. Koronnym przykładem jest tutaj IRA, która w imię odłączenia Irlandii od Wielkiej Brytanii dokonywała ataków na żołnierzy po służbie oraz cywilów¹⁷. Tym, co odróżnia tę sytuację od sytuacji na przykład w Czeczenii, jest fakt, iż Irlandia znajdowała się w dobrej sytuacji gospodarczej a Irlandczycy nie byli dyskryminowani, walka ta miała charakter prawie wyłącznie symboliczny.

Zupełnie inne cele przyświecają atakom motywowanym religijnie. Tak jak wspomniałam we wcześniejszej części pracy, trudno jest jednoznacznie oddzielić część religijną od politycznej, za zamachami stoi zwykle mieszanka obu. W poniższym akapicie rozważać będę przede wszystkim działalność grup fundamentalistów islamskich, jako iż w obecnym czasie stanowią one zdecydowaną większość ugrupowań uznawanych za terrorystyczne¹⁸. Z motywów stricte religijno-obyczajowych można wyróżnić takie, jak: pogarda w stosunku do innych wyznań oraz kultur jako sprzecznych z nakazami Islamu zarówno w sferze obyczajowej jak i gospodarczej - hazard, stosunek do kobiet, alkohol, ale także system edukacji i oprocentowanie pożyczek), poparta groźbą zachęta do walki w imię Allacha i obietnica nagrody po śmierci¹⁹, jednak najważniejszym z nich jest chęć narzucenia swojej religii jako jedynej słusznej.

Wszystko to są cele deklarowane. Prawdziwych celów jest oczywiście więcej, bardzo często prawdziwe powody zamachów są cyniczne, związane z dobrem organizacji jako takiej, a ideologia dorabiana jest do czynu później, w celu jego usprawiedliwienia. Czasem grupy zaczynają od ataków w imię "wyższych celów", a z biegiem czasu skupiają się coraz bardziej na swoim własnym przetrwaniu, zaczynają atakować nie zjawiska, którym są przeciwni i ludzi z nimi związanych (np. polityków) a swoich przeciwników – policję bądź prokuraturę. Takie zjawisko zaszło we Frakcji Czerwonej Armii – pierwsze zamachy motywowane były ideologicznie, ale od momentu aresztowania i skazania na dożywotnie więzienie liderów grupy (1972 r.), działalność pozostałych członków coraz mocniej

¹⁷ David Cutler, *Timeline - Worst IRA bomb attacks on mainland Britain*, <http://uk.reuters.com/article/2011/05/16/uk-britain-security-bombings-idUKTRE74F31Q2011051616.05.2011>, odczyt 11.05.2014.

¹⁸ US Department of State, Bureau of Counterterrorism, *Foreign terrorist organizations* <http://www.state.gov/j/ct/rls/other/des/123085.htm>, odczyt 11.05.2014.

¹⁹ Koran, 9:13-1 oraz 3:169-171. Za: Osama bin Laden, *A Letter to America*, op. cit.

skupiała się na ich oswobodzeniu. Największe działania grupy – zajęcie ambasady RFN w Sztokholmie i porwanie samolotu linii Air France były właśnie szantażem, mającym na celu zmuszenie władz do uwolnienia działaczy²⁰.

Oprócz tego zdarzają się także sytuacje, gdy grupa odpowiadająca za zamach nie przyznaje się do niego bądź nieznane są motywy za nim stojące. Przykładem jest tu Aum Shinrikyo, sekta odpowiedzialna za dwa ataki z użyciem sarinu (gaz bojowy atakujący system nerwowy), w tym atak z 20 marca 1995 na tokijskie metro, w których łącznie zginęło 20 osób, a ponad 6.5 tysiąca zostało rannych. Po wieloletnim dochodzeniu oraz procesie nadal nieznane są motywy²¹, najczęstszym domysłem prokuratury jest chęć odwrócenia uwagi od działalności grupy (co tłumaczyłoby, dlaczego zaprzeczyła udziału w zamachu²²).

Z utylitarystycznego punktu widzenia, moralnej oceny czynu należy dokonać biorąc pod uwagę nie tyle cel, któremu ma służyć, ale jego skutki – jak bardzo cel nie byłby szczytny, tak długo, jak nie zostanie osiągnięty morderstwa w jego imię popełniane będą bezsensowne i (tym samym) nieusprawiedliwione. Dlatego konieczne należy się zastanowić nad skutecznością danego działania – czy naród, którego cywile zostaną wymordowani w imię np. jakiejś religii, przekonają się do niej, czy wręcz przeciwnie – zapalają do niej niechęcią i pogardą. Bardzo często próby siania terroru wśród społeczeństwa spotykają się z oporem, prowadząc do odwetu. Przykładem takiej sytuacji może być konflikt Izraelsko-Palestyński, w którym strona palestyńska, konfrontując się z miażdżącą przewagą militarną Izraela zaczęła uciekać się do aktów terroru, co skończyło się dalszą eskalacją konfliktu i dalszym pogorszeniem sytuacji Palestyńczyków.

Czy terroryzm można usprawiedliwić?

Akty terroru przeprowadzane w imieniu szeroko pojętego Boga bądź religii, zwłaszcza patrząc w punktu widzenia kultury europejskiej – chrześcijańsko-

²⁰ Denise Noe, *The Baader-Meinhof Gang*, rozdziały 9-11, http://www.crimelibrary.com/terrorists_spies/terrorists/meinhof/9.html, odczyt 13.05.2014.

²¹ *Aum crimes remain misted*, in: *The Japan Times*, online, 24.11.2011, <http://www.japantimes.co.jp/opinion/2011/11/24/editorials/aum-crimes-remain-misted/#.U26A6HivDVN> 24.11.2011, odczyt 13.05.2014.

²² Nicholas D. Kristoff, *Hundreds in Japan Hunt Gas Attackers After 8 Die*, in: *The New York Times*, 21.03.1995, <http://www.nytimes.com/learning/general/onthisday/big/0320.html>, odczyt 13.05.2014.

ateistycznej, jawią się jako godne potępienia, zarówno przy założeniu istnienia, jak i nieistnienia Boga.

Z punktu widzenia ateisty, deisty bądź agnostyka, zabijanie kogokolwiek w imię istoty, której istnienie bądź zainteresowanie losami świata jest niepewne, jest nie tylko w swej istocie nieusprawiedliwione, a także głęboko absurdalne. W momencie, kiedy odrzuca się istnienie Boga, ludzkie życie jest jedną z najważniejszych, jeśli nie najważniejszą, wartością i poświęcanie jej w imię nierealnego bytu jest złem w jego najczystszej postaci – jest bowiem zbrodnią bezsensowną. Ofiary nie są poniesione w celu ulepszenia świata, nie są nawet zabijane w imię wymiernej korzyści jakiejś grupy, jedynym ich praktycznym skutkiem jest cierpienie. Taka zbrodnia nie ma żadnego usprawiedliwienia i powinna zostać potępiona.

Z kolei zakładając istnienie Boga, mord w imię wiary stoi w sprzeczności z co najmniej dwoma zasadami (Islam oraz Chrześcijaństwo). Pierwszą z nich, co oczywiste, jest zakaz mordowania. W przypadku chrześcijaństwa zakaz ten jest postawiony wprost – „Nie zabijaj” (Chrześcijaństwo dopuszcza jednakowoż karę śmierci), w przypadku Koranu nacisk jest rozłożony nieco inaczej – „I nie pozbawiajcie nikogo życia, które Bóg uczynił świętym, chyba, że zgodnie z prawem!”²³. Pozostawia to pole do interpretacji, czy każde życie jest warte tyle samo (zdarza się, iż zamachowcy wypuszczają zakładników-muzułmanów), oraz do dokładnie oznacza „zgodnie z prawem”. Przesłanie pozostaje jednak to samo – morderstwo jest grzechem. Druga sprzeczność jest bardziej subtelna – w przypadku, w którym zakłada się, iż Bóg jest wszechmocny, wyręczenie go może być nawet nie tyle bezsensowne, co nawet stać w sprzeczności z jego zamierzeniami. Jeśli faktycznie jest wszechmogący, a toleruje istnienie „niewiernych”, być może mają oni jakąś wartość, funkcję do wypełnienia – tak jak w przypadku sporu o pochodzenie zła, „unde malum?”, gdzie zło jest naturalną konsekwencją wolnej woli (traktowanej tutaj jako wyższe dobro). Próba wejścia w kompetencje Boga może zostać potraktowana jako akt pychy.

Na zamachy motywowane politycznie – biedą, wojną bądź dyskryminacją należy jednak spojrzeć z zupełnie innej strony, biorąc pod uwagę zarówno cele (deklarowane oraz rzeczywiste) jak i skutki. Atak terrorystyczny może być zwykłym

²³ Koran, 17:33, za: <http://www.poznajkoran.pl/koran/17/>, odczyt 16.05.2014.

narzędziem wywierania nacisku na rząd, z którego polityką dana organizacja się nie zgadza, ale może też być wołaniem o pomoc.

W sytuacji bez szansy na powodzenie militarne można uciec się do kilku środków. Można wyjść na ulicę i protestować, ale po pewnym czasie protesty przestają wywierać na kimkolwiek wrażenie. Można zdać się na zainteresowanie i pomoc z zewnątrz wywołując powstanie, jednak historia pokazuje, iż zwykle kończy się to tragicznie (Syria, powstania Polskie). Można też bronić się poprzez terroryzm, próbując walczyć z (drugim) państwem jego własnymi rękami.

Chciałoby się powiedzieć, że nie potrzeba zabijać niewinnych, dzieci, po to, aby osiągnąć swoje cele, że przecież „na pewno dało się to załatwić w inny sposób”. Jeśli zamach był samobójczy, od razu podnosi się larum, że przecież „równie dobrze mógłby podpalić się w proteście”, na pewno akt ten zostałby zauważony. Jest to założenie o tyle piękne, co nieprawdziwe - w 2011 roku, w proteście przeciwko represjom ze strony Chin 15 tybetańskich mnichów dokonało samospalenia²⁴, co wywołało pewien odzew ze strony mediów. Z kolei, w 2013, gdy w zamachu w trakcie maratonu w Bostonie zginęły 3 osoby²⁵, temat nie schodził z pierwszych stron gazet przez kilka dni. W którym momencie konflikt w Czeczenii stał się najbardziej zauważalny w mediach? Kiedy większość z nas usłyszała o konflikcie w Osetii Południowej? Tak długo, jak ofiary konfliktu są innej narodowości, religii, bądź należą do innej klasy społecznej, ich los nie jest interesujący. Dopiero, gdy znajdziemy się w sytuacji, w której jesteśmy w stanie postawić się na miejscu ofiary, czujemy zagrożenie. Jesteśmy z natury egoistami, mieszkańiec Izraela prędzej potępi wojnę ze względu na lęk o to, że jego dzieci zginą w zamachu niż to, że ich rówieśnicy umierają po drugiej stronie muru. Można zadać sobie pytanie, nieco odbiegające od tematu - czy w przypadku klęski głodu np. w północnej Afryce, europejskie rządy prędzej udzielą pomocy humanitarnej motywowane troską o zdrowie i życie tamtych ludzi, czy obawą przed masową imigracją?

²⁴ *Samopodpalenie buddyjskiego mnicha w Chinach*, in: wprost.pl, 9.01.2012, <http://www.wprost.pl/ar/287157/Samopodpalenie-buddyjskiego-mnicha-w-Chinach/>, odczyt 31.05.2014.

²⁵ David Abel, Travis Andersen, Martin Finucane, *3 killed, at least 144 injured in Boston Marathon blasts*, <http://www.bostonglobe.com/metro/2013/04/15/explosions-rock-boston-marathon-finish-line-dozens-injured/yLhfDT1XC3HXSa8wPiVijL/story.html>, in: *Boston Globe*, online, 15.04.2013, odczyt 31.05.2014.

Czy powinniśmy dać się zastraszyć?

Jeżeli zgodzimy się ze stwierdzeniem, iż w niektórych przypadkach działania terrorystów politycznych mogą być uzasadnione, nie oznacza to, iż powinniśmy ich usprawiedliwiać i spełnić ich żądania. Wręcz przeciwnie - powinno się twardo odmówić negocjacji ze stroną, która do takich aktów się ucieka, potępić je i zapowiedzieć, że będą ze wszystkich sił zwalczane. Jeżeli społeczeństwo i rząd nie dadzą się zastraszyć, manipulować sobą za pomocą strachu, zamachy przestaną być skuteczne, a tym samym stracą swoje uzasadnienie. Będą mogły być jedynie celem samym w sobie, co odrze je z całej ideologicznej otoczki i ewentualnych usprawiedliwień. To jedna strona medalu, mająca na celu doraźną obronę.

Jest też druga strona - skoro zakładamy, iż czasami terroryści mogą mieć rację, powinniśmy się zastanowić nie tylko nad doraźnym zapobieganiem aktom terrorku, ale także nad głębszymi jego przyczynami. Głównymi przyczynami terrorkizmu politycznego są bieda i dyskryminacja, religijnego - fanatyzm i brak dostępu do edukacji. Tak długo, jak będą istnieć, problem terrorkizmu nie zostanie zażegnany (ale naiwnym byłoby stwierdzenie, że kiedy one znikną, znikną też terrorkyści). Skuteczną metodą walki z terrorkizmem wydaje się być przede wszystkim edukacja i zmniejszenie nierówności, a co za tym idzie, frustracji i bezsilności. Tylko, że wszystko to są działania trudne, praktycznie niewykonalne, o wiele prościej jest potępić działania uderzające w cywilów po "naszej" stronie niż zastanowić się, czy przypadkiem samemu nie miało się wpływu na tę sytuację.

Należałoby się więc zastanowić, czy ludzie "niewinni" w rzeczywistości tacy są. Ataki na polityków bądź wojskowych wywołują mniejsze oburzenie - ponieważ reprezentują oni państwo per se. Ale czy dorośli, pełnoletni obywatele (co warto zaznaczyć - państw demokratycznych) nie są jako ogół współodpowiedzialni za politykę państwa? Przecież wszyscy politycy wybierani są przez nich w powszechnych wyborach, wojsko finansowane jest z podatków. Ale nie tylko. Zwykły obywatel, kupując produkty wytworzone w fabryce wyzyskującej ludzi sam pośrednio się do wyzysku przyczynia (choć świadomy wybór w większości przypadków nie jest możliwy), tak samo - kupując narkotyki nie czuje się w żadnej mierze odpowiedzialny za wojny narkotykowe na drugim końcu świata, a jednak to z jego pieniędzy są one sponsorowane. Patrząc z tej strony, grupa dorosłych obywateli może być uznana za odpowiedzialną. Mogą być wśród nich

politycy, mogą znaleźć się też żołnierze. Ale w tej grupie mogą znaleźć się przecież także osoby działające po tej samej stronie, co zamachowcy.

Takie uogólnienie jest więc moralnie wątpliwe - czym innym jest odpowiedzialność całego państwa, bądź jego statystycznego obywatela za jakieś działanie, czym innym - losowo wybranej grupy. Tym, co jest w terroryzmie być może najbardziej przerażające, jest to, że jego działania są ślepe. Łamie założenie, że można zapewnić sobie bezpieczeństwo nie podejmując konkretnych działań. Można być ortodoksyjnym muzułmaninem i zginąć w zamachu przeprowadzonym w imię Allacha, można być wolontariuszem i zginąć w zamachu "przeciwko wyżyłskowi Trzeciego Świata". Można także być kilkuletnim dzieckiem i zginąć w imię... czego?

Dlatego ważne jest, aby każdy akt terroru spotkał się z wyraźnym sprzeciwem. Na pewno (poza ekstremalnymi przypadkami) nie powinno się spełniać żądań terrorystów - sukces mógłby jedynie ich zachęcić do dalszej działalności. Przykładem może tu być porwanie przez Boko Haram grupy nigeryjskich uczennic, z propozycją wymiany ich na aresztowanych działaczy grupy. Zgadzając się na taką wymianę, rząd wzmocniłby tę organizację, prawdopodobnie przyczyniając się do kolejnego podobnego porwania w nieodległej przyszłości²⁶. Jednocześnie nie zgodziłabym się z tym, iż jedyną skuteczną metodą walki z terrorystami jest militarny sprzeciw i podjęcie radykalnych środków prewencyjnych, tak jak w przypadku Stanów Zjednoczonych po 11 września 2001. Jest to na pewno medialne, ale niekoniecznie optymalne. Podejmując takie działania należy się zastanowić, czy jednocześnie w imię walki z terroryzmem nie rezygnuje się z ważnych wartości. W przypadku Stanów Zjednoczonych wojna z terroryzmem skutkowałą wzmocnionymi kontrolami na lotniskach, zwiększeniem inwigilacji oraz łamaniem praw człowieka na, oraz poza swoim terytorium. W więzieniach takich jak Abu Ghraib więźniowie byli torturowani²⁷, w bazie amerykańskiej w Guantanamo na Kubie- latami przetrzymywani bez sądu²⁸. Bez sądu - co oznacza, że statystyczny

²⁶ Maciej Czarniecki, *Nigeryjskie uczennice wciąż w niewoli. Rząd się miota*, in: *Gazeta Wyborcza*, 31.05.2014, http://m.wyborcza.pl/wyborcza/1,105226,16067902,Nigeryjskie_uczennice_wciaz_w_niewoli_Rzad_sie_miota.htm, odczyt 14.08.2014.

²⁷ Seymour M. Hersh, *Torture at Abu Ghraib*, http://www.newyorker.com/archive/2004/05/10/040510fa_fact?currentPage=all, in: *The New Yorker*, online, 10.05.2004, odczyt 06.06.2014.

²⁸ The Human Rights Watch, *Facts and Figures: Military Commissions v. Federal Courts*, <http://www.hrw.org/features/guantanamo-facts-figures>, odczyt 08.06.2014.

Amerikanin nie tylko musiał liczyć się z (pomijalnie małą) szansą śmierci w zamachu terrorystycznym, ale także - z (równie małą) szansą na bycie torturowanym i więzionym. Zabrzmi to okrutnie, ale czy odejście od praw człowieka nie jest zbyt wygórowaną ceną za bezpieczeństwo? I czy postawienie całego kraju na głowie, zmuszenie go do rezygnacji z niektórych praw nie jest przypadkiem działaniem, o jakie zamachowcom mogło chodzić? Co by się stało, gdyby zamiast tego Stany Zjednoczone postanowiły zamach częściowo zignorować (przynajmniej oficjalnie), pokazać, że jeden atak to za mało, żeby je zastraszyć? Czy spowodowałyby to kolejne zamachy, czy wręcz przeciwnie - zniechęciło terrorystów, jednocześnie odbierając im argumenty? Guantanamo było (jest) wielką porażką ideologiczną, której być może można było uniknąć przeprowadzając chociażby postępowania sądowe - z jednej strony aresztowani nie staliby się męczennikami, z drugiej - kwestia Guantanamo nie podzieliłaby Amerykanów i ich sojuszników.

Czy należy słuchać terrorystów?

Jednoznaczna i kategoryczna odpowiedź na pytania takie jak "czy terroryzm jest tylko i wyłącznie zły?" albo "czy terroryzm można usprawiedliwić?" nie jest możliwa. To, czy dane działanie uznane zostanie za akt terrorystyczny bądź uzasadniony sprzeciw zależy w wielkim stopniu od punktu widzenia - "terrorysta jednej osoby jest bojownikiem o wolność innej", czyny popełnione przez nas wydają się być sprawiedliwe, te skierowane przeciwko nam - jako zbrodnicze. W ogólności o terroryzmie można mówić wtedy, gdy mamy do czynienia z działaniem zbrojnym skierowanym przeciwko zdrowiu i życiu cywilów, którego nadrzędnym celem jest wpływ na politykę państwa poprzez zastraszenie jego populacji. Zamach terrorystyczny sam w sobie można sklasyfikować jako zły, jednak patrząc na niego w sposób holistyczny - na jego przyczyny i skutki, ocena nie jest prosta, zwłaszcza w przypadku ataków motywowanych politycznie a nie religijnie.

Wśród metod walki z terroryzmem najczęstszą jest zbrojny opór. Choć często skuteczny, niesie za sobą ryzyko ograniczenia praw człowieka oraz dalszej eskalacji konfliktu. O wiele bezpieczniejsza wydaje się być walka ideologiczna - nie dać się zastraszyć - środkiem nacisku terrorysty nie jest realna groźba odebrania

naszego życia, lecz lęk, jaki atak powoduje w społeczeństwie. Ignorując ten lęk, wybija się z jego ręki jego najważniejszą broń.

Nie jestem w stanie wskazać najlepszej metody zapobiegania terroryzmowi, jestem natomiast głęboko przekonana o słuszności słów Muhammada Yunusa, laureata Pokojowej Nagrody Nobla z 2006 roku: *We must address the root causes of terrorism to end it for all time. [...] I believe putting resources into improving the lives of poor people is a better strategy than spending it on guns*²⁹. Tak długo, jak na świecie będzie obecna bieda, dyskryminacja, rażąca nierówność dochodów połączona z brakiem szans na poprawę sytuacji życiowej, tak długo będzie rodzić się frustracja. A to właśnie ona jest najgłębszą przyczyną terroryzmu.

Summary

Recently the reports of terrorist acts, committed either by separatists or Muslim fundamentalists, have been getting more and more frequent. The sole definition of terrorism, as an act against human life or health (or its threat), conducted as a mean to terrorize and force an organized group of people (usually a nation) to fulfill the culprits' demands, neither leads to its moral judgment nor is sufficient to find the way to prevent it. To answer those questions one has to consider such aspects as the reasons behind the attacks and the terrorists' goals.

The question about the moral interpretation of terrorism is a question whether we agree with the statement, that the end justifies the means, or not. Any apology of terrorism has to be based on utilitarian grounds. In case of the political terrorism, in some instances the terrorist act might be considered the lesser evil, while such justification does not apply to the religious terrorism.

Simple calculation is not sufficient. What's most detestable in terrorism is the fact, that it is blind, it affects both the guilty and innocent indiscriminately. Therefore the terrorist act itself should be deemed as evil and should be met with firm resistance, and the demands associated with it should be ignored or fulfilled in an indirect manner (if they are just), so that this action would not be tied to the act itself, as it may trigger another attack. It is also important to establish the limits of the counterterrorism, and to consider whether

²⁹ Muhammad Yunus, za: Karl Ritter and Doug Mellgren, *Nobel laureate: Poverty fight essential* http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/content/article/2006/12/10/AR2006121000148_pf.html, 10.12.2006, odczyt 10.06.2014.

the renouncement of some rights and the impairment of some institutions is not an indirect goal of the terrorists.

An unequivocal answer to the question "is terrorism solely evil?" is not possible, for it depends strongly on the point of view. The same applies to the methods of the fight against terrorism – a military act might lead to the escalation of the conflict, and at the same time ideological war might have questionable effectiveness. Important causes of the terrorism are poverty and the lack of proper education, a long-term fight against terrorism should be therefore based on their prevention.

PROSOPON

NR 2/ 2013

[65-85]

Małgorzata Dobrowolska

Uniwersytet Śląski

Asertywność jako wskaźnik spójności wybranych grup zawodowych

Assertiveness as an indicator of cohesion selected occupational groups

Key words: *assertiveness; groups of occupational; assertiveness training*

Wstęp

W obliczu wyzwań obecnych czasów, człowiek zmuszony jest zdobywać nieustannie nowe umiejętności społeczne, umożliwiające mu skuteczne działanie. Coraz to nowsze pojawiają się również usługi kształcenia owych umiejętności psychospołecznych – treningi, coaching, mentoring, itp., w myśl popularnej zasady uczenia się przez całe życie (*life long learning*). Znaczenie właściwych stosunków międzyludzkich należy do najbardziej podstawowych zagadnień związanych z funkcjonowaniem podmiotu. I chociaż systemy edukacji formalnej wypracowały wiele zaawansowanych sposobów kształcenia w zakresie specyficznych umiejętności zawodowych, to interpersonalne umiejętności społeczne rzadko stają się przedmiotem dogłębnego weryfikowania (tego co uczyć i w jaki sposób), w oparciu o wiarygodne/statystyczne źródła. Tymczasem zdolność osoby do skutecznego zachowania w różnych sytuacjach społecznych należy do najważniejszych czynników determinujących jej samopoczucie i zdrowie psychiczne [por. Sęk, 1988].

Asertywność stanowi centralną umiejętność wśród tak zwanych umiejętności społecznych. Jej brak sprawia, że człowiek może tracić wiele szans, tolerować przykre dla siebie wydarzenia i sytuacje. Biorąc pod uwagę znaczenie asertywności dla skutecznego funkcjonowania społecznego i odczuwania satysfakcji ze swojego zachowania, trzeba stwierdzić, że problematyka ta warta jest pogłębionych analiz i badań empirycznych, szczególnie w kwestii dostosowywania scenariuszy treningów kompetencji asertywnych do odbiorców.

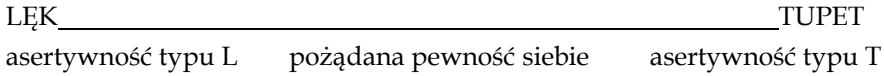
Istniejące rozbieżności w rozumieniu asertywności, dotychczasowe próby określenia czym jest to zjawisko oraz problemy i kontrowersje wynikające głównie ze sposobu definiowania asertywności, prowadzą najczęściej do redukcjonistycznego i tendencyjnego postrzegania i oceniania tego zjawiska [por. Sęk, 1988; Oleś, 1998; Dreger, 1995; Eskin, 1995].

Uwzględniając powyższe uwagi, autorka proponuje następującą definicję asertywności: *jest to pożądana pewność siebie w sytuacjach społecznych*. Pożądana, czyli akceptowana przez otoczenie, które wyznacza normy i granice zewnętrzne zachowań asertywnych, przy równoczesnym zachowaniu swobody w ekspresji „ja” (gdzie testem określającym granice wewnętrzne jednostki między tym, co asertywne i nieasertywne, staje się odczuwany przez nią niepokój). Innymi słowy, wszędzie tam, gdzie zachowaniu człowieka towarzyszy niepokój i naruszanie zasad przyjętych w środowisku społecznym, nie należy mówić o zachowaniach asertywnych [por. Dobrowolska, 2011a].

Takie podejście prowokuje do umieszczenia asertywności na dwubiegunowym continuum między umownie nazywanymi krańcami: lękiem i tupetem. Zmienna ta ma charakter zależnościowy, związany z różnicami indywidualnymi i osobościowymi korelatami tego zjawiska.

Główna idea treningu asertywności dotyczy obrony własnych praw z równoczesnym poszanowaniem praw innych ludzi, poszanowania godności własnej i godności innych [Król-Fijewska, 1997]. Zatem idąc tą drogą można wyodrębnić dwa typy asertywności: asertywność typu L i asertywność typu T. Pierwsza, leżąca na dwubiegunowej skali blisko lęku, charakteryzuje osoby, przywiązujące nadmierną uwagę do poszanowania praw przede wszystkim innych osób. Druga, odwrotnie, charakteryzuje jednostki zainteresowane głównie własnymi prawami, lekceważące lub nie przywiązujące zbyt dużej uwagi do praw innych ludzi.

Ryc. 1. Dwubiegunowy model asertywności w sytuacjach społecznych

Źródło: opracowanie własne

Sens takiego rozróżnienia wynika z powodów prakseologicznych. Prowokuje do testowania hipotezy o związku efektywności treningów asertywności ze specyfiką zmiennej typu L i T (inaczej bowiem nabywana jest ta umiejętność przez osoby o asertywności typu L i typu T). Dwubiegunowy model asertywności ma znaczenie dla szkolenia we właściwy sposób, odpowiednich dla konkretnych uczestników umiejętności asertywnych. Poza tym daje szansę skutecznego funkcjonowania w relacjach interpersonalnych osobom nieśmiałym, uzupełnienie deficytów umiejętności społecznych, przy równoczesnym „poskromieniu” zbyt pewnych siebie, „nadasertywnych”, bądź przetrenowanych; umożliwiając i jednemu i drugiemu nabycie adekwatnych umiejętności społecznych z równoczesnym poczuciem satysfakcji z własnego zachowania [Dobrowolska, 2011b].

Przegląd badań nad asertywnością, bogaty repertuar treningów asertywności i stale rosnąca liczba uczestników oraz duże zróżnicowanie zachowań uznawanych za asertywne, agresywne i uległe, naprowadziły autorkę na trop poszukiwań w obszarze pełnionych ról zawodowych.

Pytania badawcze, będące podstawą wnioskowań, brzmiały następująco:

Czy istnieje zależność pomiędzy wykonywanym zawodem a poziomem asertywności i czy można mówić o globalnej, ogólnej asertywności, czy też specyficznej dla danego zawodu, innymi słowy, czy można wyodrębnić specyficzny układ składowych profilu asertywności, jedyny i niepowtarzalny dla danego zawodu bądź grupy zawodów? Czy asertywność jako zmienna psychologiczna może stanowić wskaźnik spójności poszczególnych grup społecznych (a w tym przypadku zawodowych)?

Sens porównań między wybranymi grupami zawodowymi, wynika między innymi z faktu specyficznej dla danego zawodu, bądź grupy zawodów charakterystyki pracy i występowania rozmaitych sytuacji trudnych, wymagających nabycia odpowiednich, dla radzenia sobie z nimi, umiejętności społecznych. Nie-

prawidłowe wydaje się stosowanie uniwersalnych scenariuszy treningów asertywności niezależnie od typu odbiorcy. Przeprowadzona analiza porównawcza poziomu asertywności u poszczególnych grup zawodowych miała również dostarczyć implikacji praktycznych – wytycznych, podpowiedzi, jak konstruować scenariusze i przeprowadzać skuteczne treningi umiejętności asertywnych.

Obok przedstawionej wyżej postulowanej hipotezy o istnieniu różnic w poziomie asertywności i typowym dla konkretnego zawodu rozkładzie tej zmiennej warto dodać, że projekt badawczy miał charakter eksploracyjny. Chodziło bowiem o wykrycie wymiarów asertywności – sytuacji zawodowych, sprawiających trudności w ujawnianiu zachowań asertywnych, sygnalizujących patologię i wyodrębnienie tych umiejętności asertywnych w pracy, które wydają się być niezbędne w pełnieniu roli zawodowej, co w szczególności powinno być analizowane w trakcie nabywania tejże kompetencji społecznej wśród uczestników treningów.

Dwubiegunowa mapa asertywności – narzędzie badawcze

Na podstawie dwubiegunowego konstrukt teoretycznego zostało skonstruowane narzędzie do pomiaru asertywności: Dwubiegunowa Mapa asertywności. Narzędzie to składa się z 48 pozycji testowych, podzielonych na 8 wymiarów asertywności: 1. Obrona swoich praw, 2. Inicjatywa i kontakty towarzyskie, 3. Wyrażanie i przyjmowanie ocen (krytyki i pochwały), 4. Wyrażanie próśb i oczekowań, 5. Wyrażanie uczuć pozytywnych, 6. Wyrażanie uczuć negatywnych, 7. Wyrażanie opinii, 8. Wystąpienia publiczne i kontakty z autorytetem.

Do każdego pytania w kwestionariuszu dołączona jest siedmiostopniowa skala, na której osoba badana określa, w jakim stopniu „reakcja” jest dla niej charakterystyczna.

Mówiąc o użyteczności metody, należy wskazać następujące jej cechy: możliwość uzyskania liczbowych wskaźników badanego zjawiska oraz dokonywania porównań inter- i intraindywidualnych; możliwość przeprowadzania badań nie tylko indywidualnych, ale także grupowych; możliwość zastosowania do celów diagnostycznych w praktyce poradnianej.

Całość prac nad konstrukcją kwestionariusza typu samoopis, składała się z trzech etapów. W pierwszym etapie, na dziewięciu dwudniowych treningach

asertywności, w których udział wzięło w sumie 112 osób w wieku od 17-51 lat, z wykształceniem od podstawowego po wyższe, przedstawiono pełną definicję umiejętności asertywnych i poproszono o wygenerowanie możliwie jak największej liczby zachowań, które świadczyłyby o wysokim nasileniu asertywności oraz zachowań świadczących o niskim jej nasileniu. Za pomocą autorskiego ćwiczenia, w oparciu o standardowe scenariusze treningów asertywności zaadaptowane do polskich warunków przez Marię Król-Fijewską (1997), uzyskano około 250 stwierdzeń, które następnie poddano analizie gramatycznej i logicznej, oceniając ich zgodność z teorią asertywności.

Twierdzenia te oraz „Mapa Asertywności” Marii Król-Fijewskiej i Piotra Fijewskiego (2000), stały się podstawą przy tworzeniu metody.

W drugim etapie skonstruowany został kwestionariusz składający się z 56 pozycji, po 7 dla każdego obszaru asertywności, z siedmiokategorialnym systemem odpowiedzi. Posłużył jako narzędzie selekcyjne w dalszych pracach. Obliczenia statystyczne, przygotowane na podstawie badania pilotażowego, pozwoliły wyeliminować niektóre błędy zawarte we wstępnej wersji i odrzucić stwierdzenia negatywnie wpływające na wartość współczynnika rzetelności testu.

W trzecim etapie, na podstawie procedury walidacyjnej i ogólnych standardów konstrukcji testów psychologicznych, przygotowano wersję końcową metody, którą przebadano 300 osób. Metoda do badania asertywności zaopatrzona jest w szczegółową instrukcję, arkusz odpowiedzi oraz klucz do oceny odpowiedzi. Można ją więc uznać za kwestionariusz wystandaryzowany i obiektywny. Obliczona, wysoka rzetelność całego testu (wg Cronbacha: 0,908) oraz każdej pozycji testowej, pozwala na interpretację wyników uzyskanych za pomocą tego narzędzia pomiarowego. Także weryfikacja trafności teoretycznej metodą sprawdzania różnic międzygrupowych dostarczyła pozytywnych rezultatów.

Zgodnie z teoretycznymi ustaleniami (klasyfikacja zachowań asertywnych za: Association of Advancement of Behavior Therapy, zaadaptowana do warunków polskich przez Marię Król-Fijewską) i teoretycznymi przewidywaniami, wzorzec zachowań kobiet i mężczyzn powinien się różnić, co potwierdziły wyniki uzyskane za pomocą kwestionariusza [Beisert, Pasikowski, Sęk, 1990].

Wyniki, jakich dostarcza Dwubiegunowa Mapa Asertywności, dają wiele możliwości interpretacyjnych, i to zarówno pod kątem analizy ilościowej, jak również

jakościowej. Rezultatem badania jest profil ośmiu obszarów asertywności i jej ogólny poziom. Dzięki skali stenowej i analizie poszczególnych wyników profilu uzyskujemy informacje, które z umiejętności asertywnych są u danej osoby rozwinięte w stopniu wystarczającym, a które należałoby poddać zabiegom korekcyjnym. Innymi słowy, dowiadujemy się, jakie sytuacje sprawiają trudności w ujawnianiu zachowań asertywnych, w jakich można zauważyć patologię tychże zachowań, a w jakich ekspresja ich przebiega bez zakłóceń.

Próba badawcza

Psychologiczna analiza porównawcza poziomu asertywności u przedstawicieli różnych grup zawodowych oparta została na zaktualizowanej wersji Społecznej Klasyfikacji Zawodów z 1978 r., dzielącej wszystkie zawody według wertykalnych kryteriów zróżnicowania społecznego, takich jak poziom kwalifikacji, pozycja społeczno-ekonomiczna, prestiż, władza itp., na dziesięć dużych grup [Dreger, 1995]: 1. Najwyżsi urzędnicy państwowi, dyrektorzy i wyższa kadra przedsiębiorstw, 2. Specjaliści z wyższym wykształceniem, 3. Technicy, 4. Pracownicy biurowi, 5. Pracownicy fizyczno-umysłowi, 6. Robotnicy wykwalifikowani, 7. Robotnicy półwykwalifikowani i niewykwalifikowani, 8. Rolnicy, 9. Drobnii właściciele środków produkcji, 10. Wojsko, policja.

Klasyfikacja ta jest wykorzystywana w charakterze narzędzia operacjonalizacji podziałów społecznych występujących w ramach różnych form zróżnicowania społecznego w Polsce. Jest podstawowym instrumentem polityki zatrudnienia, poradnictwa zawodowego i pośrednictwa pracy; umożliwia sprzężenie systemu zatrudnienia z systemem edukacyjnym, planowanie kształcenia i wykorzystanie spisu kadrowego i ewidencji personalnej. Pozwala na dokonywanie analiz i prognoz dotyczących rynku pracy i zatrudnienia, ponieważ określa podstawową strukturę rynku pracy [Bańka, Chirkowska-Smolak, 1990].

Grupę badawczą, dla sprawdzenia postulowanych zależności, stanowili reprezentanci powyższych grup zawodowych wyselekcjonowani przez wprowadzenie dodatkowej kategorii: kontaktu typu „*face to face*” z klientem, ze względu na szczególne wymagania formalne i psychologiczne specyficzne w bezpośredniej pracy z klientem. Innymi słowy, wyodrębnione zostały zawody o wysokiej predykcji wystąpienia zachowań asertywnych.

Przedstawicielami wyżej wymienionych grup zostali odpowiednio: dyrektorzy, nauczyciele, informatycy, sekretarki, sprzedawcy, pielęgniarki, ankieterzy, rolnicy, rzemieślnicy i policjanci. Jedyną grupą, która nie spełnia warunku kontaktu bezpośredniego z klientem byli rolnicy, jednakże grupa ta została włączona do badań z uwagi na brak empirycznych analiz poziomu asertywności u tej populacji.

Przebadanych zostało 300 osób, po 30 w każdej wybranej grupie zawodowej. W sumie 155 kobiet i 145 mężczyzn o średnim wieku 35 lat i średnim stażu pracy 13 lat. Badaniami objęto osoby pracujące na terenie południowej Polski. W pierwszej grupie- dyrektorów, osobami badanymi byli głównie: wyżsi urzędnicy państwowi, naczelnicy gmin i miast, dyrektorzy wielkich zakładów pracy, prezesi hut i kopalń, kierownicy szpitali i przychodni. Druga grupa obejmowała nauczycieli nauczania początkowego, przedszkolnego, gimnazjalnego, ponadgimnazjalnego, szkół specjalnych i szkół wyższych. W trzeciej grupie badani byli informatycy, pracujący w dużych zakładach pracy oraz projektanci i analitycy systemów komputerowych. Następną grupą badaną były sekretarki, średni personel biurowy, pomocnicy biurowi. Wśród badanych sprzedawców znaleźli się zarówno przedstawiciele handlowi, handlowcy, ekspedienci jak i sprzedawcy uliczni. Szósta grupa to średni personel medyczny: pielęgniarki, położne, technicy dentystryczny, higienistki. Ankieterzy zatrudnieni przez instytuty badania rynku i opinii publicznej, roznosiciele ulotek, prasy, itp., to kolejna grupa badana. Rzemieślników, drobnych właścicieli zakładów reprezentowały osoby posiadające własną działalność gospodarczą, m.in. szewcy, złotnicy, cukiernicy, fryzjerzy, właściciele zakładów remontowo-budowlanych, zakładów mechaniki pojazdów, zakładów krawieckich i właściciele innych środków produkcji. Wśród badanych policjantów znaleźli się oficerowie i funkcjonariusze policyjni różnych sekcji. Grupę rolników stanowili samodzielni rolnicy, utrzymujący się z własnej roli oraz członkowie rodzin pomagających w pracy w gospodarstwie rolnym.

Procedura i przebieg badań

Procedura badawcza składała się z dwóch etapów. W pierwszym, osoby badane proszone były o wypełnienie „Dwubiegunowej Mapy Asertywności”. Aby umożliwić im maksymalne poczucie bezpieczeństwa, które gwarantuje większą

rzetelność wyników, badania miały charakter anonimowy, a metryczkę ograniczono do najbardziej niezbędnych informacji, bez szczegółowych danych socjodemograficznych. Typowa, losowo tworzona grupa zawodowa gromadziła osoby badane różniące się pod względem wielu cech: o zróżnicowanym statusie i pochodzeniu społecznym itp. Tego typu informacje, gdyby je zebrano z pewnością wzbogaciłyby możliwości interpretacji danych o analizę zależności między asertywnością a zmiennymi socjodemograficznymi. To jednak nie było celem niniejszego projektu badawczego, który zaplanowano głównie pod kątem analizy porównawczej poziomu asertywności u przedstawicieli dziesięciu ról zawodowych.

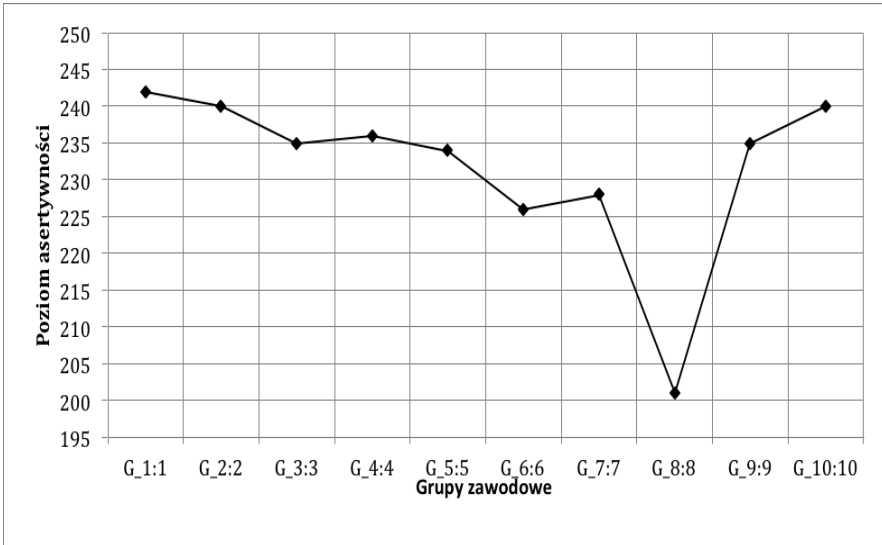
Następnie osoby te pytane były o charakterystykę ich pracy zawodowej, odpowiadały na pytanie: a) jakie sytuacje w ich pracy są dla nich trudne, sprawiają im kłopoty? Informacje uzyskiwane były od uczestników podczas swobodnej rozmowy, jednakże nie zostały w żaden sposób sformalizowane i ujęte w ścisłą procedurę empiryczną. Wypowiedzi osób badanych dotyczące funkcjonowania w pracy pozwoliły na spostrzeżenie pewnych specyficznych prawidłowości występujących w ich środowisku pracy. Spostrzeżenia te zostały wykorzystane podczas przygotowywania scenariuszy treningów asertywności. Stały się inspiracją dla ćwiczeń treningowych i podstawą dla, włączonych w prace indywidualne, przykładów.

Badania przeprowadzono w obecności autorki kwestionariusza, dzięki czemu osoby uczestniczące miały możliwość zadawania pytań w sytuacjach niejasnych. Trzeba podkreślić, że badani z dużym zainteresowaniem brali udział w wypełnianiu kwestionariusza i zdecydowana większość arkuszy odpowiedzi nadawała się do opracowania.

Rezultaty przeprowadzonych badań

Po zweryfikowaniu hipotezy o losowym doborze do prób, sprawdzeniu zgodności rozkładu empirycznego z normalnym i analizie homogeniczności wariancji, za pomocą analizy wariancji ANOVA zweryfikowana została kolejna hipoteza o istnieniu statystycznie istotnych różnic między średnimi poziomu asertywności u badanych 10 grup zawodowych. Rozkład uzyskany rozkład wyników prezentuje poniższa rycina.

Ryc. 2. Poziom asertywności w badanych dziesięciu grupach zawodowych (według kolejności Społecznej Klasyfikacji Zawodów)

Źródło: opracowanie własne.

Najwyższy poziom asertywności wystąpił u dyrektorów, drugie miejsce zajęli policjanci, trzecie- nauczyciele, następnie sekretarki, rzemieślnicy, informatycy, sprzedawcy, ankieterzy, pielęgniarki i najniższe wyniki uzyskali rolnicy. Jednakże głębsza analiza statystyczna, a ściślej zastosowany test post hoc Tukeya (45 kombinacji), wykazała, że jedynie grupa rolników odbiega istotnie od pozostałych grup zawodowych, których poziom asertywności lokuje się między 6 a 7 stenem, co potwierdza przyjęte w ogóle założenie, że umiejętności asertywne charakteryzują wybrane do badań zgodnie z kryteriami grupy zawodowe, a profil rozkładu wyodrębnionych ośmiu wymiarów jest specyficzny dla każdej z nich.

Powyższa prawidłowość rozkładu składowych asertywności pociąga za sobą, wynikające z przeprowadzonych analiz, implikacje praktyczne. Wyszczególnione grupy zawodowe, by trening asertywności był skuteczny, powinny być szkolone według odmiennych, dostosowanych do ich faktycznych potrzeb, scenariuszy treningowych.

Analiza poszczególnych wymiarów asertywności wykazała, że nie ma istotnych statystycznie różnic w wymiarze badającym umiejętność wyrażania uczuć negatywnych (VAR6). Wszystkie badane grupy zawodowe charakteryzują się dobrze opanowaną umiejętnością asertywnego wyrażania złości, niezadowolenia i innych emocji negatywnych. Odwrotna tendencja wystąpiła w przypadku sfery wyrażania uczuć pozytywnych (VAR5). Ten obszar asertywności sprawia w tym samym stopniu kłopoty wszystkim badanym grupom zawodowym. Wskazuje to na widoczne u badanych deficyty w obrębie ekspresji przyjaznych, ciepłych uczuć, wyrażania sympatii, zadowolenia i radości.

Z obroną swoich praw (VAR1), otwartą odmową wobec nieuzasadnionych żądań, i podejmowaniem zachowań zmierzających do zaspokojenia odczuwanych potrzeb i realizacji własnych interesów nie mają kłopotu dyrektorzy, policjanci i informatycy. Inaczej sprawa się ma w przypadku sekretarek, ankieterów i rolników, którzy otrzymali stosunkowo niskie wyniki w tej skali. Najprawdopodobniej wyniki te mają związek ze specyfiką czynności, obowiązków i zadań wykonywanych w pracy, a także z wykształceniem i płcią, bowiem faktem jest, na co wskazują badania [por. Hops, 1983; Jones, Meredith, 1996], że mężczyźni są bardziej asertywni od kobiet.

Inicjatywa i kontakty towarzyskie (VAR2), czyli dyspozycja i umiejętności nieskrępowanych kontaktów interpersonalnych, zdolność do inicjowania, kontynuowania i kończenia rozmowy, tuż obok kolejnego obszaru: wyrażanie opinii (VAR7) to najlepiej rozwinięte sfery asertywności u badanych dziewięciu grup zawodowych (nie dotyczy rolników). Można się spodziewać, że charakter pracy związany z bezpośrednim kontaktem z klientem wymusza nabycie umiejętności związanej z inicjatywą i kontaktami interpersonalnymi oraz wyrażaniem opinii, przedstawianiem własnych sądów i przekonań.

Dobrze opanowaną umiejętnością wyrażania i przyjmowania ocen- krytyki i pochwały (VAR3) charakteryzują się nauczyciele, rzemieślnicy, sekretarki i sprzedawcy. Stosunkowo słabiej rozwinięta jest u pielęgniarek, ankieterów, informatyków i rolników. Podobnie rozkładają się wyniki kolejnego obszaru asertywności związanego z wyrażaniem próśb i oczekiwań (VAR4). U wszystkich badanych grup sytuacje proszenia innych o przysługę i wyrażania swych życzeń lub oczekiwań nie zostały uznane za sytuacje trudne, bądź problemowe w ich

pracy. Niemal w identyczny sposób, jako nie sprawiająca szczególnych kłopotów w pracy, spostrzegana jest sfera związana z wystąpieniami publicznymi i kontaktami z autorytetami (VAR8).

Na szczególną uwagę, ze względu na działalność praktyczną psychologów – trenerów asertywności zasługuje analiza intragrupowa, która pozwala wyodrębnić specyficzny układ składowych profilu asertywności.

Grupa dyrektorów charakteryzuje się względnie wyrównanym poziomem asertywności w poszczególnych jej sferach, świadczy to o harmonijnym rozwoju umiejętności asertywności. Umiejętności związane z inicjatywą i kontaktami towarzyskimi, są najlepiej rozwinięte u grupy zawodowej, być może, ze względu na charakterystykę stanowiska i specyficzne wymagania pracy, takie jak kierowanie zespołami ludzkimi. Jednakże obawę budzi fakt najczęściej występującej wartości na skali odpowiedzi w kwestionariuszu. Dominanta równa jest 6, według złożonego dwubiegunowego modelu asertywności, wartość ta jest blisko końca oznaczonego przez asertywność typu T, charakteryzującą jednostki zainteresowane głównie własnymi prawami, lekceważące lub nie przywiązujące zbyt dużej uwagi do praw innych ludzi. Oznacza to, że pozornie dobrze opanowana umiejętność, w praktyce wymaga korekty. Najprawdopodobniej taki stan rzeczy spowodowany jest posiadaniem władzy, zakładającej stosunek przewagi i aprobatę poczynań kierownika przez podwładnych, pewnego rodzaju przyzwolenie na względnie dużą możliwością stawiania zadań i egzekwowania wymagań.

Podobny rozkład wyników prezentują policjanci. Związane jest to m.in. z płcią, bowiem grupę dyrektorów i policjantów stanowią głównie mężczyźni. W związku z potwierdzoną przez badania korelacją asertywności z płcią, a ściślej wnioskiem, że mężczyźni są bardziej asertywni od kobiet, m.in. przez mowę niewerbalną, można było spodziewać się podobieństwa profilowego tych dwóch grup zawodowych. Dodatkowo wskaźnikiem podobieństwa tych grup jest posiadana władza, dysponowaniem atrybutami w postaci przymusu wobec klienta [Mączyński, 1991].

Najwyższe noty ta grupa badanych uzyskała również w wymiarze 2 i 7, co obrazuje poniższa rycina, spodziewać się można, że w przypadku policjantów również pozornie dobrze opanowana umiejętność, w praktyce wymaga korekty, co powinien uwzględnić trening asertywności.

Grupa nauczycieli charakteryzuje się również względnie wyrównanym profilem składowych asertywności. Na uwagę zasługuje fakt, że w badanej grupie $\frac{3}{4}$ próby stanowili nauczyciele pracujący głównie z dziećmi i młodzieżą, być może stąd tak wysokie otrzymane wyniki.

Najlepiej rozwinięte umiejętności asertywne to: inicjatywa i kontakty towarzyskie (zarówno z podwładnymi – uczniami, współpracownikami, rodzicami i przełożonymi), wyrażanie opinii (swych sądów, przekonań dotyczących wykładanego przedmiotu lub tematu w szkole), co być może wiąże się, podobnie jak u dyrektorów i policjantów z mechanizmem posiadanej władzy.

Charakteryzują się dobrze rozwiniętą umiejętnością związaną z wystąpieniami publicznymi. Nabycie tych kompetencji niewątpliwie związane jest z pełnieniem roli zawodowej nauczyciela. Podobnie, w przypadku wymiaru wyrażania i przyjmowania ocen – krytyki i pochwały. Informacje uzyskane z wywiadu sugerują, że o ile nauczyciele dobrze radzą sobie w sytuacjach wyrażania krytyki i pochwał wobec uczniów, o tyle gorzej znoszą sytuacje ocen własnej pracy.

Informatycy, to grupa typowo „męska”, być może stąd tak wysokie otrzymane wyniki. profil składowych asertywności jest wyrównany, co świadczy o harmonijnym rozwoju umiejętności asertywnych.

Najlepiej rozwinięte sfery to: inicjatywa i kontakty towarzyskie, wyrażanie opinii i obrona swych praw, co w pełni odpowiada charakterystyce ich pracy. Często, co opisywali w wywiadzie, ich praca wiąże się z wdrażaniem nowych systemów informatycznych, a co z kolei wiąże się z przekazywaniem informacji pracownikom, uczeniem obsługi, przedstawieniem własnego zdania i umiejętnością odmowy w sytuacjach nieuzasadnionych żądań czy prośb.

W kolejnej grupie zawodowej, najlepiej rozwinięte sfery to: inicjatywa i kontakty towarzyskie – na opanowaniu tychże umiejętności opiera się w istocie specyfika pracy ankietera. Wyrażanie opinii, prośb i oczekiwań, to również umiejętności ułatwiające im efektywne wykonywanie powierzonych zadań. Te trzy wymiary są włączone w tzw. szkolenie podstaw ankietera. Z wywiadu wynika, że oprócz tych obszarów, które według ankieterów są najbardziej potrzebne w ich pracy zawodowej, trudnymi sytuacjami są również te, związane z wyrażaniem uczuć negatywnych. Wyniki otrzymane nie wskazują na deficyty w tym obszarze, jednakże na występowanie wielu negatywnych emocji.

Rzemieślnicy umiejętność inicjatywy i kontaktów towarzyskich tuż obok umiejętności wyrażania uczuć negatywnych, wyrażania opinii, wyrażania prośb i oczekiwań „opanowali” niemal do perfekcji. Korzystając z zaproponowanego konstruktów teoretycznego, wyniki otrzymane przez tą grupę świadczą o idealnym poziomie asertywności między asertywnością typu L i typu T, w której jednostka skoncentrowana jest na obronie własnych interesów, skuteczności podejmowanych działań i poszanowaniu godności innych ludzi. Rzemieślnicy – osoby prowadzące własną działalność gospodarczą pełnią równocześnie wiele ról: przedsiębiorcy – dyrektora, sprzedawcy, itd., mają szeroką gamę obowiązków i zadań, tym samym nabywają różnorodne kompetencje społeczne w stopniu zaawansowanym, co powinno się uwzględnić w scenariuszu treningu asertywności.

Zaskakujący profil asertywności zarysował się u pielęgniarek, które oprócz niskich wyników w skali wyrażania uczuć pozytywnych, charakteryzują się słabo opanowaną umiejętnością wyrażania prośb i oczekiwań, co kłóci się z ogólnym standardem profilu zawodowego. Niskie wyniki uzyskano również w skali opisującej umiejętność wyrażania ocen – krytyki i pochwały. Specyfika tej roli zawodowej i zgłaszana w wywiadzie frustracja, ze względu na brak możliwości awansu, duże napięcie interpersonalne w pracy, szczególnie w relacjach z lekarzami sugeruje, że w przygotowanym dla tej grupy zawodowej treningu asertywności główny nacisk powinno się kłaść na technikę „monologu wewnętrznego” związaną z dysfunkcjonalnymi założeniami i przekonaniami jednostki.

Pielęgniarki mają dobrze rozwinięte umiejętności związane w obroną własnych praw i wyrażania opinii, być może związane jest to z obecnie obserwowaną sytuacją społeczno-ekonomiczną. Wysokie wyniki otrzymały w skali wyrażania uczuć negatywnych, złości, niezadowolenia.

Duże zróżnicowanie wewnętrzne zauważalne jest u sekretarek, które sprawnie radzą sobie w sytuacjach wyrażania opinii oraz w sferze inicjatywy i kontaktów towarzyskich, natomiast wykazują spore deficyty umiejętności asertywnych w obrębie wszystkich pozostałych skal.

Sekretarki to pracownicy, których opis czynności, obowiązków, zadań i wymagań pracy jest bardzo rozległy i zróżnicowany [por. Bańka, Chirkowska-Smolak, 1994, s. 151]. Dlatego w tej grupie zawodowej trening umiejętności aser-

tywnych powinien obejmować pracę nad wszystkimi sferami asertywności, ze szczególnym uwzględnieniem obszaru kontaktów z autorytetem i wyrażaniem próśb i oczekiwań, bowiem w przeprowadzonych wywiadach, te dwa wymiary zasygnalizowane były jako najtrudniejsze w ich pracy zawodowej.

Profil obszarów asertywności u sprzedawców jest typowy i zgodny z profilem wymagań formalnych i nieformalnych w pracy [por. Tamże, s. 153]. Wysokie wyniki otrzymali w skalach: inicjatywa i kontakty towarzyskie i wyrażanie opinii. Zarówno inicjowanie rozmowy z klientem, jak i wyrażanie sądów, przekonań na temat sprzedawanych towarów jest szczególnie ważne w ich pracy zawodowej, co podkreślane było w wywiadach i potwierdziło się w badaniu.

Najsłabiej, na tle pozostałych zawodów, wypada grupa rolników, być może, zróżnicowanie wewnętrzne profilu i niski poziom asertywności, spowodowany jest specyfiką pracy, która nie wymaga nabycia umiejętności asertywnych, albo też jest sygnałem, że należy je poddać zabiegom korekcyjnym.

Informacje uzyskane w wywiadzie nie są jednoznaczne. Z jednej strony wynika z nich, że rolnicy zauważają u siebie istotny brak umiejętności asertywnych potrzebnych w pracy, jednakże fakt ten jest podkreślany jedynie przez samodzielnych rolników, utrzymujących się z własnej roli, (podkreślali oni częsty kontakt z instytucjami skupującymi od nich towar oraz z klientami na np. na giełdach), co wydaje się pokrywać z profilem asertywności sprzedawców. Natomiast członkowie rodzin pomagających w pracy w gospodarstwie rolnym lub rolnicy zajmujący się głównie uprawą roli, uznali zgodnie, że wśród ośmiu wyodrębnionych umiejętności asertywnych na uwagę zasługuje jedynie obrona swoich praw, reszta według nich nie wpłynie na poprawę pełnionej przez nich roli zawodowej.

Stosunkowo wysokie wyniki osiągnęli w skali wyrażania i przyjmowania ocen. W związku z konstrukcją metody, która utrudnia dokładne omówienie tego obszaru, w treningach asertywności należałoby przyjrzeć się dokładnie, czy wysokie wyniki w tej skali świadczą faktycznie o dobrze opanowanej umiejętności wyrażania zarówno pochwały, jak i krytyki, czy związane są jedynie z dobrze opanowaną umiejętnością wyrażania krytyki.

Dyskusja wyników i implikacje praktyczne

Analizując wyniki ogólnego poziomu asertywności u badanych dziesięciu grup zawodowych można zauważyć, że jedynie grupa rolników uzyskała wyniki istotnie odbiegające w poziomie asertywności od pozostałych grup zawodowych. Zatem nasuwa się wniosek, że wyodrębnione przez kryterium kontaktu typu *face to face* z klientem grupy, charakteryzują się, po pierwsze występowaniem umiejętności asertywnych (ogólny poziom asertywności lokuje się między 6 a 7 stanem, co świadczy o wynikach podwyższonych); po drugie, co wynika z przeprowadzonego wywiadu, sygnalizowaną potrzebą nabywania asertywnych zachowań, przydatnych w wykonywaniu codziennych obowiązków zawodowych.

Poprzestając na analizie ogólnego poziomu asertywności można jednak popełnić błąd. Choć grupy badane (oprócz rolników) są homogeniczne pod względem ogólnego poziomu asertywności, nie jest to jednak ta sama asertywność. Dopiero profile składowych asertywności umożliwiają prawidłową diagnozę faktycznie występujących umiejętności asertywnych. Asertywność jest więc doskonałym wskaźnikiem spójności grupowej, a inaczej rzecz ujmując – „inną” asertywnością charakteryzuje się każda z badanych grup zawodowych. Takie wnioski są szczególnie ważne dla trenerów praktyków, bowiem sygnalizują, że nieprawidłowe jest stosowanie uniwersalnych scenariuszy treningów asertywności niezależnie od typu odbiorcy i niezależnie od specyficznych dla danego zawodu sytuacji trudnych, formalnych i nieformalnych wymagań pracy, związanych z nabywaniem odpowiednich, dla radzenia sobie, umiejętności społecznych.

Na marginesie tych porównań, otwartym pozostaje pytanie: czy w prowadzonych treningach należy pracować nad deficytami umiejętności asertywnych, czy też należy skupić się na doskonaleniu tych, które są rzeczywiście potrzebne uczestnikom, na przykład w ich pracy zawodowej?

Na szczególną uwagę zasługuje również rezultat analizy poszczególnych wymiarów asertywności. Nie stwierdzono istotnej statystycznie różnicy w obszarze badającym umiejętności wyrażania uczuć negatywnych. Wszystkie badane grupy zawodowe charakteryzują się dobrze opanowaną umiejętnością asertywnego wyrażania złości, niezadowolenia i innych negatywnych emocji. Odwrotna tendencja wystąpiła w przypadku sfery wyrażania uczuć pozytywnych. U badanych dziesięciu grup zawodowych widoczne są deficyty w obrębie ekspresji przyja-

nych, ciepłych uczuć, wyrażania sympatii, zadowolenia i radości, stosowania stosunkowo rzadko afirmacji.

Zatem uzasadnione może być postawienie hipotezy o zależności ogólnego poziomu asertywności i wymiaru: wyrażania uczuć pozytywnych. Być może, przez wzgląd na kładziony przez teoretyków i trenerów – praktyków nacisk na nabywanie głównie umiejętności należących do tzw. negatywnej asercji – odmowy, wyrażania uczuć negatywnych, daje się zauważyć negatywną korelację między ogólnym poziomem asertywności, a jej sferą dotyczącą wyrażania uczuć pozytywnych: im mniejszy poziom asertywności, tym mniejsza umiejętność wyrażania uczuć pozytywnych.

Ponadto, w przeprowadzonych badaniach zarysowała się pewna specyfika ze względu na płeć. Zawody typowo „kobiece”, jak na przykład pielęgniarki, sekretarki, charakteryzują się istotnie niższymi wynikami w sferach wyrażania próśb i oczekiwań, wyrażania opinii, obrony swoich praw. Natomiast analizując profile składowych asertywności w grupach „męskich” (policjanci, informatycy) można zauważyć istotnie wyższe wyniki w wyżej wymienionych sferach i w obszarze wyrażania uczuć negatywnych. Podsumowując, można zatem wyodrębnić wzorzec zachowań asertywnych kobiet i mężczyzn w miejscu ich pracy zawodowej [Mączyński, 1991].

Jest to interesujące, tym bardziej że – jak wskazują badania osób dorosłych – asertywność mierzona za pomocą *Q-sort* jest stała i nie zmienia się w ciągu życia, choć różne inne charakterystyki osobowości i zachowania ulegają w tym czasie zmianie [Jones, Meredith, 1996]. Dodatkowo w uzasadnieniu różnic w poziomie asertywności w poszczególnych jej wymiarach, ze względu na płeć, można przytoczyć argumenty rozwojowe, (wspomniany już fakt uzyskiwania wyższych wyników asertywności u mężczyzn) i kulturowe, gdzie zmienna aprobaty społecznej koreluje z asertywnością u mężczyzn i submisywnością u kobiet oraz odnieść się do odmiennych standardów społecznie akceptowanych zachowań w obrębie szeroko rozumianej wielowymiarowej asertywności dla kobiet i mężczyzn [por. Johnson i inni, 1997].

Podsumowując dyskusję uzyskanych wyników, przygotowując trening asertywności, powinno się brać pod uwagę nie tylko charakterystykę sytuacji trudnych w pracy i pełnionych przez uczestników ról zawodowych, ale również

uwzględnić płeć i w myśl dwubiegunowego modelu asertywności, osobowościowe predyspozycje do nabycia zachowań asertywnych.

Przedstawione wyniki nie są wolne od mankamentów typowych dla paradygmatu badań kwestionariuszowych. Asertywność oceniano za pośrednictwem reakcji kognitywnych, a nie faktycznych zachowań, stąd nadal pozostaje otwarte pytanie, w jakim stopniu osoby badane, które „zaznaczają” odpowiedzi asertywne w sytuacjach hipotetycznych (testowych), ujawniają zachowania asertywne w sytuacjach rzeczywistych [por. Bernard, 1980]. Weryfikacja trafności metody, jej wysoki współczynnik rzetelności i konstrukcja metody (pozycje testowe podzielone są na 3 główne rodzaje, behawioralne – pytania dotyczące konkretnych zachowań asertywnych, kognitywne – przekonania, sądy, wierzenia, poznawcze aspekty i afektywne, fenomenologiczne, stwierdzenia zawierające uczucia, odczucia, związane ze sferą emocjonalną), tylko częściowo pozwalają na nie odpowiedzieć.

Ponadto takie zmienne, jak asertywność, mogą być podatne na wpływ aprobaty społecznej. Stąd przy ocenie asertywności trzeba kontrolować tę zmienną [por. Furnham, Rawles, 1994], co nie zostało spełnione w tym przypadku, m.in. dlatego, że nie wprowadzono do kwestionariusza skali kłamstwa.

Zakończenie. Kierunki dalszych badań

Wcześniej zasygnalizowano już niektóre kierunki dalszych badań, jak np.: kwestie hipotetycznych powiązań pełnionej roli zawodowej z określonym profilem asertywności, czy postulowana zależność ogólnego poziomu asertywności i wymiaru: wyrażania uczuć pozytywnych. W dalszych badaniach należałoby zweryfikować tę hipotezę i sprawdzić czy trenowanie negatywnej asercji przez uczestników treningu asertywności blokuje lub istotnie wpływa na nabywanie umiejętności z zakresu asercji pozytywnej.

W związku ze znaczącymi różnicami profili składowych asertywności u badanych dziesięciu grup zawodowych, można spodziewać się, że istnieją określone, charakterystyczne profile wymiarów asertywności dla wszystkich istniejących na rynku ról bądź grup zawodowych, co powiązane jest ściśle z prowadzeniem treningów asertywności, w których trenowanie w uniwersalny, niezależny od grupy docelowej sposób, okazuje się błędny.

Badania współzależności między asertywnością i rolą zawodową powinno objąć cechy osobowościowe, w szczególności temperament. Należałoby również sprawdzić hipotezę o zależnościowym typie asertywności, związanej z różnicami indywidualnymi i osobowościowymi korelatami tego zjawiska, w powiązaniu z dwubiegunowym modelem asertywności (typu Li T).

Innym kierunkiem badań mogłaby być eksploracja potencjalnych powiązań braku asertywności z zaburzeniami w funkcjonowaniu psychicznym i społecznym w środowisku pracy zawodowej. Chodzi o dokładniejsze zbadanie związku między deficytami społecznych umiejętności, w tym głównie asertywności, a wypaleniem zawodowym, depresją, mobbingiem, innymi formami patologii w pracy. Prowadzi to do bardziej szczegółowych zagadnień, jak np. związku asertywności ze sposobami radzenia sobie z utratą pracy, sukcesem, przeciążeniem w pracy.

Wśród czynników, które mają wpływ na występowanie asertywnych i nieasertywnych zachowań, są przekonania podmiotu na temat skuteczności i wartości różnych sposobów zachowań. Warto, zatem poświęcić osobne badania znaczeniu tych przekonań oraz preferencji wartości dla zachowań asertywnych w pracy.

Poznawcza ocena zachowania prawdopodobnie zależy od czynników społeczno-kulturowych [Lefevre, West, 1981; Eskin, 1995], dlatego też ciekawym wydaje się podjęcie tego typu badania na gruncie polskim. Chodzi w tym wypadku również o porównania międzykulturowe w obrębie danego zawodu. Być może, wykonywany zawód narzuca nabywanie określonych umiejętności asertywnych, a profil składowych asertywności jest określony dla danego zawodu, niezależnie od narodowości. Jest to szczególnie ważne w obliczu pojawiających się zmian społeczno - gospodarczych na całym świecie, takich, jak zjawisko globalizacji. Określenie standardu niezbędnych umiejętności formalnych, wykształcenia, kwalifikacji itp.; oraz umiejętności psychologicznych, ułatwi migrację pracowników określonych zawodów w poszukiwaniu pracy i uporządkuje wymagania pracodawców wobec pracowników w Europie i na całym świecie. Było by to również ułatwieniem w tworzeniu taryfikatorów, przygotowywaniu ścieżek kariery i systemu ocen pracowniczych.

Uwzględniając aspekt metodologiczny, warto w dalszych badaniach nad asertywnością posługiwać się różnymi rodzajami metod, np. kwestionariuszem i

oceną współpracowników, pracodawców, klientów, by uniknąć możliwych błędów, charakterystycznych dla metod jednego typu [Van Hasselt i inni, 1979]. Ponadto połączenie metod typu samooceny i obserwacji różnych zachowań asertywnych może przyczynić się do poznania sytuacyjnej specyfiki asertywności oraz jej werbalnych i niewerbalnych aspektów, co następnie może być wykorzystane w treningach asertywności dla uczestników określonych zawodów. Dwubiegunowy model asertywności pozwala na ustalenie, które z umiejętności asertywnych wymagają korekty i jest w opozycji do zasady trenowania wszystkich uczestników treningu w taki sam sposób, tych samych umiejętności asertywnych. Nie zakłada wyrównywania poziomu asertywności w poszczególnych jej sferach, tylko uczenie tych umiejętności asertywnych, które faktycznie są potrzebne uczestnikom owych treningów.

Bibliografia

- [1] Bańka A., Chirkowska-Smolak, T. (1994). *Charakterystyki zawodów i ofert pracy*. Poznań. Wydawnictwo Imput.
- [2] Beisert, M., Pasikowski, T., Sęk, H. (1990). Konstrukcja kwestionariusza do badania asertywności. *Przebieg Psychologiczny*, 33, 815-829.
- [3] Bernard, J., M. (1980). Assertiveness in children. *Psychological Reports*, 46, 935-938.
- [4] Dobrowolska, M. (2011a): Kariery późnej dorosłości w kontekście psychologicznego funkcjonowania człowieka. W: M. Dobrowolska (red.), *Metody wsparcia indywidualnego i środowiskowego na rzecz integracji społeczno-zawodowej grup wykluczonych społecznie z powodu izolacji więziennej*. Katowice: Wydawnictwo Naukowe KMB Press, 56-65.
- [5] Dobrowolska, M. (2011b): Asertywność jako kluczowa kompetencja społeczna pracowników peryferyjnych, *Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Ekonomiczno-Społecznej*, Nr 8, Ostrołęka, 131-136.
- [6] Dreger, J. (1995). *Klasyfikacja zawodów i specjalności*. Warszawa. Wydawnictwo Ministerstwa Pracy i Polityki Socjalnej.
- [7] Eskin, M. (1995). Suicidal behavior as related to social support and assertiveness among Swedish and Turkish high school students: A cross cultural investigation. *Journal of Clinical Psychology*, 51, 158-172.

- [8] Furnham, A., Rawles, R. (1994). Interpersonal influence and coping strategies. *Personality and Individual Differences*, 16, 357-361.
- [9] Hops, H. (1983). Children's social competence and skill: Current research practices and future directions. *Behavior Therapy*, 14, 3-18.
- [10] Johnson, C. C., Myers, L., Webber, L. S., Greenlund, K. J., Berenson, G. S. (1997). Assertiveness and Cardiovascular Disease Risk Factors in Children and Adolescents: The Bogalusa Heart Study. *Journal of Social Behavior and Personality*, 12(1), 243-255.
- [11] Jones, C. J., Meredith, W. (1996). Patterns of personality change across the life span. *Psychology and Aging*, 11(1), 57-65.
- [12] Król-Fijewska, M. (1997). *Stanowczo, łagodnie, bez lęku*. Warszawa: INTRA.
- [13] Król-Fijewska, M., Fijewski, P. (2000). *Asertywność menedżera*. Warszawa. Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne.
- [14] Lefevre, E. R., West, M. L. (1981). Assertiveness: Correlations with self-esteem, locus of control, interpersonal anxiety, fear of disapproval, and depression. *The Psychiatric Journal of the University of Ottawa*, 6, 247-251.
- [15] Mączyński, J. (1991). Behawioralny, kognitywny i behawioralno-kognitywny trening asertywności. *Przegląd Psychologiczny*, 4, 619-629.
- [16] Oleś, M. (1998). *Asertywność u dzieci w okresie wczesnej adolescencji*. Lublin. Wydawnictwo Towarzystwa Naukowego KUL.
- [17] Sęk, H. (1988). Rola asertywności w kształtowaniu zdrowia psychicznego. Ustalenia teoretyczne i metodologiczne. *Przegląd Psychologiczny*, 31, 787-808.
- [18] Van Hasselt, V. B., Hersen, M., Whitehill, M. B., Bellack, A. S. (1979). Social skill assessment and training for children: An evaluative review. *Behaviour Research and Therapy*, 17, 413-437

Summary

The aim of this article is to present the main approaches to assertiveness training, which is an effective behavioural and cognitive intervention procedure in modeling the ability to behave assertively in diverse social situations (especially in work environment). For this purpose I would like to present a psychological comparative analysis of global and specific assertiveness in representatives of various Polish occupations. This project com-

pares ten different groups of employers constituted by The Polish Social Occupations Classification. The research done showed that there is the characteristic profile of assertiveness for each profession. Above observation gives us a strong argument not to use universal assertiveness training for everyone.

The article discusses several consecutive stages of preparing a tool, which would facilitate assertiveness studies. Polarized Map of Assertiveness, a measuring tool adopted by me conforms to the principles of the polarized paradigm. Feasible validation procedures are also discussed and I proposed some methodological assumption for constructing questionnaires for the research this phenomenon. The final version of this tool constructed consists of a description of eight assertiveness dimensions.

PROSOPON

NR 2/ 2013

[65-93]

Marta Gluchmanová

TU FVT Prešov

Starnúca spoločnosť a jej problémy

An aging society and its problems

Key words: *society, Slovakia*

Aktuality

Jaromír Matějek (LF UK, Praha) informoval o výsledkoch konferencie Českej lekárskej komory z dňa 28.11.2012 o eutanázii, na ktorej sa väčšina vyjadrila proti aktívnej eutanázii, prípadne mali pochybnosti najmä vo vzťahu k aktívnej eutanázii. Jedine profesor Pafko bol za eutanáziu. Profesorka Munzarová bola radikálne proti eutanázii a zároveň upozornila na rozdiely medzi aktívnym zabitím a odstúpením od utrpanej liečby. Dr. Honzák vo svojom vystúpení konštatoval, že akceptovaním eutanázie nastane dehumanizácia medicíny a ľudstva. Vo vystúpeniach prevládal názor, že aktívnej eutanázii sa treba vyhnúť. Profesor Pafko požiadal o vymedzenie aktívnej eutanázie, pretože preferuje slobodnú vôľu človeka, pričom paliatívnu starostlivosť prirovnal k pasívnej eutanázii. V právnej časti rokovania zaznel názor, že sú dve eticky protikladné stanoviská: nedotknuteľnosť ľudského života a na druhej strane potreba pomoci nevyliciteľne chorého. Ďalší právnický názor sa týkal toho či lekár má alebo nemá sa podieľať na aktívnej eutanázii. Aktívna eutanázia by musela byť definovaná veľmi podrobne a presne. Vystúpil aj profesor Sokol, pretože ak sa podľa neho akceptuje eutanázia, potom by sme ľudsky život interpretovali ako komoditu, s ktorou človek môže narábať podľa vlastného uváženia. Ľudský život sa podľa neho nebuduje úspechmi, ale prekážkami

a starosťami, ktoré musíme prekonávať, pretože tak môže vyniknúť ľudská jedinečnosť. Súčasťou rokovania Českej lekárskej komory bolo aj vystúpenia týkajúce sa duchovnej, resp. spirituálnej roviny problematiky. Konferencia jednoznačne odmietla aktívnu eutanáziu.

Ingrid Strobachová (LF UK, Praha) zhrnula výsledky diskusie vo Filozofickom časopise na tému eutanázia. Konštatovala, že sekulárna etika a diskusia vo Filozofickom časopise majú širší rámec. Hříbek dodal, že sekulárnej etike sa nedarí s výnimkou etiky profesorky Haškovcovej. Vyčítalsekulárnej etike orientáciu na nemeckú etiku. Hříbek trval na povinnosti lekára participovať na eutanázii. Mal výhrady k tomu, aby na základe tolerancie bol plne akceptovaný teologický názor ako výlučný postoj. Podľa Strobachovej z diskusie vznikla potreba diskusie medzi jednotlivými filozofickými teóriami, nemyslí si, že deontológia je jediná vhodná teória pre medicínu.

Pohľad na starobu

Helena Haškovcová (UK, Praha; Garant Evropského roku aktívneho stárnutia a mezigenerační solidarity 2012) predniesla zaujímavú prezentáciu na tému *Mýty o stáří (Postavení seniorů v české moderní společnosti)*. Spomenula 5 mýtov o starobe: mýtus falošných predstáv (materiálne zabezpečenie), mýtus chudoby (oficiálne údaje sa líšia od subjektívnych pocitov), pretože v populácii 65+ je najmenej chudobných, ale 47% seniorov má pocit chudoby. Predpokladala, že po januári 2013 sa očakáva dramaticky nárast chudoby, lebo dôjde k zvýšeniu cien a DPH. Ďalej spomenula mýtus zjednodušenej demografie. 30% ľudí, ktorí dosiahli dôchodkový vek ešte stále pracujú, časť neoficiálne pomáha deťom v ich firmách. Takisto je to aj mýtus homogenity, teda rovnaký, resp. zachovalý výzor. V skutočnosti ide o veľkú heterogenitu, pretože obyčajne sa dokážu zhodnúť vo svojej chudobe, potom ešte v chorobách a liekoch, v ostatných veciach sa nedokážu zhodnúť. Mýtus neúčinného času, pokiaľ nepracujú, tak panuje predstava, že nič nerobia. Penzijný kolaps zvlášť ohrozuje mužov, preto by si mali pripraviť druhý životný program. Mýtus ignorancie vo vzťahu k starým ľuďom, treba si pamätať, že dôchodok je časť platu vyplácaný dodatočne. Mýtus schematizmu, čiže ignorancia v zdravotníctve. K ďalším mýtom patrí mýtus úbytku sexu, pretože nie je žiadny dôvod na to, aby sme si mysleli, že staroba je

bezpohlavná. Mýtus Alzheimerovej choroby, ohrozený je každý piaty človek nad 65 a každý tretí nad 85 rokov. Je to dar a zároveň daň za predĺženie života. Prevenciou demencie je podľa autorky používanie mozgu, teda tréning. Čo sa týka mýtu o lekároch, mnohí starší lekári stále žijú v tom, že sa snažia postarať o všetko v súvislosti s chorobou starých ľudí a rovnako sa to vzťahuje aj k seniorom, ktorí vyrastali predovšetkým v socializme. No v súčasnosti je trendom postarať sa o seba. V mýte o bezplatnom zdravotníctve konštatovala, že zdravotníctvo nikdy nebolo bezplatné, pretože sme vždy platili dane. Problémom sú v súčasnosti narastajúce poplatky. Výška poplatkov dáva podnet na vznik reminiscencii na socialistické zdravotníctvo. Mýtom je aj nedostatok domov dôchodcov, no v skutočnosti o tom uvažuje iba 4-5%. K mýtom patrí aj mýtus o nestarajúcich sa rodinách, čo nie je pravda, pretože pokiaľ je v domovoch umiestnených 3-4% seniorov, o ostatných sa niekto musí starať. Treba položiť dôraz práve na aktívne starnutie, aby sa snažili byť čo najdlhšie fit a choroba, aby bola čo najkratšia a najrýchlejšia. Problémom pre súčasnosť aj budúcnosť bude starostlivosť o starých ľudí, a to najmä v súvislosti so zmenami európskej a českej rodiny. V posledných dvadsiatich rokoch pribúda slobodných a bezdetných, rovnako aj voľných zväzkov a voľného rodičovstva. Kto sa však postará o nich? Sociálne služby si budú môcť kúpiť bohatí a najmä „singles“. O ostatných sa môžu postarať ich deti, avšak tie budú musieť pracovať na starostlivosti o singles a majetných. Existujú úvahy o zavedenie domovského práva, teda obec sa bude musieť postarať o všetkých svojich rodákov, ktorí nebudú mať na to. Budujú sa už chudobince, hoci sa to nazýva domov pre nízkopríjmové skupiny obyvateľstva. Problém videla v tom, že dochádza k hotelizácii sociálnych služieb, kde sa nikto nestará o seniorov, čo môže nakoniec viesť k sociálnej eutanázii. Za socializmu odchádzali do domovov dôchodcov vidiecki ľudia radi, pretože mali tam lepšie sociálne podmienky, no chýbali im zdravotnícki pracovníci. Po roku 1990 sa sprivatizovali a ich úroveň poklesla najmä vo vzťahu k úrovni zdravotníckej starostlivosti.

V príspevku *Stárnutí a lidský mozek* neurofyziológ Josef Syka (Ústav experimentální medicíny AV ČR, Praha) zdôraznil, že vplyv genómu na výskyt chorôb je významný do 70 rokov veku, potom klesá. Fyziologické starnutie je sprevádzané aj miernym úbytkom kognitívnych schopností. Podľa neho

starnutím málo trpí krátkodobá pamäť, spomaľuje sa schopnosť ukladania informácií do pamäte, mená, adresy, telefónne čísla atď. Zhoršuje sa prístup k uloženým informáciám v pamäti, teda ide o procedurálnu pamäť a súvisí to so vzdelaním. Znižujú sa kognitívne schopnosti, ale na druhej strane narastá úroveň celkových znalostí. Aj v starobe vznikajú nové neurónové bunky a regeneráciu neurónových buniek možno dosiahnuť práve duševnou aktivitou. Strata sluchu začína už od 20. rokov života. Súčasťou aktívneho životného štýlu sú silné interpersonálne väzby, význam celoživotnej intelektuálnej a fyzickej aktivity, sociálnou aktivitou. No v ČR sa veľa sťažuje na podmienky, v ktorých žijú, čo je neporovnateľné s obdobím pred rokom 1989. Súčasné nároky na mozog sú podstatne iné než boli v dávnej minulosti (lietanie lietadlami, rýchlosť automobilov, nedostatok čítania a podobne).

Vasil Gluchman (FF PU, Prešov, SR) a Marta Gluchmanová (FVT TU, Prešov, SR) v spoločnom príspevku *Dôstojná staroba* na úvod spomenuli príklady z etnografickej literatúry o postavení starých ľudí v rodinách v minulosti. Podobne zdôraznili, že v českej i slovenskej literatúre máme dostatok krásnych príkladov starých rodičov odovzdávajúcich svoju životnú múdrosť vnúčatám. Ako príklad uviedli z českej literatúry Babičku Boženy Němcovej, prípadne zo slovenskej literatúry diela J.G. Tajovského, M. Kukučina. Podľa nich je súčasnosť podstatne iná, hektická, turbulentná, v ktorej ako keby neostal čas a priestor na prezentáciu životnej múdrosti, skúsenosti a mravnosti starých ľudí. Zamýšľali sa aj nad pojmami dôstojný život, resp. dôstojná staroba, pričom konštatovali, že ak uvažujeme o podobách humánnosti pri zabezpečovaní dôstojného života, resp. dôstojnej staroby, znamená to na úrovni sociálnej politiky (vrátane profesionálnych politikov, teda aj štátu, vlády a všetkých štátnych inštitúcií) v prvom rade úsilie o vytváranie legislatívnych podmienok na ochranu, podporu a rozvoj ľudského života. V nadväznosti na mnohé úvahy konštatovali, že dôstojný život, resp. dôstojná staroba môže mať minimálne tri podoby: prvotnú, resp. primárnu alebo ochrannú, ktorá spočíva vo vytváraní podmienok a zabezpečení základných ekonomických a sociálnych práv občanov, druhá spočíva v schopnosti štátu podporovať ľudský život a tretia, najvyššia úroveň spočíva vo vytváraní podmienok na jeho plnohodnotný rozvoj. V závere starobu

dokumentovali citátmi slovenského lekára na dôchodku Antona Rákay, ktorý opísal proces nedôstojného umierania v knihe *Podaj ruku smrti* (1998).

Věra Schifferová (Filosofický ústav AV ČR, Praha) prezentovala príspevok *Škola stáří v Komenského Pampaedii*. Podľa nej J.A. Komenský bol presvedčený, že všetci ľudia majú rovnakú ľudskú prirodzenosť, pretože všetci ľudia boli stvorení na Boží obraz a všetci majú byť rovnako vychovávaní k ľudskosti. Pozemský život je pre Komenského školou, kde sa pripravujeme na večnú akadémiu. Staroba je školou Božou, je to posledný stupeň, ktorým prechádzame v škole, pred prechodom do večnej akadémie. Starým ľuďom odporúčal, aby sa venovali počestnej práci, vyhýbali sa miestam, kde dochádza k ohrozeniu dobrých mravov, cnosti atď. Podľa Komenského človek je človekom bez ohľadu na svoju chorobu, ošklivosť tela atď. Starobu sa nedá odvrátiť, ale možno ju spomaliť a znížiť utrpenie.

Praktické súvislosti

K veľmi zaujímavým prezentáciám patrili tie, ktoré čerpali skúseností z praxe. Jan Lorman (Občianske združenie Život 90, Praha) na úvod svojho príspevku *Život 90: spolupráce v komunitě* poukázal na civilizačný paradox, keď na jednej strane starých ľudí vytlačáme z produktívneho života a na druhej strane im prostredníctvom dane prispievame na dôchodky. Podľa neho komunita dokáže nahradiť niektoré funkcie krehkej, resp. nefunkčnej rodiny, existuje etická povinnosť starať sa sám o seba a až tam, kde nestačíme, treba, resp. možno sa obrátiť so žiadosťou o pomoc iných. Rodina potrebuje pomoc komunitného centra, pretože si okrem iného potrebuje aj oddýchnuť od náročnej práce v starostlivosti o starých ľudí. Autor konštatoval, že v roku 1934 bolo vyše 4000 samovrážd, zatiaľ čo teraz je to asi 1800. Niekoľkonásobne väčší je počet samovrážd mužov po 70 rokoch veku než v prípade žien, pretože strácajú zmysel, chýba im druhý životný program po odchode do dôchodku a potom, čo sa stali závislými na iných ľuďoch. Podľa britských výskumov veľmi veľa dokáže starý človek urobiť sám, iba malú čiastku problémov môže mu pomôcť riešiť profesionálna pomoc. Musí však tiež vedieť, ako na to.

Praktickým súvislostiam sa vo svojom príspevku *Niekoľko poznámok k téme paliatívnej starostlivosti* venovala aj Veronika Hulová (LF MU, Brno). Poukázala na

Český zákon o zdravotných službách č. 372/2011, ktorý sa už zaoberá paliatívnou starostlivosťou. Pojem paliatívna starostlivosť podľa nej prvýkrát použili v nemocnici v Montreale v roku 1973, kde aj vzniklo prvé oddelenie paliatívnej starostlivosti. Odporúčanie Rady Európy (2003)²⁴ *O organizácii paliatívnej starostlivosti* obsahuje základné práva, kde je vymedzená požiadavka na lekársku starostlivosť, ľudskú dôstojnosť, osobnú podporu, zmiernenie bolesti, ale rovnako má právo aj na odmietnutie liečby.

Eva Kalvínská (FN v Motole, Praha) v prezentácii *Spirituální péče o dlouhodobě hospitalizované seniory* konštatovala, že u dlhodobo chorých je tradičný pocit osamelosti, strata súkromia, nezáujem najbližších, závislosť, pocit dehonestácie, rezignácie a podobne. Podľa nej duchovná starostlivosť sa má týkať zmyslu života, lásky, nádeje, rešpektu k dôstojnosti atď. Súčasťou je duchovná anamnéza dlhodobo chorých ľudí, sledovať hodnoty, ktoré majú význam pre život chorého človeka, čo potom vedie k lepšiemu pochopeniu pacienta. Duchovné aspekty podľa WHO nie sú identické s náboženskými aspektmi, ale skôr sa venujú zmyslu a účelu života. Opodstatnenosť duchovnej starostlivosti sa viaže k tomu, že všetci v procese choroby a umierania potrebujú hľadať zmysel toho, čím prechádzajú, akú úlohu to zohráva v ich živote. Autorka to dala do kontextu s koncepciou vôle k zmyslu u V. E. Frankla. Zdravotníci, ale aj blízki rodinní príslušníci sa vyhýbajú existenciálnym otázkam umierajúcich, pretože sami v tom nemajú jasno. Konzultácie vo väčšine prípadov sa poskytujú neveriacim ľuďom.

O veľkom záujme na danú problematiku svedčali aj rozsiahle diskusie, ktoré často pokračovali aj počas prestávok a po skončení seminára. Účastníci sa zhodli na správnom výbere témy seminára a v tom, že v budúcnosti budú pokračovať v hľadaní a riešení spoločnej problematiky.

Summary

The author has tried to bring significant contributions and interesting suggestions, which were presented at a seminar taken during the ending of the European Year for Active Ageing and Intergenerational Solidarity 2012. Institute of Philosophy, Czech Republic, Department for the study of science, technology and society organized on 30 November 2012 at the premises of the conference center of the Philosophical Institute in

Prague seminar of the series "Bioethics and civil society" to mark the ending of the European Year of Active Ageing and Intergenerational Solidarity in 2012 under the name aging society and its ethical problems. The seminar opened the Philosophical Institute Director Paul Baran, who likened aging to silver economy. The seminar was divided into three thematic units (news, view of old age and practical contexts), which has been said a few interesting posts.

PROSOPON

NR 2/ 2013

[95-104]

Ivica Gulášová

St. Elizabeth University of Health & Social Sciences, Bratislava, Slovakia

Lenka Görnerová

College of Polytechnics, Jihlava, Czech Republic

Ján Breza, jr.

Department of Urology and Radiology and Centre for kidney transplantations,
Kramáre University Hospital, Bratislava, Slovakia

Ján Breza

Department of Urology and Radiology and Centre for kidney transplantations,
Kramáre University Hospital, Bratislava, Slovakia, Medical Faculty of University
of Komensky, Bratislava, Slovakia

Zuzana Bačtková

Regional Office of Public Health, Považská Bystrica

Viktorya Gotra

Uzhgorod National University, Department of Enterprise Economy

Homelessness as the multidisciplinary problem

Key words: *homelessness, quality of life, social situation, homeless shelters, charity*

Introduction

We consider as homeless people those who are, from diverse reasons, in the current situation without permanent or temporary accommodation, without the

possibility of obtaining basic health needs and without the possibility of regular nutrition. These are people who are often maladjusted to social norms, people returning from prison, alcoholics, drug addicts, as well as permanently or temporarily unemployed [Striežec, 1996: 27-28].

They are most visible on the streets or in parks in major cities. Many of these people can be seen asking money that is begging, drinking alcohol or sleeping on benches or on the ground. Many people pass them without realizing that these people lose not only the apartment or house where they can every day return from work, but also the family, their children and especially their woman who created them home. Many homeless people are non-conflicting and live in their own world, but there are also those who are vulgar and aggressive. To better understand the issue of homeless people we need to think about the principles of why these people get to the bottom of a society.

Causes of homelessness

The causes of homelessness cannot be generalized to all homeless, mostly for the different combination of subjective and objective reasons in varying proportions. Homeless can become someone, who has not kept his family relationships as well as someone who was falsely expelled from his apartment. Objective reasons are mostly related to social policy. Certainly one of the most common causes is **unemployment**, which bother people not only in Slovakia but throughout the world. In today's society, where machines rule the world, is still less and less work for the man. The unemployment rate in Slovakia reached 12.2% in November. As reported Centre of Labour, Social Affairs and Family, it fell by 0.07 percentage points and year on year by 0.18 percentage points. The number of job seekers, who are able to start to work immediately, reached in November 328,345 people, so in month fell by 1,855 and by 288 people in a year /www.fuu.sk/. **Unfavourable social situation occurs mainly when people lose their jobs - often without any notice from day to day. Problem to deal with this situation have mainly elderly people and people with lower education.** They often lose their jobs that they were doing 20 to 30 years for one company and they look for another job with problems. For these people comes a big break in their life. Those fortunate ones find another job in a few months but those less happy

do not find it at all, and then unfortunately there are many cases when people begin to suffer from depression, that they try to solve with alcohol, theft, prostitution, and often lay their anger and frustration on their loved ones. Finally, before they are able to recover, they find themselves alone, with no family or home, in social isolation and they finally cease to participate in normal daily activities.

The reasons why the homeless cannot find the job:

- Loss of documents - as homeless people are often victims of petty crime, recovery of documents is very time consuming and few of them are able to provide them without outside assistance. - Their common phobia is very often dealing with officials and institutions and is caused by previous rejections and by contempt and arrogance of some officials.
- Employers are interested where the applicant's residence is. And if he declares train station or shelter is not much hope that they employ him.
- A person who is unemployed, and lives long time on the street, over time lose the ability to work [Tvrdoň, Kasanová, 2004].

Among other causes of homelessness can be included alcoholism. Alcohol is often called the scourge of mankind. In some decisive situations of life a man often subject to this vice, which is then very difficult to get rid of. Many times people lose because of alcohol the family property and they become homeless people. For homeless is very difficult to get rid of their vices, as they drink mainly to forget and alcohol is often the sole joy in their life and especially in the winter help them to survive cold and harsh winter days. A man who has no home and is dependent on alcohol or other drugs is no longer able to return into normal society. Among other causes that contribute to homelessness we can also include: The lack of affordable housing. Low wages and ever-increasing prices of food and household expenses. Mental or physical illness, divorce, returning from prison, when it is very hard to find a good job when a person has a criminal record ...

Forms of homelessness

Homeless population can be in principle divided into three groups: - Without shelter - without possibility to stay under the roof for all 24 hours - this are people who live on the streets, yards, those seeking accommodation in the asylum houses ...- Without flat - people who are living in miscellaneous settings such

as shelters or public hostels - Living in uncertain and unfavourable conditions - which are for authorities either unknown or only partially known. These people live in precarious conditions flats, often unsafe, makeshift, overcrowded and deprived. They live in homes without water, electricity or heating. Into this group we can also include those who are waiting for the release from a variety of institutions as prisons or orphanages. Most vulnerable are currently homeless people coming from orphanages [Beňová, 2008: 12-14].

It is important that this division distinguishes not only people who actually suffer from the loss of their home, but also those whose homes are in imminent danger. This problem gives room for prevention, which can target high-risk groups threatened by homelessness.

„Living“ conditions of homeless people. The most common place where homeless spend the night is street. It is necessary realize that their night looks very different from ours. There is no question about some sleep and they are exposed to the weather and people's anger. Homeless people are often attacked, robbed and beaten. Therefore, they are trying to spend in shops, public transport, railway stations or parks or in the woods. **They often change places of sleeping due to safety.** Homeless people carry all their belongings with them or hide them somewhere. These people are catching up on sleep deficit during the day on places such as benches or bus stops. Some of them managed to find some “temporary shelter” where they can return every day. This may be cellar, abandoned sewer or abandoned cottage garden. In these shelters we can usually find number of people. The disadvantage is that homeless can be thrown from such makeshift housings by owners so they cannot count on such accommodation for a longer period. And for this reason their stay is still changing. Some homeless people do not intend to risk the night on the streets and therefore seek miscellaneous hostels or dormitories. The difference between them is essential, as hostel to hostel is only for one night and dormitory have to be paid one month in advance.

Help to the homeless

To help homeless people, many organizations have established already mentioned shelters or dormitories, but there are also many different projects such as. NotaBene, or there is also homeless helpline in Bratislava.

The founder of shelter may be:

- States, countries or municipalities / Government level /
- Municipality (funded organization)
- Charity (daily asylum centres, soup kitchens...)
- Humanitarian NGOs, civil associations, foundations...

Forms of shelters for homeless

- Nonstop asylum centres
- Asylum centres with daytime running
- Hospice

According to target group to which is provided help:

- For men, women
- Mixed-shelters
- For mothers with children
- For fathers with children
- For offspring from orphanages
- For socially maladjusted citizens

Personnel in shelters:

- Director, who should have a university degree, majoring in social work
- Economic and technical staff
- Economist
- Social worker
- Security
- Psychologist, special educator, volunteers [Tvrdoň, Kasanová, 2004: 74].

One of the most known organizations is a non-profit organization DePaul Slovakia which operates two facilities in Bratislava. In 2006, when the operation was

launched, started low threshold hospice. It was mainly focused on the winter season to prevent hypothermia deaths among homeless. DePaul-International is the parent company of a group structure, and has offices in the UK, Ireland, Ukraine and USA.

Low threshold dormitory at DePaul Ivanska road is open all year. It was established in a building provided by the City Hall of Bratislava, in agreement with Mayor Andrej Ďurkovský. It was necessary to adjust this place. An interesting fact is that the provision of overnight accommodation is not connected with other requirements. There can sleep homeless without documents, without health insurance funds, sick ones and even those under the influence of alcohol. The reason is mainly that these people are most vulnerable during the winter. The sick can stay up to 3 days. There are available showers for men and for women, heated accommodation and breakfast and dinner can also get some clothing. Reception operate from 18:30 to 22:00 but those who work and bring confirmation of work can come after 22:00. End is at 7:00, those who go to work can remain during the day [<http://www.depaulslovensko.org>].

Shelter of St. Louise de Marillac

This facility was created as the crisis solution to the rescue of dying people in the streets, especially in winter. After a short functioning was found that among homeless people are many who struggle with serious health problems, from which they are not likely to recover on the street and on their own. This shelter is mainly targeted at homeless people discharged from hospitals and who need to recover and also provides all-day care and shelter for homeless.

Characteristics of clients of St. Louise shelter

These are mostly people aged 45-65 years. These people have a good immune system, they live in difficult conditions without regular meals, rest, hygiene, often

under the influence of alcohol or drugs and almost all of them are smokers with chronic cough.

Among the health problems from which suffer homeless people are:

- **Traumatic injuries** - many of them have numerous and old traumatic injuries: recovery from multiple broken bones, bruises, lacerations, cuttings and other various wounds which are likely to change their way of life.

- **Skin diseases** - due to external environmental conditions in the winter they are mainly frostbites and varying degrees of necrosis and gangrene, which often end in amputation of several fingers or of one or both legs.

In the summer come patients with chronic and dirty wounds, which are often "occupied" by worms. Skin diseases are based on polluted and non-washed skin that is easily rushed when mechanically damaged, become septic and also become fertile ground for the survival of parasites. Poor sanitation has also result in lice, fleas or scabies. Furthermore, there occur conjunctivitis, rhinitis or defective teeth.

- **Frequent infections** - **urinary infections that leads to kidney damages.**

- **Indigestion** - caused by poor diet when eating or by substituting meal with alcohol, stomach ulcers are also common disease, also duodenal ulcers and pancreatitis, which can be chronic or acute.
- **Cardio-vascular disease** - manifested by fluctuating or high blood pressure, cardiac decompensation, many are asthmatic, without strength, they are often after stroke, paralysis of half of the body, with speech impediments
- **Neurological diseases** - they suffer from epilepsy, neuropathy and damage of the nerve endings in the lower and upper limbs
- **Psychiatric patients** - states which are manifesting depression, aggression, mood changes, dependency, suicidal tendencies ...
- **Cancer patients** - different cancer diseases of lungs, larynx, stomach, etc..
- **Mobility** - they are often totally or partially disabled.

They are socially isolated and have broken or damaged contacts with the family.

NotaBene

Certainly very good idea how to help the homeless people or to socially weaker ones was the creation of Notabene magazine. This magazine gives a chance and hope to many people. One of the reasons why it is good to buy a magazine Notabene is that people in this business can gain self-esteem and feel that they are doing a good job. System in which the vendors buy the magazine for 70 cents and sell it for the full amount of 1.40 euros forces them to manage money and to think about the next day. When you buy it, from every sold magazine gets 70 cents to operate services for the homeless. Becoming a reseller is not difficult.

Code of the Notabene seller:

1. Vendor must carry a card with his registration number and photograph in visible place
2. Vendor must sell the magazine on the ground that has been assigned to him
3. Vendor should not sell it under the influence of alcohol or other drugs
4. Vendor may not use profanity when selling and have not to harass passers
5. Vendor with dealer's license must not beg

6. Vendor has not to sell magazine to excluded or unregistered dealer
7. Vendor shall not commit criminal activity, vendor may not sell magazine to child under 16 years

These and many other rules must vendors comply to follow the correct codex [Tordová, 2010: 3-5].

Conclusion

Homeless are the permanent part of the life of cities. Fundamental importance to improve the image of homelessness in the public eye should be the reduction of the number of "visible" homeless and extending of help to people at risk of homelessness, i.e. systematic work with homeless people.

There must also be ensured public awareness of these activities. It requires to devote considerable attention to the cultivation of professional and permanent political dialogue with the understanding that the decline of political culture is one of the major sources of growing stress and conflicts has to address current life situation and coordinate with the "New space" which is a magazine that homeless distribute themselves and that often deals with the issue of homelessness. This does not mean that we should sit idly by! The network of health and social services for homeless people cannot be considered optimal and there is still much of what we should try to do before we come to the conclusion that we have tried everything and to do something else is not in our power. In addition, there are undoubtedly homeless using addictive substances, that want to solve their social situation and we need to find ways to help them. Yet in any case we cannot afford to rest on our laurels, we still expect a very long way to go and a lot of work. To homeless people who abuse narcotic drugs and psychotropic substances we are still not able to provide adequate assistance, we have debt to them that should be repaid in the shortest possible timeframe.

References:

- [1] Strieženec, Š. 1996.: *Slovník sociálneho pracovníka [Dictionary of social worker]*. Trnava: AD, 1996
- [2] <http://www.fuu.sk/2010/12/48694-nezamestnanost-v-novembri-klesla-na-12-2-percenta/>

- [3] Tvdoň, Kasanová. 2004: *Chudoba a bezdomovectvo [Poverty and homelessness]*. Nitra: Fakulta sociálnych vied a zdravotníctva UKF v Nitre, 2004.141 s. ISBN 80-8050-775-7
- [4] Beňová, Nina. 2008. *Bezdomovci, ľudia ako mi [Homeless people, people like us]*. Košice: o.z. Proti prúdu, 2008. 75 s. ISBN 978-80-969924-1-6
- [5] Tordová, S. 2010: *Kódex predajcu NotaBene [Code NotaBene seller]*. In: NotaBene. 2010, č. 133, s. 3-5
- [6] http://www.depaulslovensko.org/_uploads/slovakia/documents/2009.pdf

Summary

Authors in this article deal with the issue of people who are, for various reasons, without accommodation. They analyse the causes of their condition, which is absolutely necessary to know, in order to be able to help them. They analyse options that are currently offered in this area. They highlight the issue of their health, which is of course seriously affected by their limited conditions of survival. Their decline of social status as of valid members of our society leads to a serious problem that should be related to all of us if we do not want to allocate them from the society. Homelessness is the urgent medical, nursing, social, psychological, ethical and sociological problem. It is in interest of the public health from the aspect of the spread of infections and of interest of independent foundations and non-profit organizations. Volunteers play an increasingly important role in the care of the homeless community, either as a group or as single individuals.

PROSOPON

NR 2/ 2013

[105-117]

Ivica Gulášová

Vysoká škola zdravotníctva a sociálnej práce sv. Alžbety, n.o., Bratislava,
Vysoká škola polytechnická, Jihlava, Katedra ošetrovateľstvá

Ján Breza ml.

Urologická klinika s Centrom pre transplantácie obličiek, FNŠP Kramáre,
Bratislava, LFUK, Bratislava,

Ján Breza

Urologická klinika s Centrom pre transplantácie obličiek, FNŠP Kramáre,
Bratislava, LFUK Bratislava, SZU Bratislava

Nevyslovené otázky pacientov s onkologickým ochorením

Unspoken questions of patients with cancer

Key words: *Oncology patient, nurse, communication, individual psychological attitude, unspoken questions*

Úvod

Komunikácia s pacientom, ktorá je efektívne využitá, pôsobí na pacienta ako liek. Komunikácia je potrebná vo všetkých zložkách liečebno-preventívnej starostlivosti, či už ide o prvý kontakt, alebo o dlhodobú starostlivosť. Od zdravotníckych pracovníkov sa očakáva, aby okrem odborných medicínskych poznatkov mali aj poznatky zo psychológie, etiky a sociológie. Každý pacient je bio-psycho-sociálna bytosť s vlastnými prioritami, potrebami, problémami a ochoreniami, a preto aj každý reaguje v tej istej situácii inak. V tomto zmysle hovoríme o

holistickom prístupe k pacientovi. Tieto požiadavky sa premietajú aj do zručnosti pri komunikovaní s pacientom a pri informovaní pacienta. Mali by sme vedieť odhadnúť, aké informácie od nás pacient očakáva, ako mu ich podávať, aby im porozumel, a čo je potrebné, aby vedel. Samozrejme, že pri neprijemných informáciách, ktoré musíme oznámiť pacientovi, mali by sme pristupovať taktne a empaticky, v správne vytvorenej atmosfére, aby daná informácia čo najmenej pacienta devalvovala. V oblasti komunikácie v ošetrovatelstve sa máme stále čo učiť a svoje vedomosti neustále rozširovať, nakoľko máme v nej veľké rezervy. Takže informácie o komunikácii v ošetrovateľskej starostlivosti sú prevažne na teoretickej úrovni. Z vedy v ošetrovatelstve sa ďalej rozvíjajú vzdelávacie programy realizované na stredných zdravotníckych školách a na vysokých školách - katedrách ošetrovatelstva, aj na odborných seminároch a školeniach. Je preto v záujme ošetrovateľskej praxe, aby sa v prvom rade rozvíjala veda o ošetrovatelstve. Sestry ako medzičlánok medzi lekármi a pacientami v budúcnosti sa budú musieť viac zintegrovvať s prácou lekárov i s utrpením pacientov. Podľa miestnych možností vytvoriť podmienky, aby pacienti mali lepšie predstavy jednak o tom, čo sa majú a môžu sestier a lekárov pýtať a čo sa ich budú sestry a lekári pýtať, ako aj to, že majú mať k nim plnú dôveru so svojimi ťažkosťami a nemyslieť si, že ich tým obťažujú, aby ich tak sestry a lekári mohli lepšie pochopiť, vyhovieť ich potrebám a uspokojiť ich aj v ich psychickom rozpoložení.

Onkologické ochorenie je jednou z najnáročnejších situácií, ktoré môžu nastať v živote jednotlivca i rodiny. Je veľkou záťažou ako fyzickou, tak i psychickou, mení situáciu prežívania a spolunažívania, vyžaduje veľa zmien a adaptácie, a prináša mnoho otázok, na ktoré v momente stanovenia diagnózy nie je ľahké nájsť jednoznačnú odpoveď [Gulášová, 2008].

Aká dôležitá je komunikácia

Je potrebné vychádzať z faktu, že rodina a priatelia sa o onkologickom ochorení skôr či neskôr dozvedia. Preto sa ako lepšie ukazuje diagnózu najbližším povedať, aby mali možnosť ponúknuť podporu a pomoc, a aby sa sami mohli /v prospech ich blízkeho chorého/ zadaptovať na jeho ochorenie. Pri závažných ochoreniach sa často stáva, že sa odkrývajú a zmysluplne riešia i roky neriešené konflikty a nedorozumenia. A tak je možné objaviť zdroj pomoci i tam, kde ho

pacient neočakáva. Ochorenie totiž vo výraznej miere mení pohľad na svet. Pôvodné hodnoty sa premieňajú a získavajú inú kvalitu. Stáva sa, že diagnózu sa ako prvá dozvie rodina a tá veľmi často stojí pred pokušením „ochrániť“ pacienta pred realitou ochorenia. Týmto sa situácia mení na hru neadekvátneho súcitu a ľutovania. Najčastejším motívom je strach, aby si citlivý pacient „niečo neurobil“. Pritom rodinní príslušníci sú tiež pri oboznámení sa s diagnózou vystavení veľkej záťaži. Sami potrebujú prejaviť svoje pocity a vplyvom tejto nevyváženej situácie si to nemôžu dovoliť [Linhartová, 2007]. Nemôžu potom poskytovať potrebnú podporu a pomoc ich blízkemu ktorý vážne ochorel. V priebehu liečby sa pacient spravidla dozvie pravdu, po ktorej môže nasledovať vlna hnevu, horkosti, a strata dôvery. Pacient sa odteraz môže domnievať, že sa mu nerozpráva pravda.

Prijatie diagnózy je ťažkým a z psychologického hľadiska zásadným obdobím, ktoré podmieňuje, ako bude liečba jedincom zvládnutá. Pokiaľ nie je diagnóza povedaná, zvyšuje sa pacientova tendencia k úzkoslivosti a precitlivenosti. Pacient postupne prestáva byť vo svojom okolí zrozumiteľný. Môže sa až uzavrieť za múr svojho prežívania, vo svojich myšlienkach, predsudkoch a nereálnych očakávaniach. Stav nevedomej izolácie postupne vzdáľuje pacienta od okolia i seba samotného a môže i ohroziť úspešný priebeh liečby. Naopak, vysvetľovanie, zverovanie sa, približovanie sa a otváranie sa vytvára most nielen k pochopeniu, ale i zvládnutiu neľahkej onkologickej liečby. Obdobie oznamovania diagnózy si zaslúži zvýšenú pozornosť, pretože ak ochorie jeden člen rodiny, svojím spôsobom ochorie celý rodinný systém. Úskalím tohto obdobia je rôzna /rozdielna/ pripravenosť jednotlivých členov rodiny. Každý má inú schopnosť reagovať na zmeny, inú rýchlosť adaptácie, prispôsobenia sa. Medzi pacientom a rodinou často vzniká nesúlad v potrebe o jeho ochorení rozprávať. Dôležité je nechať na pacientovi, aby on určil, kedy je pre neho ten správny čas k rozhovoru. Rodinní príslušníci ho môžu skôr podporovať vo vedomí, že je to na ňom samotnom. Významne sa tu uplatňuje komunikácia dotykom, pohladením, objatím. Pre rodinu je dôležité si uvedomiť, že člen rodiny je vystavený enormne silnej záťaži. Bojí sa priebehu ochorenia, bolesti, prežíva možné ohrozenie života. Znáša i vedľajšie účinky terapie. Často je bezradný z bežného pracovného života, jeho rola v osobnom živote sa mení. Záťaž sama nie

je pre prežívanie pacienta rozhodujúca, podstatnejšiu úlohu hrá to, ako ju zapracuje a aké má zdroje jej zvládania.

V terapii sa často stretávame s vyčerpanými partnermi, rodičmi dospelého onkologického pacienta, ktorí naplno prevezmú na seba starostlivosť o ich blízkeho chorého a svoje vlastné nároky a potreby zredukujú na minimum. Poskytovanie psychoterapeutickej starostlivosti rodine onkologicky chorého pacienta preto považujeme za rovnako dôležité ako jej poskytovanie pacientom samotným.

Rizikovým obdobím po dozvedení sa diagnózy je rozdielna pripravenosť jednotlivých členov rodiny. Každá má inú schopnosť reagovať na zmeny, inú rýchlosť adaptácie.

Význam psychologickéj pomoci pri liečbe onkologických ochorení

Každý, komu je oznámená diagnóza onkologického ochorenia, prežíva jedno z najhorších období svojho života. A nie je až tak podstatné, či zlá správa prišla neočakávane, alebo ako potvrdenie po dlhom čase podozrení, že niečo nie je v poriadku. Na zlú správu tohto druhu sa nedá pripraviť. Dá sa však ovplyvniť svoj postoj k nej, k svetu a k sebe samému, ktorý môže byť rozhodujúcim faktorom úspešnosti liečby [Gulášová, 2008].

Pacienti vo väčšine prípadov opisujú obdobie oznámenia diagnózy a začatia liečby ako „zásah elektrickým prúdom“, „vybitie poisťiek“ alebo „akoby ma vysadili v džungli a nedali mi mapu“. Prvotný šok často sprevádzajú pocity nereálna, človek môže mať pocit akoby sa ho to netýkalo, akoby to ani nemohla byť pravda. Realita je natoľko neprípustná, že začnú fungovať rôzne nevedomé obranné psychické mechanizmy, ktoré sú akýmisi nárazníkmi pred plným zásahom reality. Človek vtedy akoby nevníma alebo zámerne /vedome/ či podvedome „prepočuje“ jednotlivé informácie. Preto je vhodné, aby pacienta k lekárovi mohol sprevádzať niekto blízky, kto si môže pamätať, prípadne aj poznamenať všetko, čo doktor povie. Je dôležité, aby mal pacient odvahu sa aj opakovane pýtať na to, čomu neporozumel a čo mu nie je jasné. Taktiež je dobré, pokiaľ sa pacient dokáže postaviť k ochoreniu aktívne a bojovať proti chorobe spolu s lekárom. K tomu mu môže pomôcť dostatok vhodných informácií z hodnoverných zdrojov. Je ale potrebné dávať si pozor na ohurujúce informácie

od spolupacientov, kedy funguje akési „prehodenie“ strachu jedného pacienta na plecia druhého, kedy sa prvému uľaví tým, že druhého nevedome a nechtiac vystraší [Gulášová, 2008].

Bohužiaľ sa občas stáva, že onkologické ochorenie je už iba akýmsi zavŕšením mnohých ťažkých a dlhotrvajúcich ťažkostí a problémov v živote pacienta. A aby toho nebolo dosť, môžu sa pridružiť ďalšie – pracovné, finančné, rodinné a iné ťažkosti. Vtedy môže mať človek chuť rezignovať, lebo mu je ťažko uveriť, že by mohlo byť niekedy aj lepšie.

V tomto období je vhodné aby pacient navštívil odborníka – či už psychológa alebo psychiatra – hlavne pokiaľ nastali problémy so spánkom, prežívanie úzkosti, pocity paniky, smútku. Je možné, že pacientovi samotnému to nenapadne ako riešenie, preto by mu to mali citlivo navrhnúť jeho blízki alebo ošetrojúci lekár.

Onkologicky chorý pacient sa musí vyrovnávať s mnohými ťažkými pocitmi ako sú napr. hnev, pocit bezmocnosti, nespravodlivosti, viny, trestu, úzkosti a strachu, osamelosti, a i. Je pritom dôležité vnímať vlastné pocity, rozpoznávať ich, nebagatelizovať ich, hovoriť o nich alebo ich nejakým vhodným spôsobom prejať. Pomôcť zorientovať sa v nich, môže niekto blízky alebo, ešte lepšie, kvalifikovaný psychológ. Pacient sa totiž, v snahe chrániť svojich blízkych pred ťaživými emóciami, niekedy radšej zverí odborníkovi alebo inému nie až tak blízkemu človeku. V každom prípade je ale potrebné navzájom zdieľať to, čo zainteresovaní prežívajú, pretože ak sa pacient aj príbuzní navzájom snažia tváriť statočne, je v ťažkej situácii nakoniec každý osamotený. Aj tu môže pomôcť uľahčiť spoločnú komunikáciu tretia strana, napr. psychológ [Gulášová, 2008].

Onkologické ochorenie prináša so sebou veľa strát oproti predchádzajúcemu spôsobu života. Pacientovi sa otrásie v základoch ilúzia o živote a svete ako bezpečnom mieste, kde sa tie zlé a nepríjemné veci stávajú iným ľuďom. Zrazu je celý svet hore nohami. Pacient do istej miery stráca spôsob a štýl života na aký bol zvyknutý, a teda stráca aj istú mieru slobody. So stratou sa dá vyrovnáť iba smútkom, smútením [Kyasová, Chalupová, 2001]. Je to prirodzený a potrebný proces.

Čo je však veľmi dôležité rozpoznať, je to, kedy smútok prechádza do depresie. Tá si totiž už vyžaduje psychiatrickú intervenciu a to kvôli potrebe

predpisania vhodných liekov. Pokiaľ si človek občas poplače a cíti smútok, je to v poriadku, dokonca je to ako proces smútenia potrebné. Pokiaľ sa ale dlhodobo nevie preladiť aj na iné pozitívne pocity, prežívať radosť, na niečo sa tešiť, nebavia ho činnosti, ktoré predtým rád vykonával, má problémy so spánkom, zmenenú chuť do jedla, menej energie, je ľahko unaviteľný, nervózny, plačlivý, svet vidí cez „čiernu optiku“, v takomto prípade je vhodné navštíviť odborníka.

Je dôležité uvedomiť si, že telo a psychika sú úzko prepojené. Keď je bolesť v tele, trpí aj duša, takisto bolesť na duši sa odráža zmenami na tele. Príkladom pri onkologicky chorých pacientoch môže byť napr. psychogénne vracanie pri liečbe. Často sa ukáže, že keď pacient zmení svoj postoj k chemoterapii na kladný a akceptuje ju ako možnú cestu k vyliečeniu, vracanie prestane úplne, alebo sa aspoň významne zredukuje. Ďalším príkladom by mohol byť vzťah úzkosti a napätia tela. Keď človek pociťuje úzkosť, jeho telo nie je uvoľnené. Ale pokiaľ sa uvoľní, úzkosť mizne. Preto sú zvlášť pri onkologických pacientoch vhodné aj rôzne uvoľňovacie cviky, cvičenie a nácvik relaxácie. Dokázaný je aj vplyv psychiky na imunitu [Gulášová, 2008].

Zistené onkologické ochorenie predstavuje mimoriadnu záťaž na každého pacienta. Odborníci – onkológovia liečia využitím dostupných prostriedkov a znalostí jeho telo. Psychológ a psychiater sa zameriavajú na pozitívne ovplyvnenie stavu jeho psychiky, osobitne by sa žiadal psychoonkológ. Hoci zdanlivo ide o oddelené pôsobenia, v skutočnosti sú mimoriadne tesne previazané svojimi dôsledkami. Každé zlepšenie telesného stavu sa totiž pozitívne odráža aj na psychike pacienta a naopak, kvalifikované pozitívne ovplyvňovanie jeho mysle a emócií často krátko pomáha preklenúť aj krízové stavy pri onkologickej liečbe. V ideálnom stave ide teda o dve strany jednej mince – mince, ktorá môže zavážiť v prospech onkologického pacienta na váhach jeho života [Gulášová, 2008].

Odporúčenia pre zdravotnícke zariadenia:

- organizovať odborné semináre zamerané na komunikáciu v ošetrovatelstve, etiku a psychológiu v ošetrovatelstve, či už na celoústavnej, alebo klinickej úrovni

- vedúce sestry by mali dbať na to, aby sestry a ošetrovatelia, sanitári vedeli účinne komunikovať s vysoko humánnym prístupom k pacientom
- vedúce sestry by mali realizovať prieskumy zamerané na monitorovanie úrovne spokojnosti pacientov s komunikáciou sestier na ich oddelení a následne starostlivosti (<http://zsf.osu.cz/dokumenty/sbornik04/gulasova.pdf>)

Otázka je formulácia, vyjadrenie problému. Otázka je výrok, ktorý zachytáva neznáme prvky nejakej situácie alebo úlohy, vyžadujúce si vysvetlenie. V prirodzenom jazyku sa vyjadruje opytovacou vetou alebo spojením slov. Otázka má zložitú štruktúru, je v nej obsiahnutá problematická aj asertorická stránka. Asertorická stránka charakterizuje predmet otázky, vydeľuje niečo, čoho existencia sa otázkou predpokladá a čoho znaky sú zatiaľ neznáme, a načrtáva aj triedu možných významov neznámeho. Táto stránka otázky vystupuje niekedy do popredia a nadobúda samostatný význam (rečnicke, sugestívne, provokačné otázky). Z hľadiska pravdivostných hodnôt sa otázky delia na zmysluplné (vyhovujúce syntaktickým, sémantickým i pragmatickým kritériám zmysluplnosti), do tej či onej miery správne postavené a nezmyselné.

Zmysluplnosť, presnosť otázky je dôležitou stránkou správneho, presného myslenia. Však existujú otázky, ktoré sa nikdy nevyslovujú.

Prečo sa otázky nevyslovujú?

Príčiny, toho, že medzi lekármi a pacientmi zostanú mnohé otázky nevyslovené, sú rozmanitejšej povahy. Veľa závisí na charaktere pacienta alebo na pracovných metódach lekára. Veľkú úlohu hrá aj stupeň dôvernosti medzi lekárom a pacientom, veľa závisí aj od rodiny chorého, od vzdelania a výchovy pacienta, od samotnej choroby a od mnohých iných faktorov. Jedna z najčastejších pohnútok pre nevyslovenie otázok spočíva v tom, že po oznámení diagnózy a prebraní potrebných liečebných opatrení je pacient odrazu natoľko pod ich dojemom, že potrebuje určitý čas k tomu, aby si svoju situáciu premyslel. Keď sa už tak stalo a chorý už všetko predebatoval so svojimi príbuznými a priateľmi, vyplynú z toho ďalšie nevyslovené otázky. Potom musí nájsť spôsob ako ich predniesť, obzvlášť ak sa obáva, že duševne a odborne na lekára nestačí, a preto sa bude blamovať. Len nijaký strach z „hlúpych“ otázok! Každá otázka má svoj

zmysel, svoje pozadie, svoju opodstatnenosť a ukazuje lekárovi cestu k nejakému pretrvávajúcemu problému. Na tomto mieste treba zdôrazniť, že za určitých okolností aj lekár potrebuje troch času na premyslenie, ako dokáže prispôbiť diagnózu celkom individuálne na osobné životné okolnosti práve tohto konkrétneho pacienta.

„O čom neviem, to ma netrápi“ - s týmto heslom sa mnohí pacienti bránia tomu, aby položili vlastne dôležitú otázku. V hĺbke svojej duše takí pacienti akiste predpokladajú, že nejaké ich nevyslovené otázky by mohli mať za následok nepríjemné odpovede a taktiež by sa od nich vyžadovala akýmkoľvek spôsobom vyžadovala spolupráca [Vacínová, Langová, 2011].

Strach z pravdy

Zo strachu z pravdy zostávajú mnohé otázky chorých nevyslovené. Existuje celý rad strachov z pravdy, ktoré sú u samotného pacienta, ale aj v jeho rodine, v okruhu priateľov a v pracovnom okolí. Mnohí chorí sami nemajú problémy vyrovnáť sa s pravdou, obávajú sa však reakcii svojej rodiny. Môže ísť aj stratu privilégii, ktoré im boli doteraz poskytované, lebo ich stav sa považoval horší ako bol. V súčasnosti sa lekár snaží vyjsť s celou pravdou von, v minulosti to bolo ináč. Dnes patrí bezvýhradné informovanie chorého k najdôležitejším pevne stanoveným lekánskym povinnostiam. Pokiaľ sa nepríjemná pravda starostlivo zaođeje do príslušného hávu, ohľaduplne sa sprostredkuje a pomocou nádeje zmieri, je to väčšine prípadov dobré pre pacienta.

Strach z následkov nezmeniteľnej pravdy, je ďalším komplexom nevyslovených otázok.

Strach z obsahu otázky

Chorý sa domnieva, že jeho vyjadrovacie schopnosti nestačia nato, aby lekárovi skutočne vysvetlil, čo by ešte „vlastne“ chcel vedieť. Skutočne je pre pacienta ťažké formulovať niektoré problémy do slov.

Strach, že lekára príliš obťažuje

Mnohí pacienti si netrúfajú niektoré otázky vysloviť, lebo si myslia, že by to bola prehnaná požiadavka voči svojmu lekárovi. Často je to len zámienka, ktorou

sa pacient sám pred sebou ospravedlňuje, pretože má strach z pravdy, ktorú si často nepriznáva.

Často sa uvádza, že po veľmi dlhom sa venovaní pacientovi nemá už lekár preňho čas. Často sa myslí, že lekára nemožno dlho zaťažovať ďalšími otázkami, lebo za ne už nie je platený.

Pravidlo je raz také: pýta sa lekár. Pacient má odpovedať. Lekár rozhoduje. Pacient akceptuje jeho posudok. Lekár nariadi. Pacient poslúchne.... Vo vzťahu medzi pacientom a lekárom sa tak v priebehu vyšetrovania a liečenia vytvorí silný vzťah.

Musím zomrieť?

Hoci sa táto otázka chorého veľmi dotýka, často ho ovládne celkom osobitný ostych, aby ju vyslovil. Rozhovor o smrti a o nutnosti zomrieť sa stáva v dôsledku nášho odklonu od tradičného spôsobu myslenia a života háklivým duševným problémom tak pre pacienta ako aj pre lekára. Obidvom stranám chýba prirodzená otvorenosť. Preto treba otázky patriace do tohto kruhu nechať nevyslovené a zo strany lekára tiež neurobiť z nich tému na rozhovor, pokiaľ ho o to pacient sám nepožiadá.

Budem ešte vôbec niekedy zdravý?

Keď je už jasné, že choroba neohrozuje život, má táto otázka pre chorého vysokú hodnotu. Chorý vie, že od stupňa zotavenia sa z nejakej choroby alebo úrazu závisí jeho budúca osobná kvalita života. Na prvom mieste stojí životný záujem, aby nezostal trvale postihnutý, menovite, aby netrpel bolesťami, ochrnutím, stálou dýchavičnosťou, aby nebol pripútaný na lôžko alebo na invalidný vozíček a ešte veľa iného, čo patrí k trvalým, chronickým ochoreniam. Keď je tento komplex objasnený, vytvárajú sa nové čiastkové otázky ako či bude môcť vykonávať vedľajšie zamestnanie, čestnú funkciu, športovať, koničky, zmena bydliska...

Zostanú následky?

Táto nevyslovená otázka nadväzuje na predchádzajúcu, dokonca občas ju od predošlej nemožno vôbec oddeliť. Postihnutý by chcel vlastne vedieť aký význam majú následky choroby špeciálne pre neho. Mnohí pacienti majú hmlisté predstavy o tom, akú veľkú doživotnú záťaž predstavuje po operácii štítnej žľazy

nutnosť užívať hormón štítnej žľazy, alebo byť odkázaný na načúvacie prístroje, ortopedickú obuv, alebo držať nejakú diétu.

Môžem opäť všetko robiť?

Ak pacient, ktorý premýšľa o tejto otázke, je už v zásade optimisticky naladený. Vie s určitosťou, že jeho ochorenie nie je životu nebezpečné.

Individuálne plánovanie života pacienta, ktorý premýšľa o tejto nevyslovenej otázke, sa dostalo v súvislosti s ochorením do nesúladu. Niektoré povinnosti, mnohé práva, obľúbené zvyky, ale aj nepríjemné úlohy- toto všetko bolo pod vplyvom choroby zrušené alebo odložené. Pacienti oddaní do vôle božej prijímajú priebeh ochorenia bez toho, žeby si robili príliš veľa starostí s plánovaním termínov do budúcnosti, keď už budú môcť robiť všetko. Na druhej strane, netrpezliví pacienti sa sami vystavujú tlaku. Ak to môže brániť hojeniu a vyliečeniu, mali by sa otázky o takýchto súvislostiach bezpodmienečne vysloviť.

Ako dlho to bude trvať?

Ako dlho bude trvať, kým ochorenie zasiahne sluch dovtedy zdravého ucha? Ako dlho bude trvať, kým porucha prekrvenia zachváti aj druhú nohu? Ako dlho bude trvať kým zmeravenie v jednom kĺbe povedie k úplnej nepohyblivosti?

Ako s tým môžem žiť?

Platí to tak pre deprimujúce, ale ináč neškodné ochorenie kože ako aj pre ochorenia kĺbov spôsobujúce obmedzenie pohyblivosti. Vo všeobecnosti poskytnie lekár sám od seba svojmu pacientovi niekoľko užitočných rád. Ale tak ako lekár aj pacient vedia, že tým túžba mnohých chorých po vedomostiach ešte nie je úplne uspokojená. Neopatrná a neškodná lekárova poznámka: „S tým už musíte žiť!“ je práve tak zbytočná ako nemilosrdná. Skúsený alebo hlavne jemnocitný lekár preto trochu zmierni svoju výpoveď a povie: „S tým budete môcť žiť!“ S touto voľbou slov vzbudí u pacienta nádej [Hagen, 1990]

Medzi ďalšie nevyslovené otázky patria:

- „Ako dlho to ešte moje telo vydrží!“,
- „Ako sa to všetko mohlo stať?“,
- „Z čoho vzniklo moje ochorenie?“

- „Som simulantom?“
- „Nejaký liek sa predsa musí nájsť!“

Špeciálne otázky:

Osobitne uvedené nevyslovené otázky majú skôr exemplárny charakter a obmedzujú sa na obzvlášť časté, a preto pre väčšinu ľudí dôverne známe okruhy problémov:

- ochorenia srdca a krvného obehu,
- žalúdočné choroby,
- reuma a príbuzné príznaky ťažkostí,
- komplex chirurgických opatrení.

Ďalšie nevyslovené otázky?

- „Je operácia potrebná?“
- „Možno operáciu odložiť?“
- „Podarí sa táto operácia v mojom prípade?“
- „Je narkóza pre mňa nebezpečná?“
- „Je to rakovina, alebo bude z toho rakovina?“
- „Ako je to z fajčením?“
- „Ako je to s pohlavným stykom?“ Diskusie s lekárom o sexuálnom správaní nie sú už dnes síce také tabu ako predtým, predsa sa tu však nájdú pre niektorých pacientov háklivé otázky. Pacientov zaujíma otázka či sa sexuálnou činnosťou vystavuje nebezpečenstvu.
- „Môžem ja sám ešte niečo urobiť?“ [Hagen, 1990].

Dnešný chorý žije v modernom svete plnom zhonu, stresu v zamestnaní, životných starostí a s mnohými ťažkosťami v rodine. Masmédiá ho informujú o všetkom možnom, čo súvisí s chorobou, lekárskou technikou, liečivami, zdravotníctvom a mnohými inými vecami. Dozvie sa toho síce veľa o chorobách, ale takmer vôbec nič o chorom človeku. Ale o tom ako sa má chorý sám vyrovnáť so svojou situáciou a ako môže svoju chorobu začleniť do svojho života, mu nikto nič nepovie. To znamená, že sa nezmenil iba lekár a medicína, ale aj pacienti. Liečenie je veľmi podstatne spojené so silou, ktorú lekár svojmu pacientovi sprostredkuje na ceste k aplikácii, dialógu a rade [Křivohlavý, 2002].

Veľmi dôležitú úlohu pri každom, nie len ťažkom, či smrteľnom ochorení má psychické prežívanie pacienta. To ako sa postaví k danému problému, vo vzťahu k sebe samému a tak isto aj vo veľmi dôležitom vzťahu k svojmu lekárovi. Práve lekár je totižto pre pacientov často akým si "polobohom v bielom plášti". Ak dokáže pacient úplne dôverovať lekárovi čo sa týka svojho fyzického zdravia a zverí mu svoje telo, mal by potom dôverovať lekárovi aj po psychickej stránke a telo odovzdávať práci lekára aj s dušou. **Neexistujú zlé otázky, ak sú to otázky ktorých odpovede sa týkajú zdravia pacienta.** Každá nevyslovená otázka môže napomôcť k liečeniu pacienta, alebo minimálne zmierniť bolesť, či utrpenie chorého. Množstvo otázok však vo väčšine prípadov zostáva nezodpovedaných hlavne pre nezáujem pacientov, alebo skôr strach a akúsi obavu z toho či je táto otázka správna, neobťažujem už lekára priveľmi?; a množstvo ďalších. Lekári si často nevedia vysvetliť prečo strácajú pacientov, aj napriek tomu že sa k nim správali s najväčšou ochotou a záujmom. Vyšetrenia previedli čo najodbornejšie a najspoľahlivejšie. Ich enormná snaha bola teda aj tak nedostačujúca. Tak načo to všetko potom bolo? Práve tu korení problém, ktorý si pacienti nedokážu uvedomiť a tak možno z nejakého vlastného presvedčenia bez udania dôvodu zmenia lekára. Tým problémom zostávajú aj naďalej nezodpovedané a hlavne nevyslovené otázky. Každý dobrý lekár určite nepohrdne záujmom zo strany pacienta a každá jeho otázka je vítaná. Práve tie sú pre vzťah lekár - pacient akýmsi "stmelovacím" prostriedkom a prejavom dôvery a oddanosti.

Zdravie je pre život azda najdôležitejšie a máme ho len jedno, taktiež život žijeme len raz, tak si ho vážme a chráňme s rozumom a nie vždy na vlastnú päsť.

Literatúra:

- [1] Gulášová, I. 2008. *Telesné, psychické, sociálne a duchovné aspekty onkologických ochorení*. Martin, Osveta, 2008, 99s., ISBN 978-80-8063-305-9
- [2] Gulášová, I. 2008. *Bolesť ako ošetrovateľský problém*. Martin, Osveta, 2008, 95s., ISBN 978-80-8063-288-5
- [3] Hagen, H.. 1990. *Na slovíčko pán doktor*, 1990, Fontana, s.r.o. Šamorín, strán 164. ISBN 80-900492-5-7.

- [4] Křivohlavý, J. 2002. *Psychologie nemoci*. Praha, Grada, 2002. 198 s., ISBN 80-247-0179-0
- [5] Kyasová, M., Chalupová, J. 2001. *Práva pacientov a ich akceptovanie v podmienkach súčasnej praxe*. Revue profesionálnej sestry, 2001, 8, s.49
- [6] Linhartová, V. 2007. *Praktická komunikace v medicíně*. Praha, Grada, 2007, 152s., ISBN 978-80-247-1784-5
- [7] Vacínová, M., Langová, M. 2011. *Vybrané kapitoly z psychológie*. Český Těšín, 2011, 159 s., ISBN 978-80-7459-014-6
- [8] <http://sf.osu.cz/dokumenty/sbornik04/gulasova.pdf>

Summary

Cancer is also now linked with the idea incurable and inevitable death. It can accept the reality of the cancer is a gradual process, which is the result not only of will or volition. And are not confined patient. As regards the patient as a way to make their disease process depends on several factors. Those are the main character and personality of the patient, his ability to cope with stressful situations, current life situation as well as the degree of support for family or friends. Communication with cancer patients is one of the most important skills of any health care professional. Is different and also specific to each client's stage of development responses to the disease. Above all, however, is crucial to establishing mutual trust necessary to a successful partnership with nurse and patients. The authors of this paper dealing unspoken question from cancer patients. One of the most common causes for unspoken questions lies, that after the announcement of diagnosis and waking necessary therapeutic measures, the patient suddenly so under the impression that it needs some time to make your situation much thought .

PROSOPON

NR 2/ 2013

[119-126]

Ivica Gulášová

St. Elizabeth University of Health & Social Sciences, Bratislava, Slovakia

Lenka Gornerová

College of Polytechnics, Jihlava, Czech Republic

Ján Breza ml.

Department of Urology and Radiology and Centre for kidney transplantations, Kramáre University Hospital, Bratislava, Slovakia

Ján Breza

Department of Urology and Radiology and Centre for kidney transplantations, Kramáre University Hospital, Bratislava, Slovakia, Medical Faculty of University of Komensky, Bratislava, Slovakia

The importance of health counseling centers in process of protection, development and support of public health in Slovakia

Key words: *health protection, monitoring, health counseling, risk factors*

Declaration

In the belief that investing into the health of heart can prevent cardiovascular diseases, reduce suffering and disability of countless millions of people, avoid the waste of resources and increase productivity, thereby contribute to economic growth and prosperity, calls Advisory Board of the Second International Conference on Heart Health - Experts in the field of health, the media, - Education and social sciences as well as their organizations - Representatives of science - Gov-

ernment agencies dealing with health, education, trade, industry and agriculture - Private sector - International organizations and agencies focused on health and economic development - Groups of preventive health care at the community level - Voluntary health organizations, - Employers and their organizations to join forces to mobilize the public and society as a whole to more efficient use of its resources to eliminate the global epidemic of cardiovascular diseases. Advisory Board of Second International Conference on heart health Barcelona, Catalonia (Spain) 1 June 1995

Introduction

Every year about 10 million people in the world die of cardiovascular diseases, and it is expected that this number will increase to 20 million in 2005, 13 million of which will be in developing countries and Eastern Europe. In the mortality due to cardiovascular diseases are significant differences between countries, which cause differences between the life expectancy in Eastern Europe compared with Western Europe. Some developed countries in recent decades experienced significant success in reducing the effects of the largest non-infectious epidemic of cardiovascular disease of 20th century. The measures taken in the U.S. in connection with improved awareness, treatment and checking of blood pressure in the years 1972 - 1994 was reflected in decrease of mortality in coronary heart disease related to age by 53% and by decrease in mortality in stroke even by 60%. After 1960, when the death rate from cardiovascular disease culminated in Canada and Australia, were adopted the principles whose implementation significantly reduced the mortality, confirming preventability of these deaths. In European countries, 50% reduction in mortality was achieved in Finland thanks to the North Karelia Project. Chronic non-communicable diseases represent in Slovakia the majority of causes of death, illness, disability, hospitalization and long-term working absence. The largest percentage of all causes of death are circulatory diseases and cancer. The heart and vascular diseases, which are preventable, cause each year around 28 500 deaths. These diseases begin to develop in childhood, although they are not apparent until decades later. Today they already threaten persons aged 20-30 years. In a society where half of the people prematurely die from cardiovascular diseases, everyone should think about their risk! Cardiovascular dis-

eases and chronic non-infectious diseases were until recently seen as inevitable consequences of aging. In sixties begun on the basis of epidemiological studies defined the so-called risk factors, especially smoking, high blood pressure and high levels of total cholesterol which were supposed to be involved in the increased risk of those diseases [Krak, 2008]. Today we can say that thanks to the large number of epidemiological studies, animal research, laboratory studies and large clinical studies were identified other important risk factors that contribute to increased risk of cardiovascular diseases. In principle, they can be divided into two groups. The first group consists of the so-called risk factors that cannot be influenced, where we include age, gender and family history.

1. AGE / GENDER With age increase the likelihood of diseases of the cardiovascular system. Men are at higher risk than women. In the highest risk of cardiovascular diseases are men over 50. However, the risk increases also in women at menopause.

2. FAMILY HISTORY Cardiovascular diseases often affect blood relatives. If the client's parents, grandparents, or siblings had suffered from cardio-vascular disease, the risk is higher. Their risk is significantly higher if relatives who had heart attack or stroke were younger than 60 years. If client comes from the so-called "Risky family", it is extremely important for him to control each of the other risk factors [Egnerová, et. al, 1994].

3. PERSONAL HISTORY If the client already has a disease of the arteries supplying the heart, brain or legs, he is in the increased risk of vascular events. Adjusting of each of the other risk factors is for them highly important. Into the second group of risk factors belong risk factors which are suggestible by humans, where we include smoking, high blood pressure or high total cholesterol levels. Modifiable risk factors for chronic non-infectious diseases directly related to life-style play in terms of population health an important role (6).

1. SMOKING In addition to 90% of the causation of lung cancer, smoking is harmful to the heart and blood vessels. Cigarette smokers have 70% higher rate of heart attack than non-smokers. Smokers have five times higher probability of sudden death to extensive myocardial infarction than nonsmokers. If they quit than they can repair the damage caused by cigarettes to heart and blood vessels. After one year of abstinence, the risk can be reduced by half.

2. **HIGH BLOOD PRESSURE** Normal value of blood pressure in a healthy person is 120/80 mmHg at any age. High blood pressure damages the heart, blood vessels, brain, kidneys and other organs. High blood pressure increases the risk of stroke, heart failure and myocardial infarction. High blood pressure is especially dangerous because it often does not show any problems for a long time and thus remains untreated. When the systolic pressure is 160 mmHg or more and/or diastolic blood pressure is 90 mmHg or more, it is necessary to attend the doctor.

3. **HIGH CHOLESTEROL** Normal cholesterol levels in healthy adult is less than 5 mmol/l. High blood cholesterol levels can cause blockage of blood vessels. High blood cholesterol levels can have several reasons. A diet rich in animal fat and cholesterol can increase blood cholesterol and thus the risk of heart disease. Inappropriate foods include: fatty meats, offal, butter, full-fat cheese, whole milk, cream, ice cream, margarine, palm and coconut oil, chocolate, sausage ... cholesterol levels can be modified by eating of five pieces of fresh fruit and 500 to 800 grams of fresh vegetables a day /(*Krak, 2008*)/, as well as by regular exercise (such as fast walking) daily for 1 hour, and maintaining the appropriate weight.

4. **DIABETES MELLITUS (DIABETES)** Diabetes causes narrowing of the blood vessels supplying the heart and other organs. In people with diabetes, the risk of cardiovascular disease is significantly increased. To the development of diabetes in adult age very often leads overweight. If a client is overweight, change of the composition of food and increasing of physical activity can help to reduce risk of getting diabetes.

5. **BODY WEIGHT** overweight people die of cardiovascular disease in a higher percentage than those with a reasonable weight. Overweight is often associated with other risk factors such as high blood pressure, diabetes or high cholesterol. Body weight is assessed by body mass index (BMI). Normal BMI is 24 for women and 25 for men. BMI 30 is overweight and a BMI over 30 is obesity. Combination of balanced diet and regular physical activity will help clients to lose weight and to maintain reasonable weight (6). In addition to the aforementioned risk factors we meet with additional risk factors such as general deterioration of living conditions and penetrating psychosocial stress due to rapid social and economic changes. Understanding the risk factors that increase the risk of cardiovascular diseases and understanding their mechanism of action allows us to receive and

implement effective measures at many levels, which ultimately should lead to improved health status of the population [Krač, J. 2008]. In 1993, Slovakia was by the WHO accepted into network of countries fulfilling program CINDI (Countrywide Integrated Non-communicable Disease Prevention) - CINDI program is in Slovakia, as in other countries, based on Goal 4 of WHO Programme Health for All - reduction of chronic non-infectious diseases by the year 2000 (Egnerová, et. al, 1994). Integrated prevention of chronic non-infectious diseases came from the unfavorable situation in the mortality and morbidity of the Slovak population to chronic non-communicable diseases, especially cardiovascular and cancer. Its long-term goal is to reduce total mortality in Slovakia, particularly mortality from coronary heart - vascular and tumor diseases, especially those causing premature death which means to 65 years of age (Rovný, et al. 1998). Slovak government in 2010 approved the National Program of Prevention of Heart Disease and Blood Vessels. In this program are participating Slovak public health authorities as the part of the National Health Promotion Programme /Egnerová, et. al, 1994/. The role of Public Health of the Slovak Republic should be the role of national and regional public health authorities at the regional level to create a positive social atmosphere for an intense, effective and long-term health and education of the population in all levels possible in order to increase the willingness of Slovak citizens take care of their health and at a time when even health departments work synergistically linked with the activities of the health advisory public health offices and health care facilities in the primary prevention of cardiovascular disease and other (7). The main objective of counseling centers of health protection and promotion is the reduction of health risks through general and specialized counseling for positive change in lifestyle using proven knowledge and methods from the fields of medicine and public health (4). The aim of counseling centers is to increase interest in own health of the population, learning about the health risks and of their own prevent chronic non-communicable diseases, particularly cardiovascular (high blood pressure, heart or stroke) and metabolic diseases (obesity, diabetes, lipid metabolism disorders) and cancer. Because counseling centers are focused to prevention, clients should be particularly younger people and middle aged people. Into Health counseling centers come people motivated with interest in their own health [Rovný, et al. 1998]. Advising is based on the exami-

nation of the main risk factors associated with lifestyle and subsequent assessment of personal risk score. Evaluation of risk factors and of personal risk score allows recommending appropriate action to the person in the way of life in both basic and specialized counseling. Due to the fact that risk factors affect health together, among many of them are significant linkages and their effects multiply each other, it is fundamentally essential to assess them complexly and to develop a comprehensive plan to influence them in Basic Counseling Centre (6).

BASIC COUNSELING CENTRE The meaning and activities of Basic Counseling Centre are focused on reducing of the influence and major risk factors particularly cardiovascular disease (high blood pressure, heart attack or stroke), metabolic diseases (obesity, diabetes, lipid metabolism disorders) and tumor diseases through basic and specialized counseling by the basic range of somatic and biochemical examinations performed by specialists (6). In 2011, in the counseling centers of health protection and promotion were screened 18,781 clients - 6,550 men and 12,231 women. First basic examination passed 11 647 clients - 4,415 men and 7,232 women. Control examination passed 7,134 clients - 2,135 men and 4,999 women (5). Health counseling centers are designed for healthy people who are interested in the quantification of selected health status indicators related to cardiovascular disease, based on which is assessed the risk of cardiovascular disease. The basic part of counseling is, in addition to anamnestic data, focused on the incidence of cardiovascular disease in the family, and on detecting of premature deaths from these diseases, on focus to finding of diet, physical activity and to the information on smoking. Furthermore are measured anthropometric parameters as height, weight and circumference of waist and hips on what basis is determined body mass index - BMI and index of central obesity - WHR. Furthermore is with the use of OMRON device measured the percentage of body fat. Using of dry method with Reflotron device are from capillary blood measured values of total cholesterol, HDL cholesterol, triglycerides and glucose. From obtained values is determined the value of LDL cholesterol and value of atherogenic index (the ratio of total cholesterol and HDL cholesterol). The results are than evaluated in "Test a healthy heart" software [Kraak, 2008]. Computer determine the personal risk score. After the examination is client taken over by doctor who, after examination and evaluation of personal risk score, recommend optimal and appropriate

changes in lifestyle through comprehensive individual counseling with subsequent visits of elementary counseling after a comprehensive individual counseling visits to specialist. Where appropriate, to client are recommended further examinations and visits of practitioner. During all examinations and advisory and consultancy activities are followed mandatory standard methods and procedures, as well as current recommendations of international and Slovak professional medical societies for primary prevention of chronic non-infectious diseases.

Conclusion

Health is not only one of the most important rights of all citizens, but also an obligation to take care of it. Chronic diseases can be prevented by adopting of principles of good nutrition, sufficient physical activity and avoidance of smoking, alcohol and stress. Level of control of major risk factors, especially of hypertension, should be increased. Also the motivation for patients to eliminate their risk factors through the instruments of state policy - adequate education and the availability of better quality health care should be improved.

References:

- [1] Egnerová, A. et al. 1994. *Program CINDI, Integrovaný program intervencií proti neinfekčným chorobám. [CINDI program, integrated program of interventions against non-communicable diseases].* Národný centrum podpory zdravia a Program CINDI [National Center for Health Promotion and CINDI program] Slovensko, 1994. 65 s.
- [2] Krak, J. 2008. *Zhodnotenie prevalence rizikových faktorov kardiovaskulárnych chorôb a stanovenie globálneho rizika ich vzniku v súbore klientov Poradne zdravia v Poprade [Assessment of the prevalence of cardiovascular disease risk factors and determination of their risks of among clients of health consultation center in Poprad]*
- [3] Rovný, I. et al. 1998, *Hygiena 1 [Hygiene vol. 1].* Martin: Osveta, 1998. 199s. ISBN 80-88824-31-1.
- [4] Zákon NR SR č. 355/2007 Z. z. o ochrane, podpore a rozvoji verejného zdravia a o zmene a doplnení niektorých zákonov v znení neskorších predpisov [Law no. 355/2007 Z. about the protection, promotion and development of public health]

- [5] http://www.uvzsr.sk/docs/vs/vyrocnna_sprava_SR_11.pdf
- [6] http://www.uvzsr.sk/index.php?option=com_content&view=article&id=216:poradenske-centrum-ochrany-a-podpory-zdravia-zakladne-informacie&catid=55:poradenske-centrum-ochrany-a-podpory-zdravia&Itemid=61
- [7] http://www.uvzsr.sk/index.php?option=com_content&view=article&id=836:narodny-program-prevencie-ochoreni-srdca-a-ciev&catid=56:tlaove-spravy&Itemid=62

Summary

Authors focus on the importance of counseling centers in health protection and in promotion and development of public health in the Slovak Republic. Health is not only one of the most important rights of every citizen, but it also an obligation to take care of it. Chronic diseases can be prevented by adopting the principles of good nutrition, sufficient physical activity and avoiding of smoking, alcohol and stress. Level of control of major risk factors, especially of hypertension, should be increased. Also the motivation for patients to eliminate their risk factors through the instruments of state policy - adequate education and the availability of better quality health care should be improved. Health counseling centers are designed for healthy people who are interested in the quantification of selected health status indicators related to cardiovascular disease, based on which is assessed the risk of cardiovascular diseases.

PROSOPON

NR 2/ 2013

[127-150]

Róbert Hurný

Akadémia ozbrojených síl gen. M. R. Štefánika

K Hegelovmu ponímaniu občianskej spoločnosti a etatizmu

On Hegel's comprehension of civil society and statism

Key words: *civil society, dialectical idealism, liberty, morality, statism*

V diele Georga Wilhelma Friedricha Hegela (1770-1831) vrcholí nemecká klasická filozofia. Hegel pochádzal zo Stuttgartu, kde absolvoval latinskú školu a gymnázium. V roku 1788 začal študovať na univerzite v Tübingene. Po jej absolvovaní pôsobil ako domáci učiteľ najprv v Berne a potom vo Frankfurte nad Mohanom. Od roku 1801 učil na univerzite v Jene. Počas napoleonských vojen v Európe Hegel vkladal veľké nádeje do Napoleona. V roku 1807 Hegel presídlil z Jeny do Bambergu, kde sa stal redaktorom *Bamberger Zeitung* (francúzskych úradných novín, keďže Bavorsko bolo obsadené francúzskou armádou). Bolo to v súlade s jeho politickým zameraním, pretože Hegel chcel pôsobiť na verejnosť v zmysle svojho pronapoleonského presvedčenia, a dúfal, že Napoleon zlepší pomery panujúce vtedy v Nemecku. Už o rok neskôr však prijal miesto riaditeľa na gymnáziu v Norimbergu, kde potom zotrval osem rokov. V roku 1816 prijal miesto profesora na univerzite v Heidelbergu. Odtiaľ po dvoch rokoch presídlil do Berlína, keď prijal Altensteinovu¹ ponuku a stal sa profesorom na tamojšej univerzite, a pôsobil tu až do svojej smrti.

¹ Karl Sigmund Franz Freiherr vom Stein zum Altenstein (1770-1840) - pruský politik, minister financií, neskôr minister kultu, reformátor pruského vzdelávacieho systému.

Hegel bol vo svojej mladosti značne ovplyvnený *Veľkou francúzskou revolúciou*, dokonca prechovával sympatie aj k najradikálnejšej fáze Francúzskej revolúcie, vláde *jakobínov*. Po termidorskom prevrate v júli 1794 sa po určitej duchovnej kríze stotožnil s výsledkami, ktoré z Francúzskej revolúcie vyplynuli a obrátil svoju pozornosť predovšetkým na Anglicko, v ktorom oprávnene videl najvyššiu a najvyspelejšiu fázu buržoáznej spoločnosti. Hegel študoval anglickú politickú ekonómiu a následne využíval niektoré základné ekonomické kategórie vo svojich prácach, napr. vo *Fenomenológii ducha*.²

Po Napoleonovom páde sa Hegel politicky zblížil s Pruskom, avšak spočiatku to nebolo bez kritických výhrad. Povesť filozofa pruského štátu získal až po vydaní práce *Grundlinien der Philosophie des Rechts* v roku 1821. Vydanie tohto diela vyvolalo kritickú reakciu zo strany pokrokovej verejnosti. Je však príznačné, že táto kritika pochádza z neskorších čias, kedy sa už zabudlo na to, že pruské Stein³-Hardenbergove⁴ reformy pod vplyvom porážok od Napoleona mali až do roku 1819 relatívne pokrovový charakter.⁵ Pritom je táto práca založená na liberálnej teórii „abstraktného práva“. Apologetické rysy tohto spisu vrcholiace ospravedlnením dedičnej monarchie a napadnutím vodcu nacionalistických študentov Jakoba Friedricha Friesa (1773-1843) v jeho úvode mali ospravedlniť Hegelovu vlastnú účasť na nacionalistickom hnutí po tom, čo pruská vláda pristúpi-

² Bližšie pozri predhovor k českému vydaniu Hegelovho spisu *Základy filosofie práva*, Kudrna, J.: K Hegelovým základům filosofie práva. In Hegel, G. W. F.: *Základy filosofie práva*. Praha: Academia, 1992, s. 6.

³ Heinrich Friedrich Karl Reichsfreiherr vom und zum Stein (1757-1831) - pruský štátnik a reformátor, od roku 1812 pôsobiaci v službách ruského cára Alexandra I. (1801-1825).

⁴ Karl August Fürst von Hardenberg (1750-1822) - pruský reformátor, minister zahraničia v rokoch 1804 až 1806 a od roku 1810 do 1822 štátny kancelár.

⁵ Na rokovaniach členov *Nemeckého spolku* 6. až 31. augusta 1819 v Karlových Varoch boli vypracované a 20. septembra 1819 na spolkovom sneme vo Frankfurte nad Mohanom schválené tzv. *Karlovarské uznesenia*, ktoré sa týkali ústavného zriadenia, tlače a univerzít. Došlo k okliešteniu univerzitných slobôd, k odstráneniu opozičných učiteľov, študentské spolky (*Burschenschaften*) boli zakázané, ich členovia vylúčení zo štúdia, univerzity sa dostali pod dohľad vládnych splnomocnencov jednotlivých štátov Nemeckého spolku. Taktiež sa zostrila cenzúra tlače, zakázalo sa tiež vydávanie politických spisov a potlačovali sa demokratické prejavy a ľudové hnutia. Karlovarské uznesenia sa stali jednotnou a záväznou smernicou pre prenasledovanie odporcov, tzv. *demagógov*, v jednotlivých krajinách Nemeckého spolku a upevnili hegemoniu Pruska a Rakúska v ňom.

la k realizácii tzv. *Karlovarských uznesení*, antiliberálnych opatrení,⁶ prijatých na návrh Klemensa Metternicha.⁷

Hegelova filozofia mala vo vtedajšom Nemecku značný vplyv. Okolo Hegela sa sústredil značný okruh jeho stúpencom, ktorí až do štyridsiatych rokov 19. storočia reprezentovali hlavný smer nemeckej filozofie.

Hegelove *Základy filozofie práva* sú jedným z jeho základných filozofických spisov a zároveň politickým pamfletom. Hegel v tejto práci predstiera pozitívnejší vzťah k pruskému štátu, ako to zodpovedalo skutočnosti.⁸ Prejavilo sa to už tým, ako Hegel zaútočil na svojho konkurenta J. F. Friesa,⁹ znevažujúc jeho prejav o štáte a ústave štátu, ktorý predniesol na slávnosti nemeckých patriotických študentov v októbri 1817 na hrade Wartburg.¹⁰

Už jeho súčasníci si kládli otázku, či Hegel na základe svojich nových postojov vynútených reakčnými politickými silami skutočne zmenil aj niektoré zásadné idey svojej filozofie a odmietol i revolučnú ideológiu, za pôvodcu ktorej považoval Rousseaua. Poukazovalo sa však aj na to, že sa Hegel vo svojich *Základoch filozofie práva* nepostavil voči revolučnej ideológii úplne a že sa predovšetkým nestotožnil s názormi nemeckej historickej *právnej školy*, ktorá revolučnú ideológiu negovala. Podľa Jaroslava Kudrnu Hegel síce brojil proti sociálnej rovnosti, ale na druhej strane nezvyčajne ostro zdôrazňoval nutnosť rovnosti občanov pred zákonom, čo vyplývalo priamo z potrieb novo sa tvoriacej buržoáznej spoločnosti v Nemecku.¹¹ Poznomenáva, že Hegel „nebol síce stúpencom abstraktnej revolučnej slobody, za to však zdôrazňoval tzv. slobodu konkrétnu.“¹² Avšak ani táto sloboda nebola mysliteľná bez predchádzajúceho revolučného obdobia.

-
- ⁶ Bližšie pozri V. Čechák, M. Sobotka, J. Sus, *Co víte o novověké filozofii*. Praha: Horizont, 1984, s. 251.
- ⁷ Klemens Wenzel Nepomuk Lothar Fürst von Metternich-Winneburg zu Beilstein (1773-1859) – rakúsky diplomat, minister zahraničia (v rokoch 1809 až 1848) a štátny kancelár (v rokoch 1821 až 1848).
- ⁸ Podľa Milana Sobotku, ktorý to tvrdí v kapitole o Hegelových *Základoch filozofie práva* v kolektívnej práci V. Čechák, – M. Sobotka, – J. Sus, *Co víte o novověké filozofii*. Praha: Horizont, 1984, s. 282.
- ⁹ Pozri G. W. F. Hegel, *Základy filozofie práva*. Praha: Academia, 1992, s. 25.
- ¹⁰ Tieto slávnosti sa konali pri príležitosti 300. výročia začatia Lutherovej reformácie.
- ¹¹ Bližšie pozri predhovor k českému vydaniu Hegelových *Základov filozofie práva*, Kudrna, J.: K Hegelovým základům filozofie práva. In G. W. F. Hegel, *Základy filozofie práva*. Praha: Academia, 1992, s. 5.
- ¹² J. Kudrna, *op. cit.*, s. 5.

Hegel zastával kritický pomer k myšlienke suverenity ľudu, takisto odmietal, s výnimkou Montesquieuho, osvietenenské predstavy o štáte. Nestotožňoval sa ani s ideológmi reštaurácie, ktorí vtedajšiu realitu len popisovali, bez toho aby ju hodnotili. Nešlo mu len o popis historických útvarov, ale o uchopenie toho, čo je v nich rozumné. Staval sa proti existencii toho, čo stratilo svoje vlastné historické opodstatnenie, čo sa v podstate prežilo, čím mal na mysli *otroctvo a feudálne vzťahy*. Hegel dokonca vo svojej právnej filozofii pochybuje aj o historickom oprávnení otroctva.¹³

Značný dôraz kladie Hegel na *občiansku spoločnosť*, za základ ktorej považuje konkrétnu osobu, ktorá je pritom sama sebe účelom. Všeobecný princíp štátu si nemôže jednotlivca úplne podriadiť, ten musí byť sám o sebe autonómny. Takže základné princípy štátu musia byť zlučiteľné so záujmami individua. Podľa J. Kudrnu je „Hegel teda úplne vzdialený akémukoľvek totalitnému poňatiu štátu“.¹⁴

Hegel je presvedčený, že štát musí rešpektovať občiansku spoločnosť, ktorá nejestvovala v starovekom Grécku, a ktorú možno považovať až za vlastný výtvor novoveku. Na strane druhej ale usudzuje, že kritériá občianskej spoločnosti nemôžu byť ľubovoľne prenášané na štát. Konkrétne, zmluvné vzťahy platia v rámci občianskej spoločnosti, v ktorej sú vlastne podmienené zmenou, ale naproti tomu nemožno prijať *zmluvnú teóriu štátu*. Štát taktiež nemožno založiť na verejnej mienke, čo však neznamená, že by Hegel odmietol verejnú mienku ako celok. Tá však musí byť korigovaná rozumom a vedou, preto Hegel hovorí o štáte založenom na rozume.¹⁵

Hegel začína svoju koncepciu vymedzením predmetu, píše, že „predmetom filozofickej vedy o práve je *idea práva* a jeho uskutočnenie“.¹⁶ K tomu hneď dodáva: „Veda o práve je *časťou filozofie*. Má teda *ideu*, ktorá je rozumom predmetu... Ako časť má veda o práve určité východisko, ktoré je výsledkom a pravdou toho, čo predchádza a čo tvorí jeho takzvaný dôkaz. Pojem práva teda svojím vznikom

¹³ Bližšie pozri Kudrna J., *op. cit.*, s. 9.

¹⁴ *Ibidem*, s. 9. Aký kontrast oproti Popperovi! Kudrna sa v tejto súvislosti nevyjadruje negatívne o Hegelovi na rozdiel od Poppera, ktorý ho priam zatratil, ako tak činí vo svojom spise *Otvorená spoločnosť a jej nepriatelia*.

¹⁵ Bližšie pozri *ibidem*, s. 9-10.

¹⁶ G. W. F. Hegel, *Základy filozofie práva*. Praha: Academia, 1992, s. 35 (§ 1).

spadá mimo vedu o práve, jeho dedukcia sa tu predpokladá a má byť ponímaný ako daný.¹⁷ Hegel spája právo so slobodnou vôľou: „To, že nejaké súcno vôbec je súcnom slobodnej vôle, je právo. Právo je teda vôbec sloboda ako idea.“¹⁸ Už predtým vymedzuje slobodnú vôľu, keď píše, že „abstraktný pojem idey vôle je vôbec slobodná vôľa, ktorá chce slobodnú vôľu“.¹⁹

Následne Hegel vymedzuje jednotlivé stupne vývoja idey slobodnej vôle. Podľa stupňov vývoja idey o sebe a pre seba slobodnej vôle je vôľa: „(A.) *bezprostredná*; jej pojem je preto abstraktný, – *osobnosť*, – a jej súcno je bezprostredná vonkajšia vec; – *sféra abstraktného alebo formálneho práva*; (B.) *vôľa z vonkajšieho súcna reflektovaná do seba*, ako *subjektívna jedinečnosť* určená proti *všeobecnosti*, – to, sčasti ako niečo vnútorného, *dobro*, sčasti ako niečo vonkajšieho, *daný svet* a obe tieto stránky idey ako *sprostredkované* iba *jedna druhou*; idea vo svojom rozdvojení alebo *zvláštnej existencii*, *právo subjektívnej vôle* vo vzťahu k právu sveta a k právu idey, ale len o sebe existujúcej; – *sféra morálky*; (C.) *jednota a pravda* týchto oboch abstraktných momentov – *myslená idea dobra realizovaná vo vôli reflektovanej v sebe a vo vonkajšom svete*; – takže sloboda ako *substancia* existuje práve tak ako *skutočnosť a nutnosť*, ako *subjektívna vôľa*; – *idea* vo svojej o sebe a pre seba všeobecnej existencii; *mravnosť*.“²⁰

Morálka a mravnosť, ktoré sa zvyčajne pokladajú za synonymné, sú v *Základoch filozofie práva* používané v bytostne odlišnom zmysle. Hegel túto skutočnosť objasňuje: „Zdá sa, že medzitým ich rozlišuje taktiež predstava; Kantov jazykový úzus používa prednostne výraz *morálka*, a praktické princípy tejto filozofie sa takisto obmedzujú úplne na tento pojem a stanovisko *mravnosti* dokonca činia nemožným, ba samy ju vyslovene ničia a rozvracajú. Aj keby však morálka a mravnosť mali čo do svojej etymológie rovnaký význam, nebránilo by nám to v tom, aby sme tieto raz rozdielne slová použili pre rozdielne pojmy.“²¹

Hegel pokračuje v delení: „*Mravná substancia* ale je rovnako a) *prírodný duch*; – *rodina*, b) vo svojom *rozdvojení a jave*; – *občianska spoločnosť*, c) *štát* ako v slobodnej samostatnosti zvláštna vôľa práve tak všeobecná a objektívna slobo-

¹⁷ *Ibidem*, s. 36 (§ 2).

¹⁸ *Ibidem*, s. 66 (§ 29).

¹⁹ *Ibidem*, s. 65 (§ 27).

²⁰ *Ibidem*, s. 70 (§ 33).

²¹ *Ibidem*, s. 71 (poznámka k § 33).

da; a tento skutočný a organický duch α) nejakého národa sa β) skrz vzťah zvláštnych národných duchov γ) vo svetových dejinách uskutočňuje a zjavuje vo všeobecnom svetovom duchu, ktorého právo je najvyššie.“²²

Hegelova filozofia práva začína *de facto* výkladom problematiky „abstraktného práva“, o vzťahoch medzi jednotlivými ľuďmi navzájom: „Osobnosť obsahuje vôbec schopnosť práva a tvorí pojem a sám abstraktný základ abstraktného, a preto *formálneho* práva. Príkaz práva preto znie: *bud' osobou a rešpektuj druhých ako osoby.*“²³ Osobnosť podľa Hegela začína až tam, kde „má subjekt nielen sebavedomie vôbec o sebe ako o konkrétnom, nejakým spôsobom určenom Ja, avšak skôr sebavedomie o sebe ako o úplne abstraktnom Ja, v ktorom je akákoľvek konkrétna ohraničenosť a platnosť negovaná a neplatná.“²⁴ Individuá a národy teda ešte nemajú osobnosť, pokiaľ nedospeli k tomuto čistému mysleniu a vedeniu o sebe. Eduard Gans dodáva,²⁵ že to najvyššie pre človeka je byť osobou, ale napriek tomu je číra abstrakcia (pojem) „osoba“ už vo svojom výraze niečo opovrhnutia hodné: „Od subjektu sa osoba bytostne odlišuje, lebo subjekt je len možnosťou osobnosti, pretože všetko živé vôbec je subjektom. Osoba je teda subjekt, pre ktorý táto subjektivita je, lebo v osobe som celkom pre seba: osoba je jedinečnosť slobody v čistom bytí pre seba.“²⁶

Abstraktné právo je spočiatku len holá možnosť. Vo vzťahu ku konkrétnemu jednaniu a k mravným vzťahom je abstraktné právo voči ich ďalšiemu obsahu len možnosťou. Právne určenie je preto podľa Hegela len *súhlas* alebo *oprávnenie*: „Nutnosť tohto práva sa z toho istého dôvodu jeho abstrakcie obmedzuje na to, čo je negatívne, neporušovať osobnosť a to, čo z toho vyplýva. Existujú preto len *právne zákazy* a základom pozitívnej formy právnych predpisov je v poslednej inštancii *zákaz.*“²⁷

Hegel uvádza, že objektívny duch prechádza troma stupňami vývoja, a to *právom*, *morálkou* a *mravnosťou*. V každodennom živote nerozlišujeme medzi morálkou a mravnosťou, a používame ich ako synonymá. Ale Hegel rozlišuje

²² *Ibidem*, s. 70 (§ 33).

²³ *Ibidem*, s. 75 (§ 36).

²⁴ *Ibidem*, s. 74 (poznámka k § 35).

²⁵ E. Gans pripojil svoje vlastné dodatky k pôvodným Hegelovým prednáškam vo svojom vydaní jeho *Základov filozofie práva* v roku 1833.

²⁶ G. W. F. Hegel, *Základy...*, *op. cit.*, s. 75 (dodatok k § 35).

²⁷ *Ibidem*, s. 76 (§ 38).

medzi morálkou a mravnosťou, a jednoznačne to ozrejmuje v druhej a tretej časti svojich *Základoch filozofie práva*.

Morálka predstavuje ako celok reálnu stránku pojmu slobody. Hegel tvrdí, že „morálne stanovisko je stanoviskom vôle, pokiaľ je *nekonečná* nielen o sebe, ale pre seba“.²⁸ Hodnota človeka sa posudzuje podľa jeho vnútorného konania, a preto je morálne stanovisko pre seba súcou slobodou. Do tohto vnútorného presvedčenia človeka nie je možné preniknúť, „nemôže ho postihnúť žiadne násilie a morálna vôľa je preto neprístupná“.²⁹ Morálne stanovisko je vo svojej podobe právom subjektívnej vôle. Pri popise formálneho práva bolo spomenuté, že obsahuje len zákazy, že prísne právne jednanie má vzhľadom k vôli druhých len negatívne určenie. Až jednanie je prejavom subjektívnej, resp. morálnej vôle. Ako poznamenáva Gans: „Každé jednanie, aby bolo morálne, sa musí najprv zhodovať s mojím zámerom, pretože právom morálnej vôle je, aby v jej súcne bolo uznávané len to, čo vnútorne existovalo ako zámer.“³⁰

Jednanie pre seba vyžaduje nejaký zvláštny obsah a určitý účel, ale keďže abstraktnosť povinnosti ešte žiadny taký obsah a účel neobsahuje, vyvstáva otázka: Čo je *povinnosť*? Hegel odpovedá: „Pre toto určenie zatiaľ nie je ešte k dispozícii nič než toto: jednať podľa *práva* a starať sa o blaho, o svoje vlastné blaho a o blaho vo všeobecnom určení, o blaho druhých.“³¹

V ďalšej časti *Základov filozofie práva* Hegel objasňuje prechod od morálky k mravnosti. Gans k tomu poznamenáva, že jednota subjektívneho a objektívneho o sebe a pre seba súceho dobra je *mravnosť* a v nej došlo k zmiereniu v súlade s pojmom. Pretože ak je morálka formou vôle vôbec zo strany subjektivity, potom je mravnosť nielen subjektívnou formou a sebaurčením vôle, avšak aj tým, aby jej obsahom bol jej pojem, totiž *sloboda*. „To, čo je *právne*, a to, čo je *morálne*, nemôže existovať samo o sebe a nositeľom a základom oboch musí byť to, čo je *mravné*, pretože právu chýba moment subjektivity, ktorý zase morálka má sama pre seba, a tak nemajú oba momenty samy o sebe skutočnosť. Iba nekonečno, idea, je skutočné; právo existuje len ako vetva stromu, celku.“³²

²⁸ *Ibidem*, s. 137 (§ 105).

²⁹ *Ibidem*, s. 138 (dodatok k § 106).

³⁰ *Ibidem*, s. 144 (dodatok k § 114).

³¹ *Ibidem*, s. 162 (§ 134).

³² *Ibidem*, s. 186 (dodatok k § 141).

Mravnosť je idea slobody, je to „pojem slobody, ktorý sa stal jestvujúcim svetom a prirodzenosťou sebedoviedomia“.³³ V celku mravnosti existuje ako subjektívny, tak aj objektívny moment, oba sú však len jej formami. Podľa Gansa, ak skúmame mravnosť z objektívneho hľadiska, možno povedať, že mravný človek je pre seba nevedomý. „V tomto zmysle zvestuje Antígona, že nikto nevie, odkiaľ pochádzajú zákony: že sú večné. To znamená, že sú o sebe a pre seba existujúcim, z prirodzenosti veci plynúcim určením.“³⁴

Dôležitú úlohu hrá podľa Gansa pedagogika, ktorá je „umením robiť ľudí mravnými: nazerá na človeka ako na prirodzeného a ukazuje cestu k jeho znovuzrodeniu, ako premeniť jeho prvú prirodzenosť v druhú duchovnú, takže sa toto duchovné v ňom stáva *zvykom*“.³⁵ Hegel k tomu uvádza príklad z minulosti, keď na dotaz jedného otca na najlepší spôsob ako mravne vychovať svojho syna odpovedal jeden pytagorejec: „keď z neho urobíš *občana štátu s dobrými zákonmi*.“³⁶ Gans zase poukazuje na iný príklad z minulosti, a to na Rousseauove názory v jeho spise *Emil alebo o výchove*. Avšak pedagogické pokusy odpútať človeka od spoločenského života a vychovávať ho na vidieku zostali márne, pretože sa nemôže podariť odcudziť človeka zákonom sveta. Gans v tomto pokračuje a tvrdí: „Aj keď vzdelávanie mládeže musí prebiehať v ústraní, nemožno sa domnievať, že vôňa duchovného sveta nakoniec neprenikne týmto ústraním, a že sila svetového ducha je príliš malá, aby sa zmocnila týchto vzdialených častí. Až tým, že je občanom dobrého štátu, dochádza individuum k svojmu právu.“³⁷

Podľa Hegela, keďže „jednotlivec je *skutočný a substanciálny* len v podobe občana, je jednotlivec tam, kde nie je občanom a prináleží rodine, len *neskutočný chabý tieň*“.³⁸

Mravná substancia je podľa Hegela „skutočným duchom rodiny a národa“.³⁹ Duch je pohybom prechádzajúcim formu svojich momentov. Je preto: „(A.) bezprostredným alebo prirodzeným mravným duchom – *rodinou*. Táto substancialita

³³ *Ibidem*, s. 187 (§ 142).

³⁴ *Ibidem*, s. 188 (dodatok k § 144).

³⁵ *Ibidem*, s. 193 (dodatok k § 151).

³⁶ *Ibidem*, s. 194 (poznámka k § 153).

³⁷ *Ibidem*, s. 195 (dodatok k § 153).

³⁸ G. W. F. Hegel, *Fenomenologie ducha*. Praha: ČSAV, 1960, s. 293.

³⁹ G. W. F. Hegel, *Základy...*, op. cit., s. 195 (§ 156).

prechádza do straty svojej jednoty, do rozdvojenia a do stanoviska relativity a je tak (B.) občianskou spoločnosťou, spojením členov ako *samostatných jednotlivcov* vo formálnej všeobecnosti prostredníctvom ich *potrieb a právneho zriadenia* ako prostriedku bezpečnosti osôb a vlastníctva, a prostredníctvom *vonkajšieho poriadku* pre ich zvláštne a spoločné záujmy, tento *vonkajší štát* sa (C.) ruší a odoberá do účelu a skutočnosti substanciálnej všeobecnosti a tejto všeobecnosti venovaného verejného života – do *štátneho zriadenia*.“⁴⁰

Rodina sa podľa Hegela uskutočňuje v týchto troch bodoch: „a) v podobe svojho bezprostredného pojmu ako *manželstvo*, b) vo vonkajšom súcne, to znamená vo *vlastníctve* a v starosti o majetok, c) vo *výchove* detí a prekonaní rodiny.“⁴¹ Hegel o manželstve rezolútne prehlasuje, že je „bytotne *monogamiou*“.⁴² Založenie manželstva porovnáva so založením štátu: „Manželstvo, a bytotne monogamia, je jedným z absolútnych princípov, na ktorých spočíva mravnosť nejakého spoločenstva. Založenie manželstva sa preto uvádza ako jeden z momentov božského a heroického zakladania štátov.“⁴³

V manželstve nie je vzťah lásky medzi mužom a ženou objektívny, kým sa im nenarodí dieťa. Až po jeho narodení nastáva *jednota* manželstva, dovtedy nemala táto jednota ešte predmetnosť. Tu získavajú rodičia až vo svojich deťoch, v ktorých majú pred sebou celok spojenia. Gans to rozvíja nasledovne týmto spôsobom: „Matka miluje v dieťati manžela, manžel v ňom miluje manželku; oba v ňom majú pred sebou svoju lásku.“⁴⁴ Deti sú slobodné a život je bezprostredným súcnom len tejto slobody, neprináležia ako veci ani rodičom, ani nikomu druhému. Ako poznamenáva Hegel: „Ich *výchova* má, pokiaľ ide o rodinný vzťah, to *pozitívne* určenie, že mravnosť je v nich dovedená k bezprostrednému, ešte protikladov zbavenému citu a že duša v ňom, ako *základe* mravného života, žila v láske, dôvere a poslušnosti svoj prvý život. Výchova však má ďalej, pokiaľ ide o rodinný vzťah, to *negatívne* určenie, že deti vyzdvihuje z prirodzenej bezprostrednosti, v ktorej sa pôvodne nachádzajú, k samostatnosti a slobodnej osob-

⁴⁰ *Ibidem*, s. 196 (§ 157).

⁴¹ *Ibidem*, s. 198 (§ 160).

⁴² *Ibidem*, s. 205 (§ 167).

⁴³ *Ibidem*, s. 205-206 (poznámka k § 167).

⁴⁴ *Ibidem*, s. 209 (dodatok k § 173).

nosti, a tým ku schopnosti vystúpiť z prirodzenej jednoty rodiny.“⁴⁵ V rímskej ríši mohol otec rodiny svoje deti vydediť alebo hoci aj rovno zabiť. Otrocké postavenie rímskych detí je jednou z najhanebnejších oblastí rímskeho zákonodarstva. Podľa Hegela je „táto urážka mravnosti v jej najintímnejšom a najnežnejšom živote jedným z najdôležitejších momentov pre pochopenie svetodejinného charakteru Rimanov a ich tendencie k právnemu formalizmu“.⁴⁶

Božský zákon, ktorý vládne v rodine, má sám opäť v sebe rozdiely, ktorých pomer tvorí živý pohyb jeho skutočnosti. Podľa Hegela „medzi troma pomermi, pomerom muža a ženy, rodičov a detí, brata a sestry, je predovšetkým vzťah muža a ženy bezprostredným sebaopoznaním jedného vedomia v druhom a poznaním vzájomného uznania“.⁴⁷

Rodina sa prirodzeným spôsobom postupne rozostupuje do mnohosti rodín, ktoré sa vôbec k sebe vzťahujú ako samostatné konkrétne osoby. Hegel hovorí o stupni diferenciacie: „Momenty viazané v jednote rodiny ako mravnej idei, ktorá je ešte vo svojom pojme, musia byť týmto pojmom prepustené do samostatnej reality.“⁴⁸ Takýmto spôsobom vzniká občianska spoločnosť. Rozšírenie rodiny ako jej prechádzanie do iného princípu je vo svojej existencii podľa Hegela „sčasti jej pokojným rozšírením v ľud, v národ, ktorý tak má spoločný prirodzený pôvod, sčasti zhromaždením rozptýlených rodinných pospolitostí buď panskou mocou, alebo dobrovoľným zjednotením, ktorého počiatok tvorili spoločné potreby a vzájomné pôsobenie pri ich uspokojovaní“.⁴⁹

Občianska spoločnosť tak vstupuje medzi rodinu a štát, aj keď jej utváranie prebieha neskoršie než utváranie štátu. Štát jej musí predchádzať ako niečo samostatného, aby mohla vzniknúť. Formovanie občianskej spoločnosti sa začalo realizovať v niektorých štátoch až od konca 18. storočia. Gans podotýka, že „ak je štát predstavovaný ako jednota rôznych osôb, ako jednota, ktorá je iba spoločenstvom, je tým mienené len určenie občianskej spoločnosti“.⁵⁰ V občianskej spoločnosti sa stará každý sám o seba, je účelom sám pre seba, všetci ostatní ľudia

⁴⁵ *Ibidem*, s. 210-211 (§ 175).

⁴⁶ *Ibidem*, s. 211 (poznámka k § 175).

⁴⁷ G. W. F. Hegel, *Fenomenologie ducha*. Praha: ČSAV, 1960, s. 296.

⁴⁸ G. W. F. Hegel, *Základy...*, op. cit., s. 217 (§ 181).

⁴⁹ *Ibidem*, s. 217 (poznámka k § 181).

⁵⁰ *Ibidem*, s. 219 (dodatok k § 182).

preňho nič neznamenajú. Ale bez vzťahu k iným ľuďom nemôže dosiahnuť svoj účel. Mravnosť sa tu stratila do svojich extrémov a bezprostredná jednota rodiny sa rozpadla do mnohosti. Aj keď sa v občianskej spoločnosti zvláštnosť a všeobecnosť rozpadli, sú napriek tomu obe navzájom späté a podmienené.⁵¹

Občianska spoločnosť obsahuje podľa Hegela tieto tri momenty: „(A.) Sprostredkovanie *potreby* a uspokojovanie *jednotlivca* jeho prácou a prácou a uspokojovaním *potrieb všetkých ostatných - systém potrieb*; (B.) Skutočnosť v tomto sprostredkovaní obsiahnutej všeobecnosti *slobody*, ochrana vlastníctva prostredníctvom *právneho systému*; (C.) Opatrenia proti náhodnosti zostávajúcej v oných systémoch a obstarávanie zvláštneho záujmu ako niečoho *spoločného* prostredníctvom *polície a korporácie*.“⁵²

V práve je predmetom *osoba*, v morálnom stanovisku *subjekt*, v rodine *člen rodiny* a v občianskej spoločnosti *občan* vôbec.⁵³ Hegel definuje právo ako zákon: „To, čo je právo *o sebe*, je *kladené* v jeho objektívnom súcne, t.j. určené myšlienkou pre vedomie a *známe* ako to, čo právo je a za čo je považované, ako *zákon*; a právo je týmto určením *pozitívne* právo vôbec.“⁵⁴ Právo, ktoré vstúpilo do súcna vo forme zákona, je pre seba, stojí samostatne proti zvláštnemu chceniu a mieneniu o práve a má sa uplatňovať ako to, čo je všeobecné. Podľa Hegela „toto *poznanie* a *uskutočňovanie* práva vo zvláštnom prípade, bez subjektívneho pocitu *zvláštneho* záujmu, prináleží verejnej moci, *súdu*“.⁵⁵ K tomu dodáva: „Člen občianskej spoločnosti má právo *jednať* pred súdom, ako i *povinnosť* *dostaviť* sa k súdu a dosiahnuť svoje právo, o ktoré vedie spor, len prostredníctvom súdu.“⁵⁶

Občianska spoločnosť má taktiež *povinnosť* a právo *dohliadať* a *pôsobiť* na výchovu detí, *chrániť* ich proti ľubovli rodičov. Určiť hranicu medzi právami rodičov a občianskej spoločnosti nie je vôbec jednoduché, pretože rodičia sa zvyčajne domnievajú, že vo veci výchovy svojich detí majú úplnú slobodu a môžu robiť všetko, čo si zmyslia. Gans k tomu poznamenáva: „Pri všetkej verejnosti výchovy prichádza hlavná opozícia obyčajne od rodičov a sú to práve

⁵¹ Bližšie pozri *ibidem*, s. 220 (dodatok k § 184).

⁵² *Ibidem*, s. 225 (§ 188).

⁵³ Bližšie pozri *ibidem*, s. 227 (poznámka k § 190).

⁵⁴ *Ibidem*, s. 239 (§ 211).

⁵⁵ *Ibidem*, s. 250 (§ 219).

⁵⁶ *Ibidem*, s. 251 (§ 221).

oni, kto narieka a ohovára učiteľov a ústavy, pretože sa ich ľubovôľa s nimi dostáva do rozporu. Napriek tomu má spoločnosť právo postupovať tu podľa svojich vyskúšaných názorov, donútiť rodičov, aby posielali svoje deti do školy, nechali ich očkovať proti kiahňam a pod.“⁵⁷

Právom a zároveň povinnosťou občianskej spoločnosti je zobrať pod ochranu všetkých, ktorí svojou márnou existenciou ničia existenciu svoju a svojej rodiny.⁵⁸ Každý jednotlivec existuje na jednej strane pre seba, zároveň je však aj členom občianskej spoločnosti. Nejde tu len o to, nenechať niekoho zomrieť hladom, ale ďalším hľadiskom je to, aby nevznikla spodina. Keďže občianska spoločnosť je povinná užiť rôzne indivíduá, má taktiež aj právo tieto indivíduá nútiť k tomu, aby sa starali o svoju existenciu.⁵⁹

Ak občianska spoločnosť pôsobí nerušene, potom speje vo vnútri samej seba k rastu priemyslu a obyvateľstva. Podľa Hegela klesnutie veľkej masy pod úroveň určitého spôsobu existencie, a tým ku strate pocitu práva, spravodlivosti a cti jestvovať prostredníctvom svojich vlastných schopností, vlastnej činnosti, vedie k vytvoreniu spodiny.⁶⁰ Chudoba o sebe z nikoho nečiní spodinu, tá sa určuje až zmýšľaním spojeným s chudobou, vnútorným rozhorčením voči bohatým, voči spoločnosti a vláde a pod. Taktiež je s tým spojené to, že človek, odkázaný na náhodu, sa stáva ľahkomyselným a štítiacim sa práce. Takto vzniká v človeku, ktorý patrí k spodine, zlo, že totiž nemá časť k tomu, aby zabezpečil svoju existenciu pomocou svojej práce. A napriek tomu si robí nárok na zabezpečenie svojej existencie aj na svoje práva. Podľa Gansa „proti prírode nemôže nikto ochrániť nejaké právo, avšak v spoločenskom stave dostáva tento nedostatok ihneď formu bezprávia, ktoré je tej či onej triede spôsobované“.⁶¹ Hegel však poukazuje aj na tú skutočnosť, že keby sa kládlo priame bremeno na bohatých udržiavať masy smerujúce k chudobe na stupni ich riadneho spôsobu života, alebo keby sa v inom verejnom vlastníctve (bohatých nemocniciach, nadáciách)

⁵⁷ *Ibidem*, s. 263 (dodatok k § 239). Gans poukázal aj na spor, ktorý sa viedol vo vtedajšom Francúzsku, a to medzi požiadavkou rodičov na voľné vyučovanie (t.j. ľubovôľou rodičov) a dohľadom štátu.

⁵⁸ Pozri *ibidem*, s. 263 (§ 240).

⁵⁹ Bližšie pozri *ibidem*, s. 263 (dodatok k § 240).

⁶⁰ Pozri *ibidem*, s. 265 (§ 244). V Anglicku tej doby aj tí najchudobnejší verili, že majú svoje práva.

⁶¹ *Ibidem*, s. 265 (dodatok k § 244). Odstránenie chudoby je veľkou výzvou pre jednotlivé vlády všade vo svete a pre rôzne medzinárodné inštitúcie aj v súčasnosti.

nachádzali priame prostriedky, bola by existencia chudobných zaistená, hoci by nebola sprostredkovaná prácou, čo by bolo proti princípom občianskej spoločnosti a pocitu samostatnosti a cti individuí tejto spoločnosti. Podľa Hegela sa tu „ukazuje, že pri *nadmernosti bohatstva* občianska spoločnosť *nie je dosť bohatá*, t.j. nemá dostatočné vlastné bohatstvo, aby zabránila prílišnej chudobe a vzniku spodiny“.⁶²

Popri *rodine* tvorí *korporácia* druhý, v občianskej spoločnosti založený *mravný* koreň štátu. Rodina obsahuje momenty subjektívnej zvláštnosti a objektívnej všeobecnosti v substanciálnej jednote. Podľa Hegela „korporácia však tieto momenty, ktoré sú spočiatku v občianskej spoločnosti rozdvojené na v sebe reflektovanú zvláštnosť potreby a pôžitku a na abstraktnú právnu všeobecnosť, zjednocuje vnútorným spôsobom, takže v tomto zjednotení je zvláštno blaho ako právo uskutočnené“.⁶³ Hegel ďalej tvrdí, že „sviatosť manželstva a česť korporácie sú tie dva momenty, okolo ktorých sa točí dezorganizácia občianskej spoločnosti“.⁶⁴ Gans k tomu dodáva, že občania majú len veľmi obmedzený podiel podieľať sa na spravovaní štátu, a preto je nutné poskytnúť mravnému človeku nejakú všeobecnú činnosť. To, čo mu štát nie vždy ponúka, môže nájsť práve v korporácii. Jednotlivec starajúci sa o seba v občianskej spoločnosti koná tiež v prospech druhých. Ale táto nevedomá nutnosť nie je postačujúca, vedomou a mysliacou mravnosťou sa stáva až v korporácii. Avšak nad ňou musí byť vyšší dohľad štátu, pretože inak by ustrnula, uzavrela sa do seba a klesla by do poľutovaniahodného cechového spoločenstva. Podľa Gansa „korporácia však o sebe a pre seba nie je uzavretým cechom: je skôr zmravením jednotlivo stojacej živnosti a jej pozdvihnutím do kruhu, v ktorom získava silu a česť“.⁶⁵

Sféra občianskej spoločnosti teda prechádza v štát. Mesto a vidiek, individua sprostredkujúce vo vzťahu k druhým právnym osobám svoju sebazáchovu a rodina tvoria vôbec oba ešte ideálne momenty, z ktorých pochádza štát ako ich pravý dôvod. Tento vývoj bezprostrednej mravnosti skrz rozdvojenie občianskej spoločnosti až ku štátu sa ukazuje ako pravý dôvod tohto vývoja. V skutočnosti je preto štát skôr tým prvým, vo vnútri ktorého sa rodina rozvíja v občiansku spo-

⁶² *Ibidem*, s. 266 (§ 245).

⁶³ *Ibidem*, s. 271 (§ 255).

⁶⁴ *Ibidem*, s. 271 (poznámka k § 255).

⁶⁵ *Ibidem*, s. 272 (dodatok k §255).

ločnosť, a je to sama idea štátu, ktorá sa rozdvaja do týchto oboch momentov. Podľa Hegela „vo vývoji občianskej spoločnosti získava mravná substancia svoju nekonečnú formu, ktorá v sebe obsahuje oba momenty: 1.) moment nekonečného rozlíšenia až k pre seba existujúcemu *bytiu* v sebedomí a 2.) moment formy všeobecnosti, ktorá je vo vzdelaní, formy myšlienky, prostredníctvom ktorej si je duch v *zákonoch a inštitúciách*, vo svojej myslenej vôli, objektívny a skutočný ako organická totalita“.⁶⁶

Hegelova filozofia práva vrcholí v jeho koncepcii štátu. Ten je už skutočnosťou substanciálnej vôle, ktorú má vo zvláštnom sebedomí povýšenom do svojej všeobecnosti, tým, čo je o sebe a pre seba rozumné. Hegel poznamenáva, že pre jednotlivcov najvyššou povinnosťou je byť členmi štátu. Ak je štát zamieňaný s občianskou spoločnosťou a jeho určenie je kladené do bezpečnosti a ochrany vlastníctva a osobnej slobody, potom je záujem jednotlivcov ako takých posledným účelom, ku ktorému sú zjednotení, a vyplýva z toho tiež, že byť členom štátu je niečo ľubovoľné. Hegel k tomu dodáva: „Avšak štát má celkom iný vzťah k individu; tým, že štát je objektívnym duchom, má individuum samo objektivitu, pravdu a mravnosť iba vtedy, keď je jeho členom.“⁶⁷

Podľa Hegela idea štátu má: „a) *bezprostrednú* skutočnosť a individuálny štát je ako k sebe sa vzťahujúci organizmus – *ústava* alebo *vnútorné štátne právo*; b) prechádza do *vzťahu* jednotlivého štátu k druhým štátom – *vonkajšie štátne právo*; c) je všeobecná idea ako *rod* a absolútna moc voči jednotlivým štátom, duch, ktorý si v procese *svetových dejín* dáva svoju skutočnosť.“⁶⁸

Gans podotýka, že „štát ako skutočný je bytostne individuálny štát a okrem toho ešte zvláštny štát. Individualitu je potrebné od zvláštnosti rozlišovať. Individualita je moment idey samotného štátu, zatiaľ čo zvláštnosť prináleží dejinám. Štáty ako také sú na sebe nezávislé a vzťah medzi nimi tak môže byť len vonkajší, takže nad nimi musí byť ešte niečo tretieho, čo by ich spájalo. Toto tretie je práve duch, ktorý si dáva skutočnosť vo svetových dejinách a tvorí absolútneho sudcu nad nimi“.⁶⁹

⁶⁶ *Ibidem*, s. 273 (poznámka k § 256).

⁶⁷ *Ibidem*, s. 275 (poznámka k § 258).

⁶⁸ *Ibidem*, s. 280 (§ 259).

⁶⁹ *Ibidem*, s. 281 (dodatok k § 259).

Štát je uskutočnením konkrétnej slobody, avšak nie podľa subjektívnej samofúby, ale podľa pojmu vôle. To znamená podľa jej všeobecnosti a božskosti. Nedokonalé štáty sú tie, v ktorých je idea štátu ešte zahalená, a kde jej zvláštne určenia ešte nedospeli ku slobodnej samostatnosti. Gans v tejto súvislosti dodáva: „Podstatou nového štátu je to, aby všeobecné bolo späté s úplnou slobodou zvláštnosti a s blahom indivíduí, že sa teda záujem rodiny a občianskej spoločnosti musí zlúčiť do štátu, ale že všeobecnosť účelu nemôže postupovať vpred bez vlastného vedenia a chcenia zvláštnosti, ktorá si musí zachovať svoje právo.“⁷⁰

Štát je organizmom, to znamená rozvojom idey v jej rozdieloch. Tento organizmus je politická ústava. Tá vychádza večne zo štátu, tak ako sa štát jej prostredníctvom udržiava.⁷¹

Hegel sa zmieňuje aj o nutnom delení moci štátu – nanajvýš dôležitom určení, ktoré mohlo byť právom, keby totiž bolo vnímané vo svojom pravom zmysle a bolo považované za záruku verejnej slobody. Princíp delenia moci totiž obsahuje bytostný moment rozdielu, reálnej rozumnosti.⁷² Štát je svet, ktorý si vytvoril duch. Ak sa zvyčajne hovorí o troch zložkách moci, *zákonodarnej, výkonnej a súdnej*, tak prvá zodpovedá všeobecnosti, druhá zvláštnosti, ale súdna moc nie je podľa Gansa tretím momentom pojmu, lebo jej jednotlivosť leží mimo tie sféry.⁷³

Politický štát teda predstavuje *zákonodarnú, vládnu a panovnícku* moc. V nej sú rozlíšené moci zhrnuté v individuálnu jednotu, ktorá je vrcholom a začiatkom celku, teda *konštitučnej monarchie*.⁷⁴ Rozvinutie štátu v konštitučnej monarchii je „dielom novšieho sveta, v ktorom získala substancijná idea nekonečnú formu“.⁷⁵

V niekdajšej *feudálnej monarchii* bol štát určite navonok suverénny, ale smerom dovnútra nebol suverénny ani monarcha, ani štát. Jednak boli zvláštne funkcie a moci štátu a občianskej spoločnosti ustanovené v nezávislých korporáciách

⁷⁰ *Ibidem*, s. 282 (dodatok k § 260).

⁷¹ Bližšie pozri *ibidem*, s. 289 (dodatok k § 269).

⁷² Pozri *ibidem*, s. 303 (poznámka k § 272).

⁷³ Bližšie pozri *ibidem*, s. 305 (dodatok k § 272).

⁷⁴ Pozri *ibidem*, s. 305 (§ 273).

⁷⁵ *Ibidem*, s. 305 (poznámka k § 273).

a obciach, celok bol teda viac agregátom než celkom, jednak boli súkromným vlastníctvom individuí.⁷⁶

Od rozhodnutia je odlišené vykonanie panovníckych rozhodnutí a udržiavanie toho, čo už bolo rozhodnuté, existujúcich zákonov, zariadení a pod. Túto činnosť v sebe zahŕňa *vládna moc*, do ktorej sú zahrnuté súdna a policajná moc, ktoré majú bezprostredný vzťah k tomu, čo je v občianskej spoločnosti zvláštne, a v týchto účeloch uplatňuje všeobecný záujem.⁷⁷ Udržiavanie všeobecného štátneho záujmu a zákonnosti si vyžaduje starostlivosť splnomocnencov vládnej moci, výkonných štátnych úradníkov a vyšších poradných, kolegiálne konštituovaných úradov. Zabezpečenie štátu a ovládaných proti zneužitiu moci zo strany úradov a ich úradníkov spočíva jednak bezprostredne v ich hierarchii a zodpovednosti, jednak v oprávnení obcí a korporácií.⁷⁸ Členovia vlády a štátni úradníci tvoria hlavnú časť *stredného stavu*, do ktorého spadá vzdelaná inteligencia a právne vedomie masy národa. Podľa Hegela toho, aby „tento stav neprijal izolované postavenie aristokracie a aby sa vzdelanie a šikovnosť nestali prostriedkom ľubovôle a panstva, je dosahované zhora inštitúciami suverenity a zdola právami korporácií“.⁷⁹ Gans k tomu dodáva, že stredný stav tvorí základný pilier štátu vo vzťahu k právu a inteligencii. Štát, ktorý nemá tretí stav, preto ešte nestojí na vysokom stupni. Ako príklad uvádza vtedajšie Rusko, ktoré malo masu nevoľníkov a masu vládnucich. Hlavným záujmom štátu je teda, aby sa utvoril tento stredný stav.⁸⁰

Elementom súcna všeobecného ducha, ktorým je v umení názor a obraz, v náboženstve cit a predstava, vo filozofii čistá, slobodná myšlienka, je vo *svetových dejinách* duchovná činnosť v celom jej objeme vnútornosti a vonkajškivosti.⁸¹ Dejinami ducha je jeho čin. Štáty, národy a individúa v tejto činnosti svetového ducha povstávajú vo svojom zvláštnom určenom princípe, ktorý má v ich ústave a v celej šírke ich stavu svoj výklad a svoju skutočnosť. Avšak duch o sebe a pre seba sa pripravuje a vypracováva prechod k svojmu najbližšiemu

⁷⁶ Bližšie pozri *ibidem*, s. 311 (poznámka k § 278).

⁷⁷ Pozri *ibidem*, s. 323 (§ 287).

⁷⁸ Pozri *ibidem*, s. 328 (§ 295).

⁷⁹ *Ibidem*, s. 329 (§ 297).

⁸⁰ Bližšie pozri *ibidem*, s. 330 (dodatok k § 297).

⁸¹ Pozri *ibidem*, s. 364 (§ 341).

vyššiemu stupňu.⁸² Pretože dejiny sú utváraním ducha vo forme diania, bezprostrednej prirodzenej skutočnosti, sú tu stupne vývoja ako bezprostredné prirodzené princípy a tie, keďže sú prirodzené, sa ako mnohosť rozchádzajú. Podľa Hegela „jednému národu prináleží jeden z nich, jeho *geografická* a *antropologická* existencia“.⁸³ Tomu národu, ktorému prináleží takýto moment ako prirodzený princíp, je zverené jeho uskutočnenie v postupe rozvíjajúceho sa sebavedomia svetového ducha. Hegel k tomu dodáva: Takýto národ je v svetových dejinách pre túto epochu – a môže v nich urobiť epochu len jednu – panujúci. Proti tomuto jeho absolútnemu právu byť nositeľom súčasného vývojového stupňa svetového ducha sú duchovia druhých národov bez práva a rovnako ako tí, ktorých epocha už pominula, nemajú už vo svetových dejinách význam.“⁸⁴ Vo svojich prednáškach o filozofii dejín Hegel tvrdí, že „vo svetových dejinách môže byť reč len o tých národoch, ktoré tvoria štát“.⁸⁵ Podľa neho vo svetových dejinách to boli štyri epochy, štyri svetové historické ríše: 1. orientálna, 2. grécka, 3. rímska, 4. germánska.⁸⁶

Podľa K. Marxa svojráznu úlohu má u Hegela *zrušenie, prekonanie*, v ktorom je *popretie* spojené s uchovaním. Následne k tomu uvádza ako príklad, že „v Hegeľovej filozofii práva sa zrušené *súkromné právo* rovná *morálke*, zrušená morálka *rodine*, zrušená rodina *občianskej spoločnosti*, zrušená občianska spoločnosť *štátu* a zrušený štát *svetovým dejinám*. V *realite* jestvuje *súkromné právo*, *morálka*, *rodina*, *občianska spoločnosť*, *štát*, ibaže sa stali *momentmi*, existenciami a spôsobmi konkrétneho bytia človeka, ktoré nemajú platnosť izolovane, ale sa navzájom rušia a navzájom plodia atď. Stali sa *momentmi pohybu*.“⁸⁷ Podľa neho je však v ich skutočnej existencii táto ich *pohyblivá* podstata skrytá. Odhaľuje sa, zjavuje sa až v myslení, vo filozofii.

Hegel vo svojich *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie* uvádza, že „svetové dejiny sú napredovaním v uvedomovaní si slobody... orientálci vedeli iba to, že slobodný je len *jeden* človek, grécky a rímsky svet však vedel, že slobodní sú

⁸² Pozri *ibidem*, s. 365 (§ 344).

⁸³ *Ibidem*, s. 366 (§ 346).

⁸⁴ *Ibidem*, s. 366 (§ 347).

⁸⁵ G. W. F. Hegel.; *Filozofia dejín*. Bratislava: Slovenské vydavateľstvo politickej literatúry, 1957, s. 46.

⁸⁶ Pozri G. W. F. Hegel, *Základy filozofie práva*, op. cit., s. 369 (§ 354).

⁸⁷ K. Marx, *Kritika Hegelovej dialektiky a filozofie vôbec*. In Marx, K. – Engels, F.: *Svätá rodina a iné rané filozofické spisy*. Bratislava: Vydavateľstvo politickej literatúry, 1963, s. 69-70.

niekoľkí ľudia, a my vieme, že slobodní sú všetci ľudia o sebe, t.j. človek ako človek“.⁸⁸

Je potrebné sa tiež zmieniť o morálnom ponaučení z dejín, ktoré sa dá získať ich štúdiom. Avšak ako vidno, mnohí sa z minulosti nepoučili a robili preto rovnaké chyby ako iní pred nimi. Hegel v tejto súvislosti poznamenáva: „Vladárov, štátnikov a národy odkazujeme predovšetkým na ponaučenie z dejinnej skúsenosti. No skúsenosť a dejiny nás učia, že národy a vlády sa nikdy ničomu z dejín nepriučili a že sa nikdy nesprávali podľa ponaučení, ktoré z nich mali vyvodiť.“⁸⁹

Podľa Poppera Hegel tvrdí, že všetky osobné vzťahy možno redukovať na základný vzťah medzi pánom a rabom, na vzťah nadvlády a poddanosti. „Každý sa musí snažiť presadiť sa a osvedčiť a ten, komu chýba povaha, odvaha a celková schopnosť ochrániť svoju nezávislosť, je znížený ku služobnosti. Táto okúzľujúca teória osobných vzťahov má samo-zrejme svoj protiklad v Hegelovej teórii medzinárodných vzťahov. Národy sa musia presadiť na *javisku* dejín, ich povinnosťou je pokúsiť sa ovládnuť svet.“⁹⁰

Popper tiež porovnáva Hegelovu poznámku citovanú vo *Fenomenológii ducha* (§ 35), že rab je človek, ktorý dáva prednosť životu pred slobodou, s Platónovou poznámkou v dialógu *Štát* (387a), že slobodní ľudia sú tí, ktorí sa obávajú otroctva viac než smrti. Svojím spôsobom je to podľa neho pravda, pretože tí, ktorí nie sú ochotní za svoju slobodu bojovať, ju stráti. Ako Platón, tak Hegel a rovnako neskorší autori však touto teóriou implicitne tvrdia, že „ľudia, ktorí sa podrobia nadradenej sile alebo tí, ktorí nezomrú radšej, než aby sa vzdali ozbrojenému útočníkovi, sú svojou prirodzenosťou „rodení otroci“ a nič lepšieho si nezaslúžia.“⁹¹ Popper ďalej pokračuje rezolútnym vyjadrením: „Tvrdím, že túto teóriu môžu vyznávať len tí najzavalitejší nepriatelia civilizácie.“⁹²

Hegel by sa pravdepodobne nestal najvplyvnejšou postavou v nemeckom intelektuálnom prostredí bez autority pruského štátu v pozadí. Stal sa oficiálnym pruským filozofom v čase feudálnej reštaurácie po napoleonských vojnách. Keď

⁸⁸ G. W. F. Hegel; *Filozofia dejín, op. cit.*, s. 26.

⁸⁹ *Ibidem*, s. 14.

⁹⁰ K. R. Popper, *Otvorená spoločnosť a její nepřítel. II. Vlna prorocství: Hegel, Marx a co následovalo*. Praha: Oikúmené, 1994, s. 15.

⁹¹ K. R. Popper, *op. cit.*, s. 246.

⁹² *Ibidem*, s. 246.

sa v roku 1815 reakcia dostávala v Prusku k moci, pocítila naliehavú potrebu ideológie. Práve Hegel bol angažovaný, aby vyhovel týmto požiadavkám, a on to urobil tak, že oprášil idey Herakleita, Platóna a Aristotela. Tak ako *Veľká francúzska revolúcia* uskutočnila myšlienky veľkých postáv osvietenstva – *slobodu, rovnosť, bratstvo* – tak Hegel „znovu objavil platónske idey, ktoré sú v pozadí večnej vzbury proti slobode a rozumu“.⁹³

Hegelov radikálny kolektivismus bol závislý práve tak na Platónovi, ako aj na Friedrichovi Wilhelmovi III., pruskom kráľovi v kritickej dobe počas *Francúzskej revolúcie* a po nej. Ide o učenie, že štát je všetkým a jednotlivec ničím; človek totiž za všetko vďačí štátu – za svoju telesnú i duševnú existenciu. Podľa Poppera to je posolstvo, ktoré nám zanechali Platón, Friedrich Wilhelm III. a Hegel.⁹⁴ Ako vo svojich *Základoch filozofie práva* Hegel poznamenáva: „Štát je skutočnosť mravnej idey – mravný duch, ako *zjavná*, seba samej jasná, substanciálna vôľa, ktorá sa myslí a vie, a to, čo vie a pokiaľ to vie, vykonáva. V *mrave* má svoju bezprostrednú existenciu a v *sebavedomí* jednotlivca, v jeho vedení a činnosti, svoju sprostredkovanú existenciu, tak ako sebavedomie jednotlivca vďaka zmýšľaniu, má v ňom, ako svojej bytnosti, účele a produkte svojej činnosti, svoju *substanciálnu slobodu*.“⁹⁵ K tomu následne dodáva: „Štát je ako skutočnosť substanciálnej *vôle*, ktorú má vo zvláštnom sebavedomí povýšenom do svojej všeobecnosti, tým, čo je o sebe a pre seba *rozumné*. Táto substanciálna jednota je absolútny nehybný samoučel, v ktorom sloboda dospieva k svojmu najvyššiemu právu, tak ako tento konečný účel má najvyššie právo voči jednotlivcom, ktorých *najvyššou povinnosťou* je byť členmi štátu.“⁹⁶ Hegelov platonizmus dokazujú aj ďalšie myšlienky jeho *Základov filozofie práva*: „Ale duch si je objektívny a skutočný nielen ako táto nutnosť a riša javu, avšak ako ich *ideálnosť* a ako ich vnútornosť; tak je tato substanciálna všeobecnosť seba samej predmetom a účelom a ona nutnosť si je tým práve tak vo *forme* slobody,“⁹⁷ alebo „*Nutnosť* v ideálnosti je *rozvoj* idey vo vnútri jej samej; ako *subjektívna* substancialita je politickým *zmýšľaním*, ako *objektívna* substancialita na rozdiel od subjektívnej je *organizmom* štátu, vlastným *politickým*

⁹³ K. R. Popper, *Otvorená spoločnosť...*, op. cit., s. 33.

⁹⁴ Pozri *ibidem*, s. 33.

⁹⁵ G. W. F. Hegel, *Základy filozofie práva*. Praha: Academia, s. 274 (§ 257).

⁹⁶ *Ibidem*, s. 274 (§ 258).

⁹⁷ *Ibidem*, s. 286 (§ 266).

štátom a jeho *ústavou*.⁹⁸ Tieto Hegelove názory svedčia ako o jeho platonizme, tak aj o jeho Ipení na absolútnej mravnej autorite štátu, ktorá vládne akejkol'vek osobnej morálke, všetkému svedomiu.

Ďalšie dva dôležité body, ako na to poukazuje Popper, v ktorých Hegel preberá Platónove politické učenie, je (1) teória *jedného, niekoľkých a mnohých* a (2) teória rozdielu medzi *vedením a mienením*.⁹⁹ K teórii jedného, niekoľkých a mnohých sa vzťahuje nasledujúca pasáž *Základov filozofie práva*: „Základom starého rozdelenia ústav na *monarchiu, aristokraciu a demokraciu* je ešte *nerozdelená substanciálna jednota*, ktorá ešte nedospela k svojmu *vnútornému rozlíšeniu* (rozvinutej vnútornej organizácii), a tým k *hlbke a konkrétnej rozumnosti*. Pre ono stanovisko starého sveta je preto toto rozdelenie pravdivé a správne, pretože rozdiel na onej ešte substanciálnej jednote, ktorá v sebe ešte nedospela k absolútnemu rozvinutiu, je bytostne *vonkajškový* a javí sa sprvoti ako rozdiel *počtu* tých, v ktorých má byť ona substanciálna jednota imanentná. Tieto formy, ktoré takýmto spôsobom prináležia rôznym celkom, sú v konštitučnej monarchii znížené na momenty; monarcha je *jeden*; s vládnuou mocou nastupuje *niekoľko* a so zákonodarnou mocou nastupuje *mnohosť* vôbec.“¹⁰⁰ K teórii rozdielu medzi vedením a mienením, ktorú Hegel používa pre charakteristiku verejnej mienky ako „mienenia množstva“, alebo dokonca „rozmaru množstva“, sa vzťahujú nasledovné myšlienky: „Formálna, subjektívna sloboda, že jednotlivci ako takí majú a vyslovujú svoje vlastné úsudky, mienenie a rady o obecných záležitostiach, sa prejavuje v súhrne, ktorý sa nazýva verejná mienka. To, čo je o sebe a pre seba obecné, substanciálne a pravdivé, je v ňom spojené s tým, čo je o sebe vlastné a zvláštne v mienení mnohých, so svojím náprotivkom; táto existencia je preto existujúci rozpor seba samej, poznanie ako jav; bytnosť práve tak bezprostredne ako niečo nebytostné.“¹⁰¹ Podľa Hegela verejná mienka preto v sebe obsahuje večné substanciálne princípy spravodlivosti, seriózný obsah a výsledok celej ústavy, celého zákonodarstva a obecného stavu vôbec, vo forme zdravého ľudského rozvažovania, ako

⁹⁸ *Ibidem*, s. 287 (§ 267).

⁹⁹ Bližšie pozri poznámku č. 8 ku kapitole 12 v K. R. Popper, *Otvorená spoločnosť...*, op. cit., s. 267-268.

¹⁰⁰ G. W. F. Hegel; *Základy filozofie práva*, op. cit., s. 306 (poznámka k § 273).

¹⁰¹ *Ibidem*, s. 346 (§ 316).

mravného základu prenikajúceho všetkými v podobe predsudkov, ako aj ozajstnej potreby a správnej tendencie skutočnosti.¹⁰²

Karl Raimund Popper sa na Hegelovu adresu vyjadril dosť nelichotivo. Hegelova filozofia mala skrytý motív, a totiž záujem na reštaurácii pruskej vlády Friedricha Wilhelma III. Veľmi kriticky hodnotil Hegelovu filozofiu aj jeho súčasník, ktorý sa poznal s Hegelom dokonca osobne, Arthur Schopenhauer. Ten vykreslil Hegelov portrét nasledovne: „Hegel, dosadený zhora a súdobou mocou prehlásený za *Veľkého filozofa*, bol prostučkým, naničhodným a negramotným šarlatánom, ktorý držal trúfálny primát v zapisovaní a omieľaní tých najbláznivejších mystifikujúcich nezmyslov. Predajní stúpenci hlasito vyhlasovali tento nezmysel za nesmrteľné múdro a spoločne so všetkými bláznami, ochotnými tieto súdy brať ako také, zaspievali jeden spoločný ohromný chorál obdivu, aký sme ešte nepočuli. Mocní otvorili Hegelovi obrovské pole duchovného vplyvu a to umožnilo intelektuálne skorumpovať celú jednu generáciu.“¹⁰³ Schopenhauerov názor na Hegela ako plateného agenta pruskej vlády potvrdil aj Albert Schweigler, Hegelov žiak a obdivovateľ: „Jeho povest' a činnosť sa však prejavila až potom, čo bol v roku 1818 povoláný do Berlína. Tu sa okolo neho vytvorila početná, stále sa rozširujúca nesmierne aktívna škola, tu takisto dosiahol vďaka svojim stykom s pruskou byrokraciou istý politický vplyv a jeho filozofický systém bol uznaný za oficiálnu filozofiu; nebolo to vždy ku prospechu vnútornej slobody jeho filozofie alebo jej morálnej hodnoty.“¹⁰⁴

Hegelova filozofia bola značne poznamenaná záujmami pruskej vlády, ktorá ho zamestnávala. Počas absolutistickej vlády Friedricha Wilhelma III. však takýto vplyv obnášal viac, než mohli Schopenhauer a Schweigler tušiť. Neskôr boli zverejnené dokumenty dokazujúce jednoznačnosť a dôslednosť, s akou kráľ trval na úplnej podriadenosti všetkej učenosti štátnym záujmom. K pozvaniu Hegela do Berlína v roku 1818 došlo v čase vzostupu reakcie, v čase, kedy kráľ chcel očistiť svoju vládu od reformátorov a národných liberálov, ktorí mu tak veľmi pomohli

¹⁰² Bližšie pozri *ibidem*, s. 346-347 (§ 317).

¹⁰³ Schopenhauer sa o Hegelovi takto nelichotivo rozpísal v predhovore k druhému vydaniu svojho diela *Die Welt als Wille und Vorstellung*. Citované podľa K. R. Popper, *Otvorená spoločnosť...*, op.cit., s. 34-35.

¹⁰⁴ Schweigler to o Hegelovi napísal vo svojej práci *Geschichte der Philosophie im Umriß*. Citované podľa K. R. Popper, *Otvorená spoločnosť...*, op. cit., s. 35.

v oslobodeneckej vojne. V tejto súvislosti sa ponúka otázka, či Hegelovo menovanie nebolo iba krokom k udržaniu filozofie v patričných hraniciach, aby bola prospešná a slúžila pre *blaho štátu*, t.j. pre Friedricha Wilhelma III. a jeho absolutistickú vládu. Rovnaká otázka sa nám ponúka v súvislosti so skutočnosťou, čo o Hegelovi napísal jeden jeho veľký obdivovateľ: „V Berlíne zostal až do svojej smrti v roku 1831 ako uznávaný diktátor jednej z najmocnejších filozofických škôl v dejinách myslenia.“¹⁰⁵ Podľa Poppera je tento výrok až príliš pravdivý. Napríklad poukazuje na to, že „koordinovaným úsilím sa tejto mocnej škole podarilo zarytým mlčaním skryť pred svetom na celých štyridsať rokov samotnú existenciu Schopenhauerovu“.¹⁰⁶ Táto otázka je tak celkom na mieste, keď vidíme, že Hegel mal možno skutočnú moc „udržať filozofiu v patričných medziach“.¹⁰⁷

Podľa Engelsa pruská vláda urobila veľkú chybu, keď vysoko vyzdvihla Hegelovu filozofiu, ktorej pravý zmysel nebola schopná pochopiť. Ale len čo si vláda uvedomila pravý význam tejto filozofie, oľutovala svoju chybu. Po Hegelovej smrti boli niektorí jeho prívrženci perzekvovaní a na berlínsku univerzitu pozvali Schellinga, ktorý bol v tom čase antipódom Hegela a celkom upadol do mysticismu.¹⁰⁸

Hegel sám, keď objasňoval svoju vlastnú filozofiu, označil ju príhodne za „vznešenú bublinu“.¹⁰⁹ Popper naliehavo vystríha pred Hegelovou filozofiou: „Mali by sme pomôcť aspoň novej generácii, aby sa oslobodila od tohto intelektuálneho podvodu – možno najväčšieho v dejinách našej civilizácie a ich zápasov s nepriateľmi.“¹¹⁰ Schopenhauer už v roku 1840 o Hegelovej filozofii prorokoval: „Táto kolosálna mystifikácia bude pre potomkov nevyčerateľným zdrojom výsmechu našej dobe.“¹¹¹ Podľa Poppera *hegelovská* fraška už narobila dosť škody: „Musíme s ňou skoncovať.“¹¹² Poukazuje pritom na to, že mnoho filozofov zane-

¹⁰⁵ Citované podľa K. R. Popper, *Otvorená spoločnosť...*, op. cit., s. 36.

¹⁰⁶ *Ibidem*, s. 36.

¹⁰⁷ *Ibidem*, s. 37.

¹⁰⁸ Pozri I. Chľabič, K otázke hodnotenia Hegelovho filozofického odkazu. In G. W. F. Hegel, *Filozofia dejín*. Bratislava: Slovenské vydavateľstvo politickej literatúry, 1957, s. 465.

¹⁰⁹ K. R. Popper, *Otvorená spoločnosť...*, op. cit., s. 72.

¹¹⁰ *Ibidem*, s. 72.

¹¹¹ Schopenhauer to napísal v úvode k prvému vydaniu svojej práce *Die beiden Grundprobleme der Ethik. Über die Freiheit des menschlichen Willens. Über das Fundament der Moral*. Citované podľa Popper, K. R.: *Otvorená spoločnosť...*, op. cit., s. 72.

¹¹² *Ibidem*, s. 72.

dbalo Schopenhauerove neustále opakované varovania pred Hegelovou filozofiou. Už v roku 1840 o Hegelovi napísal: „Mal nielen na samotnú filozofiu, ale na nemeckú literatúru vôbec nanajvýš devastujúci, alebo presnejšie povedané, ochromujúci vplyv, a takisto by sa dalo povedať zhubný vplyv. Zo všetkých síl a za všetkých okolností pôsobiť proti nemu je povinnosťou každého, kto je schopný samostatne myslieť a usudzovať. Pretože, ak budeme mlčať, kto prehovorí?“¹¹³

Literatúra

- [1] Čechák, V. – Sobotka, M. – Sus, J.: *Co víte o novověké filozofii*. Praha: Horizont, 1984.
- [2] Dokulil, M.: *Filosofii dějin k dějinám filosofie*. Brno: MU, 1992.
- [3] Dupkala, R.: *Úvod do filozofie dějin*. Bardejov: Fotopress, 1998.
- [4] Forst, R.: *Kontexte der Gerechtigkeit*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1996.
- [5] Hegel, G.W.F.: *Fenomenologie ducha*. Praha: ČSAV, 1960.
- [6] Hegel, G.W.F.: *Filozofia dějin*. Bratislava: Slovenské vydavateľstvo politickej literatúry, 1957.
- [7] Hegel, G.W.F.: *Základy filosofie práva*. Praha: Academia, 1992.
- [8] Herder, J. G.: *Vývoj lidskosti*. Praha: Jan Laichter, 1941.
- [9] Kudrna, J.: *Studie k Hegelovu pojetí historie*. Praha: ČSAV, 1964.
- [10] Kuneš, J. – Vrabec, M. (eds.): *Místo fenomenologie ducha v současném myšlení. K dvoustému výročí Hegelovy Fenomenologie ducha*. Praha: Argo, 2007.
- [11] Major, L. – Sobotka, M.: *G.W.F. Hegel, život a dílo*. Praha: Mladá fronta, 1979.
- [12] Marx, K. – Engels, F.: *Světá rodina a jiné rané filozofické spisy*. Bratislava: Vydavateľstvo politickej literatúry, 1963.
- [13] Popper, K. R.: *Bída historicismu*. Praha: Oikúmené, 1994.
- [14] Popper, K. R.: *Otevřená společnost a její nepřítelé II. Vlna prorockví: Hegel, Marx a co následovalo*. Praha: Oikúmené, 1994.
- [15] Sobotka, M.: K základům Hegelovy Filozofie práva. In *Filosofický časopis*, roč. 41, 1993, č. 3.

¹¹³ Schopenhauerove naliehanie bojovať proti zhubnému vplyvu Hegelovej filozofie je taktiež z úvodu k prvému vydaniu jeho spisu *Die beiden Grundprobleme der Ethik...* Citované podľa K. R. Popper, *Otevřená společnost...*, op. cit., s. 72.

[16] Sobotka, M.: *Stati k Hegelově fenomenologii a filozofii práva*. Praha: Karolinum, 1993.

[17] Znoj, M.: *Mladý Hegel na prahu moderny*. Praha: Karolinum, 1990.

Summary

In this article the author deals with Hegel's statism, his philosophy of right and state. He analyses primarily Hegel's work Elements of the Philosophy of Right. Based on historical argumentation, he refutes the proposition of the connection of Hegel's philosophy of right and the ideology of the Prussian state. The author analyses Hegel's theory of abstract right, morality, and the importance of the role of family in society. He points to the influence of English political economics, which is especially evident in Hegel's perception of civil society.

PROSOPON

NR 2/ 2013

[151-171]

Marek Ilnicki

Akademia Humanistyczna im. Aleksandra Gieysztorą w Pułtusku

Tworzenie się kapitalizmu oligarchicznego w Rosji w latach 90. XX wieku

Oligarchic capitalism formation in Russia in the 90s of the XX century

Key words: *Russia, capitalism*

W artykule omówiono proces transformacji ukształtowanego po rozpadzie ZSRR oligarchicznego systemu kapitalistycznego w stronę kapitalizmu państwowo-klanowego. Omawiany proces rozpoczął się po rezygnacji Borysa Jelcyna z funkcji Prezydenta Federacji Rosyjskiej i trwa do czasów obecnych. W toku przemian oligarchowie utracili wcześniejszy wpływ na zapadające w państwie decyzje, natomiast zakres kontroli władz nad państwem uległ znacznemu rozszerzeniu. Niniejszy tekst stanowi omówienie przyczyn i skutków wydarzeń z lat 2000–2012.

Demontaż radzieckiego systemu administracyjnego kierowania państwem nie doprowadził do pojawienia się w Rosji społeczeństwa demokratycznego, opartego na pluralizmie i gospodarce rynkowej. O takim społeczeństwie marzyli dysydenci demokracji w okresie reform demokratycznych Michaiła Gorbaczowa pod koniec lat 80. XX wieku. Rosyjski system lat 90. najtrafniej charakteryzuje termin „kapitalizm oligarchiczny”. W Rosji, w toku transformacji postkomunistycznej, wielki biznes zajmował stopniowo dominujące miejsce, a tymczasem państwo oddawało swoje priorytetowe pozycje, co spowodowało pod koniec lat 90. niezadowolone znacznej części społeczeństwa rosyjskiego [Krysztanowska, 2005: 53-

54]. Owo niezadowolenie zostało wykorzystane przez Władimira Putina w celu wzmocnienia roli państwa, wstrzymania reform demokratycznych i budowy autorytarnego modelu zarządzania. Aby prawidłowo zrozumieć i ocenić współczesny system polityczny w Rosji, należy przestudiować procesy tworzenia się systemu „kapitalizmu oligarchicznego” i jego istotne cechy.

W okresie prezydentury Borysa Jelcyna (1996–1999) czynnikiem tworzącym system nowego ustroju społecznego stali się oligarchowie. Terminu tego w obecnym jego znaczeniu zaczęto używać od grudnia 1997 r. Przez pojęcie „oligarchów” rozumie się bardzo wąski krąg osób; spis oligarchów i oligarchii zawierał osiem grup i nazwisk: Oneksim-Bank (Władimir Potanin), LogoWAZ (Borys Bierzowski), holding Media-Most (Władimir Gusiński), Bank Menatep (Michaił Chodorkowski), SBS-Agro Bank (Aleksander Smoleński), Alfa Group (Michaił Fridman), Gazprom (Rem Wiachiriew) i Łukoil (Wagit Aliekpierow) [Filippow, 2007: 398-399].

Oligarchowie rosyjscy stanowili zjawisko polityczne, a nie gospodarcze. Były to osoby, które zrobiły swój biznes dzięki bliskości władzy i możliwościom kreowania decyzji państwowych, a przede wszystkim gospodarczych. Należy podkreślić tę oczywistą charakterystyczną cechę oligarchii, wynikającą z samego pochodzenia danego terminu („panowanie nielicznych”, od greck. *oligos* – nieliczny i *arche* – władza), ponieważ w świadomości społecznej oligarchowie rosyjscy często odbierani są jako potężni kapitałści poza kontekstem politycznym.

Badacze łączą powstanie grupy oligarchów w Rosji z dwoma wydarzeniami – aukcjami zastawnymi z 1995 r. i transakcjami prywatyzacyjnymi lat 1996–1997. Jednak źródła powstania oligarchii rosyjskiej należy szukać w tzw. „prywatyzacji voucherowej” (masowej) z 1992 r. (ang. *voucher* – poręczenie, rękojmia, świadectwo), której istota polegała na przekazywaniu własności osobom prywatnym przez państwo. Prywatyzacji w Rosji miała towarzyszyć denacjonalizacja, czyli wykup od narodu rosyjskiego wszystkich aktywów. Każdy obywatel rosyjski miał otrzymać swoją część własności, która uważana była w Rosji za ogólnonarodową [Bieriegowej, 2006].

W Rosji restytucje w żaden sposób nie mogły wpłynąć na proces prywatyzacji, jak w poradzieckiej Estonii, Łotwie i Litwie, gdzie władza radziecka zapanowała w 1940 r., a niektórzy właściciele lub ich bezpośredni spadkobiercy żyli w chwili

rozpadu ZSRR. Oprócz tego w krajach nadbałtyckich wiele aktywów zachowało się od 1940 r., zachowały się także dokumenty prawne, które pozwalały przeprowadzić proces restytucji w sposób bardziej uzasadniony i sprawiedliwy.

Rosja od 1917 r. przeżyła wojnę domową, drugą wojnę światową, kilka fal masowego terroru i głodu. W wyniku tych wydarzeń aktywa powstałe przed 1917 r., zostały zniszczone lub utraciły swoich właścicieli i ich spadkobierców, którzy zginęli w wyniku terroru, głodu i wojen. Wszystkie główne aktywa gospodarcze Rosji powstały w okresie industrializacji lat 30. XX wieku i kolejnych pięćdziesiąt lat. Najbogatszymi właścicielami w przedrewolucyjnej Rosji byli imperator i jego liczni krewni z domu Romanowych. Należały do nich prawie wszystkie pałace w Sankt-Petersburgu i jego okolicach, a także inne drogie nieruchomości w stolicy imperium Moskwy, na Krymie i wielu innych miejscach. Nowe władze rosyjskie nie były gotowe do zwrócenia owego majątku Romanowom. I dlatego właśnie w Rosji zrezygnowano z restytucji [Tuzow, 2004: 214-223].

Prywatyzacja w Rosji rozpoczęła się żywiołowo w latach 1989–1991, kiedy szefowie przedsiębiorstw, dysponując możliwościami administracyjnymi i finansowymi, na podstawie różnych nieprzejrzystych schematów, sprywatyzowali te przedsiębiorstwa [Wałowoj, 1991: 18]. To pierwsze pokolenie właścicieli otrzymało nazwę „czerwoni dyrektorzy”, ponieważ reprezentowało radziecką nomenklaturę partyjną i gospodarczą. Przeciwno takiej prywatyzacji aktywnie występowali liberalni reformatorzy. Zdaniem Jegora Gajdara prywatyzacja nomenklaturowa była rozkradaniem własności ogólnonarodowej, aczkolwiek realizowana była na całkowicie legalnych zasadach, ponieważ nie istniały prawne formy odpaństwowienia [Filippow, 2011: 271-272]. Zatem w sposób oczywisty naruszano zasadę denacjonalizacji.

Rozwiązanie problemu denacjonalizacji zaproponował rosyjski reformator Anatolij Czubajs, który zainicjował emisję bonów prywatyzacyjnych, nazwanych nieoficjalnie „voucherami”. Vouchery wydane wszystkim obywatelom rosyjskim miały ograniczony okres ważności i były w obiegu od 1992 do 1994 r. W istocie były to papiery wartościowe, dające prawo do nabycia własności oraz sprzedawane według dowolnej ceny. Na początku prywatyzacji średnie i duże przedsiębiorstwa przekształcono w spółki akcyjne, a następnie akcje nowo powstałych spółek akcyjnych były sprzedawane. W warunkach hiperinflacji, głębokiego kry-

zysu gospodarczego, wstrzymaniu działalności większości radzieckich sprywatyzowanych przedsiębiorstw i oczywistego braku kapitału do kupna całej wystawionej na sprzedaż własności, vouchery gwałtownie traciły na wartości i stały się obiektem transakcji spekulacyjnych.

Procesowi prywatyzacji towarzyszyło mnóstwo nadużyć, co doprowadziło do tego, że z jednej strony część prywatyzowanych przedsiębiorstw trafiła pod kontrolę środowisk kryminalnych, a z drugiej strony – brak regulacji ustawodawczych stwarzał sprzyjające warunki do wszelkiego rodzaju nadużyć [Burkow, 1999]. W wyniku prywatyzacji voucherowej rozpoczęło się tworzenie pełnowartościowego rynku fundusowego i spekulantów fundusowych, którzy dzięki skupowi akcji mają obecnie możliwość kontrolowania atrakcyjnych aktywów. W krótkim okresie vouchery zostały skupione w rękach nielicznej grupy właścicieli, przede wszystkim „czerwonych dyrektorów” i nowych biznesmenów, spekulantów finansowych lub osób, które opuściły kręgi przestępcze.

Jednak na początku lat 90. próby nowych biznesmenów i starych dyrektorów wpływania na wielką politykę nie zakończyły się sukcesem. Nie posiadali oni wystarczających zasobów, ponieważ większość największych, najbardziej dochodowych i trwałych przedsiębiorstw w Rosji posiadała status „strategiczných” zgodnie z naciskami komunistów i lewicowych sił politycznych. Te najbardziej atrakcyjne i drogie aktywa z branży paliwowo-energetycznej, metalurgicznej i innych branż przemysłu ciężkiego nie podlegały prywatyzacji i pozostały własnością państwa [Tambowcew, 2009].

W październiku 1993 r., kiedy powstał nowy system polityczny, miało miejsce pierwsze „przebicie się” prywatnego biznesu do władzy: 10 października 1993 r. rozpoczęła nadawanie stacja telewizyjna NTV, która powstała ze środków holdingu Media-Most, banków Stolicznej i Nacionalnyj Kriedit. Stacja otrzymała koncesję dzięki dekretem prezydenckim „w trybie eksperymentu”. Osoby nieobciążone oficjalnym statusem z dumą mówiły, że jest już w Rosji prawdziwa niezależna telewizja, prawdziwie demokratyczna, dlatego, że prywatna, i właśnie tego potrzebują demokraci, żeby wygrać wybory. Od początku 1994 r. prasa opozycyjna (przede wszystkim lewicowa i nacjonalistyczna gazeta „Zawtra”) zaczęła pisać o właścicielu pierwszego w Rosji sprywatyzowanego kanału telewizyjnego,

Władimirze Gusińskim, jako jednym z zakulisowych dyrygentów wydarzeń politycznych [*Oligarchi kak jawlenije rossijskoj deistwitelnosti*].

Jednakże już na początku wojny czeczeńskiej, w grudniu 1994 r., nasiliły się sprzeczności pomiędzy członkami ekipy prezydenckiej i NTV. W wyniku tego banki Stołicznyj i Nacionalnyj Kriedit, które zrezygnowały z udziału w NTV, po raz kolejny zaproponowały prezydentowi swoje wsparcie w dziedzinie telewizji. W celu przeciwdziałania „antyrządowej propagandzie Gusińskiego” w NTV, kierownictwo tych banków zaproponowało jeszcze jeden kanał telewizyjny – zwany pierwszym. Pomysł ogłosił w marcu 1995 r. biznesmen Oleg Bojko (właściciel sieci sklepów Olbi-Dyplomat i banku Nacionalnyj Kriedit), który nazwał siebie w wywiadzie dla gazety „Kommiersant” przedstawicielem tzw. „wielkiej ósemki” (Alfabank, Imperiał, Menatep, Nacionalnyj Kriedit, SBS-Agro, Mikrodin, LogoWaz i Gazprom) [Bojko, 1995].

W zamian za akcje pierwszego kanału telewizyjnego, „ósemka” obiecała utworzenie w Dumie Państwowej dwóch nowych frakcji prorządowych (zamiast „Wyboru Rosji” i „Kobiety Rosji”, które przeszły do opozycji). Ósemka stała również na stanowisku odwołania nadchodzących wyborów federalnych dzięki wydłużeniu kadencji parlamentu i prezydenta. W rezultacie zostały utworzone dwie prorządowe grupy w Dumie („Stabilność” i „Rosja”), a wymienione struktury otrzymały 46% akcji pierwszego kanału telewizyjnego. W ten sposób wpływ polityczny oligarchów zwiększał się w zamian za poparcie polityczne niepopularnego Borysa Jelcyna i jego ekipy.

Należy zauważyć, że na drodze prawnej zatwierdzono jednocześnie powołanie grup finansowo-przemysłowych (GFP). Rejestracja państwowa GFP została od początku wprowadzona dekretem prezydenckim [Dekret prezydenta FR], a następnie ustawą federalną [Ustawa FR]. Zarejestrowane GFP zgodnie z prawem, mogły uzyskiwać pewne przywileje (m.in. możliwość przekazania do zarządzania pakietów państwowych), nie podlegały także licznym ograniczeniom strukturalnym (wobec składu, liczby udziałowców, liczby zatrudnionych, współzależności grup i krzyżowemu posiadaniu akcji wewnątrz grupy).

Zdaniem Michaiła Deliągina demokraci, którzy wygrali w 1991 r., wyszli na przeciw biznesowi nie tylko w kwestii posiadania zakładów państwowych, lecz i praktycznie we wszystkich pozostałych kwestiach polityki społeczno-

gospodarczej, ponieważ ich władza była wyjątkowo słaba, aparat państwowy był częściowo w rozsypce, a częściowo wrogo nastawiony. Potrzebowali oni wsparcia ze strony biznesu, który mógł subsydiować zarówno ich działalność polityczną, jak i osobiście wzbogacić reformatorów [Deliagin, 2005: 35-36]. Jednak ci sprzymierzeńcy polityczni byli bardzo niepewni. Dlatego przed władzą stało zadanie stworzenia wielkiego biznesu, posiadającego potężną władzę polityczną, finansową i organizacyjną. Rozwiązanie tego zadania zaproponowali sami biznesmeni w 1994 r. Sprowadzało się ono do przeprowadzenia aukcji zastawnych.

Istota aukcji zastawnych jest dość prosta. Formalnie finansiści udzielali kredytu państwu, uzyskując pod zastaw pakiety akcji największych strategicznych koncernów, których prywatyzacja była prawnie zabroniona [Gajdar, 1998: 441-446]. Wycofać te zakazy prawne było dosyć trudno, ponieważ komuniści, nacjonaliści i partie lewicowe były dość wpływowe, zarówno na poziomie federalnym, jak i regionalnym. Jednakże rząd *de facto* nie zamierzał zwracać kredytu – w budżecie nie planowano wydatków na spłatę zadłużenia. Po upływie roku pakiet pod zastaw przechodził na własność kredytodawcy. W ten sposób, obchodząc obowiązujące prawodawstwo, następowała faktyczna prywatyzacja strategicznie ważnych, funkcjonujących i dochodowych przedsiębiorstw.

Pomysł aukcji zastawnych został zaproponowany przez szefa Oneksim-Banku Władimira Potanina. Zdaniem Anatolija Czubajsa schemat zastawów automatycznie czynił nabywców zwolennikami istniejącej władzy, dawał prywatyzacji nowy impuls i dobrą szansę „przeżycia” w skomplikowanej sytuacji politycznej [Czubajs, 1999: 248-249]. Dzięki aukcjom zastawnym władza zdobyła sprzymierzeńców politycznych przez nadchodzącymi w 1996 r. wyborami prezydenckimi.

Pierwsza aukcja zastawna odbyła się w listopadzie 1995 r. w Surgucie. Prawo do kredytowania państwa pod zastaw z oprocentowaniem rocznym wynoszącym 40,12% pakietu akcji koncernu naftowego Surgutneftegaz otrzymał Niepaństwowy Fundusz Emerytalny (NFE) Surgutneftegaz, zapłaciwszy 8,9 mln USD. Ostatni – 28 grudnia 1995 r. w Moskwie, kiedy Finansowy Koncern Naftowy (Borys Bieriezowski, Aleksandr Smoleński i Roman Abramowicz) zapłacili za kontrolny pakiet akcji koncernu naftowego Sibneft 100,3 mln USD [Bierman, Filippow, 2011: 342].

Surgutneftegaz w istocie został wykupiony przez swój management, ponieważ założycielami NFE były struktury bliskie koncernowi. W podobny sposób przeprowadzane były aukcje zastawne z pakietami Łukoil (5% za 141 mln USD, na dzień dzisiejszy kapitalizacja wynosi 50 mld USD), Noworosyjskiego Transportu Morskiego (za 22,65 mln USD) i Nafta-Moskwa (za 20,11 mln USD).

Pakiet akcji Czelabińskiego Kombinatu Metalurgicznego został przekazany pod zastaw lokalnej grupie finansowo-przemysłowej Rabikom za 13,3 mln USD. Pozostałe siedem przedsiębiorstw przeszło do największych banków, których właściciele szybko zaczęli być nazywani oligarchami. Grupa Oneskim-MFK otrzymała pod zastaw pakiety kontrolne akcji Norylskiego Niklu (za 170,1 mln USD) i koncernu naftowego Sidanko (za 500 mln USD), a także pakiet kontrolny Północno-Zachodniego Transportu Rzeczno (za 6 mln USD) i pakiet Nowolipieckiego Kombinatu Metalurgicznego (za 31 mln USD). Bank Menapet nabył Jukos (za 159 mln USD; na maksymalnym poziomie kapitalizacji Jukos był oceniany na 26,62 mld USD) i Murmański Transport Morski (za 4,125 mln USD) [Bierman, Filippow, 2011: 341-342].

Należy zauważyć, że wszyscy udziałowcy aukcji zastawnych finansowali aktywnie kampanię przedwyborczą Borysa Jelcyna w 1996 r. W marcu tego roku, kiedy ankiety socjologiczne pokazały, że na Jelcyna gotowych jest zagłosować nie więcej niż 4% wyborców, prezydent spotkał się z szefami największych struktur bankowych Rosji [Filippow, 2007: 401]. Na spotkaniu byli obecni m.in. Władimir Winogradow (Inkombank), Władimir Gusiński (Most-Bank), Borys Bieriezowski (grupa koncernów), Michaił Fridman (Alfabank), Władimir Potanin (Onesim-Bank), Aleksander Smoleński (SBS-Agro Bank), Michaił Chodorkowski (Jukos). Na spotkaniu biznesmeni i władza porozumieli się co do wzajemnego wsparcia.

Jeszcze jednym momentem w kampanii przedwyborczej stał się list 13 przedsiębiorców do kandydatów na prezydenta Federacji Rosyjskiej pod nazwą „Wyjść ze ślepej uliczki” (kwiecień 1996 r.). Sygnatariusze, zarówno przedsiębiorcy, jak i wyznaczeni przez państwo dyrektorzy, zmartwieni możliwością wystąpienia gwałtownych niepokojów społecznych po zwycięstwie jednej ze stron (Borysa Jelcyna lub Gienadija Ziuganowa), nawoływali ich do kompromisu. W rzeczywistości list, w formie zawołowanej, przestrzegał przed rewanżyzmem komunistycznym i zagrożeniami, które reprezentują sobą komuniści.

List podpisali m.in. Borys Bieriezowski (LogoWaz), Wiktor Gorodiłow (Sibneft), Władimir Gusiński (Most), Nikołaj Michajłow (Wympiel), Siergiej Murawienko (Jukos), Leonid Newzlin (Rosprom), Alieksiej Nikołajew (Awtowaz), Dmitrij Orłow (bank Wozrozdienije), Władimir Potanin (Onksim-Bank), Aleksander Smoleński (SBS), Michaił Fridman (Alfabank), Michaił Chodorkowski (Menatep). Podpisu odmówił Władimir Winogradow (Inkombank). Za autora tekstu uważany jest znany politolog Siergiej Kurginian [*Wyjti iz tupika!*, 1996]. Wydaje się dziwne, że obecnie politolog ten zajmuje często najbardziej radykalne, antyliberalne, antyzachodnie i prokremlowskie stanowisko, zastraszając swoich zwolenników różnymi teoriami spiskowymi. Bierze on udział w akcjach z nacjonalistami i komunistami oraz uważany jest za jednego z głównych bojowników z „kolorowymi rewolucjami”, przewodząc Antypomarańczowemu Komitetowi [www.kurginyan.ru]

Okres ten w najnowszej historii Rosji otrzymał ironiczną nazwę „siedmiobankowszczyzny”, analogicznie do „siedmiobojarzczyzny” – krótkiego okresu rządów siedmiu oligarchów bojarskich w czasach smuty i braku prawnych monarchów na początku XVII wieku. Właśnie ten kolegialny rząd ogłosił carem Rosji Władysława IV, syna polskiego króla Zygmunta III, co jest kojarzone w Rosji ze zdradą narodową, ponieważ Rosja owym aktem została przyłączona do Polski.

W listopadzie 1996 r. w wywiadzie dla „Financial Times” Borys Bieriezowski (zajmujący w tym czasie stanowisko zastępcy sekretarza Rady Bezpieczeństwa FR) wymienił siedem osób, które według niego kontrolują ponad połowę gospodarki rosyjskiej: Aleksander Smoleński (bank Stolicznyj), Władimir Potanin (ONEKSIM-bank), Michaił Chodorkowski (Menatep), Władimir Gusiński (Most), Piotr Awien i Michaił Fridman (obaj – Alfa-grupa) i sam Bieriezowski (LogoWaz i Zjednoczony Bank). Termin „siedmiobankowszczyzna” został wymyślony kilka tygodni później po wywiadzie z komentatorami politycznymi „Obszczej gaziety” – Andriejem Fadinem i Nikołajem Troickim [Fadin, 1996].

Na kampanię przedwyborczą Borysa Jelcyna przeznaczono ogromne środki, zaangażowano dużą liczbę dziennikarzy, popularnych w społeczeństwie artystów, muzyków i piosenkarzy. W wyniku tych działań ranking prezydenta gwałtownie poszedł w górę. Biorąc powyższe pod uwagę należy stwierdzić, że grupa oligarchów w Rosji to potężni przedsiębiorcy, którzy zdążyli w stosunkowo krót-

kim czasie zebrać ogromne środki, głównie dzięki osobistym kontaktom z władzą. Nie byli oni zadowoleni z zajmowanego miejsca w gospodarce, a według Jewgienija Primakowa, „(...) praktycznie rządili sprawami w państwie, wyznaczali swoich ludzi na intratne stanowiska, poważnie wpływali na procesy tworzenia ustawodawstwa i procesy normotwórcze” [Primakow, 2012].

Z drugiej strony istnieją wszelkie podstawy do wnioskowania, że prywatyzacja władzy, która nastąpiła po kampanii wyborczej w 1996 r., pod wieloma względami wydarzyła się dzięki konsolidacji przedstawicieli biznesu wokół idei niedopuszczenia do władzy komunistów. Po raz pierwszy w historii Rosji wielki biznes kontrolował sytuację polityczną w kraju, połączwszy się w celu obrony własnych interesów w obliczu zagrożenia rewanzem komunistycznym [Wszyscy przedstawiciele największych korporacji w Rosji, włączając B.A. Bieriezowskiego, W.A. Gusińskiego, M.B. Chodorkowskiego, W.O. Potanina, S.W. Murawienko i M.M. Fridmana, w przeddzień wyborów prezydenckich publicznie wypowiedzieli się za tym, aby zapobiec rewanzowi komunistycznemu, zob. *„Zajawlieniye trinadcati”. Priedprinimatieli triebujut ot politikow wzaimnykh ustupok. W protivnom stuczaje oni proroczat' granždanskuju wojnu i raspad Rossii*, „Niezawisimaja gazeta” z 27 kwietnia 1996 r.]. W roku 1996 ostatecznie ukształtował się w Rosji system kapitalizmu oligarchicznego, w którym główny wpływ na władzę polityczną miała nieduża liczba grup finansowo-przemysłowych, które w znaczący sposób określały państwową politykę gospodarczą i równocześnie tworzyły rosyjski porządek polityczny.

W latach 1996–1997 miały miejsce kolejne transakcje prywatyzacyjne. Tym razem Kreml rozliczał się państwowym majątkiem z tymi, którzy sprzyjali kolejnemu wyborowi Borysa Jelcyna na urząd prezydenta. 22 listopada 1996 r. dokonano według gazety „Kommiersant – Diengi” „transakcji roku”: Prywatny bank Stolicznyj (kapitał zakładowy 24 mld RUB) wygrał konkurs na sanację Agroprombanku (do 1995 r. – Rossielchozbanku) – trzeciego w Rosji pod względem wielkości kapitału zakładowego (130 mld RUB) i oszczędności ludności, drugiego – pod względem liczby oddziałów (1200) [Bierman, Filippow, 2011: 343-344]; [Pieriegudow, 2003: 143].

W 1997 r. została sprywatyzowana Wschodnia Kompania Naftowa (WKN) – czwarty w kolejności powstawania koncern naftowy Rosji (11 mln ton rocznego

wydobycia) [Filippow, 2007: 402-403]. Rząd liczył na uzyskanie nie mniej niż 2 mld USD i wystawił 84% WKN od razu na dwie aukcje: specjalną – pieniężną (jego udziałowcy zainwestowali pieniądze, a następnie akcje dzielone były pomiędzy nimi proporcjonalnie do wkładu) i aukcje zwykłą. Do udziału w specjalnej aukcji zgłosiły się (na ogólną kwotę ponad 2 mld USD) Menatep, Inkombank i Łukoil. Jednak urzędnicy Rosyjskiego Funduszu Badań Podstawowych (RFBP) przeprowadzający aukcję, uznali, że zgłoszenia Inkombanku i Łukoila przygotowane są nieprawidłowo, i w ten sposób pakiet kontrolny otrzymał Menatep za 750 mln USD.

Następnie dwa razy z rządu została unieważniona aukcja zwykła dotycząca WKN – konkurenci Michaiła Chodorkowskiego nie chcieli nabywać 34% akcji w warunkach, kiedy 51% już było w rękach Jukosu, a sam Chodorkowski nie zamierzał zapłacić za akcje 520 mln USD (cena akcji plus spłacenie zadłużenia WKN wobec budżetu). W 1998 r. Gosimuszczestwo (instytucja zarządzająca majątkiem państwowym), RFBP i Ministerstwo Finansów FR dokonały wymiany należących do państwa akcji spółek akcyjnych: Ust-Ilimskiego Kompleksu Przemysłu Drzewnego (KPD), SIDANKO, Tiumeńskiego Koncernu Naftowego, Komi KPE, ONAKO i Wschodniej Kompanii Naftowej, na akcje banku komercyjnego Menatep. Akcje banku praktycznie nic nie kosztowały, a zostały za nie nabyte realne aktywa – akcje jednego z największych w Rosji KPD i pięciu koncernów naftowych [Jasin, 2011: 382-383].

Najbardziej głośną transakcją prywatyzacyjną był konkurs dotyczący holdingu Swiazinvest (posiadający pakiety kontrolne akcji 88 spółek telekomunikacyjnych, obsługujących 30 mln abonentów łączności przewodowej, w tym głównego rosyjskiego operatora łączności międzynarodowej i międzymiastowej Rostelecom) [Czubajs, 2011: 283-284]. Na aukcję zostało wystawionych 25% + 1 akcji w cenie początkowej 1,118 mld USD. Swoją ofertę zakupu zgłosił m.in. cypryjski koncern Mustcom Ltd. założony przez rosyjski koncern inwestycyjny Renaissance Capital oraz szereg firm należących do Alfa-group Borysa Bieriezowskiego i Władimira Gusińskiego). Jednakże wygrała oferta Mustcom Ltd. za 1,875 mld USD. Przegranii Borys Bieriezowski i Władimir Gusiński, wykorzystując prasę, obwinili organizatorów konkursu o sprzyjanie zwycięzcy – oferta Mustcom Ltd. wpłynęła później. Oligarchowie wykorzystali także główne kanały telewizyjne – pierwszy ka-

nał telewizji rosyjskiej (ORT) i NTW [„Swiazinvest” *idieja prywatyzacji otmieczajet diesjatiletije*].

NTW, który otrzymał po wyborach prezydenckich w 1996 r. licencję na używanie całego czwartego zakresu pasma, należał do koncernu Władimira Gusińskiego Media-Most. Chociaż 51% akcji ORT należało do państwa, akcjonariusz mniejszościowy Borys Bieriezowski (należało do niego 8% akcji) rzeczywiście zarządzał przepływami finansowymi kanału telewizyjnego i kontrolował jego management. Oba kanały telewizyjne rozpoczęły wojnę informacyjną przeciwko rządowi, w wyniku której szereg ministrów obwinionych o korupcję musiało odejść ze stanowiska. Transakcja dotycząca Swiazinvestu podzieliła „siedmio-bankowszczyznę” na dwa zwalczające się obozy: Potanina i Gusińskiego-Bieriezowskiego. Zdaniem znanego rosyjskiego ekonomisty Jewgienija Jasina w transakcji dotyczącej Swiazinvestu: „Czubajs domagał się przejrzystości i nie chciał kontynuować praktyki przypochlebiania się oligarchom z powodów politycznych. Tym bardziej, że wybory prezydenckie były już za nimi (...). To, że Anatolij Czubajs i Borys Niemcow chcieli przerwać pasmo zależności od oligarchów, którzy ogólnie wzmocnili się w toku kampanii prezydenckiej, to, że dążyli oni do przejścia do normalnych relacji pomiędzy władzą i biznesem – jest to oczywiste, to odpowiada logice rozwoju wydarzeń” [Jasin, 2011: 382-383].

Obecnie Borysa Niemcowa, jednego z liderów opozycji, zależne od Kremla media obwiniają o kontakty z oligarchami i o kryzys gospodarczy lat 90., ponieważ w latach 1997-1998 zajmował stanowisko wicepremiera. Jednak to właśnie on próbował odsunąć oligarchów od władzy politycznej, zwalczyć korupcję i zmusić wszystkich urzędników federalnych do korzystania z samochodów produkcji rosyjskiej. Właśnie w tych latach zaznaczyło się pewne uzdrowienie gospodarki rosyjskiej, przy cenach ropy naftowej na poziomie 11 USD za baryłkę, a tymczasem w ostatnich latach cena baryłki surowej ropy naftowej wahała się na poziomie 110 USD. Na początku 1998 r. 29% Rosjan chciało widzieć go prezydentem, i w przypadku wyborów mógłby on odnieść zdecydowane zwycięstwo.

Mało wówczas znany Władimir Putin w tym samym 1998 r. kierował Federalną Służbą Bezpieczeństwa (FSB), jedną z kluczowych służb specjalnych w walce o władzę, jako protegowany oligarchicznego obozu Bieriezowskiego, z którym Borys Niemcow miał napięte stosunki. Odejście Niemcowa z rządu nastąpiło

raczej z powodu nacisku oligarchów i przeciwdziałania jego reformom, chociaż wcześniej Borys Jelcyn proponował mu objęcie stanowiska premiera do 2000 r., tj. do czasu zakończenia jego prezydentury. Natomiast, jeśli Niemcowowi udało by się pozostać premierem, na przykład za cenę „transakcji” z oligarchami, to mógłby się on stać następcą Borysa Jelcyna na stanowisku prezydenta. Lecz pod wpływem państwowej propagandy w dzisiejszej masowej świadomości rosyjskiej to Władimir Putin uważany jest za bojownika z oligarchią, a Borys Niemcow – jako ucieleśnienie „marnych lat 90.”.

Uruchomiony przez państwo w 1996 r. mechanizm pożyczek poprzez system państwowych zobowiązań skarbowych (PZS) doprowadził w 1998 r. do kryzysu. Nabywając PZS, banki kredytowały państwo. Jednak wielkości pożyczek rosły, a przekonanie co do ich zwrotu topniało i dlatego państwo musiało zgodzić się na wszystkie rosnące odsetki. Z powodu długu zewnętrznego powstała zależność Rosji od kredytodawców i przede wszystkim od Międzynarodowego Funduszu Walutowego (MFW) [Możin, 2011: 652-677]. Zależność ta prowadziła do tego, że coroczny budżet państwowy FR musiał zatwierdzać MFW. Przy wszelkiej próbie prowadzenia samodzielnej polityki, nie do końca zgodnej z zaleceniami Funduszu, przed Rosją stawało zagrożenie bankructwa.

W 1997 r. z inicjatywy ówczesnego wicepremiera Anatolija Czubajsa został przeprowadzony sekwestr, w wyniku którego planowano znaczne obniżenie wydatków budżetowych. Jednak działania te nie mogły wyprowadzić na prostą dynamiki rozwoju gospodarczego FR. I chociaż w 1997 r. w gospodarce pojawiły się oznaki uzdrowienia, to okazały się one krótkotrwałe i dotyczyły tylko niektórych branży przetwórczych i surowcowych. Do 1998 r. rzeczywisty produkt krajowy brutto Rosji wyniósł 57% poziomu z roku 1990.

Oprócz tego rok 1997 wślwił się początkiem „wojen bankowych” w Rosji [Czubajs, 2011: 283-285]. W kwietniu tego roku gazeta „Izwestia” rozpoczęła kampanię „w obronie wolności prasy” przeciwko swojemu największemu akcjonariuszowi – koncernowi Łukoil, który skrytykował gazetę za publikację plotek o premierze Wiktorze Czernomyrdinie [Lipman, 2011: 69]. Akcjonariusz, który zamierzał pierwotnie sprzedać akcje „nieposłusznej” gazety, postanowił teraz wręcz przeciwnie: wykupić cały pakiet kontrolny. Natomiast redakcja uznała za najlepszą przeciwwagę dla ekspansji Łukoila – ekspansję na zasadzie rewanżu

innego dużego inwestora Oneksim-banku. Po miesięcznym skupowaniu na wyścigi akcji okazało się, że Oneksim dysponuje ponad 50%, a Łukoil – 49% akcji. Następnie właściciele dokonali nowego podziału władzy w redakcji; naczelny redaktor Igor Golembiowski i jego ekipa musiała odejść. W późniejszym okresie zaczęli oni wydawać kolorową gazetę „Nowe Izwestia”, którą finansowały koncerny Borysa Bieriezowskiego.

15 września 1997 r. podczas próby pogodzenia bankierów ze sobą i zaprzestania kampanii przeciwko Anatolijemu Czubajowskiemu, Borys Jelcyn, po raz pierwszy po wyborach, wezwał oligarchów na Kreml. Na spotkaniu byli obecni m.in. Michaił Chodorkowski, Władimir Gusiński, Aleksander Smoleński, Władimir Potanin, Władimir Winogradow, Michaił Fridman (Borys Bieriezowski w tym czasie piastował urząd państwowy). Jednak zgody nie udało się osiągnąć. Walka pomiędzy różnymi grupami oligarchów trwała nadal.

Pierwsza połowa 1998 r. odznaczała się aktywną walką Borysa Niemcowa przeciwko politycznym wpływom oligarchii, serią publikacji o oligarchach w gazetach i czasopiśmie (także w zależnych od nich), w czasopiśmie „Economist” [*The tycoons behind the politicians (Who will really Russia's New government)*, 1998], nieoczekiwaną dymisją rządu Wiktora Czernomyrdina czy też irracjonalnym procesem formowania gabinetu Siergieja Kirienko. Nastąpiła kolejna seria „czarnych wtorków i czwartków” na rynku finansowym. Koncerny telewizyjne ORT i NTV poparły strajki górników, co również przynosiło szkodę autorytetowi rządu Kirienko i Niemcowa. Te aktywne kampanie informacyjne sprzyjały stworzeniu w rosyjskich mediach pola informacyjnego, w którym oligarchowie byli głównymi i praktycznie jednymi „funkcjonującymi” osobami w państwie.

Ważnym czynnikiem rozwijania się kryzysu stało się to, że znaczna część uwagi i wysiłków elity rosyjskiej została skierowana na rozwiązanie problemów politycznych, a nie gospodarczych. Na krótko przed kryzysem, nowym premierem został Siergiej Kirienko, który został zatwierdzony na to stanowisko przez Dumę Państwową dopiero po trzeciej próbie. Czas do podjęcia adekwatnych działań został utracony. Z powodu zmiany rządu umowa z MFW o finansowaniu programu w 1998 r. została zawarta dopiero pod koniec czerwca, co doprowadziło do nieokreśloności i niepewności na rynkach. Brzemień zadłużenia gwałtownie

rosło, szczególnie w związku ze wzrostem stawek oprocentowania na państwowe zobowiązania krótkoterminowe [Filippow, 2007: 404].

Latem 1998 r. rząd FR powinien wypłacić 60 mld USD długu zewnętrznego i wewnętrznego. Dochody w tym okresie wynosiły nieco ponad 20 mld USD. W rezultacie 17 sierpnia 1998 r. rząd i Bank Centralny Federacji Rosyjskiej wystąpiły ze wspólnym oświadczeniem, w którym ogłoszono dewaluację i default [Jasin, 2011: 258-260]. Oprócz tego władza wprowadziła moratorium na wypłatę zadłużenia banków komercyjnych inwestorom zagranicznym. Jest oczywiste, że decyzja ta nie miała żadnego związku z interesem państwowym: władza w ten sposób broniła interesów małej grupy oligarchów – właścicieli tych banków. Wkrótce rząd Siergieja Kirienko w warunkach skandalu podał się do dymisji, a we wrześniu 1998 r. premierem został znany rosyjski polityk Jewgienij Primakow.

Politolog Gleb Pawłowski uważa, że po wydarzeniach z jesieni 1998 r., ze starych oligarchów pozostało tylko dwóch – Borys Bieriezowski i Władimir Gusiński. Zdaniem Jurija Łużkowa oligarchiczne grupy zmniejszyły się do nieznaczących rozmiarów. Jednak wkrótce prawie wszystkie grupy oligarchiczne założyły nowe banki, nie pozbawiły się aktywów przemysłowych i nadal kontrolowały media [*Oligarchi kak jawlenije rossijskoj diejstwitielnosti*, 2012].

W 1999 r. banki Menatep, Oneksim, Roskredit, SBS-Agro upadły, lecz biznes poszczególnych grup oligarchicznych został z sukcesem przerzucony do nowych banków (odpowiednio: Bank Powierniczy i Inwestycyjny i Menatep-SPb, Rosbank, Impeksbank). Praktycznie zniknęła ze sceny politycznej grupa Inkombanku – w banku wprowadzono zewnętrzny zarząd, zarządca wziął pod kontrolę również część aktywów przemysłowych banku. Natomiast grupa Aleksandra Smoleńskiego po utracie kontroli nad bankiem SBS-Agro zachowała całą pozostałą infrastrukturę i nadal istniała pod nową nazwą Sojuz, chociaż przestała aktywnie brać udział w polityce.

Wbrew obawom lewicowej części Dumy, przemysłowe, naftowe i pozostałe aktywa oligarchów nie odpłynęły na Zachód za długi; wyjątek stanowi koncern naftowy Sidanko, gdzie w jego w Radzie Nadzorczej większość miejsc w kwietniu 1999 r. zajmowali Anglicy z BP Amoco. Wzmocniła też swoją pozycję Alfa-group, natomiast Borysa Bieriezowskiego, Romana Abramowicza i Aleksandra

Mamuta zaczęto w prasie nazywać szarymi eminencjami administracji prezydenta i członkami prezydenckiej rodziny. Zaprzestały samodzielnej działalności KomikPE (kupiony i wchłonięty przez Łukoil) i Wschodnia Kompania Naftowa (przejęta przez Jukos) [*Oligarchi kak jawlenije rossijskoj diejstwitielnosti*, 2012].

Zdaniem rosyjskiego politologa Siergieja Pieriegudowa „(...) istnienie dobrych kontaktów z administracją prezydenta pozwoliło w swoim czasie szeregowi koncernów, w szczególności Sibnieftu i grupie bankowej MDM, na wejście w gospodarkę metalurgiczną, energetyczną, budowy maszyn i pewne inne branże gospodarki” [Pieriegułow, 2000: 62].

W krótkim okresie na bazie banku MDM, kierowanego przez Aleksandra Mamuta, powołano potężną grupę finansowo-przemysłową, która należała do pierwszej dziesiątki zintegrowanych wielkich grup biznesowych w Rosji. Ekspansja imperium Romana Abramowicza w latach 1999–2000 była szeroko komentowana w mediach. „Nowaja gazieta” w 2000 r. pisała m.in., że „(...) w najbliższym czasie 50% przemysłu rosyjskiego będzie znajdować się w rękach obozu Abramowicza i Mamuta” [*Strana na dvoich*, 2000].

Natomiast elita korporacyjna była całkowicie przekonana o praworządności swoich działań. W związku z tym niezwykle jest wypowiedź prezesa Sibnieftu Jewgienija Szwidlera, który stwierdził m.in.: „Na dzień dzisiejszy każdy duży koncern naftowy posiada pewne znajomości, zasoby administracyjne i pozostałe, które zostały nabyte przez nie przez długie lata pracy na rynku rosyjskim. Przy prywatyzacji następuje pewien konkurs pomiędzy zasobami. I myślę, że jest to właśnie sprawiedliwa forma konkurencji dla danego miejsca i czasu” [*Interwiu s priezidentom Sibnefti Jewgienijem Szwidlerom*, 2000]. Po pewnym czasie tę samą myśl wypowiedział również właściciel Sibnieftu Roman Abramowicz: „Nie wolno mówić, że w Rosji ukształtowała się już gospodarka rynkowa. Dlatego kontakty mają ogromne znaczenie” [*Interwiu s czlenom sowieta diriektorow Sibnefti Romanom Abramowiczom*, 1999].

Można również podać inne przykłady zaangażowania potencjału administracyjnego przy realizacji dużych transakcji. W szczególności z jego wykorzystaniem był związany pierwszy po aukcjach zastawnych wielki podział własności w 2000 r., w rezultacie którego wąski krąg oligarchów zagarnął ogromny rynek. Gazeta „Wiedomosti” pisała o tej sprawie m.in.: „Epoka oligarchów zapoczątkowana

przez aukcje prywatyzacyjne, skończyła się. Rozpoczęła się epoka osławionego potencjału administracyjnego” [Pieriegułow, 2007]. Oczywiście byłoby błędem łączenie wszystkich przypadków podziału własności tylko z administracją prezydencką. Lecz fakt ten, że największe transakcje byłyby niemożliwe bez kontaktów na tym poziomie, nie ulega wątpliwości.

Walka pomiędzy grupami oligarchicznymi w drugiej połowie lat 90. była szeroko komentowana w rosyjskich mediach, przykuwała uwagę bogactwem oligarchów i wzbudzała nieustanne rozdrażnienie społeczeństwa rosyjskiego. Silne nastroje antyoligarchiczne pozwoliły Władimirowi Putinowi stopniowo ustanowić kontrolę państwa nad wszystkimi grupami oligarchicznymi, pod chwytliwym hasłem deprivatyzacji władzy. Sam Putin zawdzięcza swoją kandydaturę Borysowi Bieriezowskiemu – najbardziej wpływowemu oligarsze w Rosji przełomu XX i XXI wieku. Na początku obóz Bieriezowskiego wykorzystał popularnego Władimira Putina do rozprawy z konkurentami – obozem Władimira Guśińskiego. W toku tej walki wszystkie media podległe Bieriezowskiemu aktywnie brały udział w tworzeniu obrazu Putina jako „państwowca” i zdecydowanego bojownika z oligarchami. Jednak później Putin, korzystając z tego wizerunku, odsunął od władzy samego Bieriezowskiego [Primakow, 2012].

Pod koniec lat 90. nasiliło się przenikanie grup oligarchicznych we wszystkie struktury władzy. Nasilały się machinacje podatkowe. Jak stwierdził w wywiadzie dla agencji Reuters minister rozwoju gospodarczego German Gref: „(...) na początku kupują oni dziury w prawie, potem kupują urzędników, a potem »optymalizują« podatki. Nasi pracownicy branży naftowej – nie gardzą żadnymi metodami, żeby te dziury przewiercić” [Gref, 2012].

Dużą aktywność polityczną przejawiał koncern Jukos. W wyniku tego w 2003 r. pojawiła się sprawa Jukosu. Sprawa ta zasługuje na oddzielne opracowanie, lecz tutaj należy nadmienić, że nosiła ona jawnie wybiórczy charakter. Zamiast zbadania wszystkich przestępstw podatkowych (i innych) oligarchów, został wybrany dla pokazowego procesu jeden duży właściciel – Michaił Chodorkowski, którego koncern był najbardziej przejrzysty ze wszystkich koncernów z punktu widzenia działalności finansowej i administracji podatkowej [Pusienkova, 2011: 494-506]. Prawdziwą przyczyną sprawy był brak lojalności politycznej Chodorkowskiego. Ta polityka podwójnych standardów w walce z oligarchią

ze strony rządzącego systemu doprowadziła w końcowym rezultacie do tego, że oligarchowie, którzy byli lojalni Kremlowi, wręcz mnożyli swoje bogactwa.

Wyniki wyborów do Dumy Państwowej w 2003 r. pokazały, że kurs demonstracyjnej walki z oligarchami i kampania „deprywatyzacji władzy” cieszy się szerokim poparciem wśród Rosjan. Podstawą poparcia wyborczego Jednej Rosji stał się program walki z oligarchią i wzmocnienia kontroli państwa nad dużymi właścicielami, który został ogłoszony przez Władimira Putina [Kapielusznikow, 2008].

Porażka w wyborach Sojuszu Sił Prawicowych, która po raz pierwszy nie zdobyła miejsc w Dumie Państwowej, wiąże się z tym, że kojarzona była z niestabilnością polityczną i dzikim oligarchicznym kapitalizmem w Rosji w okresie lat 90. [Bunin, 2012] Władimir Putin wielokrotnie mówił, że „wyniki prywatyzacji nie podlegają rewizji” [Miłosławskij, Michajłowa, Pozdiejewa, 2009]. Tym samym próbował on uspokoić dużych i średnich właścicieli oraz usprawiedliwić jawną wybiórczość w ściganiu oligarchów. Milcząco zgadzano się na to, żeby oligarchowie byli ścigani z powodu swojej działalności politycznej. Jednak zapewnienia te nie mogły uspokoić biznesu rosyjskiego i dlatego w latach 2000–2012 nastąpiła ucieczka kapitału z Rosji. Nieznaczny dodatni napływ kapitału, tj. większy napływ niż wywóz kapitału, został odnotowany tylko w przedkryzysowym 2007 r., w którym to roku ceny ropy naftowej osiągnęły rekordowe notowania. Wówczas inwestycje w Rosji były kierowane przede wszystkim do sektora paliwowo-energetycznego. Natomiast wraz z początkiem kryzysu zwiększył się odpływ kapitałów.

Niezależnie od atrakcyjnych haseł walki z oligarchią w okresie prezydentury i premierostwa Władimira Putina (lata 2000–2012) liczba miliardów w Rosji wzrosła, a ich wspólny stan majątkowy zwiększył się kilkukrotnie. Najbogatsi ludzie w Rosji przestali demonstrować swój wpływ polityczny i gospodarczy, odeszli w cień, co nie oznacza likwidacji systemu kapitalizmu oligarchicznego.

Mówiąc o przyczynach tworzenia się kapitalizmu oligarchicznego, należy zauważyć, że jego podstawą stało się typowe dla Rosji połączenie w jednych rękach własności i zarządzania w warunkach słabości i nieefektywności struktur partyjno-politycznych. Jednocześnie nie podejmowano prób opracowania prawodawstwa regulującego działalność lobbistyczną i zasady przejrzystego

finansowania działalności politycznej [Mieński, 2004: 63]. Zbyttna koncentracja kapitałów, zasobów naturalnych, produkcyjnych, finansowych i informacyjnych w rękach niedużej grupy właścicieli stworzyła sprzyjające warunki do ustanowienia nad nimi kontroli państwowej i tworzenia putinowskiego systemu kapitalizmu państwowego.

- [1] „*Swiazinwest*” *idieja priwataizacji otmieczajet diesjatiletije* [online], „*Sowriemienyje tielekkommunikacii Rosii*” z 4 kwietnia 2008 r., <http://www.telecomru.ru/article/?id=2935> [odwiedziny: 3.10.2012].
- [2] „*Zajawlienije trinadcati*”. *Priedprinimatieli triebujut ot politikow wzaimnych ustupok. W protiwonom stuczaje oni proroczat' granzdanskuju wojnu i raspad Ros-sii*, „*Niezawisimaja gazieta*” z 27 kwietnia 1996 r.
- [3] Bieriegowej, W.W. 2006. *Priwataizacyja sobstwiennosti w Rossijskoj Fiedieracii: problemy teorii i praktiki*, Tranzit-IKS, Władimir.
- [4] Bierman, W.R., Filippow, P.S. 2011. *Istorija priwataizacii w Rossii*, [w:] *Istorija nowoj Rossii. Oczerki i interwiu w 3-ch tomach*, red. P.S. Filippow, t. 1, Norma, Sankt-Pietierburg.
- [5] Bojko, O., „*Bolszoj wosmiorkie*” *wybory nie nużny*, „*Kommiersant*” z 16 marca 1995 r.
- [6] Bunin I., *Wybory w gosudarstwiennuju Dumu – 2003: osnovnyje problemy* [online], „*Viperson*”, <http://www.viperson.ru/wind.php ID415975&soch=1> [odwiedziny: 5.10.2012].
- [7] Burkow, S.W. 1999. *Czubajsowskaja priwataizacyja. Rieforma sobstwiennosti w Rossii: czto dalsze?*, Rieiony Rossii, Moskwa.
- [8] Czubajs, A.B. (red.). 1999. *Priwataizacyja po-rossijski*, Wagrius, Moskwa.
- [9] Czubajs, A.B. 2011. *Rossija: trudnyj put' k czasnoj sobstwiennosti*, [w:] *Istorija nowoj Rossii. Oczerki i interwiu w 3-ch tomach*, red. P.S. Filippow, t. 1, Norma, Sankt-Pietierburg.
- [10] Dekret prezydenta FR *O sozdanii finansowo-promysziennych grupp w Rossijskoj Fiedieracii*, nr 2096 z 5 grudnia 1993 r., „*Rossijskaja gazieta*” z 7 grudnia 1993 r.
- [11] Deliagin, M. 2005. *Rossija posle Putina. Nieizbieżna li w Rossii „oranżewo-zielonaja” riewolucija?*, Wiece, Moskwa.

- [12] Fadin, A., *Siemibankowszczina kak noworuszkij wariant siemibojarszcziny*, „Ob-szczaja gazieta” z 14 listopada 1996 r.
- [13] Filippow, A.W. 2007. *Nowiejszaja istorija Rossii*, Proswieszczenie, Moskwa.
- [14] Gajdar, E.T. (red.). 1998. *Ekonomika pieriechnogo pierioda: Oczerki ekonomicezskoj politiki postkommunistycznej Rossii. 1991–1997*, Institut ekonomiki pieriechnogo pierioda, Moskwa.
- [15] Gref. G., *Ispolzowanie lgot nieftianikami niedopustimo* [online], http://www.rbsys.ru/print.php?page=675&option=news_consulting [odwiedziny: 4.10.2012].
- [16] *Interwiu s czlenom sowieta diriektorow Sibnefti Romanom Abramowiczom* [online], „Gazprom nieft” z 1 grudnia 1999 r., <http://pda.gazprom-neft.ru/Press-center/lib297/> [odwiedziny: 4.10.2012].
- [17] *Interwiu s priezidentom Sibnefti Jewgienijem Szwidlerom* [online], „Gazprom nieft” z 11 lipca 2000 r., <http://pda.gazprom-neft.ru/Press-center/lib295/> [odwiedziny: 4.10.2012].
- [18] Jasin, E.G. 2011. *Rossijskaja priwatizacija: jeszczu odin wzglad*, [w:] *Istorija nowoj Rossii. Oczerki i interwiu w 3-ch tomach*, red. P.S. Filippow, t. 1, Norma, Sankt-Pietierburg.
- [19] Jasin, E.G. 2011. *Stoznyj pieriechod k rynku*, [w:] *Istorija nowoj Rossii. Oczerki i interwiu w 3-ch tomach*, red. P.S. Filippow, t. 1, Norma, Sankt-Pietierburg.
- [20] Kapielusznikow, R.I. 2008. *Sobstwiennost' bez legitimnosti?*, Gosudarstwiennyj uniwersitet WSzE, Moskwa.
- [21] Krysztanowskaja, O.W. 2005. *Anatomija rossijskiej elity*, ID Zacharow, Moskwa.
- [22] Lipman, M.A. 2011. *Politiczeskij marginal: niegosudarstwiennoj pieczat' pri manipulatiwnoj własti*, [w:] *Istorija nowoj Rossii. Oczerki i interwiu w 3-ch tomach*, red. P.S. Filippow, t. 1, Norma, Sankt-Pietierburg.
- [23] Mieńszikow, S.M. 2004. *Anatomija rossijskiego kapitalizma*, Miezdunarodnyje otnoszenija, Moskwa.
- [24] Miłosławskij, S.Ł., Michajłowa, I.W., Pozdiejewa, E.A. 2009. *Osobiennosti processow liberalizacji i priwatizacji w rossijskiej ekonomike*, Izd-wo SPbGUEF, Sankt-Pietierburg.

- [25] Mozin, A.W. 2011. *Pomoszcz MWF rossijskim ekonomičeskim rieformam – wo błago ili wo wried?*, [w:] *Istorija nowoj Rossii. Oczerki i interwju w 3-ch tomach*, red. P.S. Filippow, t. 1, Norma, Sankt-Pietierburg.
- [26] *Oligarchi kak jawlenije rossijskoj diejstwitielnosti* [online], „Politika”, <http://politika.su/raznoe/olig-ist.html> [odwiedziny: 20.09.2012].
- [27] Pieriegudow, S.P. 2003. *Korporacija, obszczestwo, gosudarstwo: ewolucyja otnoszenij*, Moskwa.
- [28] Pieriegułow, S.P. 2000. *Krupnaja korporacija kak socjalno-politiczeskij instytut*, Instytut mirowoj ekonomiki i mieżdunarodnych otnoszenij, Moskwa.
- [29] Pieriegułow S.P., *Krupnaja rossijskaja korporacija w sistiemie własti*, „Politiczeskije issliedowanija” 2007, nr 3.
- [30] Primakow E., *Mir biez Rossii? K czemu wiediot politiczeskaja blizorukost’* [online], „Librusiek”, <http://lib.rus.ec/b/143333/read> [odwiedziny: 2.10.2012].
- [31] Pusienkowa, N.N. 2011. *Rossijskaja nieftianaja promyszlennost’: dwadcat let, kotoryje potriasli mir*, [w:] *Istorija nowoj Rossii. Oczerki i interwju w 3-ch tomach*, red. P.S. Filippow, t. 1, Norma, Sankt-Pietierburg.
- [32] *Rossija: trudnyj put’ k czastnoj sobstwiennosti. Interwju s A.B. Czubajksom*, [w:] *Istorija nowoj Rossii. Oczerki i interwju w 3-ch tomach*, red. P.S. Filippow, t. 1, Norma, Sankt-Pietierburg 2011.
- [33] *Strana na dwoich*, „Nowaja gazieta” z 21 grudnia 2000 r., nr 73.
- [34] Tambowcew, W.Ł. 2009. *Prawa sobstwiennosti, priwatizacyja i nacyonalizacyja w Rossii*, Nowoje litieraturnoje obozrienije, Moskwa.
- [35] *The tycoons behind the politicians (Who will really Russia’s New government)*, „Economist” 1998, nr 4.
- [36] Tuzow, D.O. 2004. *Riestitucyja i riestitucyonnyje prawootnoszenija w grażdanskom prawie Rossii*, wyd. 1, Ciwilisticzeskije issliedowanija, Moskwa.
- [37] Ustawa FR *O finansowo-promyszliennych gruppach*, nr 190-FZ z 30 listopada 1995 r., „Sobranije zakonodatielstwa RF” z 4 grudnia 1995 r., nr 49.
- [38] Wałowej, D.W. 1991. *Ekonomika absurdow i paradoksow: Oczerki-razmyszlenija*, Politizdat, Moskwa 1991.
- [39] *Wyjti iz tupika!*, „Niezawisimaja gazieta” z 27 kwietnia 1996 r.

Summary

The article discusses the transformation of the oligarchic capitalist system formed after the Soviet Union collapse towards the state-clan capitalism. This process began after the resignation of Boris Yeltsin from the post of the President of the Russian Federation and it continues to the present day. The oligarchs have lost their influence on decisions in the country, and the control of the state authorities has been significantly expanded. This text is a recapitulation of causes and consequences of the events occurring between 2000 and 2012.

PROSOPON

NR 2/ 2013

[173-181]

Victor Kaplun

Kyiv National University of Technologies and Design, Ukraine

Igor Litvine

Nelson Mandela Metropolitan University, South Africa

Evaluation of reliability and corresponding financial implications of maintaining autonomous systems of energy supply

Key words: *autonomous electrical power system, traditional and renewable sources, structural and algorithmic optimization, analysis of reliability and functioning efficiency.*

At present the principal strategy of developing low capacity (independent or autonomous) systems of energy supply is in design of hybrid systems combining several sources of electricity including (in the first place) generation from renewable sources.

The utilisation of renewable energy sources of various nature allows providing energy needs (fully or to large extent) of stand-alone industrial, residential or other objects. The reliability of such systems is increased due to access to diversified sources (e.g. PV panels, wind generators, etc.). On the other hand the renewable sources are not always available due to variable nature factors. Therefore the *autonomous electrical power system (AEPS)* should include traditional sources of electricity generation or energy storages. For example, access to grid, diesel generators, batteries, etc. [1].

The above dictates the need of: (a) rational choice of capacities for each source, (b) design of the controlling algorithms to satisfy the pre-determined reliability of

supply and optimise the costs of the system during certain period (e.g. life-time of the base equipment).

To characterise the reliability of electricity supply system one needs to define two random variables, that is, time to failure T_F and recovery time T_R . Often it is more convenient to use instead of T_R the average time of interruption of supply t_i , which accounts not only for the recovery time, but also time required to organise the supply at the required level.

The relationship between t_i and T_r is:

$$t_i \approx (1,3 \div 2,2) \times T_R, (1)$$

For every technological process there is a characteristic known as allowable (critical) time of interruption T_C . The time of critical interruption may be defined as:

$$T_A = t_i - T_C. (2)$$

For the analysis of *AEPS* we will use the graph theory, which is the most convenient tool of mathematical modelling of reliability of complex systems. A graph consists of two sets: (a) set of vertices and (b) set of edges. The reliability graph of *AEPS* each state (vertex) of the system will be represented with a circle and an identification number in it. The transition from one state to another will be denoted by lines (edges) connecting the states. The mathematical theory of graphs can be used for numerical analysis of the reliability of *AEPS*.

The reliability analysis of *AEPS* may be performed using random graphs. Random graphs may model random failures of the system elements. For quantitative assessment of *AEPS'* reliability we shall use reliability characteristics of individual elements (blocks). We shall assume that failures of the elements are statistically independent.

We shall also use the theory of Markov and semi-Markov processes. A Markov chain with n states is represented with a transition probabilities matrix [1]:

$$P = \begin{bmatrix} p_{11} & p_{12} & \dots & p_{1n} \\ p_{21} & p_{22} & \dots & p_{2n} \\ \dots & \dots & \dots & \dots \\ p_{n1} & p_{n2} & \dots & p_{nn} \end{bmatrix}. \quad (3)$$

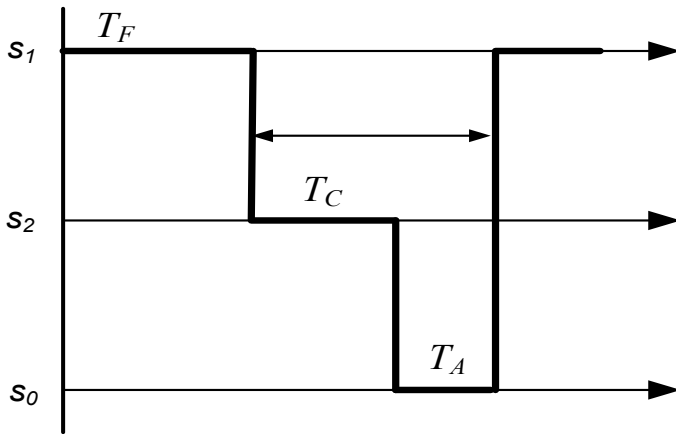
Each element p_{ij} represents probability that the system will move to state j from state i in one step. The diagonal element p_{ii} is the probability that system will not change the state.

System transition from one state to another is described with a random variable having cumulative distribution function $F_k(t)$ for each state k . In case of Markov processes all distributions $F_k(t)$ are exponential distributions. Given transition probabilities p_{ij} , parameters λ_i , and distributions $F_k(t)$ of time that the process remains in state i , one may find the weight of each edge as: $\lambda_{ij} = p_{ij} \lambda_i$.

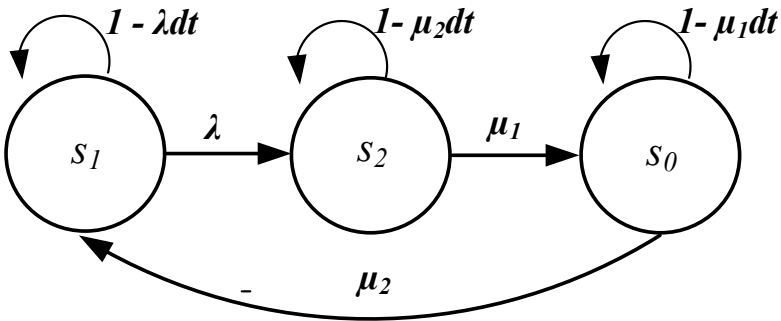
Semi-Markov process is defined with transition probabilities of inserted Markov chain p_{ij} and conditional distribution $F_{ij}(t)$ of the time duration that the system remains in state i under condition that the system will move into pre-defined state j .

Hence, the graph representing semi-Markov process should picture on each edge transition probability p_{ij} and conditional distribution $F_{ij}(t)$ of time that the process remains in state corresponding state given transition along this edge.

Consider functioning of a single non-reserved element which may take one of three states: s_1 – the element is in order, s_2 – the element is out of order, however there is no need for supply disconnection and s_0 – the element is out of order and cannot perform its function (state of failure) (fig.1a). If the failure stream has intensity λ the element transits from state s_1 to state s_2 and from there, after certain time, with intensity μ_1 may transit into state s_0 , from where it may restore to “in order” state with stream intensity μ_2 . The transitions graph over certain time dt may be seen on figure 1b.

a)

b)

Figure 1. The time diagram of transitions of a single element from state to state (a) and the graph of states (b).

A Markov process may be represented by the following system of differential equations of states:

$$\frac{dp}{dt} = \sum_{j \in G_i'} \lambda_{ij} p_j(t) - p_i(t) \sum_{j \in G_i''} \lambda_{ij}, \quad (4)$$

where G_i is the subset of states of the Markov process which allow transition into state i and G_i' is the subset of states that may be entered from state i , finally λ_{ij} are intensities of the transitions.

The system (4) is linearly dependent and, therefore, we need to add another equation (normality equation) to make the solution unique:

$$\sum_{i=1}^n p_i = 1. \quad (5)$$

To perform the Markov process analysis we will need impose the following assumptions and restriction, namely:

- tree of transitions will be assumed independent;
- all intensities of failures λ and recovers μ are constant;
- transition probabilities within short time are negligible;
- all processes are strictly Markovian with exponential probability distributions.

Consider a generalised structure of *AEPS* that combines three sources of electric power:

R_1 - is the supply from the grid;

R_2 - set of sources of electric energy consisting of static converters with accumulative features and sources that use renewable and/or non-traditional primary energy. The static converters have special functional characteristics that allow switching to the autonomous supply at shortest possible time typically without sine wave discontinuity.

R_3 - is the set of sources using the internal combustion engines (gas/petrol, diesel, gas/diesel, biofuels, etc.). The specific of these sources is in the presence of

automation features that provide required activation time (that is, time from transition from unloaded/cold reserve to working mode).

The figure 2 presents the general structure of such IRES with variable sources.

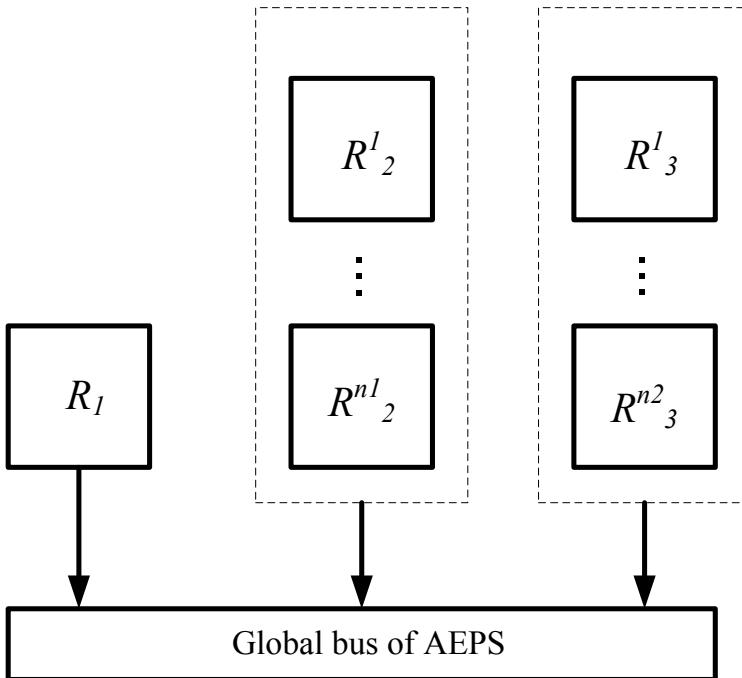

Figure 2. General Structure of the AEPS.

From the probabilistic point of view the source R_1 is an alternating restoration process, that is, it is represented by two independent variables that come to effect in turns. These variables are identically distributed and are independent as a set.

To improve the electric energy quality and reliability the system includes two sets of sources R_2 and R_3 , which allow meeting the strictest requirements in terms

of quality as well as continuity of supply. The set R_2 has n_1 sources and the set R_3 has n_2 sources.

In the system under study one of the sources $R_2^1, \dots, R_2^{n_1}$ works in loaded reserve ($R_2^j \in R_2, j = \overline{1, n_1}$). Among $R_2^1, \dots, R_2^{n_1}$ we may have both traditional electrical energy sources (static converters with accumulation), and non-traditional/renewable. In the general case the processes behind $R_2^1, \dots, R_2^{n_1}$ are also alternating restoration processes.

The generators using renewable sources are also characterised by accessibility to the primary energy. This is caused by the natural factors, such as availability of wind, sunlight, etc. To include such states in the study we introduce the accessibility coefficient K_a . The coefficient will be defined as a probability that the source R_2 has access to the primary energy at certain remote moment of time (that is it will be able to convert this primary energy into electrical energy).

In case of a failure of source R_1 the energy supply will be secured by one of the operational and accessible sources from the set $R_2^1, \dots, R_2^{n_1}$. In general, the activation sequence of sources $R_2^1, \dots, R_2^{n_1}$ (if R_1 fails) is defined by the *AEPS* algorithm.

The sources of set R_3 are working in unloaded mode with time-delay (time required for activation). In case of a failure of source R_1 (assuming this source is always accessible), after some time delay one of the sources R_3 becomes the main source of the electricity (the time delay normally depends on the degree of automation) (reliving from this function one of the sources $R_2^1, \dots, R_2^{n_1}$) until R_1 restores or as per *AEPS* functioning algorithm.

The reliability indicators, relative losses, time-delay and respectively indicators of reliability and efficiency of the system depend on the configuration of the *AEPS* and sets of sources $R_2^1, \dots, R_2^{n_1}$ and $R_3^1, \dots, R_3^{n_2}$.

Hence, the problem in general may be stated as follows: to select from possible "candidates" of sources with given parameters select such that the structure of the system as whole is optimal in certain a sense. In this context it seems reasonable to consider one of two approaches in optimization:

- maximization of a certain reliability indicator (e.g. readiness coefficient, operational readiness coefficient) assuming that average specific losses satisfy some restrictions;

- minimization of average specific losses in the system under restricted reliability indicators;

To state formally the optimization problem (finding most rational use of the electricity sources) we need to account for special operational indicators of the autonomous system and conduct the following phases of the research:

phase 1: Categorize the consumers of the electrical energy according to the requirements regarding continuity/reliability of electricity supply.

phase 2: Define and substantiate levels of electricity supply quality for all categories of the consumers as per following steps:

- introduction of additional equipment (filters, stabilizers, chargers, etc.) as a quality improving subsystem;
- substantiating of design solutions for achieving higher levels of technical perfection for both electricity sources (e.g. overloading capacities), and other equipment such as automation system, commutation equipment, etc.)
- optimization of operation modes of the consumers.
- phase 3: Define, substantiate and analyse levels of reliability indicators for the consumers as per following steps:
 - substantiate the optimal distribution of the electricity demand from selected sources.
 - conduct analysis of economic indicators via introduction of the main optimization criteria – specific production cost of electrical energy.

To solve the optimization problem we need to minimize the function of expenses with respect to multiple variables satisfying a set of constraints.

Consequently, the traditional and renewable sources are included in AEPS for upgrading the power system and increasing the reliability. *The reliability indexes of electrical sources, specific losses, time delays and system effectiveness are dependent on the choice of the AEPS structure.* The analysis of the results of modeling shows that the usage the sets of sources R_2 and R_3 reduces the specific cost of electricity of AEPS.

References

- [1] Kozyrskiy V., Kaplun V. Analysis of streams in local systems with distributed generation by methods of graph theory // Annals of Warsaw University of Life Sciences – SGGW Agriculture. N57.:pp.109-112, 2011.
- [2] Wu C., Nikulshin V. Method of thermoeconomical optimization of energy intensive systems with linear structure of graphs // International of Energy Research, 24, pp. 615-623, 2000.

Summary

The proposed solution increases the power efficiency of local energy system. The construction of the autonomous electrical power system is based on regularities of structures and algorithms with different sources (traditional and renewable), stochastic nature of their operation in interrelation with the general power grid by analyzing the reliability and costs of such systems.

PROSOPON

NR 2/ 2013

[183-195]

Jaroslava Kmecová

Ústav sociálnych vied a zdravotníctva bl. P. P. Gojdiča v Prešove, Vysokej školy zdravotníctva a sociálnej práce sv. Alžbety v Bratislave

Mládež dneška

Youth of today

Key words: *youth, unemployment, virtual world, personal development, lifestyle, responsibility*

Mladí ľudia vyrastajú v rôznych podmienkach a stretávajú sa vo svojom detstve a dospievaní s rôznymi životnými situáciami. „Napriek veľmi rozdielnym situáciám, v ktorých žijú, mladí ľudia vo veľkej miere zdieľajú rovnaké hodnoty a ambície, ale tiež čelia rovnakým ťažkostiam.“¹ Robert T. Kiyosaki vo svojej knihe *Bohatý otec chudobný otec* pre mladých deťom a mládeži píše: „Predovšetkým si buďte vedomí jednej veci. Ste bystrí! Chcel som, aby ste si to uvedomili na samom začiatku. Keď som vyrastal, môj otec mi vysvetlil, že každý človek sa rodí bystrý – že každé dieťa má nejaké zvláštne nadanie. Páčila sa mi tá predstava. Hoci som v škole neprosplieval vždy dobre, akosi som vedel, že príčina nie je vo mne. Nebol som hlúpy. Učil som sa však inak, ako odo mňa učiteľia v škole očakávali. Otec ma viedol k dobrému vzťahu k učeniu a hľadaniu najlepšieho učenia. Keby to nerobil, mohol som na strednej škole prepadnúť a pravdepodobne by som nebol na svoj finančný život pripravený. Zrejme by som nemal toľko sebadôvery, aby som sa stal takým, kým som dnes. Všetci sa učíme inak. Vtip je v nájdení spôsobu, akým sa učíme najlepšie. Keď sa vám to podarí,

¹ Nový impulz pre európsku mládež. 2002. [online].

objavíte svoje vlastné nadanie.“² Nadanie neprichádza samo od seba, je potrebné ho objaviť a neustále ho zdokonaľovať.

Každý mladý človek pre to, aby začal samostatne konať a rozvíjať sa potrebuje mať uspokojené fyziologické potreby a potrebuje cítiť bezpečie a ochranu tak zo strany rodičov, súrodencov ako aj priateľov a celej spoločnosti. A ak aj tieto podmienky nemá, neznamená, že nemôže zvládnuť zložité životné situácie. Iste existujú ľudia, ktorí mu v tom radi a ochotne pomôžu. „Albert Einstein, vedec, ktorý priniesol na svet revolúciu svojou teóriou relativity, nepracoval vo vákuu. O tom čo dlžil vo svojej práci iným, Einstein raz poznamenal: „Každý deň si veľakrát uvedomím, do akej veľkej miery je môj vonkajší aj vnútorný život vybudovaný na úsilí mojich spolupracovníkov, živých aj zosnulých, a ako veľmi sa musím snažiť, aby som vrátil toľko, koľko som dostal.“³ „Jednou z najväčších predností bohatstva je možnosť pomáhať druhým. V priebehu rokov som si všimol, že mnohí najbohatší ľudia vo svete dávajú peniaze na charitatívne účely. Aby sme boli naozaj bohatí, musíme vedieť dávať rovnako ako prijímať. Rozdávanie peňazí je jeden z najlepších spôsobov, ako pomáha naprávať nespravodlivosť vo svete. Je dobrý pocit vidieť problém a vedieť, že máte moc darovať peniaze na zmiernenie, darovať vec alebo prispieť organizácii, ktorá pomáha robiť zo sveta lepšie miesto na život. Kupovanie vecí pre seba je báječné, ale dávanie peňazí druhým je zdrojom najpríjemnejších pocitov na svete. Skúste to!“⁴ „Bohatý otec hovorieval: „Tí, ktorí šetria, sú stroskotanci.“ Netvrdil nám, že šetrenie peňazí je niečo zlé. Chcel iba, aby sme pochopili, že šetrenie má svoje medze.“⁵ Tu je potrebné si uvedomiť, že nie je prioritou iba dávať finančné prostriedky na sociálne ciele. Mnohí mladí ľudia nemajú voľné finančné prostriedky. Majú však veľké bohatstvo, ktoré môžu dávať iným. To bohatstvo je koncentrované v podobe času, zručnosti, schopností, poznatkov, vedomostí, ktoré vychádza z rodiny, v ktorej je mladý človek formovaný. Na to, aby mladý človek objavil v sebe toto bohatstvo je potrebné, aby mal uspokojené fyziologické potreby a potreby ochrany a bezpečia,

² R.T. Kiyosaki, S.L. Lechterova, *Bohatý otec chudobný otec pre mladých. Čo vás škola o peniazoch nenaučí*, s. 25.

³ J. Maxwell, C. *17 zákonov tímovej práce*, s. 15.

⁴ R.T. Kiyosaki, S.L. Lechterova, *Bohatý otec chudobný otec pre mladých. Čo vás škola o peniazoch nenaučí*, s. 110.

⁵ *Ibidem*, s. 115.

ktoré funkčná rodina mladému človeku ponúka. Takto vybavený mladý človek, môže nielen že bohatstvo objaviť, ale môže ho aj zveľaďovať. Zveľaďovanie je proces, ktorý možno nazvať aj investovaním. Mladý človek investuje svoj čas, svoje vedomosti, zručnosti, schopnosti v prítomnosti, aby v budúcnosti bola táto jeho investícia zhodnotená.

Ak chceme hovoriť o investovaní do mladosti, je potrebné vnímať túto investíciu v kontexte personalizmu. „Personalizmus je mnohoznačný pojem, ktorý sa vyskytuje vo filozofii, teológii, psychológii, etike a v iných vedných disciplínach a je upriamený na osobu človeka v jej charakterizovaní ako aj v jej vzťahoch ku spoločnosti a svetu. Osoba sa v rôznych prístupoch odlišných vedeckých disciplín stáva jednotiacim ontologickým a epistemologickým princípom. Personalizmus je aj jedným z filozofických pokusov, ako vyriešiť problém človeka tak, že ho chápe ako osobu.“⁶

Ak chceme pochopiť človeka ako osobu, musíme brať do úvahy Mounierové chápanie človeka⁷:

1. **Psychologická štruktúra ľudskej osoby**, ktorú Mounier nazýva tiež vtelená existencia, vtelený duch, duša a telo predstavujú jednotu a sú zdrojom jednej a tej istej skúsenosti.

2. **Transcendencia osoby voči prírode**. Človek je vyvýšený nad prírodou a vyznačuje sa schopnosťou odpútať sa od prírody. Je jediný, ktorý pozná celý svet a jediný, ktorý ho premieňa, hoci je najnemoहुcejší zo všetkých bytostí.

3. **Otvorenosť voči ostatným a voči svetu** – komunikácia. Jeho prvý pohyb smeruje k druhej ľudskej bytosti, ktorý ľudská bytosť odhalí na počiatku svojho detstva. Je to pohyb smerom k iným. Prvou skúsenosťou osoby je skúsenosť s inou osobou. Práve táto skúsenosť upriamená na inú osobu dáva človeku nové poznanie, v ktorom si uvedomuje sám seba a svoju hodnotu.

4. **Dynamickosť**: Život osoby je hľadanie jednoty tak so sebou ako aj s inými, ktorá sa nikdy neuskutoční, a to hľadanie trvá až do smrti. Ide tu o neustály osobný rozvoj a zdokonaľovanie človeka.

⁶ S. Stolárik, *Niekoľko poznámok k personalizmu ako aj pokus o načrtnutie personalizmu nádeje*, s. 133 – 148.

⁷ Por. B. Mondin, *Dejiny filozofie (XIX. A XX. storočie)*, s. 6.

5. **Povolanie:** Každá osoba má v sebe niečo, prečo ju na jej mieste, ktoré má vo svete, nemôže zastúpiť žiadna iná osoba. Do popredia vystupuje jedinečnosť každého človeka.

6. **Sloboda, ktorá je daná človekovi:** ide o takú vládu nad sebou a nad vecami, že človek je skutočne zvrchovaným pánom, nie je nerozlučne zviazaná s osobným bytím, ako odsúdenie, ale človek ju má ako dar, môže ju prijať, alebo odmietnuť.

„Individuálne bytie, ktoré sa uskutočňuje vedomým vlastnením seba a slobodným disponovaním sebou, nazývame osoba. Zohľadnenie „človeka“ ako „osoby“ poukazuje predovšetkým na výnimočnosť človeka, na jeho dôstojnosť a povolanie.“⁸ Personalistické myslenie pojednáva o problematike ľudského bytia, prirodzenosti a dôstojnosti ľudskej osoby, sebaurčení, subjektivity, o vzťahu spoločenstva a spoločnosti. V tomto kontexte je potrebné vnímať aj investíciu do mladosti. Mladosť má byť pre človeka obdobím prijatia, formovania, vzdelávania, snívania i priestoru na vyjadrenie názorov. Zároveň v mladosti sa človek učí nielen prijímať, ale aj dávať sa, obetovať sa, vykonávať bezplatnú alebo dobrovoľnícku činnosť. Nemyslieť iba na seba, ale aj na iných, ktorí túto konkrétnu pomoc potrebujú.

Človek neustále investuje do rozvíjania svojich zručností, schopností, vedomostí, ale aj do budovania nových kontaktov, spoznávania nových ľudí a hľadania miesta v spoločnosti. V školskom veku sú to investície hlavne do vzdelávania, pričom ich možno rozdeliť na formálne vzdelávanie, neformálne vzdelávanie. Investície v rámci formálneho vzdelávania sa týkajú: „štruktúrovaného vzdelávacieho systému, ktorý zahŕňa všetky školy od základnej až po univerzitu, vrátane špecializovaných programov odborného a profesijného výcviku.“⁹ Na neformálne vzdelávanie sa vzťahujú všetky plánované programy osobného a sociálneho vzdelávania mladých ľudí určených k rozvíjaniu celej rady schopností a kompetencií nad rámec formálneho vzdelávania.¹⁰ Neformálne vzdelávanie má dopĺňať formálne vzdelávanie.

⁸ P. Dancák, *Personalistický rozmer vo filozofii 20. Storočia*, s. 11.

⁹ Kompas Manuál pro výchovu mládeže k lidským právům, s. 21.

¹⁰ Por.: Kompas Manuál pro výchovu mládeže k lidským právům, s. 21.

Neziskové organizácie najčastejšie vznikajú z nadšenia dobrovoľníkov. Týmito dobrovoľníkmi sú predovšetkým mladí ľudia pôsobiaci v občianskych združeniach, neziskových organizáciách, nadáciách, spolkoch, hnutiach atď. Snažia sa v týchto organizáciách pomáhať v rôznych sociálnych oblastiach ako dobrovoľníci či spolupracovníci. Tieto organizácie ako aj samotní ľudia si neuvedomujú svoju nezastupiteľnú úlohu, ktorú zohrávajú v rámci svojej pôsobnosti. Mladý človek je tu formovaný a formovateľný vo všetkých oblastiach. Je tu veľký priestor pre realizáciu mladého človeka, ktorý hľadá svoje miesto v spoločnosti. Zároveň učia mladých ľudí zodpovednosti, motivujú ich k lepším výkonom, vzdelávajú ich a hlavne formujú ich osobnosť. V rámci svojho krátkeho pôsobenia, ktoré vyplýva z ich veku, je dôležité si uvedomiť prínos, ktorý napomáha k dosahovaniu vytýčených cieľov so zreteľom na uvedomovanie si hodnoty svojej činnosti. Tieto aktivity neprinášajú finančný zisk, ale ich prínos je nenahraditeľný a finančne častokrát nevyčísliteľný.

Mladí ľudia majú dostatok času, počas ktorého sa snažia zapájať do aktivít miestnej komunity alebo organizácie. Zúčastňujú sa rôznych celospoločenských podujatí, kde sa stretávajú so svojimi rovesníkmi a priateľmi. V rámci týchto podujatí, sú mladí ľudia angažovaných v rôznych tzv. službách. Týmto službám tiež hovoríme dobrovoľnícka činnosť. Dobrovoľníci tak dávajú príklad samotným svojim rovesníkom, aby neboli iba účastníkmi realizovaných podujatí, ale aby sa aktívne zapojili aj do organizovania týchto podujatí. Mladý človek často nevie, čo je dobrovoľník, ale táto služba či práca je pre neho veľmi lákavá. Dobrovoľník je človek, ktorý sa slobodne rozhodol vykonávať činnosti v prospech spoločnosti, komunity alebo nejakej organizácie vo svojom voľnom čase bez nároku na odmenu s využitím všetkých svojich vedomostí, schopností a zručností. „Osobnosť je systémová vlastnosť individua, súbor kvalít, ktoré ho charakterizujú z hľadiska účasti na spoločenských vzťahoch. Osobnosť je charakteristická zvládnutím hodnotových noriem, orientáciou na stabilitu, motívovou a záujmovou, schopnosťou sebahodnotenia, sebaúcty a úcty k druhému. Silná osobnosť znamená, že jednotlivec je schopný svojou energiou, svojou zdatnosťou alebo inými vlastnosťami vyniknúť nad priemer. Z psychologického hľadiska má každý človek vlastnú osobnosť, súbor povahových črt, ktorými sa odlišuje od ostatných ľudí.“¹¹

¹¹ M. Schavel, F. Čišecký, M. Oláh, *Sociálna prevencia*, s. 37.

Investície v sociálnej práci sa týkajú ľudí, konkrétne: sociálnych pracovníkov, dobrovoľníkov, sympatizantov, zamestnancov a klientov. Práve k tomu by mala smerovať všetka činnosť sociálnych pracovníkov, keďže „jedným z cieľov sociálnej práce v spoločnosti je lokálna mobilizácia a angažovanie sa za boj proti chudobe a vylúčeniu“¹² aj vo vzťahu k mladému človeku. Investovať do detí a mladých ľudí znamená venovať im čas a prostriedky na ich osobnostný rast. Výnosom pri tejto investícii, je nefinančná odmena v dobre vykonanej práci, v kvalitne podanom výkone, v možnostiach ďalšieho prínosu pre prácu v sociálnej oblasti, devíza uplatnenia sa na pracovnom trhu, možnosť „zberania“ odporúčaní pre potenciálnych zamestnávateľov a podobne.

Veľmi častým javom v dnešnej spoločnosti je aj neúplná rodina. „Rodina má dnes najrôznejšie podoby. Tradičná podoba matka-otec-dieťa/deti je jednou z desiatok variácií foriem rodinného spolunažívania, ktoré sa začali rozširovať. V neúplnej rodine zostáva z dieťaťom jeden z rodičov, pričom druhý chýba. Príčin je niekoľko – úmrtie, rozvod, slobodné materstvo a iné.“¹³ Často používaný termín pre tieto rodiny je neúplná rodina. Práve tu je otvorené „pracovné pole“ pre dobrovoľníkov, ktorí môžu byť nápomocní členom týchto neúplných rodín. Môžu seberealizáciou, otvorenosťou, ochotou a načúvaním takýchto detí a mládeži pomáhať v ich výchove. Investovať do jednotlivých oblastí ich života, v ktoré nedokáže zastrešiť jeden z rodičov. Možnosti pomoci a dobrovoľníckej práce sú v oblastiach: materiálna pomoc, finančná pomoc, riešenie bytovej problematiky, sociálna adaptácia, právna a ekonomická pomoc, pomoc so zamestnaním, sociálna pomoc. No najdôležitejšie je dať deťom a mládeži práve pocit bezpečia, ochrany, duchovnej opory, pomoc pri vzdelávaní a ochota tráviť s nimi voľný čas.

Vyjsť zo svojho vnútra a ísť v ústrety iným je veľmi dôležité. Obohacuje to nielen prijímateľov – deti a mládež, ale ja každého obdarovavateľa. Tento obdarovavateľ je investor, ktorý si častokrát ani sám neuvedomuje, akú dôležitú úlohu zohráva pri formovaní dieťaťa a mladého človeka. Práve takto môžeme budovať spoločnosť založenú na pochopení, láske a zodpovednosti jedného voči druhému.

¹² P.S. Czarneczki, *Praca socjalna*, s. 107.

¹³ O. Matoušek, J. Koláčková, P. Kodymová, *Sociální práce v praxi: specifika různých cílových skupin a práce s nimi*, s. 43.

Každý človek má svoje poznatky, názory, záujmy ktoré prezentuje, poznáva, vytvára a buduje. Keďže si uvedomuje, že tieto procesy nie sú jednoduché, nie je možné, aby ich uskutočňoval sám. Potrebuje sa stretávať s ľuďmi v rámci formálnych i neformálnych skupín, aby mohol odovzdávať svoje poznatky, vedomosti, skúsenosti a zručností ďalej. Preto je dôležité investovať do svojho rozvoja a túto investíciu ďalej odovzdávať svoje skúsenosti v rámci výchovy deti a mládeže. „Spoločnosť, ktorá sa dnes buduje, spoločnosť slobodných ľudí je novovekou demokratickou spoločnosťou. Tradičná spoločnosť sa zakladala na inštitúciách autority a funkciách, ktoré čerpali svoju moc zo záväznej tradície. V ohrozujúcich situáciách sa bolo možné odvolať na tieto tradičné autority a kultúrne vzorce. Novoveká spoločnosť sa zakladá na slobode každého jednotlivca. Aj preto nemôže existovať inak ako na práve, na zodpovedajúcej slobode.“¹⁴ Zodpovednosť je dôležitá aj pri výchove deti a mládeži tak v rodine, ako aj v spoločnosti. Je potrebné investovať do ich vzdelávania, ale nesmie sa zabúdať ani na ich fyziologické a psychologické potreby, potreby prijatia, bezpečia a ochrany, ktoré sú spojené s ich zdravým vývojom. „V každom fungujúcom spoločenstve musia byť úlohy a zodpovednosť podelené, inakšie všetko skolabuje.“¹⁵ V spoločnosti je dôležitá a nezastupiteľná dobrovoľnícka práca, ktorá sa intenzívne venuje deťom a mládeži vo voľnom čase.

Človek má prirodzenú túžbu sa rozvíjať a byť obohatením pre seba a pre spoločnosť v ktorej žije. „Pomoc druhému človeku je podmienená uspokojením svojich potrieb, pocitom istoty a bezpečia vo svojej vlastnej rodine. Uspokojenie svojich potrieb nepojednáva len o sebeckosti človeka, ale chce povedať, že iba vyrovnaní ľudia s veľkým srdcom vedia pomáhať, dokážu prekonať svoje utrpenie a pomáhať iným. Táto pomoc sa uskutočňuje prostredníctvom zapájania sa do neziskových činností, aktivít a projektov. Dobrovoľník i sociálny pracovník je ochotný investovať hlavne svoj čas, schopnosti, vedomosti, zručnosti a skúsenosti nadobudnuté či už v osobnom alebo profesionálnom živote tým, ktorí to potrebujú.“¹⁶ Dobrovoľníka nemotivuje finančná odmena, aj keď pokrytie nákladov spojených s výkonom dobrovoľníckej činnosti je potrebná.

¹⁴ W. Stomski, *Úvod do filozofie Emmanuela Mouniera*, s.8

¹⁵ S. Stolárik, *Svedectvo bez slov*, s. 39.

¹⁶ J. Kmecová, *Investovanie v sociálnej práci*, s. 234.

Človek sa vyvíja v spoločnosti, kde odpovedá na vlastné povolanie a uskutočňuje vlastné ciele, ktoré sa odohrávajú medzi duchovným životom človeka a jeho materiálnymi podmienkami. V dnešnej spoločnosti mnohí ľudia hľadajú hranicu medzi dostatočnými podmienkami na prežitie a zároveň nadmerným ekonomickým bohatstvom. V popredí stále musí byť dobro a rozvoj osoby a nie získavanie bohatstva upriamené iba na zisk bez ohľadu na človeka. „Zmyslom spoločenského života je rozvoj ľudskej osoby, a nie jej obmedzenie. Dynamický charakter spoločenského života si vyžaduje kontinuálnu adaptáciu meniacich sa medziľudských vzťahov, čo spôsobuje chvíľkové napätia, medzi jednotlivcom a spoločnosťou, ale to neznamena popretie individuálnej slobody.“¹⁷ Komunikácia medzi dobrovoľníkmi, sociálnymi pracovníkmi a vedením organizácie má byť základom pre osobný rozvoj zameraný na formáciu človeka s dôrazom na duchovné hodnoty. „Rozhovor medzi ľuďmi je vlastne rozhovor, kde každý hovorí sám so sebou a vo vzácných chvíľach vznikne niečo zvláštne, čo nazývame prepojením, interakciou, pochopením, inšpiráciou, impulzom, súzvukom a podobne. Tak ako informácia nie je znalosť, komunikácia nie je prenos informácií. Komunikácia je druh interakcie, ktorá spôsobuje vzájomnú koordináciu správania, teda koordináciu činností. Následkom komunikácie je akcia. Aká akcia? Následkom dobrej komunikácie na workshope je riešenie a jeho realizácia. Následkom dobrej komunikácie na porade je presadenie zmeny.“¹⁸

Ak organizácia chce poskytovať kvalitné sociálne služby, v prvom rade musí mať zvládnutú komunikáciu vo vnútri organizácie, či už ide o vnútornú alebo vonkajšiu komunikáciu. Musí poznať osobnosť každého dobrovoľníka a sociálneho pracovníka a poskytnúť mu dostatočnú motiváciu k lepším výkonom, avšak s ohľadom na ich osobnosť a fyzickú zdatnosť. „Takmer vo všetkých zamestnaniach sú potrebné komunikácia a interakcia. Komunikácia je prenos a výmena informácií. Informácia, či už písomná, alebo ústna, sa prenáša formálnymi komunikačnými kanálmi, a to smerom nadol, nahor alebo laterálne. Jedným z najhlavnejších problémov podnikovej komunikácie je zlyhanie pri prijímaní či pochopení správy. Toto zlyhanie môže byť dôsledkom mnohých čini-

¹⁷ P. Dancák, *Personalistický rozmer vo filozofii 20. storočia*, s. 80.

¹⁸ J. Košturiak, *Úvahy na každý deň. Zamyslenia a otázky o manažmente, podnikaní a živote*, s. 17.

teľov vrátane charakteru správy.“¹⁹ Komunikácia by sa nemala sústrediť iba na moderné komunikačné prostriedky, ale mal by sa hľadať optimálny spôsob komunikácie, ktorý bude nápomocný v osobnostnom rozvoji človeka.

Práve komunikácia je prostriedok riadenia, vedenia a motivovania ľudí. Je veľmi zaujímavé sledovať spoločnosť, akú komunikáciu používa a ako táto komunikácia vplýva na človeka, komunitu, či celú spoločnosť. „Komunikácia však nie je konverzácia. V komunikácii je schopnosť tvorby otázok niekedy dôležitejšia ako formulácia odpovede. Otázky sú dôležité, lebo väčšinou vedú k akcii. Každé prečo nás posúva ďalej v poznaní. Zamyslime sa nad tým, prečo komunikujeme. Nie preto, aby sme si vymenili informáciu, alebo sa pobavili. Komunikujeme preto, aby nastala akcia.“²⁰ Komunikácia je nepopierateľne dôležitý prostriedok vedenia, riadenia a motivovania ľudí v organizácii.

Človek má prirodzenú túžbu sa rozvíjať a byť obohatením pre seba a pre spoločnosť v ktorej žije. Človek práve prostredníctvom slobody sa rozhoduje, kto a čo ho bude formovať a od čoho závisí jeho ďalší rozvoj. Túto formáciu ovplyvňujú vzájomné interakcie medzi človekom a spoločnosťou. „Sloboda sa prejavuje v tvorivej činnosti človeka. Tvorivou činnosťou sa osoba vyjadruje, a tým naplňa svoju slobodu. S čím väčšou slobodou sa realizuje istý akt, čiže čím viac ho určuje samotná osoba a nie jej vzťahy k situáciám a jednotlivým detailom, tým dlhšie tento akt trvá a preniká duchovným životom osoby. Život človeka nemôže riadiť strach ani autoritatívne nútenie. Ak má čokoľvek v živote (na svete) hodnotu, tak sa to môže uskutočniť iba vďaka slobode.“²¹ Práve táto sloboda dáva človeku priestor pre sebarealizáciu a vlastný rozvoj, ale prostredníctvom vlastného rozvoja je dôležitý rozvoj celej spoločnosti. Výsledkom rozvoja osobnosti je úspech.

„Personalizmus spája morálku so slobodou, pričom filozoficky stojí na kresťanskom základe. Medzi základné princípy ekonomického personalizmu patrí ľudská dôstojnosť, sociálny charakter človeka, význam sociálnych inštitúcií, vedľajšia úloha štátu, tvorba bohatstva, ekonomická sloboda (v pozitívnom zmysle), priorita kultúry a ďalšie. Predpokladom slobody je pravda (cf. Jn 8, 32) a

¹⁹ L.M. Berryová, *Psychológia v práci*, s. 466.

²⁰ J. Košťuriak, *Úvahy na každý deň. Zamyslenia a otázky o manažmente, podnikaní a živote*, s. 17.

²¹ W. Słomski, *Úvod do filozofie Emmanuela Mouniera*, s. 8.

jedinou skutočnou slobodou je sloboda mysle. Negatívnu slobodu (v zmysle „nezasahovať“) personalizmus odmieta ako iluzórnu, povrchnú, jednostrannú, slobodu, ktorá zlyháva pri pochopení pravdy o človeku a univerze. Za postojom ekonomických personalistov je viera že existuje jedna pravda (a nie štyri alebo päť, ako to naznačujú niektorí humoristi). Samozrejme, ciest k nej a spôsobov artikulácie viery je veľa. Inými slovami, veci nejako sú, avšak veľa (ak nie všetko) závisí od toho, ako sa k realite postavíme.“²²

„Raz budeme musieť nahradiť rast HDP rastom šťastia a kvality života. Raz nahradíme zlato pitnou vodou a platinu čistým vzduchom. Raz tu nebudeme, ak nezastavíme tento zhubný rast.“²³ Z tohto pohľadu „je dobré, ak sa o človekovi hovorí aj z inej strany, ak vznikajú a silnejú argumentačné úvahy, ktoré sa usilujú nielen potvrdiť existenciu človeka, ale zároveň poukázať na veľkosť a dôstojnosť človeka v čo možno najširšom spektre.“²⁴ Pri pohľade do budúcnosti je potrebné zdôrazniť, že „budúcnosť môžu mať iba ľudia a národy, ktoré vedia zveľaďovať to, čo im zanechali ich rodičia a prarodičia.“²⁵

Zájmy a pohnútky sa majú sústrediť na rozvoj a rast spoločnosti a nemajú degradovať jednotlivca ani spoločnosť. Len spoločným úsilím a celistvým pohľadom je možné dosahovať vynikajúce výsledky s ohľadom na všetky aspekty života celej spoločnosti. V kontexte musia byť zohľadnené všetky oblasti spoločnosti nevynímajúc životné prostredie, v ktorom človek žije a ktoré ho ovplyvňuje. „Rovnako aj manažér, ktorý chce riadiť podnik, musí rozumieť celej zložitej sústave jeho riadenia. Najviac inovácií vzniká na rozhraniach odborov, mnohí úspešní manažéri, inovátori alebo vedci študovali niekoľko odborov, a práve preto boli úspešní. Budeme musieť prepájať tunely špecializácie, ktoré sme si vytvorili. Svet okolo nás je celistvý a my musíme rozumieť celku, nie iba jeho jednotlivým častiam.“²⁶ Dôraz je potrebné dávať na zodpovednosť človeka k sebe samému, spoločnosti a v prostredí, v ktorom žije.

Mladí človek dneška sa ocitá v spleti vážnych sociálno-ekonomických problémoch, ktoré sú typické pre túto dobu. Je potrebné nevzdávať sa a začať

²² M. Hrubčo, *Konzervatizmus ako viera v zázrak? Sloboda z kresťanskej perspektívy*. [online].

²³ J. Košturiak, *Úvahy na každý deň. Zamyslenia a otázky o manažmente, podnikaní a živote*, s. 13.

²⁴ S. Stolárik, *5 x Človek. Reálna existencia človeka*, s. 7.

²⁵ J. Košturiak, *Úvahy na každý deň. Zamyslenia a otázky o manažmente, podnikaní a živote*, s. 20.

²⁶ *Ibidem*, s. 12.

objavovať svoje talenty, učiť sa jazykom, byť aktívnymi ľuďmi v sociálnej oblasti a nadobúdať nové skúsenosti, zručnosti a vedomosti. Nenechávať vzdelávanie iba v školských laviciach, ale ochotne sa učiť aj mimo formálneho procesu vzdelávania. Mladí ľudia môžu zmeniť svoju situáciu, ale záleží od ich ochoty pracovať na sebe a budovať vzťahy neodkázané iba na komunikáciu cez médiá a sociálne siete, ale priamu komunikáciu človeka s človekom.

Použitá literatúra

- [1] Berryová, L. M. 1998. Psychológia v práci. Bratislava: Vydavateľstvo Ikar, 2009. 693 s. ISBN 978-80-551-1842-0.
- [2] Czarnecki, P. S. 2013. Praca socjalna. Warszawa: Difin SA, 2013. 262 s. ISBN 978-83-7641-771-4.
- [3] Dancák, P. 2009. Personalistický rozmer vo filozofii 20. storočia. Vydanie prvé. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove, Gréckokatolícka teologická fakulta, 2009. 138 s. ISBN 978-80-8068-990-2.
- [4] Dawidziuk S., (red. nauk) Jakość kształcenia w szkolnictwie wyższym, rozwój innowacji w gospodarce, systemy podatkowe (wybrane zagadnienia) Wyd. WSM Warszawa 2009.
- [5] Dawidziuk S., Entrepreneurship – towards dreams, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Menedżerskiej w Warszawie im. Leszka J. Krzyżanowskiego, Warszawa 2014, ss Sustainable development – scientific debut 2013, red. Stanisław Dawidziuk, Henryk A. Kretek, Anatolij Kuzmińskij, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Menedżerskiej w Warszawie im. prof. Leszka J. Krzyżanowskiego, Warszawa 2014.
- [6] Dawidziuk S., Kreatywność w metodzie Montessori i współczesnym systemie edukacyjnym [w:] Autokreacja innowacyjna w procesie wychowawczym, red., Izabela Kust, Joanna Michalak-Dawidziuk, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Menedżerskiej w Warszawie im. prof. Leszka J. Krzyżanowskiego, Warszawa 2014.
- [7] Dawidziuk S., Magisterské, bakalářské a inženýrské práce. Metodická příručka pro studenty. Vysoké školy manažerské ve Varšavě, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Menedżerskiej w Warszawie, Karvina-Nové Město 2014.

- [8] Dawidziuk S., *Przedsiębiorczość białkiem rozwoju społeczno-gospodarczego*, wyd. WSM Warszawa, 2011.
- [9] Dawidziuk S., *Przedsiębiorczość droga do sukcesu w biznesie*, Wyd. WSM – SIG Warszawa 1999.
- [10] Dawidziuk S., *Rola marketingu w działalności politycznej w: Zeszyty Naukowe WSM SIG Nr 1*, Wyd. WSM SIG 1998 r., s. 103-116.
- [11] Dawidziuk S., *Zarys dydaktyki ogólnej z elementami metodyki szkoły wyższej (wybrane zagadnienia)*: Warszawa: Oficyna Wydawnicza WSM, 2008.
- [12] Hrubčo, M. *Konzervativizmus ako viera v zázrak? Sloboda z kresťanskej perspektívy*. [online]. [citované: 2013.11.14] Dostupné na internete: [online]. <http://www.prave-spektrum.sk/article.php?147>.
- [13] Kiyosaki, R.T. – Lechterova, S.L. 2006. *Bohatý otec chudobný otec pre mladých. Čo vás škola o peniazoch nenaučí*. Vydanie prvé. Bratislava: Vydavateľstvo Motýľ, 2006. 132 s. ISBN 80-89199-42-9.
- [14] Kmečová, J. *Investovanie v sociálnej práci*. Vydanie: prvé. Prešov: DARE, o. z., 2011. ISBN: 978-80-970757-0-5.
- [15] *Kompas Manuál pro výchovu mládeže k lidským právům*. 2006. Vydání první. Praha: Česká národní agentura MLÁDEŽ, 2006. 422 s. ISBN 80-7203-827-3.
- [16] Košturiak, J. 2010. *Úvahy na každý deň. Zamyslenia a otázky o manažmente, podnikaní a živote*. Bratislava: Karmelitánske nakladateľstvo v Bratislave, 2010. 151 s. ISBN 978-80-89231-74-4.
- [17] Matoušek, O. – Kolářková, J. – Kodymová, P. 2005. *Sociální práce v praxi: specifika různých cílových skupin a práce s nimi*. Praha: Poltár, 2010. Vyd. 2. 352 s. ISBN 978-80-7367-818-0.
- [18] Maxwell, J. C. 2001. *17 zákonov tímovej práce*. Bratislava: Slovo života international Bratislava, 2009. 268 s. ISBN 978-80-89165-21-6.
- [19] Mondin, B. *Dejiny filozofie (XIX. A XX. storočie) 2. Diel*.
- [20] *Nový Impulz Pre Európsku Mládež*. 2002. [online]. Bratislava: Iuventa, 2002. [cit.2013.11.15] Dostupné na internete: <http://www.iuventa.sk/files/documents/Publik%C3%A1cie/Mladeznicka%20politika%20v%20S/R/100-biela-kniha-o-mladezi-sj.pdf>. ISBN: 92-894-2189-4.

- [21] Schavel, M. – Čišecký, F. – Oláh, M. 2010. Sociálna prevencia. Dotlač. Bratislava: Vysoká škola zdravotníctva a sociálnej práce sv. Alžbety, Bratislava, 2010. 145 s. ISBN 978-80-89271-22-1.
- [22] Slomski, W. 2006. Úvod do filozofie Emmanuela Mouniera. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove, 2006. 138 s. ISBN 80-8068-450-2.
- [23] Stolárik, S. 2008. Svedectvo bez slov. Prvé vydanie. Košice: Seminár sv. Karola Boromejského v Košiciach, 2008. 141 s. ISBN 978-80-89138-89-0.
- [24] Stolárik, S. 2010. Niekoľko poznámok k personalizmu ako aj pokus o načrtnutie personalizmu nádeje. In Personalizmus a súčasnosť I. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove, Gréckokatolícka teologická fakulta, Katedra filozofie a regionalistiky, 2010. ISBN 978-80-555-0135.

Summary

The impact of globalization and technological development causes big problems for young people and they are becoming passive recipients of news, information and live in a virtual world. These problems are related to problems with personal development, willingness to work together and personal growth. Young people face the problem of unemployment in all European Union. How is possible to deal with these problems of passivity, unemployment and lack of skills for active life? These are the questions that worry not only youth, but also future generations. The article places emphasis on personality development, accountability, support, positive thinking, willingness to work together and volunteering.

PROSOPON

NR 2/ 2013

[197-212]

Miroslav Kopnický, Eva Dolinská
ISM Slovakia

Muzycy kościelni w Kościele rzymskokatolickim po Soborze Watykańskim II

Musicians church in the Roman Catholic Church after Vatican II

Key words: *church, Roman Catholic Church, Vatican II, music*

Muzycy kościelni mają swoje niezastąpione miejsce w liturgii, obrzędach, oraz w duchownych i kulturalnych czynnościach i przedsięwzięciach Kościoła Katolickiego. Przez całe wieki wyjątkowo pracowici, nieprzeciętnie utalentowani interpretatorzy, upiększali liturgię, wzbogacali akcję liturgiczną, obrzędy i kulturę sakralną. Wielu organistów na Słowacji wypełniało swoją chrześcijańską artystyczną misję również w czasach bywałego reżimu, który utrzymywał cenzurę ideologiczną i ograniczał wolność wyznania. Po upadku żelaznej kurtyny powstała czasoprzestrzeń w której organiści, śpiewacy, psalmiści i dyrygenci mogą swobodnie rozwijać swój talent i w pierwszym rzędzie pogłębiać przeżycia duchowe wiernych z nabożeństw, koncertów muzyki kościelnej i obrzędów kościelnych.

Psalmista w odnowionej liturgii

Śpiew Psalmów jest wspominany w Liturgii Słowa – pierwszej części mszy świętej – już w IV wieku. Charakterem psalmów w liturgii zajmowało się wiele znanych z historii osobistości. Święty Augustyn o responsoryjnym śpiewie psalmów napisał: „...psalm, któryśmy słyszeli śpiewać i którym odpowiadamy” [Akimjak, 2000: 15]. Historyczny rozwój wykonania psalmu stopniowo osiągnął mistrzow-

ski poziom muzyczny i był na poziomie chóru. Ze względu na rapidnie rozszerzający się element estetyczny, upiększający śpiewu, śpiewano responsorium tylko z jedną zwrotką psalmu. Forma ta otrzymała nazwę gradual, termin pochodzi od stopni, ponieważ śpiewak podczas śpiewu stał na stopniach ambony.

Psalmy i responsoria w lekcjonarzu współczesnej odnowionej liturgii są tak uporządkowane, aby stanowiły tematyczną całość z pierwszym czytaniem. Czytanie i psalm stanowią piękną jednobrzmiącą całość [Lekcionár, 1990]. W czytaniu Bóg kieruje do nas swoje słowo, na które człowiek ma dać odpowiedź. Jedną z możliwości dostojnej reakcji wiernych na słowo je właśnie psalm, który jest inspirowany Duchem Świętym.

Współczesna liturgia zaleca śpiewanie psalmu psalmiście, słudze kościoła. W każdej wspólnocie kościelnej znajdziemy zdolnych laików, którzy posiadają dobrą wysłowność i dobrze śpiewają.

Główną funkcją śpiewów międzylekcyjnych ma być wytwarzanie kontrastu w stosunku do czytania Bożego Słowa. Pierwszeństwo jednoznacznie jest po stronie śpiewu. Jeśli wybralibyśmy formę recytacji to otrzymamy ciąg czytany, czytanie, psalm, Ewangelia itd. Właśnie taki sposób jest przeciwko liturgickiemu sensowi śpiewów międzylekcyjnych [Lexmann, 1984: 30-31].

Źródła śpiewu psalmów odnajdujemy już w Starym Testamencie, gdy Żydzi czytali w synagogach Pismo Święte i przeplatali je śpiewem psalmów. Również w Nowym Testamencie sam Pan Jezus podczas Ostatniej Wieczerzy wraz z apostołami śpiewał psalmy. (Mk 14,26)

Spotkania pierwszych chrześcijan w synagogach również wypełniało czytanie Bożego Słowa i śpiewanie psalmów. Podczas przesładowania chrześcijan cała liturgia synagogałna została przeniesiona do domów. Liturgia pierwszych chrześcijan była oparta na liturgii żydowskiej [Piazecki, 1960: 217]. Z tego punktu widzenia można powiedzieć, że również współczesna liturgia przypomina tę synagogałną i zawsze przeplata czytanie śpiewem psalmów.

Ponieważ psalmy posiadały własną, odpowiednią melodię, ich śpiew powierzono psalmiście – psalterzyście. W całym psalmie najważniejsze zadanie pełni słowo, natomiast melodia ma charakter towarzyszący, drugorzędny. W zeszłych wiekach psalmy śpiewano nie tylko na różne melodie, ale również w sposób improwizowany, którym je dopełniano według wzorów melodycznych [Sehnal,

1991: 131-132]. Tak jak kiedyś, również dziś potrzeba interpretatorów, którzy nie tylko w sposób artystyczny zaśpiewają przepisaną melodię, ale swoim śpiewem pomogą wiernym bardziej wewnętrznie przeżyć liturgię. Czynność i posłanie współczesnego psalmisty mają swoje korzenie w starych obrzędach żydowskich.

W średniowieczu melodia psalmów wzbogaca się o liczne figury ornamentyczne i estetyczne. Te wysiłki o upiększenie sprowadzają jednak całą muzyczną wartość psalmu na boczny tor. Zbyt skąplikowaną figuralną melodią cierpiało rozumienie tekstu. Psalmista zbyt koncentrował się na melodii i dlatego mało kto rozumiał śpiewany tekst. W ciągu następnych dziesięciu wieków rola psalmisty była niedoceniana. Kamieniem obrazy stała się łacina: urzędowy i liturgiczny język. Wierni nie mogli medytować tekstu obrzędów liturgicznych, ponieważ go nie rozumieli. W historii liturgii z tego okresu brakuje informacji o psalmistach, o ich zawodowym i społecznym postawieniu.

Historyczne zadanie i pracę psalmisty możemy jednak wiarygodnie wydedukować. Wraz z wiernymi praktykował sponsoriowy sposób śpiewu. Solista zaśpiewał zwrotkę a wierni powtórzyli po nim refren. Psalmistą był najczęściej jeden z organistów lub śpiewaków, którzy byli przygotowani do śpiewu solowego. Wybrany śpiewak śpiewał w większości podczas liturgii jeden psalm i to nie dlatego, że większej liczbie by nie dał rady ale dlatego, że właśnie zaśpiewanie jednego psalmu miało ogromne znaczenie. W Rzymie (VI w.) solowemu śpiewu podczas liturgii nadawano tak wielkie znaczenie, że przed mszą św. Papieżowi obowiązkowo oznajmiano imię śpiewaka, który będzie śpiewał psalm [Malovec, 1971: 1-2].

Psalmista posiadał kiedyś również święcenia niższe [Skop, 1973: 86]. Podczas liturgii zajmował miejsce blisko Ołtarza a podczas śpiewu psalmu miał na sobie liturgiczne ubranie [Pilch, 1993: 100]. Wszystkie śpiewy, które wykonywał psalmista znajdowały się w księdze zwanej *Cantatorium*. Ówczesny psalmista pełnił wyłącznie funkcję liturgiczną

Dokumenty Soborowe *Sacrosanctum concilium* (pkt 28, 29), *Musicam Sacram* (pkt 16 a 33) nakazują odnowienie urzędu i funkcji psalmisty. Do głównych zadań jakie przed nimi stawiają należą:

- a) Należycie wymawiać tekst i kłaść akcent,
- b) Psalmista ma posiadać dobrą emisję głosu,

- c) W tekście ma sprawnie wykonywać pauzy,
- d) Ma starać się o właściwą interpretację melodii,
- e) Tekst ma czytać żywo,
- f) Śpiewem ma pomagać w medytacji i modlitwie [Typis polyglotis Vaticanis, 1981].

Psalmista wykorzystuje podczas śpiewu formę wokalną podporządkowaną formie poetycznej przedstawianego tekstu. Ważnym kryterium śpiewu psalmów jest zgoda tempa i akcentów mowy z rytmem i akcetem melodii [Skop, 1973: 87-88]. Profesjonalna zręczność psalmisty polega na tym, aby wybrał właściwy schemat melodyczny i odpowiednio go aplikował na cały tekst.

Na Słowacji mamy wiele liturgicznych śpiewników zawierających znutowne responsoria i psalmy a w tekstach psalmów wyznaczone akcenty. Psalmista ma zaśpiewać psalm tak, aby był on zrozumiały dla wszystkich wierzących [Gelineau, 1970: 109]. Jeśli psalmista zachowuje się jak destrukcyjna „psuja” dobrej muzycznej kompozycji, przeszkadza w medytacji a swoim śpiewem zniechęca wiernych od aktywnego udziału w liturgii i liturgicznym zgromadzeniu.

Jedną z możliwości jest również sposób śpiewania „modo directo”. Psalmista śpiewa wtedy sam bez refrenu a wierni uczestniczą swoją medytacją. Również ten styl pochodzi ze starej tradycji Kościoła. Obecnie jest wykorzystywany wtedy, gdy na mszy świętej jest mała liczba wiernych

Śpiewak w Kościele Rzymskokatolickim

Termin śpiewak (kantor) pochodzi od łacińskiego słowa „cantare” – śpiewać. W odnowionej liturgii odnajdujemy bardziej złożone i proste śpiewy solowe i chórowe, dlatego wprowadzono funkcję śpiewaka. Śpiewakiem mógł zostać wykształcony śpiewak, przy czym poziom śpiewu zawsze zależał od jego dyspozycji muzycznych i stopnia talentu.

W większości wybierano śpiewaków z piękną farbą głosu, aby nie tylko tekstem ale przede wszystkim muzyką dotknąć się i ubogacić wiernych i nadchnąć ich do duchownego rozmyślenia. Śpiewak musiał być naturalnie skromny, ponieważ jego zadaniem nie było popularyzowanie swego głosu ale oddanie swego charyzmatu do służby Kościoła i liturgicznego śpiewu. Złotym okresem dla funkcji śpiewaka był czas pontyfikatu papieża Grzegorza Wielkiego, który przed obje-

ciem papieskiego tronu sam pełnił funkcję śpiewaka scholi papieskiej. Grzegorz Wielki posłał wielu śpiewaków do różnych krajów Europy aby uczyli autentyczny śpiew Kościoła Rzymskiego. Do takich śpiewaków należał między innymi święty Augustyn z Cantenbury, który osiadł w Anglii [Pawlak, 1983: 14]. Ze wschodu na teren Słowacji przyszli święci Cyryl i Metody, z zachodu mnich Amandus z Tours. Liturgia była na tym etapie historii pod wpływem dwóch liturgicznych tendencji [Bagin, 1987: 32-33].

W XVI wieku śpiewacy byli odpowiedzialni również za poziom nauczanych śpiewów. Ich obowiązki możemy znaleźć w lokalnych dekretach i postanowieniach.

Śpiewacy należeli również do scholi, na czele której stał arcyśpiewak – główny śpiewak, który posiadał trzech pomocników zwanych suscentores lub signatores. Suscentorem mógł zostać jedynie nauczyciel śpiewu a śpiewak był zarazem kierownikiem ciała instrumentalnego [Prosnak, 1973: 166].

Śpiewak w obecnej liturgii jest interpretatorem śpiewów liturgicznych, zaczynającym śpiewy, kierownikiem chóru, ale też nauczycielem śpiewu kościelnego [Rak, 1982: 13].

Również w obecnej odnowionej liturgii głównym zadaniem śpiewaka jest prowadzenie śpiewów w oparciu o obowiązujące dokumenty Kościoła o muzyce kościelnej i śpiewie liturgicznym z udziałem ludu. Czynność śpiewaka podczas liturgii jest potrzebna w dwóch przypadkach:

- a) Jeśli na mszy świętej nie ma scholi,
- b) Przy zorganizowanym śpiewie wspólnym.
- c) Z tych dwóch przypadków wypływają dalsze obowiązki śpiewaka:
- d) Planowanie i ukierunkowanie wyboru śpiewów przy liturgii,
- e) Ćwiczenie nieznanych i nowych śpiewów ze śpiewakami lub wiernymi,
- f) Zaznajomienie zgromadzonego ludu z pieśnią, która będzie śpiewana,
- g) Rozpocząć i prowadzić wspólny śpiew wraz z organistą lub bez organisty,
- h) Śpiewanie solowych partii w śpiewach przemiennych
- i) Wyjątkowe zastępowanie niektórych śpiewów kapłana i diakona (Opis męki, Exultet) [Lexmann, 1984: 17].
- j) Oprócz tych elementów liturgicznych śpiewak może śpiewać również następujące części:

- k) Psalm responsoriowy ale nie od ambony lecz z innego miejsca i to w sytuacji koniecznej [Typis polyglotis Vaticanis, 1981],
- l) Jeśli psalm responsoryjny zastąpimy w Liturgii Słowa śpiewem gradualnym w języku łacińskim,
- m) Traktus w języku łacińskim może zastąpić wiersz przed Ewangelią,
- n) Aklamację postną możemy wymienić z wierszem przed Ewangelią.
- o) Funkcja śpiewaka była podczas systemu totalitarnego ograniczana przez różne ideologiczne obstrukcje. Śpiewacy nie mieli warunków do kształcenia się i ubogacania śpiewu podczas liturgii.

Obecnie w podstawowych szkołach muzycznych, konserwatoriach i w wyższych szkołach artystycznych na wydziałach muzyki kościelnej i śpiewu liturgicznego mogą w pełnej mierze i świadomie udoskonalać swoje umiejętności i na poziomie artystycznym przyczyniać się swoim głosem do głębszego przeżywania liturgii [Konečný, 1992: 141-142].

Ostatecznie śpiewak prowadzi śpiew ludu podczas mszy świętej. Słowo „prowadzić” posiada wielkie znaczenie. Całemu zgromadzeniu ma pomagać w czystej intonacji i zachowaniu rytmu. Szczególnie ważne jest odpowiednio dobrane tempo. Przede wszystkim ma brzmieć spokojnie i pobożnie.

W wielu kościołach diecezji spiskiej spotykamy się niestety z dwoma ekstremami. Pierwszy polega na tym, że śpiewak wraz z organistą wybiorą zbyt szybkie tempo, które wogóle nie spełnia właściwych kryteriów liturgicznego śpiewu. Wierni mają w takim przypadku problem ze złapaniem oddechu. Szybko odśpiewana pieśń nie pomoże w zamysleniu się nad tekstem i znaczeniem pieśni. Ludzie po pierwszych taktach przestaną śpiewać i stają w pozycji niemego odbiorcy.

Drugi ekstrem polega na zbyt wolnym tempie. Cała pieśń robi wrażenie rozwlekłej, ludzie zbyt często biorą oddech a w ten sposób znów zatracą się znaczenie i istota takstu.

Przy wyborze tempa, śpiewak musi wziąć pod uwagę sens i medytację tekstu pieśni. Może mienić rychlejsze tempo liturgicznej kompozycji z wolniejszym, ale z umiarem i z możliwościami muzycznymi wiernych. Śpiewak musi się postarać o godne wybrzmienie głównego posłania liturgii, którym jest uwielbienie Boga

śpiewem i łączenie się z nim przy pomocy duchownego rozmiaru muzyki kościelnej.

Organista w Kościele Rzymskokatolickim

Kościół Katolicki od najdawniejszych początków swojej historii należycie doceniał miejsce muzyki nie tylko w religijnych, ale również w szerszych kontekstach społeczno – kulturalnych. Zrozumiałą rzeczą jest to, że priorytetem było włączenie sakralnych utworów instrumentalnych i pieśni do codziennej pracy duchowej i do działania pomiędzy wiernymi. To właśnie kościelna muzykalność wytworzyła bogate źródło inspiracji dla światowych muzycznych artefaktów, które dziś określamy mianem złotego dziedzictwa światowej lub słowackiej klasyki. Nie należ do przypadku to, że prawie wszyscy mistrzowie wzrastali artystycznie i udoskonalali swoją interpretację właśnie poprzez komponowanie oratoriów, utworów organowych lub chórowych pieśni kościelnych w różnych dobowych aranżacjach.

Muzyka kościelna i śpiew w liturgii prowadzą człowieka do bardziej wewnętrznego i gorętszego przeżycia swojej pobożności. Człowiek ma na podstawie muzyki i śpiewu przybliżać się do osławy Boga i poświęcenia wiernych [Slovenská Liturgická Komisia, 1990: 9]. Dlatego Kościół muzykę duchową zawsze oczyszczał od nieproszonych wpływów świeckich. Ciekawe jest to, że Kościół zawsze znalazł drogę, na której adoptuje do swego skarpca i to, co wcześniej nie korespondowało z przepisami katolickimi. Również organy były początkowo instrumentem pogańskim, którym pogardzała. Jednak z biegiem czasu stają się pogańskie organy charakterystycznym instrumentem muzycznym Kościoła (V texte používame Cirkev s veľkým začiatočným písmenom vo význame Katolícka, ale sakrálnou hudbou sa intenzívne zaoberali aj nekatolícke denominácie. Preto občas píšeme cirkev s malým začiatočným písmenom a myslíme pritom aj na iné cirkvi (poznámka autora práce)).

Podczas panowania reżimu komunistycznego doszło do stagnacji w sztuce sakralnej w tym i w muzyce kościelnej. Autorzy muzyki sakralnej nie mieli przestrzeni do prezentowania swojej sztuki. Ówczesna krytyka niedostrzegła ich bezsprzecznego talentu i tworzyła sztuczne bariery pomiędzy muzyką saralną a jej odbiorcami. Pomimo tego, w okresie drugiej połowy XX wieku była Słowacja

bogata jeśli chodzi o wyjątkowo utalentowanych twórców ze swery muzyki sakralnej. Możemy powiedzieć, że w bardziej przyjaznych warunkach i wolniejszych układach polityczno – społecznych mogli oni wzbogacić nie tylko naszą narodową, ale również europejską muzyczną sztukę sakralną [Kopnický, 2011: 160].

Ponieważ nowe dzieła muzyki sakralnej przybywały przez prawie półwiecze panowania ery socjalistycznej kultury w sposób minimalny, musiano interpretować dostępną muzykę, która bardzo szybko wyczerpała się tak jeśli chodzi o repertuar jak i o gatunki.

Stereotypowe powtarzanie wąskiego repertuaru duchownych utworów w sposób oczywisty prowadziło do pasywnej, wewnątrznie przez wiernych nieprzeżywanego percepcji, tych religijnych muzycznych opusów.

Bezduszne, często aż zautomatyzowane (nie)przeżywanie muzyki sakralnej odpowiadało politycznej mocy, która również w ten sposób pragnęła odciągnąć wiernych od prawdziwego sensu i istoty liturgii.

Według poglądów pewnej grupy wiernych, jak również wykształconych muzykologów muzyka sakralna przed końcem 1989 roku stagnowała i to dosłowa stagnowała. Nie wzbogacała się ani o nowe inspirujące natchnienia ani o nowe style lub przekomponowania dzieł już istniejących. Lud wiernych nie miał naprawdę wiele możliwości do wyboru.

Rok 1989, to punkt zwrotny w dziedzinie muzyki sakralnej, w którym zmienia się ona diametralnie. Poszczególne dziedziny sfery kulturalnej wyzwoliły się spod nacisków cenzury państwowej. Muzyka sakralna w pełni wykorzystwała nową czasoprzestrzeń, wolną i demokratyczną. Stopniowo zaczęto drukować nowe śpiewniki. Na przykład: *Śpiewnik Liturgiczny I* zawierający stałe części mszy świętej; *Śpiewniki Liturgiczne II, IIB, III*, które zawierają znutowane psalmy responsorio- we na poszczególne okresy Roku Liturgicznego.

Powstały dalsze książki, śpiewniki, melodie i pieśni, które są wykożystywane również w obecnej odnowionej liturgii. Należy podkreślić te faktory, które przyczyniły się jedości wiernych, ponieważ w dokumentach o muzyce sakralnej oprócz innych rzeczy mocno podkreśla się, że zgromadzeni wierni powinni aktywniej, czynniej i bardziej świadomie przeżyć liturgię [Akinjak, 1996: 68-71].

Niezastąpione miejsce podczas liturgii ma i funkcja organisty. Wraz ze śpiewakiem mają tworzyć jedność, dzięki której przyczyniają się do upiększenia liturgii. Priorytetowym zadaniem organisty podczas służenia mszy świętej, obrzędów liturgicznych, czy udzielania sakramentów lub sakramentaliów, jest odpowiednie towarzyszenie wspólnemu śpiewu z wiernymi. Swoim talentem muzycznym dźwiękiem organów ma psychicznie pobudzać lud wierny do śpiewu, ułatwiać mu współdziałanie w śpiewie. Dalszym ważnym zadaniem organisty jest łączenie barwnego mnóstwa głosów w jedną całość. Swoją wirtuozerią muzyczną ma w odpowiedni sposób uzupełnić śpiew tak, aby uzyskać pewien poziom artystyczny [Slovenská Liturgická Komisia, 1990: 17]. Oprócz właściwego towarzyszenia śpiewu ludu, organista swoją artystyczną wartość powinien wykazać również podczas uwadżania organowych uwertur a sęłów do pieśni z *Jednotneho katolickeho spevnika*. Bardzo często ze strony organisty dochodzi do niezrozumienia istoty organowych uwertur a sęłów. Sens uwertury spoczywa w tym, że wiernym podamy tempo, metrum, charakter pieśni. Według tego ludzie powinni poznać o jaką pieśń idzie. Zadanie sęłu, to muzyczne i tematyczne zamknięcie po odśpiewaniu danej pieśni. W praktyce spotykamy się i z tym, że organista stara się siłą, mocą dostać na czoło, dzięki swej instrumentalnej wirtuozerii, a główny cel mu w tej chwili ucieka. Towarzysząc zgromadzonemu ludowi grą na organach organista powinien właściwie dobrać rejestrację. Zręczność ukazuje się przez to, że z dźwięku organów ludzie powinni wyczuć charakter pieśni danego okresu. Tak więc inne rejestry powinny być wykorzystywane w okresie adwentu a inne na Boże Narodzenie, okres zwykły, post czy Wielkanoc. Dalszym faktorem wpływającym na rejestrację jest ilość zgromadzonych wiernych. Nie jest dobrze, gdy organy swoją siłą i wielkością odgrywają pierwszoplanową rolę. Przecież mają jedynie towarzyszyć a nie zagłuszać i zastraszać wiernych.

Organista powinien posiadać pewien stopień wykształcenia muzycznego i muzykalności. Powinien posiadać wiadomości z dziedziny melodyki, harmonii, mieć przegląd starszej i współczesnej literatury muzycznej oraz techniczne umiejętności właściwego urzywania instrumentu. Niemniej ważne jest wykształcenie liturgiczne.

We współczesnej liturgii ważne miejsce zajmuje również muzyka instrumentalna, która może być improwizowana lub grać konkretne utwory instrumental-

ne. Kościół w swoich dokumentach o muzyce sakralnej nie stawia konkretnych wymagań jeśli chodzi o jej wybór. Zmaga jednak by organista lub inni muzycy nie tylko doskonale opanowali swój instrument, ale aby potrafili pomóc wiernym jak najgłębiej wejść w istotę liturgii. Przy wyborze dzieł musimy pamiętać, że wybieramy z muzyki, która jest komponowana dla celów duchownych. Muzyka instrumentalna w świątyni nie może wyborem utworów przypominać świeckich aranżacji, ponieważ odwracałaby uwagę wiernych od jej podstawowego psłania.

Organista powinien współpracować z chórem, z muzykami do takiej miary, jak tego wymaga wybrany rodzaj utworów. Powinien przy tym unikać takiego żanera utworów (muzyka ludowa, jezzowa), które oddziaływałyby na słuchaczy w sposób rozprasający lub gorszący. Wygodą organów jest to, że może być wykorzystywany w bardzo szerokim żanerowym rozpięciu.

Przedstawiciele nowoczesnej teorii rozwoju muzyki sakralnej twierdzą, że obecny potencjał i istniejący repertuar muzyki sakralnej musi się dynamicznie rozwijać. Oprócz tego miałby wzbogacać się o nowe style i metody, aby muzyka sakralna potrafiła przyciągnąć jak największą liczbę wiernych.

Wysiłki unowocześniające mają jednak pewien kłopot; radykalne zmiany w klasycznej muzyce sakralnej mogą doprowadzić do niezrozumiałości nowoskomponowanych artefaktów przez wiernych. Grozi tu realne ryzyko, że lud w kościele będzie z większym lub mniejszym zainteresowaniem słuchał utworów, ale nie potrafi się nastroić na aktywne partycypacyjne pasma. W ten sposób wierni mogą stać się kulturalną, milczącą pasywną większością, dla której będą nowe i choć nie złe aranżacje sakralnych utworów zbyt oddalone a z biegiem czasu staną się aż obce [Kopnický, 2011: 362].

Kreatywność i inwencja muszą być integralnymi elementami każdego artystycznego procesu twórczego a muzyka sakralna taką autonomiczną dziedziną sztuki bezsprzecznie jest i na długo pozostanie. Nowe trendy w tej sferze twórczości muzycznej w żadnym przypadku nie powinny ignorować tradycji kościelnej i kontynuacji nowocześniejszej muzyki sakralnej z jej historyczną poprzedniczką.

Fundamentem muzyki sakralnej w dalszym ciągu powinny pozostać jedność, śpiewność i prostota. Swoimi formami muzycznymi powinna być kształtowana według aktualnych kryteriów artystycznych, przez co ma dźwigać myśl do Boga¹.

Po 22 latach rozwoju i interpretowania muzyki kościelnej możemy skonstatować, że również w nowoczesnym świecie ma tanto rodzaj muzyki niezastąpione i wyjątkowe miejsce w liturgii. Zapoznawszy się z klasycznym dziedzictwem muzyki sakralnej możemy na ten muzykologiczny fundament nawiązywać z opracowanymi z wyczuciem, estetycznie i artystycznie opusami współczesnej muzyki sakralnej. Z praktyki niektórych organistów ukazuje się, że niektóre przeżycia osobiste z błędnym wykorzystywaniem muzyki sakralnej i organów pozostawiają na długi czas niepokonalną muzykologiczną traumę. Dlatego jest bardzo ważne, aby muzyka sakralna była wykorzystywana, ale głównie aby się rozwijała w celach wzbogacania myśli i serca człowieka².

W jaki sposób wierni przeżywają obecnie liturgię za pośrednictwem muzyki sakralnej? Pozostaje wierność ludowemu religijnemu przysłowiu: „Kto śpiewa, modli się dwa razy...”. Tak samo można mówić o silnym przywiązaniu ludu do tradycji liturgicznej, a więc do muzyki, która brzmiała i do dzisiaj brzmi w kościołach przez całe dziesięciolecie.

Wierni przychodzą na msze święte i różne akcje duchowe również dlatego, aby sobie zaśpiewać, posłuchać gry na organach i w ten sposób duchownie wzmocnić całe przeżycie. Nie można mówić o jakimś odrzucaniu apriori czy awersji w stosunku do rozumnej miary unowocześniania tradycyjnego repertuaru muzyki sakralnej. Przede wszystkim zależy od organistów, czy potrafią delikatnie i systematycznie przygotować ludzi na zmiany i nowoczesne poprawki w muzyce sakralnej w jej poszczególnych żanach.

Dyrygent chóru kościelnego

W Kościele Katolickim bardzo ważne miejsce zajmuje obok psalmisty, śpiewaka i organisty dyrygent chóru kościelnego. Wraz z chórem pomaga on upiększyć, ale przede wszystkim wzbogacić liturgię odpowiednio wybranymi i naćwiczo-

¹ Porov. Slovenská Liturgická Komisia. *Liturgický spevník I*. Bratislava: Typis Polyglotis Vaticanis, 1990, s. 9.

² M. Kopnický, *Klasika a moderna v liturgickej hudbe*. In: *Konferencia na aktuálne spoločensko-teologické témy*. Ružomberok: Vydavateľstvo Verbum Katolíckej univerzity, 2011, s. 362.

nymi utworami. To właśnie osobowość dyrygenta w znacznym stopniu determinuje jakość dramaturgii, repertuaru i interpretacji utworów kościelnych. Spróbujemy określić muzyczną rolę, zadania i obowiązki dyrygenta w muzycznym, pedagogicznym i duchowym prowadzeniu chóru.

Słowo dyrygent pochodzi od łacińskiego słowa dirigere – dyrygować, kierować. Jest to artysta, który prowadzi śpiewaków podczas nauki i interpretacji muzycznych, w większości duchownych dzieł. Sama funkcja dyrygenta i związane z nią zadania nie są bardzo stare. Pojawia się aż pod koniec XVIII w.³ Gestami swoich rąk, ruchami ciała i mimiką twarzy podaje dyrygent śpiewakom i solistom chóru wyraz, charakter, tempo, dynamikę i frazowanie danego utworu.

Pierwszorzędnym zadaniem śpiewu choralnego jest wychowanie głosowe członków grupy i zwiększenie ich poziomu muzyczno – interpretacyjnego. Przede wszystkim to właśnie od dyrygenta wymaga się dotrzymywania zasad właściwej higieny głosu. Dyrygent musi doprowadzić osoby powierzone jego opiece do przyjęcia właściwej metody twórczej, czystości, zrozumiałej artykulacji tonu i techniki oddechu.

Tych podstawowych elementów śpiewacy nie nauczą się w krótkim czasie, ale mówimy tu wyniku wieloletniej precyzyjnej pracy. Oprócz fundamentów któreśmy naszkicowali, dyrygent uczy śpiewaków właściwie reagować na jego bogaty register gestów, ale również na bodźce związane z interpretacyjnym dotwarzaniem ostatecznego kształtu artystycznego utworu. W praktyce spotykamy się z kilkoma błędami dyrygenckimi objawiającymi się na przykład w niedocenianiu rozgrzewki głosu i ćwiczeń właściwej techniki oddechu. Podczas próby chóru od razu, tak mówiąc *in media res*, idzie się od razu na śpiewanie, ewentualnie na powtórzenie nauczonej pieśni, co dyrygent uważa za rozćwiczkę. Wiele razy nie posiada ani opracowanej właściwej kategoryzacji ani typologii głosowej śpiewaków, ale swoje „pedagogiczne i psychologiczne wiadomości” wykorzystuje głównie do mentorowania o niedyscyplinowaniu i niskim poziomie swoich podopiecznych, choć często chodzi o samych dobrowolników, miłośników śpiewu, którzy wymagają od dyrygenta pedagogicznego taktu, cierpliwości i systematycznej fachowej pracy.

³ Dostępne na: <http://sk.wikipedia.org/wiki/Dirigent>. Wyładowane 17. 3. 2011

Praca dyrygenta jest wyjątkowo trudna i wymaga bardzo wiele energii. Dyrygent powinien być dobrym znawcą w dziedzinie pedagogiki głosu, fachowcem jeśli chodzi o metodykę pracy z chórem, oraz utwory chóralne⁴.

Funkcja dyrygenta bardzo ściśle wiąże się z rolą nauczyciela w tym prawym słowa zmyśle. Dyrygent powinien zrozumiale wyjaśnić i poglądowo ukazać śpiewakom, co od nich wymaga, ale przede wszystkim wyznaczyć styl pracy, dzięki któremu mogą spełnić jego oczekiwania, wymagania i kryteria.

Dyrygent musi najpierw z właściwą intonacją i dobrze technicznie przedśpiewać pieśń i zwrócić uwagę na największe pułapki we właściwej interpretacji utworu. W tej analizie uzupełnionej o własne poglądowe przykłady nie może zbyt jednostronnie podkreślać błędów i zawahań chórzystów. Wręcz przeciwnie, powinien ich podnosić na duchu w stylu: „Panie i panowie, widzicie że te części dają się zaśpiewać...” Jeśli wymagania te nie zostaną spełnione to możemy przyjąć, że ani chór, ani dyrygent nie osiągną należytego poziomu artystycznego.

Przygotowanie i próby chórzystów zostaną zredukowane głównie do nacwiczenia kilku utworów, które następnie chórzyci zaśpiewają w kościele podczas mszy św. i tak mają nadzieję, że swoje zadania jako śpiewacy opanowali przynajmniej na poziomie elementarnym, jednak bez większych ambicji muzycznych. W takim przypadku pierwsze skrzypce nie należą do jakości, ale do dobrego samopoczucia z wystąpienia publicznego.

Dyrygent powinien prowadzić chórzystów do:

- a) intonacyjnie czystego i rytmicznego dokładnego śpiewu, z zachowaniem sprawnego oddechu,
- b) śpiewu wolnie brzmiącym tonem,
- c) zrozumiałej wysłowności,
- d) odpowiedniej deklamacji.⁵

Oprócz tego dyrygent odpowiada za odpowiednie rozdzielenie śpiewaków do odpowiednich kategorii głosowych (sopran, alt, tenor i bas). Śpiewak powinien śpiewać w rozpięciu skali głosu odpowiadającej jego naturalnemu rozpięciu głosu. Właśnie przy tym podziale dyrygent często dopuszcza się błędów, gdy nie

⁴ E. Baranová, *Hudobná edukácia v základnej škole. Zaujímavosti a zákonitosti hudobnej edukácie*. Banská Bystrica: Trian, 2007, s. 50.

⁵ Dostępne na: <http://sk.wikipedia.org/wiki/Dirigent>. Vyhľadane 17. 3. 2011.

dobiera śpiewaków według ich głosowych dyspozycji, ale według potrzebnej liczby śpiewaków w danym głosie.

Od dyrygenta wymaga się również oprócz muzykologicznej erudycji, również pedagogiczno-psychologiczne dyspozycje. Dyrygent powinien być dobrym pedagogiem i psychologiem. Chór składa się prawie wyłącznie z ochotników, to ochoty do śpiewu, prób i występów im nie brakuje. Ten spontaniczny elan wymaga jednak szczególnie delikatnego i taktownego ukierunkowania i systematycznej pracy z ansamblem. Dyrygent nie może bez powodu podnosić głosu, kłaść na chórzystów zbyt wysokie wymagania, stwarzać nerwowej atmosfery, oraz wywoływać interpersonalnych konfliktów. Pedagogiczne i psychologiczne mistrzostwo dyrygenta nie polega na umiejętności narzucania własnych metod i oczekiwań, ale na umiejętności perswazji, nienasilnego przekonywania i zdobywaniu chórzystów dla swoich twórczych przedstaw artystycznych, podejść i celów.

Konieczne są dla dyrygenta również podstawowe wiadomości z dziedziny harmonii. Przed rozpoczęciem nauki nowego utworu dyrygent powinien zdobyć muzyczne wyobrażenie i doskonałe poznanie utworu. Abecedą dyrygenta jest analiza słuchowa. Podczas ćwiczenia utworu jego zadaniem jest również odkrywanie błędów a może też wykonać konieczną harmonijną korektę.

Dyrygent troszczy się nie tylko o próby, ale również o właściwy dobór repertuaru i śpiew chóru podczas liturgii, pełni więc funkcję muzycznego dramaturga i reżysera. Śpiew chóru w kościele nie może być jednokierunkowo płynącym koncertowym wystąpieniem, ponieważ taka produkcja spada do zupełnie innej programowej kategorii (koncerty muzyki sakralnej, oratoria, kompozycje słowno-muzyczne). Zgromadzenie wiernych podczas mszy św., lub innego obrzędu nie powinno być suitou pasywnych, niemych widzów. Chór kościelny jest organicznym elementem wspólnoty wiernych, których ma zapraszać do wspólnej interpretacji znanych pieśni religijnych. Taka muzyczna współpraca nie przeszkadza w interpretacji trudnych partii śpiewanych, w których lud bierze udział w sposób duchowny, skoncentrowaną percepcją i medytacją brzmiących utworów.⁶

Chór w obecnej odnowionej liturgii:

⁶ Porov. Slovenská Liturgická Komisia. *Liturgický spevník I*. Bratislava: Typis Polyglotis Vaticanis, 1990, s. 18.

- a) śpiewa utwory, które przygotowuje dla konkretnego liturgicznego okresu,
- b) śpiewa i technicznie trudniejsze utwory, przez co ubogaca liturgiczne zgromadzenie,
- c) wraz z wiernymi uczestniczy we wspólnym śpiewie,
- d) wprowadza nowe śpiewy do liturgii.⁷

W praktyce spotykamy się i z tym, że dyrygent prowadzi i kieruje śpiewem całego zgromadzonego społeczeństwa wiernych, jeśli tego wymagają sposób i potrzeba śpiewu. Dla naszej liturgii i warunków jest to raczej coś niezwykłego⁸.

Dyrygent odpowiada i za rozstawienie chóru w przestrzeni. W naszych kościołach spotykamy się z problemem, gdzie umieścić chór śpiewający podczas mszy św. Akustycznie najlepszym jest miejsce na emporze z wypukłym stropem. Niestety miejsce to jest daleko od akcji liturgicznej przy ołtarzu i chór może odnieść wrażenie że jest odsunięty. Teoretycznie chórzycy mogą stać sprzodu przy ołtarzu, jednak to akustycznie dobre położenie stwarza problemy na linii kontaktu dyrygent – organista.

Bibliografia

- [1] Lekcionár I. Na Nedele A Sviatky. 2. vydanie. Bratislava : vydavateľstvo VESNA pre SSV v Trnave, 1990. 850 s. ISBN 80-85128-23-3.
- [2] Rímsky Misál Obnovený Podľa Rozhodnutia Druhého Vatikánskeho Koncilu. Uvedený Do Platnosti Pápežom Pavlom VI. Typis polygotis Vaticanis, 1981.
- [3] Slovenská Liturgická Komisia. *Liturgický spevník I*. Bratislava: Typis Polyglotis Vaticanis, 1990. ISBN 80-968115-5-X.
- [4] Akimjak, A.: *Liturgika II. Dejiny Liturgie*. Spišské Podhradie : Kňazský seminár biskupa Jána Vojaššáka, 1996.
- [5] Akimjak, A.: *Lektor, žalmista a kantor v obnovenej liturgii*. Vysokoškolské skriptá. Ružom-berok, 2000.
- [6] Bagin, A.: *Apoštoli Slovanov*. Trnava : SSV, 1987.

⁷ Rímsky misál obnovený podľa rozhodnutia druhého vatikánskeho koncilu. Uvedený do platnosti pápežom pavlom VI. Typis polygotis Vaticanis, 1981, čl. 274.

⁸ Porov. Slovenská Liturgická Komisia. *Liturgický spevník I*. Bratislava: Typis polyglotis vaticanis, 1990, s. 19.

- [7] Baranová, E.: *Hudobná edukácia v základnej škole. Zaujímavosti a zákonitosti hudobnej edukácie*. Banská Bystrica : TRIAN, 2007. ISBN 978- 80-8083-403-6.
- [8] Gelineau, J.: *Czy dazymy do uzyskania nowych form spie i muzyki liturgicznej*. In: *Con-cilium*. Wydawnictwo polskie, 1970, nr. 1 – 5.
- [9] Konečný, A.: *Hudobná stránka liturgie*. In: *Liturgia. Časopis pre liturgickú obnovu*. Trnava, 1992, roč. 2, č. 6 – 7.
- [10] Kopnický, M.: *Klasika a moderna v liturgickej hudbe*. In: *Konferencia na aktuálne spoločensko-teologické témy*. Ružomberok: Vydavateľstvo Verbum Katolíckej univerzity, 2011. ISBN 978- 80-8084-683-1.
- [11] Lexmann, J.: *Základné pojmy liturgického spevu a duchovnej hudby*. Vysokoškolské skriptá. Bratislava: Cyrilometodská bohoslovecká fakulta Univerzity Komenského, 1984.
- [12] Malovec, E.: *Medzispievy vo svätej omši*. Trnava : SSV, 1971.
- [13] Pawlak, I.: *Schola, kantor i psalteryzsta w historii Kosciola*. Katowice, 1983.
- [14] Piazecki, Z.: *Rola spiewow w liturgii w swietle Sacrosanctum Concilium*. In: *Atenum Kaplanskie*. Wroclaw, 1960, roč. 72, zv. 427.
- [15] Pilch, B.: *Melodie spiewow miedzy czytaniem po Soborze Watykańskim II. w polskich spiewnikach katolickich*. Rukopis magisterskej práce. Lublin, 1993.
- [16] Prosnak, J.: *Z dziejow nauczania muzyki i spiewu w osrodkach klasztornych i diecezjalnych w Polsce do wieku XIX*. In: *Stan badań nad muzyka religijna w kulturze polskiej*. Warszawa, red. J. Pikulika, 1973.
- [17] Rak, R.: *Služba oltarza*. Katowice, 1982.
- [18] Sehnal, J.: *Jak by měl vypadat duchovní spěvník dnešní doby*. Praha: Opus musicum, 1991.
- [19] Skop, G.: *Formacja liturgiczno – muszyczna psalterzystow*. In: *Collectanea Theologica*. Warszawa, 1973, roč. 43, zv. 3.
- [20] Dostupné na: <http://sk.wikipedia.org/wiki/Dirigent>. Vyhľadané 17. 3. 2011.

Summary

The musicians have their irreplaceable kścielni place in the liturgy, rites, and in the clergy and cultural activities and projects of the Church Catholic. For centuries, extremely hardworking, exceptionally talented interpreters, embellished liturgy, enriched the liturgical action, rituals and sacred culture. Many organists in Slovakia filled his Christian artistic mission in times of byawatego regime, which remained ideological censorship and limited freedom wyznanaia. After the fall of the Iron Curtain was established czasop-przestrzeń in which organists, singers, psalmists and conductors are free to develop their talent and primarily deepen the spiritual experience of the faithful of the church services, concerts, church music and church rituals.

PROSOPON

NR 2/ 2013

[215-220]

Andrzej Korczak

Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie

Tales - woda jako arche

Tales - water as arche

Key words: *Tales, water, arche*

Powiedzenia Talesa zachowały się w pismach Arystotelesa, który powołuje się na tradycję. Znamienny jest fakt, że Arystoteles nie wspomina o żadnym dziele Talesa, a kiedy analizuje jego poglądy, opiera się jak sam mówi na tradycji. Kirk i Raven szeroko analizując temat pism Talesa nie dochodzą do żadnego rozstrzygnięcia, mówiąc, że istniało w starożytności przekonanie, iż wszyscy z siedmiu mędrców układali raczej sentencje, co bardzo utrudnia badania. Jest wielce prawdopodobne, że istniały jakieś rady Talesa dla żeglarzy w formie pisanej, nie wiadomo jednak, czy spisał je on sam, czy ktoś inny. Trudno też rozstrzygnąć, jakie znaczenie miałby fakt istnienia poradnika dla żeglarzy autorstwa samego Talesa dla jego poglądów kosmologicznych, gdyż trudno przypuścić, aby ktoś wykladał swoje poglądy metafizyczne w dziele tego rodzaju [Kirk, Raven, 1999: 97-99]. Seneka, Plutarch, Diogenes, Cycero w zasadzie powtarzają słowa Arystotelesa nie wnosząc nic nowego. Najdłuższą wzmiankę znajdujemy w *Metafizyce*:

„Większość pierwszych filozofów sądziła, że jedynymi zasadami wszystkich rzeczy są [zasady] w postaci materii. Tę bowiem substancję – pozostającą i zmieniającą się tylko pod względem swych własności – z której są wszystkie istniejące rzeczy, z której na początku powstają, i w którą na końcu się rozkładają, [tę substancję] uważają za pierwiastek i zasadę rzeczy. Dlatego też sądzą, że nie ma [absolutnego] powstawania ani ginięcia, skoro ta właśnie natura zawsze po-

zostaje... musi być bowiem jakaś naturalna substancja, bądź jedna, bądź więcej niż jedna, z których powstają inne rzeczy, a ta pozostaje. Nie wszyscy jednak mówią to samo o liczbie i formie tej zasady. Tales, zapoczątkowawszy tę filozofię, twierdził, że to woda, dlatego głosił, że ziemia na niej spoczywa. Przypuszczenie to wziął prawdopodobnie ze spostrzeżenia, że pożywienie wszystkich stworzeń jest wilgotne, a samo ciepło z niej [wody] powstaje i dzięki niej żyje (a to, z czego powstają, jest zasadą wszystkich rzeczy). Na tej więc podstawie tak zakładał, a także na tej, że wszelkie nasiona mają wilgotną naturę, woda zaś jest naturalną zasadą wilgotnych rzeczy” [Arystoteles, 983].

Stagiryta nie zna powodów, dla których Tales przyjął wodę jako *arche*. Przypisuje mu indukcyjne rozumowanie podobne do tych, jakie sam stosuje. Jest przekonany, że pierwsi filozofowie nie mogli myśleć inaczej. Jak przenikliwie zauważają Kirk i Raven: „Zdaniem Arystotelesa, jedyną lub najważniejszą spośród czterech przyczyn była dla nich przyczyna pierwsza, czyli materialna. Taka ścisła analiza poglądów poprzedników, chociaż słusznie i przydatnie ujawnia pewne podobieństwa między filozofami przyrody, jest także źródłem zamętu” [Kirk, Raven, 1999: 101]. Arystoteles wiedział o badaniach Talesa na polu geometrii, która wymaga ścisłej dedukcji, więc przypisał mu rozumowanie indukcyjne w dziedzinie badań przyrodniczych. Następne jego wzmianki o Talesie są następujące:

„...inni natomiast [twierdzą], że [ziemia] spoczywa na wodzie. Jest to bowiem najstarszy pogląd, jaki przekazano, a wypowiedział go, jak mówią, Tales z Miletu. Ziemia pozostaje w spoczynku, ponieważ unosi się na wodzie jak kłoda lub inna podobna rzecz. Nie zdarza się bowiem, by jakieś z tych ciał spoczywało na powietrzu, lecz spoczywa na wodzie. [Mówi tak,] jakby całe to rozumowanie nie stosowało się również do wody podtrzymującej ziemię.”

„Jak się wydaje z tego, co wspominają, także Tales zakładał, że dusza jest czymś wprawiającym w ruch, skoro mówił, że kamień [z Magnesu] ma duszę, gdyż porusza żelazo” [Arystoteles, B 13, 294 a 28].

„Według niektórych, [dusza] jest wymieszana w kosmosie; prawdopodobnie dlatego także Tales sądził, że wszystko jest pełne bogów” [Arystoteles, A 5, 411 a 7].

Arystoteles przytacza zdanie przypisywane Talesowi – „ziemia spoczywa na wodzie” i jednocześnie nie bardzo rozumie, iż twórca filozofii nie dostrzegł, że takie samo rozumowanie należałoby zastosować również do wody. Interpretuje sentencję Talesa tak, jakby była przykładem naiwnej indukcji. Słowa „ziemia unosi się na wodzie” nie sugerują żadnego odwołania do bogów, a jednocześnie zawierają totalne ujęcie świata. Można potraktować sentencje Talesa jako wyznaczenie panteizmu, co podnosi ważność wody jako principium i uchyla zarzut Arystotelesa, że nie ma z kolei dla niej żadnego oparcia.

G. Reale przypisuje Talesowi panteizm, ale zaprzecza jakoby ów mógł uznawać osobową nieśmiertelność duszy [Reale, 1994: 80]. Przy takiej interpretacji tracą sens moralne sentencje Talesa, które wskazują na nieśmiertelność duszy. Bez tej wiary filozof nie mógłby odważyć się na samodzielne badanie świata wymagające dystansu wobec religii i mitologii. Potwierdzają to sentencje przypisywane Talesowi przez Diogenesa Laertiosa [Diogenes Laertios, 1973: 47-48].

Dusza została tutaj uznana za rzeczywistość pierwotną. To wynik orfickiego dualizmu i przekonania o wyższości duszy nad ciałem.

Tales zaufał własnej inteligencji podniesionej do rangi partnera kosmicznego *logosu*. Potwierdza to zdanie z Plutarcha o Bogu jako inteligencji świata i zdanie Cyserona – „Tales z Miletu... powiedział, że woda jest początkiem rzeczy, bóg zaś jest owym umysłem, który ukształtował wszystko z wody” [Hegel, 1996: 249]. Wprawdzie nawet Hegel stanowczo obstaje przy tym, że pojęcie *νοῦς* wymyślił dopiero Anaksagoras (Dembińska-Siury zdaje się przyjmować zdanie Talesa o Bogu jako inteligencji i umyśle świata za autentyczne [Dembińska-Siury, 1991: 73]), ale brak filozoficznego terminu nie oznacza braku rozumowania. Hegel ignoruje opinie Plutarcha i Cyserona o Bogu umyśle i Bogu inteligencji świata, choć opierają się one na wiarygodnej tradycji.

Dlaczego Tales wybrał wodę jako arche i medium dla inteligencji świata? Argumenty przytoczone przez Arystotelesa w traktacie *O duszy* [Arystoteles, 405 b]. (Kirk i Raven piszą, że argumenty Arystotelesa mogą pochodzić od Hippona z Samos, który w V w., przed Chrystusem wskrzesił z pewnymi zamierzeniami kosmologię Talesa. Zob. [Kirk, Raven, 1999: 102]), sprowadzają się do twierdzenia, że wszystko, co żyje jest wilgotne, więc woda jest tożsama z życiem. Jest to jednak rozumowanie czysto biologiczne i nie ma tu miejsca dla Boga. Cornford,

Kirk i Raven, Krokiewicz, i inni badacze mówią o podobieństwie wody jako *arche* z babilońska koncepcją podziemnych wód. Tales uczył się geometrii od kapłanów egipskich i znał kosmologię, w której świat wyłonił się z praocceanu [Bator, 1993: 13–17], [Holscher, 1953: 385–391], [Frankfort, 1948: 114]. O tym, że Tales uczył się geometrii w Egipcie piszą Aetios, Proklos i Herodot. [Aetios I, 3, 1]. W grę wchodzi jeszcze kosmologia Biblijna, no i oczywiście grecka. Zdanie Talesa, iż Ziemia spoczywa na wodzie ma strukturę bliską mitologicznym wizjom. Od argumentów przytoczonych przez Arystotelesa do takiej całościowej wizji nawet przy zastosowaniu indukcji jest bardzo daleko. Naiwność tej indukcji byłaby przytłaczająca. Przytłaczające byłoby zatrzymanie się wybitnego geometry inżyniera na poziomie mitologicznej wizji. Jedynym rozwiązaniem tej zagadki jest stwierdzenie, że opisuje ona całą rzeczywistość - całościowy i obiektywny stan rzeczy. Tales doszedł do niego nie dzięki indukcji ale na mocy tej samej władzy, która ukazała mu Boga jako światotwórczą siłę. Zdanie „ziemia spoczywa na wodzie” to opis całej rzeczywistości zmysłowej, co Arystoteles do pewnego stopnia przyznaje. Kiedy wodę i ziemię rozpatruje się jako żywioły w znaczeniu fizykalnym zarzut Arystotelesa jest słuszny. Traci on ważność przy jakościowym rozumieniu żywiołu. Tylko w takim rozumieniu woda jest kosmicznym medium dla światotwórczej inteligencji. Zarazem może być poznana przez ludzki *logos*. Podział na Boga z jednej strony [Arystoteles, A2, 405 a 19], a wodę jako *arche* z drugiej jest szerszy niż podział Guthrie na zasady formalne i materialne [Guthrie, 1962: 233], [Guthrie, 1996: 21-36], [Farrington, 1968: 48-49]. Jest to rozwinięcie potocznego doświadczenia posługiwania się własnym ciałem. Mamy więc Boga jako kosmiczny rozum, oraz wodę jako bierną zasadę mogącą przyjąć wszelki zmysłowy kształt. Tales przejrzał i wyraził ostateczną tajemnicę mitów w jasnym pojęciu, jednak wyróżnił on żywioł wody. Znał koncepcję czterech żywiołów, zastosowaną przez Anaksymanesa. Żywioł wody musiał wydać się z jakichś powodów bardzo ważny dla duchowego życia. W tradycji greckiej wody Styksu są granicą pomiędzy światem żywych i umarłych. Na Styks przysięgano w szczególnie ważnych sprawach. Prawie każdy grecki heros zwyciężał jakiegoś morskiego potwora czy spotykał się z dobroczynnymi bóstwami zamieszkującymi morze. Pokonane potwory morskie obdarzają herosa siłą, a bóstwa dobroczynne jak Proteusz, Nereusz czy Geron przekazują mu swoją mądrość. Analizując znaczenie

żywołu wody w legendach i mitach dostrzegamy jego żywotność, dobroczynność, sprawiedliwość i mądrość, pomimo niewątpliwej grozy i nieprzewidywalności [Dobrowolski, 1987: 61–66]. Przemiany w herosa związane z wodą i bóstwami w niej zamieszkującymi wymagają odwagi i przenikliwego rozumu. Dzięki tej postawie heros utwierdza na zawsze swoją indywidualność i wznosi się ponad los zwykłych ludzi. Tales, który po raz pierwszy dokonał czynnego połączenia ludzkiego rozumu z kosmiczną inteligencją, przywołał wodę jako medium tego przejścia pomiędzy ludzkim i boskim. Analizy mitów dokonane przez Dobrowolskiego w pracy *Mity morskie antyku* [Dobrowolski, 1987: 64] potwierdzają teorię Cornforda o związku poglądów jońskich filozofów przyrody z poprzedzającą je mitologią, co ma znaczenie dla analizy poglądów Talesa. Podobieństwo to musi istnieć z powodów historycznych. Nie chodzi jednak tylko o kontynuację tradycji. Epifanie wodne Posejdona i pomniejszych bóstw są w Grecji bardzo liczne. Ich ważność w łączeniu ludzkiego umysłu z transcendencją jest niezaprzeczalna. Na jakiś czas ustąpiły epifaniom powietrznym ale filozofowie jońscy z jakichś powodów wrócili do nich [O epifaniach wodnych zob. [Eliade, 1970: 206-208], oraz [Eliade, 2009: 173-177]. Podobni do mitycznych są bogowie przenikający świat, podobne jest pratworzywo w postaci żywołu wody. Zupełnie nowy u Talesa jest obraz Boga jako inteligencji i status ludzkiej duszy.

Bibliografia

- [1] Aetios I, 3, 1.
- [2] Arystoteles, *De anima* A 5, 411 a 7.
- [3] Arystoteles, *De anima* A2, 405 a 19.
- [4] Arystoteles, *De anima* II, 405 b.
- [5] Arystoteles, *De caleo* B 13, 294 a 28.
- [6] Arystoteles, *Metafizyka* A 3, 983 b 6.
- [7] Bator, W. 1993. *Mysł starożytnego Egiptu*, Kraków
- [8] Dembińska-Siury, D. 1991. *Człowiek odkrywa człowieka*, Warszawa.
- [9] Diogenes Laertios. *Żywoty* I.
- [10] Dobrowolski, W. 1987. *Mity morskie antyku*, Warszawa.
- [11] Eliade, M. 1970. *Sacrum, mit, historia* (wybór); Warszawa.

- [12] Eliade, M. 2009. *Obrazy i symbole*, Warszawa.
- [13] Farrington, B. 1968. *Nauka grecka*, Warszawa.
- [14] Frankfort, H. 1948. *Ancient Egyptian Religion*, New York.
- [15] Guthrie, W. K. C. 1962. *A History of Greek Philosophy*, Cambridge.
- [16] Guthrie, W. K. C. 1996. *Filozofowie greccy od Talesa do Platona*, Kraków.
- [17] Hegel, G. W. F. 1996. *Wykłady z Historii filozofii*, Warszawa.
- [18] Herodot II, 20.
- [19] Holscher, U. 1953. *Hermes* 81.
- [20] Kirk, G. S., Raven, J. E. 1999. *Filozofia przedsokratejska*, Warszawa–Poznań.
- [21] Legowicz, J. 1973. *Filozofia starożytna Grecji i Rzymu*, Warszawa.
- [22] Proklos, *In Euclidem*.
- [23] Reale, G. 1994. *Historia filozofii starożytnej*, Lublin.

Summary

Sayings Thales preserved in the writings of Aristotle, who relies on the tradition. Noteworthy is the fact that Aristotle did not mention any work of Thales, and when he examines his views, based as he says on the tradition. Kirk and Raven extensively analyzing the writings of Thales did not come to no decision, saying that existed in the ancient belief that all of the seven sages laid the rather maxims, which makes it very difficult test. It's likely that there were some advice Thales for sailors in written form, but it is unclear whether he wrote them himself or someone else. It is also difficult to decide what meaning would the existence of a guide for sailors by the Thales for its cosmological views, it is difficult to suppose that someone taught his metaphysical views in a work of this kind. Seneca, Plutarch, Diogenes, Cicero essentially repeated the words of Aristotle does not provide anything new.

PROSOPON

NR 2/ 2013

[221-236]

Jiří Kolečák, Lucie Kolečáková

Karel Englis College, Czech Republic

Management of Companies in Conditions of Eastern Europe Countries and Russia – Barriers and Challenges

Key words: *activity of enterprises, international market, intercultural management, qualifications, differences in approaches, countries of Eastern Europe and Russia*

Introduction

Forming one of the priority areas of the Czech Republic's strategy is the activity of companies of the Czech Republic on international markets. Not all areas hold the same level of interest for Czech companies doing business internationally. Lately the opinion has prevailed that in their international enterprising, companies should be concentrating more on the markets of Eastern Europe and Russia, which seem to present a significant opportunity for them. One of the major barriers to this activity is mainly the lack of technical expertise of companies. This concerns the lack of knowledge of the local customs relating to practical and financial management, corporate culture, conditions for doing business, tax requirements, and problems and implementation of business activities.

In this article, we aim to define the theoretical basis of the culturological concept of the company. We address certain differentiations of the countries of Eastern Europe and Russia, which stem from their culture, and may directly or indirectly influence the success of business negotiations and transactions. In conclusion, we present results of a two-year project resolved within the framework of the European Structural Fund (ESF), which aimed at increasing knowledge of academicians and explicitly, of business and entrepreneurial subjects in the area of intercultural management.

Theoretical bases

The culturological concept of the company mainly means the specific methods of interaction and communication between people. It refers to the principles, rules and social norms influencing and regulating mutual cohabitation in a certain community. This concept is valid in relation to the enterprise, but will also be valid in relation to the wider surroundings, as well as abroad. Intercultural management in our opinion must start from this concept.

The origin of culture may be given (Nový, 1996)

1. by spontaneous consequence of natural negotiations of company employees, stemming in part from personality and individually differing characteristics of employees, and in part from external rules and conditions influencing their working behavior.
2. as the result of systematic and purposefully oriented activities of managers.

This always concerns three hierarchies of an organized level (Schein, 1989)

- basic life impressions are always individually different, and stem from age, attained work and life experience, technical orientation and attained level of education, family upbringing, current family background and in-born characteristics of personalities such as talents or temperament,
- the rules of working and social behavior may occur spontaneously as informal social standards, or entirely on purpose, with clear aim or more or less exact characteristics of working positions and roles, forming an internal structure and regulating the internal functioning of the company,
- symbolically, i.e. in briefly defined aims and basic principles, such as logo, company colors, uniforms, rewards, company anniversary celebrations, mutual addressing, stories and anecdotes regarding company events.

There exist plenty of research projects dealing with the differences of individual national cultures. Perhaps the most extensive of these was performed by a Dutch man, Geert Hofstede. Originally an HR director, he attempted to attain cooperation amongst 64 national branches of IBM. Hofstede (1983) describes five dimensions, in which national cultures differ:

- Power Distance Index
- Individualism

- Masculinity
- Uncertainty Avoidance Index
- Long-Term Orientation

From comparing the results, one can see that each of the researched national cultures has a different understanding of values. In practice, this leads to the fact that each national culture will consider as appropriate absolutely differentiating approaches towards other people and towards work tasks. From this viewpoint, national culture is often a significant barrier to cooperation, which would otherwise be very beneficial. We look at how it is possible to handle such cultural differences.

The position and meaning of management has always been bound to the condition and development of social relationships. Managers must be capable of negotiating in varying economic, political and cultural environments. Management isn't limited by national borders. Managers who constantly fail to follow changes in the global environment or in their work, forget about specific characteristics of the environment probably achieve only very marginal success. They may generally use three possible approaches: ethnocentric, polycentric and geocentric.

The ethnocentric approach is the provincial conviction that the best working procedures are those used in one's own country. Based on this approach, managers are convinced that people abroad do not have the necessary skills and experience to make good decisions. They will not trust employees located abroad in basic decisions or in technology.

The polycentric approach is founded on the opinion that managers in a given country abroad know work procedures necessary for business the best. Managers who apply this approach regard all operations abroad as something different and hard to understand. They therefore let their branches be independent, so that their managers could function to the best of their abilities.

The geocentric approach is given by the fact that managers aim towards using the very best existing approaches, because they believe that it is important to uphold a global view both in company management within a given country, as well as in various branches abroad. The majority of decisions are accepted from

a global perspective, the best practice is sought after without regard to its country of origin.

The geocentric type corporate culture (Nový, 1996) represents using specific features of individual national cultures in the interest of a single common culture. This then represents an integrated unified culture, which is not the result of dominance, but of purposeful and effective engagement of all regional components of an international company. The reason is the process of globalization of economic processes and modern trends in the area of management. The meaning of intercultural competence is growing, such as the capability of a worker to handle the demands of work in an international team, and in a different cultural environment.

Misunderstandings occur because people consider their own cultural patterns as being valid anywhere and natural. Every manager must learn to perceive a person from another culture only as simply different, and to not judge his/her values by the manager's own value measures.

Intercultural communication requires handling three basic phases of this social skill:

1. realizing cultural differences,
2. gaining knowledge about another culture
3. personal experience with active communication.

The importance of business, economic, and technical cooperation with those abroad is a fundamental condition for functioning of the Czech economy, upon its limitation in both scope and natural resources. Therefore it is useful to develop foreign trade, which however must rely on intercultural management, including knowledge of communication, internal conditions of partners and their culture.

Basic differences in approaches of countries of Eastern Europe and Russia influencing business contact

As it was already stated in the article, intercultural communication, in its first phases, requires realization of cultural differences, and the gaining of knowledge about another culture. We'll briefly point out the local customs of the countries of Eastern Europe and Russia, which just might play an integral role in business contacts, as entrepreneurs in the Central European environment have learned.

Geographically, Eastern Europe encompasses the countries of the Ukraine, the European part of Russia, Belarus and Moldova; also, small parts of Azerbaijan, Georgia, and Kazakhstan extend into Europe. During the Cold War, the European satellite states of the USSR were inaccurately (in terms of geography) called Eastern Europe. The result of this often includes as countries of Eastern Europe even the so-called Baltic states (Estonia, Latvia and Lithuania). In addition, it is possible to also add determination in the ethnic, language and cultural senses, according to which it is possible to consider as Eastern Europe even the areas of Europe where Slavs live (see wikipedia).

Russia

The culture of business negotiations, mainly in regions, is still a jumbled European-Soviet approach, and in certain locations, it is even a Muslim-Oriental approach. Negotiations, which are often complicated by various bureaucratic limitations, are often difficult ordeals, requiring patience, purpose and selection of a business partner in the region with close contacts to administrative bodies (a certain “insurance” of safe trade and protection from extortion (rackets)). The possibility of concluding an agreement right after the first meeting may be considered as very unlikely. Of course for the newly arriving generation of businessmen, it is possible to see a return to rationalization, which even appears in the way the business meeting is held. Long-term personal contacts, founded upon mutual trust, significantly decrease the danger of improper practices.

In the business meetings in today’s times, we may most frequently get into contact with businessmen, who form the current entrepreneurial sphere, formed mainly from the ranks of entrepreneurs, representative of financial-industrial groups, oil, gas and export companies. It is typical for them to be well-traveled, they have an understanding of the offer and they are no stranger to the Anglo-Saxon negotiating style. For these people, logical and conceptual thinking and a pragmatic approach to resolving the problem prevail. Here, one can also expect formal authority of the delegation leader, and it is necessary to respect the hierarchy of one’s Russian counterparts. It is not recommended to develop pressure on the partner, but rather to provide him with time. Agreements drawn up in writing carry heavy weight. Meetings are conducted in Russian (mainly amongst the older generation), whereas for the younger generation, knowledge of two world

languages is no exception. The business card has great importance in the business meeting, addressing people using their academic title, as opposed to Central European customs, is used from the level of a doctorate in science and above. It is not possible to underestimate the business partner, since the vast majority of entrepreneurs have university education, experience in management functions, very good knowledge of local conditions, and the capability of thriving therein. Russia is a state with many nationalities with a palette of widely varied cultural, ethnographic, and historical traditions. For these reasons, as well as with regard to the demographic aspect, it is not possible to assess in one lump sum the working habits of the citizens of the RF. Plenty of motivation exists for the new management mainly in the private sector to work many hours overtime (here too we can find workaholics). Interpersonal relationships: In the supervisor-subordinate relationship, stiffly authoritarian rules apply, which of course does not exclude the potential for very informal relations amongst employees, including social celebrations right at the workplace. Superiority is sometimes made apparent even during negotiations with a foreigner, if the partner is of a lower rung on the company ladder. In public locations, it is often possible to meet with people who have a "watchdog complex" - gate watchers and receptionists, security guards, secretaries, who don't hold much power, but try to make you think they do. Another quirk is the true passion for celebrating holidays of all kinds. The scale of values is analogous with European traditions - one's family, children and health are the most important. In terms of their relationship with nature and the environment, indifference persists. The value of time is understood differently than in Central Europe. This somewhat more benevolent relationship of Russians towards time appears here not only in personal punctuality/tardiness, but also in official situations, such as the working period, office hours or mass transit timetables. But punctuality is expected from European partners, because in Europe it is a part of cultural traditions and business customs. When planning a term of a meeting in large cities, it is therefore necessary to take into account the transportation factor, and plan for a reasonable (around 1 hour) reserve in time.

The Ukraine

The local customs are getting ever closer to normal European standards, especially amongst the younger generations. In other people, certain customs from

periods gone by may still live on, so one must expect that a positive interpersonal relationship may be more important than the written word. Also expect a certain level of unreliability - ex. even in terms of punctuality - sometimes with the effort to take advantage of a partner. As far as language goes, certain members of the younger and middle-aged generation have a handle on English, and sometimes with remarkable proficiency. In general of course - and especially outside of the center - it is necessary to speak at least Russian. Knowledge of Ukrainian is best, mainly in the western parts of the country. If we speak Russian here, it's a good idea to excuse ourselves, pointing out that we don't know Ukrainian - then as a rule the hosts switch to Russian without any problems.

Belarus

For a foreigner here, certain formal measures apply that relate to a visit to the territory of Belarus. By law, it is necessary to declare one's visit to the local department of the militia within three working days from crossing over into Belarus. If being accommodated, responsibility for registration with the authorities automatically falls to the subject/person providing accommodations. Upon arriving in one's own car, the foreigner here is required in this country to request the issuance of a Belarusian driver's license if he is to remain in the country for longer than 3 months. Within three months, foreigners need only present an international driver's license, or the driver's license of the appurtenant country, which however must correspond to the Vienna Convention of 1968 on Road Traffic. Foreigners arriving here temporarily are required within ? days to register at the passport and visa services office (OVIR) of the district police office. In the event of a stay for shorter than three days, whether it be working days or working holidays, and one leaves Belarus in the precisely defined term, registration is not required. Registration of a foreigner to stay within 90 days is subject to a fee, whose amount depends on the decision of the City Executive Committee. Specific rules also apply in the exchange of currency and the regime of import and export of funds. One of the local customs that stands in contrast to some republics of the former USSR is the rather stringent upholding of times for gatherings and meetings; a maximum of five minutes is acceptable without having to excuse oneself. During introductions, it is appropriate to present the partner with a business card in either Belarusian or Russian, but English business cards don't represent any barrier.

When addressing them, it is common to use the first name and the name of the father (patronymic name) „otčestvo“. For Czech businessmen, a rather uncommon thing may occur, where Belarusians begin using the familiar form of address already at the first meeting. During meetings, the younger generation negotiates in a fully European manner. In the vast majority of cases, Russian is the language used for negotiating and communicating. Upon previous explicit agreement with the partner, it is possible to communicate in either English or German. We recommend carefully verifying the data on the partner and the company, if it doesn't concern a previous long-term contact. The local market is rife with enthusiastic people wanting to strike “big deals”, but do not have the necessary financial or other material conditions, and they feel that the foreign partner will be bringing all that along with him. Many don't have the basic economic knowledge, and they haven't properly justified their projects economically. They best establish personal contacts sitting at the table during informal negotiations. Working lunches normally lasting about two hours usually begin around 1:00 p.m. - 3:00 p.m., with a working dinner usually beginning at 7:00 p.m. The course of consumption is accompanied by regular toasts, it is expected from hosts to give a toast to perspective cooperation, to the partner, his wife and family. Toasts are seldom brief and are always a demonstration of one's gift of eloquent speech. A simple Czech “here's to health” could be considered insincere. Everyone drinks at the command to so do, and it is most frequently local high-quality vodka. It is not out of the ordinary that after a certain period of cooperation, the business partner is invited to visit the Belarusian's cottage and their sauna. This environment often hosts some of the largest business deals. Often guests are presented with small gifts (vodka, publications, folk souvenirs, etc.). Prior to traveling, it is necessary to expect this and also bring several gifts along. Favorites include Becherovka, Czech beer, ground glass pieces, jewelry, etc.

Kazakhstan

Like in the majority of eastern countries, in Kazakhstan, business also has a certain social level of its own (it is the first prerequisite for success). It is necessary to expect that you won't get by without personal contact with a potential partner. Likewise, business meetings especially in Kazakhstan are accompanied by various, often long-lasting and hearty lunches or dinners with plenty of toasts. Not

the least of which, it is necessary to speak good Russian, because in Kazakhstan, knowledge of languages is rather weak. One can't expect business success by sending out a lot of emails in English with links to WebPages. Another important moment is that the company in Kazakhstan is relatively patriarchal, and mainly the first contacts on a personal level should include men rather than women. It also isn't good to underestimate one's potential partners. Perhaps they just don't know English that well, and aren't capable of holding deep theoretical discussions about international business. But what they do have is very good knowledge in the way things run in their local environment, and they know how to quickly ascertain information thanks to contacts with their relatives, friends and acquaintances. It is also necessary to respect the fact that Kazakhstan, although it may appear upon first glance not to differ much from Europe in its customs, is an eastern country with a strongly oriental way of thinking. This concerns accuracy, the capacity for upholding oral and written agreements, unreliability, the incapacity for empathizing with the partner's problems, etc. Other examples include the lack of upholding traffic regulations and irrational aggressiveness not only in transportation but in interpersonal relationships. Oftentimes, polite behavior is regarded as weakness. One must also consider their very strong family ties.

Georgia

A characteristic of the local environment is mainly the fact that it is important to verify data regarding the partner and the company, since here, just like everywhere else, various "hustlers" operate. Still other businessmen don't have the necessary financial or other means, and assume that this will be provided by the foreign partners. Not all of them have the necessary knowledge of economics. Therefore, for doing business in Georgia, it is good to have a capable and trustworthy point of contact or an agent (broker) for finding good local partners and for gaining an understanding of Georgian culture. This is important for doing business here, and it is a good idea to know one's partners on a personal level. A visit to Georgia is very important, especially in the case of a planned signing of an agreement. Communication and marketing are a work in progress. When communicating, Georgians often use the form of address "Mr./Mrs. + first name", for persons whom they don't know personally, over the phone for in-

stance, even with persons holding senior positions. The Georgians are a nation of great hospitality. They love food and cooking, and despite economic problems, they uphold the tradition of sitting down together at the dinner table. Aside from other benefits, this strengthens relations with family, friends and partners – invitations to restaurants, or possible to the business partner's home should not come as a surprise. Of course in regards to the fact that a part of sitting down together includes quite a bit of drinking, it is necessary to beware, as the locals are capable of drinking impressive amounts without even appearing drunk. Drinking alcohol (wine, cognac or vodka) is accompanied by toasts, which are clever, long, and depend on the fantasy and art of speaking of the one presenting them. If the group around the table exceeds 2-3, one of them is the so-called tamada, who "moderates" the table, i.e. the person to make the toasts and who may delegate other to do so. Georgians highly appreciate when a foreigner is capable of giving a well thought-out toast (not just a simple "here's to health"). Guests often receive gifts, normally local wine, and it is therefore appropriate to expect this. Traditionally, the favorite Czech articles known already from the Soviet era are cut glass, jewelry and beer. During personal contact with Georgians, it is often surprising to learn how much information mainly the older generation knows about the Czech Republic, or Czechoslovakia. Thanks to relations during the existence of the USSR, many of them came to the CSSR as tourists, on working visits. Still others served here as soldiers or airmen in the Soviet armed forces, etc. It is therefore a good idea to familiarize oneself about general information on Georgia.

Moldova

Moldovans are mostly very warm and open; it is possible to run into a colder, unpleasantly businesslike approach when dealing with official bodies or police units. Personal contact is recommended in business. Local businessmen are used to work meetings or at least their culmination at a richly laid table (Moldova is known for its wine and brandy). The foreigner coming to this country should keep in mind that Moldova is a young and independent country, and in many areas objectively poorer or less developed. Nevertheless, they defend their independence robustly, and are highly sensitive to any gesture of power or the like. Mainly in the area of Podněstří, expect a strong Russian influence. Moldova is more or less bilingual, but in certain regions, Moldovan is strongly preferred

(Rumanian with small deviations and pronounced more softly). In other places, Russian may dominate.

Estonia

In case nobody in the delegation can speak Estonian, it is appropriate to begin the business meeting in English. Later it is possible to switch to Russian, especially with the Russian-speaking citizens of Estonia, or with the older generation of Estonians.. The use of Russian at the beginning of the meeting could bring about an unpleasant atmosphere. The Czech entrepreneur should be well prepared and conduct himself assertively. Estonians prefer a direct, matter-of-fact and pragmatic approach. It is recommended to present the qualities of the offered goods the represented company without the slightest hint of doubt. Estonian officials are known for their adherence to the letter of the law, and unwillingness to improvise. One problem sometimes is their critical attitude towards their own capabilities.

Latvia

Aside from the entire month of August, when nearly the entire country of Latvia goes on holiday, business can be conducted throughout the year except for the state holidays that Latvians celebrate. It is a custom to address people with their first names practically immediately from the first moment of initiating contact; titles are rarely used. Latvians in general are used to going to sleep late, waking up later in the morning, and eating lunch around 2:00 p.m. A big advantage is usually to find a business partner with contacts to state or local administrative bodies. It is necessary to expect persisting bureaucratic limitations and customs. Much more frequently than in the CR, flowers are given (even to men), and they are presented as a rule during visits. Women in Latvian society have a visibly higher position than in the CR, including at the highest political posts. A small delay is more the rule than the exception, and is obviously usually tolerated by the other party (traffic jams in the capital city of Riga); despite this, we recommend arriving at the meeting on time.

Lithuania

It is necessary to uphold the exact time of the meeting. It is recommended to wear formal clothing that is conservative and dark in color. A gift even during the

first meeting is no problem. Regular use of one's first name doesn't signify familiarity and friendship, but rather a custom in business circles even because Lithuanian last names are hard for foreigners to remember. A big car, luxurious watch and staying in an expensive hotel are not considered to be ways of throwing away money; rather, they add prestige. But they are not necessary. Negotiations on price and terms of delivery are stubborn, as sales margins are higher than in Western Europe. The generally good relationship with the CR also appears in the area of business.

Discussion

From the aspect of evaluating basic information about the countries falling into the monitored territory, we can state that this information varies greatly in terms of both its completeness and its material content. Information is even rather scant regarding some countries such as Azerbaijan. From the viewpoint of possible opportunities for Czech subjects, other interesting countries include so-called northern Europe (the Baltic states: Estonia, Latvia and Lithuania). During the Cold War, the European satellite states of the USSR were inaccurately (in terms of geography) called Eastern Europe. That is the reason that these countries are often included as countries of Eastern Europe, although this isn't geographically entirely the case. Learning the local customs related to practical and financial management, company culture, conditions for doing business, tax requirement and problems and implementation of business activities form an area, which was resolved by the project at the Business and Management Faculty of the Technical University in Brno under the heading Management in Conditions of Eastern Europe and Russia with the identification number CZ.1/4/03/2/3/15.2/0257. Its global aim was to increase qualification of academic and research workers in the area of managing enterprises, which have decided to operate on the markets of Eastern Europe and the European part of the Russian Federation, and to subsequently transfer this information into practice.

Research

Within the framework of the project, research was performed on the educational needs of the members of the target group. Managers of businesses in the South Moravian Region engaged in the research. The main typological constant

for selecting addressed members of the target group was the interest in internationalizing their enterprises towards the east. For the actual research inquiry, the methods of questionnaire examination and controlled interviews were employed. Mainly examined were the motives of the companies for engaging in internationalization activities eastward, the type and form of knowledge, which would make their activities easier for mutual sharing of experiences in the future.

Conclusions

The results of the project are followed by the fulfillment of the following partial aims:

A) assessment of practical and financial management, corporate culture, conditions for doing business, tax issues and commercial activities, including differences with businesses in the CR.

B) preparation of perspective academic and scientific workers (ambitious students and doctoral study program graduates), who will subsequently transfer the information and knowledge gained into development of more fitting subjects for study programs, into development of theoretical and scientific findings in the given area, and into the everyday practice of the region's businesses.

C) creation of specialized education programs for preparing business managers to increase their ability to compete.

D) education of interested parties in further study of practical and financial management of companies, corporate culture, conditions for doing business, tax issues and business activities.

Also supporting the need for education in the area of managing companies aimed at the countries of Eastern Europe and Russia was the meeting with representatives of the University of Applied Sciences in Stryer (Austria). It explored the possibilities of cooperating in the area of educational programs aimed at internationalization and intercultural management. The university is preparing an MBA program that should be realized by the form Joint Degree. The aim of the program should be oriented towards just this area of doing business in the countries of Eastern Europe, of the Former Soviet Union and in Russia. Touched on briefly were the possibilities of future incorporation of courses formed within the framework of the ESF project into the offer of this program.

A wealth of valuable information has already been gained from representatives of authorities and representatives from the entrepreneurial sphere.

Also formed was a framework of territorial analyses, which will be the core information source for creating courses. This framework is an outline, which is gradually filled in by members of the project team in individual areas of interest.

The issue is thematically divided into five categories:

- a) practical and financial management;
- b) company culture, habits and practice;
- c) legislative-legal conditions for doing business;
- d) tax issues;
- e) business activities and conditions.

In terms of territory, it is expected that the main subject of interest is formed by the countries of Estonia, Latvia, Lithuania, the Ukraine, Russia and Azerbaijan. One of the aims that are gradually added is the determination of the difference of regional, national and supranational importance. The project is realized based on the aim listed in the project request. Based on information gained when resolving the project, and also thanks to the recommendations of foreign experts, a Webpage was created on the project presentation Website (management.esf-fp.cz) with links to an entire series of Internet source dealing with the issue at hand. Currently, a new version is ready, which will be arranged in a matrix organized by both country and by individual categories of interest. By doing so, the project team is reacting to one of the most frequent requests of involved representatives of the target group upon examining their needs.

The project is beneficial in its aim, it is contemporary, and will have specific outputs. The selected countries are amongst those nations, which in our opinion are important for our economic development towards further economic and business cooperation.

References

- [1] Dawidziuk S., Zarys dydaktyki ogólnej z elementami metodyki szkoły wyższej (wybrane zagadnienia): Warszawa: Oficyna Wydawnicza WSM, 2008.
- [2] Dawidziuk S., (red. nauk) Jakość kształcenia w szkolnictwie wyższym, rozwój innowacji w gospodarce, systemy podatkowe (wybrane zagadnienia) Wyd. WSM Warszawa 2009.
- [3] Dawidziuk S., Przedsiębiorczość białkiem rozwoju społeczno-gospodarczego, wyd. WSM Warszawa, 2011.
- [4] Dawidziuk S., Rola marketingu w działalności politycznej w: Zeszyty Naukowe WSM SIG Nr 1, Wyd. WSM SIG 1998 r., s. 103-116.
- [5] Dawidziuk S., Entrepreneurship – towards dreams, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Menedżerskiej w Warszawie im. Leszka J. Krzyżanowskiego, Warszawa 2014, ss Sustainable development – scientific debut 2013, red. Stanisław Dawidziuk, Henryk A. Kretek, Anatolij Kuzmińskij, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Menedżerskiej w Warszawie im. prof. Leszka J. Krzyżanowskiego, Warszawa 2014.
- [6] Dawidziuk S., Magisterské, bakalářské a inženýrské práce. Metodická příručka pro studenty. Vysoké školy manažerské ve Varšavě, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Menedżerskiej w Warszawie, Karvina-Nové Město 2014.
- [7] Dawidziuk S., Kreatywność w metodzie Montessori i współczesnym systemie edukacyjnym [w:] Autokreacja innowacyjna w procesie wychowawczym, red., Izabela Kust, Joanna Michalak-Dawidziuk, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Menedżerskiej w Warszawie im. prof. Leszka J. Krzyżanowskiego, Warszawa 2014.
- [8] Nový, I. (1996) Interkulturální management. Praha Grada Publishing, 143 p., ISBN 80-7169-260-3.
- [9] Schein, E. H. 1988, 'Process consultation: its role in organization development', Addison-Wesley Series: Organisation development, vol. 1, 2nd ed.
- [10] Schein, E. H. (1996) Three cultures of management: The key to Organizational Learning. *Sloan Management Review.*, pp. 125.

- [11] Schein, E. H. (2004.) *Organizational Culture and Leadership*. Jossey-Bass ISBN 0-1879-6845-5.
- [12] Hofstede, G. (1983) National Cultures in Four Dimensions. A research-based Theory of Cultural Differences among Nations. *International Studies of Management*. vol. 13, no. 1/2, pp. 46 – 74.
- [13] Hofstede, G. (1985) The interaction between national and organizational value systems. *Journal of Management Studies*. vol. 22, no. 6, pp. 348 - 357, ISSN 0022-2380.
- [14] Wikipedia: *Východní Evropa*. Dostupné z http://cs.wikipedia.org/wiki/V%C3%BDchodn%C3%AD_Evropa [online] [citace dne 4/21/08]

Summary

Forming one of the priority areas of the Czech Republic's strategy is the activity of companies from the Czech Republic on international markets. Not all areas hold the same level of interest for Czech companies doing business internationally. Lately the opinion has prevailed that in their international enterprising, companies should be concentrating more on the markets of Eastern Europe and Russia, which seem to present a significant opportunity for them. One of the major barriers to this activity is mainly the lack of technical expertise of companies. This concerns the lack of knowledge of the local customers relating to real and financial management, corporate culture, conditions for doing business, tax requirements and problems and implementation of business activities. The aim of this article is to define the theoretic basis of the culturological concept of a company, to draw attention to certain basic differences in approaches of countries of Eastern Europe and Russia, which seem to be important for Czech entrepreneurs to realize business contacts. The methodology of the solution is founded on background research of key theoretical sources and practical experience and outputs gained within the framework of international contacts with these countries. The research and conclusions relate to resolution of a project resolved through the program "Human Resources Development" with the priority "Development of Life-long Learning", the aim of which is to increase qualification of academic and research workers in the area of business management, and to consequently introduce this information into practice. This article was created within the framework of the ESF project entitled "Management in Conditions of the Countries in Eastern Europe and Russia" with identification number CZ.1/4/03/2/3/15.2/0257.

PROSOPON

NR 2/ 2013

[237-249]

Michaela Lapošová

Inštitút filozofie, FF PU v Prešove

Ohlas hegelovej filozofie v tvorbe Ľ. Štúra

Reactions to hegel's philosophy in the works of Ľ. Štúr

Keywords: *man, national life, Slav, hegelianizmus*

Filozofické myslenie na Slovensku v 19. storočí reagovalo na viaceré smery európskej filozofie. Najvýznamnejší ohlas na Slovensku zaznamenala dobová nemecká filozofia, osobitne „filozofia dejín“ J. G. Herdera, „transcendentálny idealizmus“ I. Kanta a „dialektický idealizmus“ G. W. F. Hegela. Na Hegelovu filozofiu reagoval aj hlavný predstaviteľ slovenského národno-vedomovacieho a obrodeneckého hnutia, *Ludovít Štúr (1815-1856)*.

Ľudovít Štúr nebol profesionálnym filozofom. K filozofii si však začal formovať vzťah už počas štúdií na ev. lýceu v Bratislave v rokoch 1829 - 1836. Jeho záujem kulminoval v rokoch 1836 - 1840, kedy absolvoval študijný pobyt v Nemecku. Na univerzite v Halle sa vtedy dostal do bezprostredného kontaktu s takými profesormi, akými boli R. Ropell, J. E. Erdmann a J. Schaller. Všetko to boli stúpenci Hegela.

Rozhodujúci význam pre sformovanie sa Štúrovej filozofickej pozície však malo až jeho oboznámenie sa s pôvodnými prácami Hegela, z ktorých na Štúra údajne najviac zapôsobili *Fenomenológia ducha, Filozofia dejín, Základy filozofie práva, Logika a Estetika*. Povedané slovami J. M. Hurbana: „nekonečne jasnejšie stalo sa v duši Štúrovej pri žiari bohatých názorov filozofie Hegelovej. Otvoril sa mu nový dojemný svet ideálov, vážených zo samého duchoživota národov, a nie konštruovaný a priori. Hegelova filozofia náboženstva histórie, práva, jeho

estetika, logika, fenomenológia...dávala mu dostatočného vývodu a jasnej orientácie vo všetkých odboroch, na ktoré sa vrhal jeho duch"¹. Inšpirácie prameniace z Hegelovej filozofie badať najmä v Štúrových prácach: *Prednášky historicko-estetické, Život národov, Pospolitosť a jednotlivosť, O národných piesňach a povestiach plemien slovanských, Slovanstvo a svet budúcnosti*, v ktorých sú obsiahnuté jednak východiská Štúrovho variantu hegelianizmu, tak aj dôkazy niektorých jeho antihegeliánskych postojov. Najskôr poukážeme na hegeliánske tendencie Štúrovho filozofického myslenia.

Štúrov hegelianizmus možno ilustrovať predovšetkým na jeho chápaní ducha ako ontologicky-substanciálneho princípu, na teórii štátu a na špecifickej koncepcii filozofie slovanských dejín.

Pojmy „absolútny duch“, „Boh“ a „absolútna idea“ chápe Štúr v obsahovo-sémantickej jednote. Označuje nimi ontologický základ všetkého jestvujúceho. *Absolútna idea*, t.j. dynamická podstata sveta, ktorá samopohybom vytvára samu seba i celú skutočnosť. V *Prednáškach historických* L. Štúr vymedzuje túto problematiku slovami: „Duch nic není bezprostředního, hotového. Oučel absolutní jeho jest, aby se sám poznal, sám pojal, sám sobě předmětem byl, sám k nejdokonalejší své známosti přišel ...Idea absolutní, aby byla skutečnou a pravdivou, musí ze sebe vystoupiti, se sebou se rozpadnouti a v svět projíti. Vystoupením týmto ze sebe vyvádí tedy svět a na dvě protivy se rozebíhá, sama tedy se sebou do odporu prochází. Protivy tyto jsou příroda a duch“ [Štúr, 1981, s. 542-544].

Prírodu Štúr chápe ako "pole ducha nevedomeného", ako zákonitý "punkt" (štádium) absolútnej idey. Duch je naopak tým, čím sa - vedome - sám utvorí, pričom vždy stojí nad prírodou. „Příroda tedy a duch“ - píše Štúr - „rozličnými jsou, ona formou stávající idey absolutní nedokonalou, tento naproti formou ji rovnou a zodpovídající. Z toho patrno, že příroda jest ducha nižší, nedokonalejší, tento naproti tomu přírody vyšší, dokonalejší“ [Štúr, 1981, s. 544].

Duch jestvuje - podľa Štúra - v troch formách bytia: 1. *v subjektívnej* ako človek, 2. *v objektívnej* ako národ, 3. *v absolútnej* ako Boh. Odlišujú svoje chápanie boha - ako ducha prejavujúceho sa vo svete i v človeku - od Spinozovho panteizmu, Štúr konštatuje: „Rozdíl podstatný mezi pantheismem Spinozovým a filosofickým

¹ J. M. Hurban; *Ludovít Štúr. Rozpomínky*. Bratislava, 1959, s. 170 -171.

pojímaním našim idey absolutní jest ten, že anž tamto Bůh se ve světě tratí a v něm vážne, u nás idea absolutní objevuje se sic ve světě, ale z tohoto sama k sobě přichází ... formy pak konečnosti nevyčerpávají ji nýbrž jsou konečné na důkaz nekonečnosti její. Tam ona jest podstavou, zde subjectem absolutním" [Štúr, 1981, s. 544].

S. Š. Osuský v tejto súvislosti zdôrazňuje, že v uvedenom dištancovaní sa Štúra od Spinozovho panteizmu, prejavuje sa zároveň aj "najzákladnejší rozdiel medzi Štúrovým teizmom a Hegelovým panteizmom" [Osuský, 1926, s. 171]. Nazdávame sa, že takýto jednoznačný záver zo Štúrovho vymedzenia Spinozovho panteizmu nevyplýva. Spinozov panteizmus mohol Štúr odmietať aj pod vplyvom samotného Hegela, ktorý sa Spinozom síce nesporne inšpiroval, no v nijakom prípade sa s jeho koncepciou neidentifikoval. Hegel súhlasí so Spinozom v tom, že vychádzať sa musí z absolútnej substancie, ktorá je príčinou seba samej, t.j. causa sui. Takáto "absolútna substancia", píše Hegel, „je pravdou, ale nie pravdou úplnou (celou), aby ňou bola musela by byť myslená ako v sebe činná a živá, čím by bola určená práve ako duch. Spinozova substancia je však iba abstraktné určenie ducha" [Hegel, 1974, s. 263]. Chýba jej vnútorná dynamika, schopnosť vyvíjať sa k vlastnému sebazpoznaniu atď.

V inej súvislosti Hegel odlišuje svoje chápanie boha od tzv. spinozovskej substancie slovami: „Boh je absolútny, podstatný duch. Je potrebné ho chápať ako niečo prenikajúce, ako jednotu seba samého a svojej inakosti ... súc všeobecným presahuje túto svoju inakosť, jeho inakosť a on sám tvoria jedno ... Je tu duchovná substanciálna jednota. Táto jednota nie je spinozovskou substanciou, ale substanciou, spejúcou k sebauvedomeniu, ktoré sa znekonečňuje a vzťahuje k všeobecnému" [Hegel, 1943, s. 82-83].

Podobné stanovisko zastáva aj Štúr. Preto Osuského tvrdenie o „základných rozdieloch" medzi Štúrovým teizmom a Hegelovým panteizmom - odvodené len zo Štúrovho dištancovania sa od Spinozovho panteizmu - považujeme za nepresvedčivé. Zastávame názor, že v Prednáškach historických sa Štúr z osídíel Hegelovho panteizmu ešte nevymanil. Boh mu splýva s absolútnou ideou, o ktorej píše, že je to „neouplne vyjádren Bůh, aniž tento v obecném představení a smýšlení něco jiného jest, než co se pod ideou absolutní rozumí" [Štúr, 1981, s. 542].

O zjavnej inklinácii L. Štúra k Hegelovmu idealistickému monizmu svedčí aj jeho dialektické chápanie vzťahu ducha a predmetnosti. Duch sa, podľa L. Štúra, vo svojom vývoji „spredmetňuje“, pričom predmetnosť (t.j. príroda i človek) nie je ontologickým protikladom ducha, ale len iným spôsobom (formou) jeho jestvovania. Iba cez svoje „spredmetňovanie“ sa duch napokon „sprístupňuje“ aj človeku. A naopak! Iba cez človeka (cez jeho vedomie a duchovné formy života) duch spätne dospieva k svojmu poznaniu, a tak i k sebatvrdeniu. V Prednáškach historických Štúr k tomu poznamenáva: „příroda a duch, tyto dva punkty rozstoupení se idey samé se sebou, v idey absolutní totožnými a oba jen zrcadlení tetěž same idey jsou, či v idey svůj kořen mají ... musí příroda ve vrchovisku a štítu svém, t.j. v člověku uvědomeném, duchem nadaném k svému původu a principu dospěti, čili jináče vysloveno, člověk přichází k poznání idey absolutní“ (Štúr, 1981, s. 543-544).

Duch je teda dianím (pohybom), pričom súčasťou tohto pohybu ducha je aj jeho *spredmetňovanie*. Toto stanovisko plne korešponduje s pozíciou Hegela, ktorý vo Fenomenológii ducha konštatuje, že „duch sa stáva predmetom, lebo duch je tento pohyb: stavať sa niečím od seba odlišným, t.j. predmetom svojej vlastnej osoby, a rušiť túto inakosť“ (Hegel, 1960, s. 70).

Intenzívnym spôsobom Štúr recipoval tiež Hegelove názory na štát a občiansku spoločnosť. Hegel - na rozdiel od Hobbesa, Locka i Rousseaua - vychádza z presvedčenia, že štát (a spolu s ním aj občianska spoločnosť) nemôžu byť výsledkom spoločenskej zmluvy, lebo v prirodzenom stave (kedy mala byť táto zmluva uzavretá) prevláda u človeka pud nad slobodou i rozumom a zmysluplnú spoločenskú zmluvu mohli (či môžu) uzavrieť len ľudia naozaj slobodní a rozumní. Občianska spoločnosť (*bürgerliche Gesellschaft*) je Hegelom prezentovaná ako „diferencia, ktorá vstupuje medzi rodinu a štát, aj keď jej utváranie prebieha neskôr než utváranie štátu, lebo ako diferencia predpokladá štát, ktorý jej musí predchádzať ako niečo samostatné, aby mohla existovať“ [Hegel, 1992, s. 219]. Takto definovaná občianska spoločnosť bola podľa Hegela vytvorená až v modernom svete, pričom sa hneď stala "arénou boja individuálneho súkromného záujmu všetkých proti všetkým" [Hegel, 1992, s. 324].

V občianskej spoločnosti je každý sám sebe účelom, a tak občianska spoločnosť nevyhnutne implikuje viaceré protiklady, resp. protirečivé tendencie. V týchto protikladoch a ich prepletení „občianska spoločnosť poskytuje obraz tak rozmarnosti a prepychu ako aj biedy a mravnej skazy" [Hegel, 1992, s. 221]. Občianska spoločnosť sa má „prekročiť" smerom k štátu, resp. štátom, lebo len on môže zabrániť jej dezorganizácii.

Hegel vnímal štát ako „duchovný a mravný organizmus", ba dokonca ako „božskú skutočnosť". Jeho slávny výrok znie: „es ist Gang Gottes in der Welt, das der Staat ist", čo sa najčastejšie prekladá formuláciou: „pôsobenie boha vo svete, to je štát", alebo „štát je pôsobením boha vo svete" [Hegel, 1992, s. 280]. Štát, t.j. produkt vývoja absolútneho ducha, resp. nástroj objektivizácie absolútnej idey. Ako taký má byť pre človeka najvyššou autoritou, lebo „za všetko, čím človek je, ďakuje štátu ... všetku hodnotu a celú skutočnosť má človek len skrze štát" [Hegel, 1943, s. 360].

Aj keď z vyššie uvedených citácií vyplýva, že „štát musí predchádzať občianskej spoločnosti", lebo inak by táto spoločnosť nemohla existovať, žiada sa upozorniť, že celkovo je Hegelovo vymedzenie vzťahu štátu a občianskej spoločnosti nejasné a nejednoznačné. Na jednom mieste sa totiž vyjadruje, že štát musí predchádzať občianskej spoločnosti ako čosi samostatné (ba až substanciálne), na inom mieste však občiansku spoločnosť vymedzuje ako „základňu" štátu, pričom sa zdá, že štát je „završením občianskej spoločnosti". Napriek tomu možno konštatovať, že štát Hegel explicitne povyšuje nad občiansku spoločnosť, a to tak z dôvodu predchádzania sociálnym napätiam a konfliktom, ktoré môže spôsobiť „dezorganizácia" občianskej spoločnosti, ako aj z dôvodu garantovania všeobecnej mravnosti. M. Znoj v tejto súvislosti upozorňuje, že „deštruktívnosť" občianskej spoločnosti nespočíva - podľa Hegela - len v tom, že „plodí" sociálne konflikty, ale najmä v tom, že „vytrháva jedinca z mravnej pospolitosti" [Znoj, 1995, s. 123]. Jednostranne politické fundovanie Hegelovej idey silného štátu, zdôrazňujúce len jeho „servilnosť" voči vtedajšej pruskej monarchii, považujeme preto za neadekvátne.

Ani Hegelovu tézu o úlohe (a význame) štátu pri „zmravňovaní" spoločnosti však netreba chápať v duchu „etického" absolutizovania štátu vo vzťahu k občianskej spoločnosti a osobitne jej občanom, resp. jednotlivcom. Štát musí práve

v tomto prípade rešpektovať nielen občiansku spoločnosť, ale aj - rozumne zdôvodnené - individuálne slobody a práva jednotlivca. „Zmraňovanie“ spoločnosti v štáte (či pomocou štátu) predpokladá človeka ako rozumnú a mravne zodpovednú bytosť. Bez rešpektovania morálnej autonómie individuálneho svedomia a súčasne bez vedomia osobnej zodpovednosti za vlastné činy, nemožno očakávať nijaké „zmraňovanie“ spoločnosti. Aj keď Hegel štát filozoficky „povyšuje“ nad jednotlivca, rozhodne tým jednotlivca „nedegraduje“ na neslobodnú bytosť. V Základoch filozofie práva napokon konštatuje, že „právo subjektívnej slobody tvorí medzník a jadro rozdielu medzi starovekom a modernou dobou“, pričom dodáva, že toto právo sa „vo svojej nekonečnosti“ stalo „skutočným všeobecným princípom novej formy sveta“ [Hegel, 1992, s. 153].

Vyššie uvedená pozícia Hegelovho etatizmu sa výrazným spôsobom premietla aj do sociálno-politických názorov L. Štúra. Štúr sa nazdával, že predpokladom každého - ľudsky primeraného - usporiadania spoločnosti je existencia štátu. Rovnako ako Hegel pritom odmietal teóriu tzv. spoločenskej zmluvy. Tvrdil, že štát vzniká ako „produkt“ vývoja ducha. Úlohou štátu - ako „mravného organizmu“, ktorý rezultuje zo spojenia všeobecnej a subjektívnej vôle - je prispievať k harmonickému rozvoju každého jednotlivca i celej pospolitosti.

Z týchto pozícií kritizuje ako jednostranné tak stanovisko Hobbesa (absolutizujúce „všeobecnú“ štátnu moc), ako aj učenie Rousseaua (absolutizujúce individuálnu slobodu a záujmy jednotlivca). Konkrétne v tejto súvislosti zdôrazňuje, že ak by sa spoločnosť usporiadala podľa návodov Hobbesa, „z národov a jednotlivcov stali by sa čisté nástroje prinútené slúžiť štátnej moci“ [Štúr, 1986, s. 498]. Na okraj k teórii Rousseaua poznamenáva: „Rousseau vo svojom diele *Du contract social* istí, že v obci (štáte) od jednotlivcov a ich domniení všetko záležať má, a k tomu cieľu vymyslel takrečenú zmluvu medzi vladármi a národmi, podľa ktorej by národy síce vladárom správu nad sebou popustili, ale ju, keď by sa im nepáčila, zase odobrať a s ňou tak naložiť mohli, ako by sa im zachcelo. O takejto zmluve história nič nevie ... Rousseau ale chcel týmto len vôle jednotlivcov k určeniu vecí pospolitých cestu prekliesniť, a preto zmluvu túto vystavil“ [Štúr, 1986, s. 494-495].

L. Štúr uvedené prístupy odmieta, pričom zdôrazňuje, že je žiadúce, aby si nielen štát a pospolitosť udržali svoju vážnosť a moc, ale aby aj jednotlivcovi boli garantované všetky jeho občianske slobody a práva. Túto pozíciu - rezultujúcu z dialektického chápania vzťahu všeobecného a jednotlivého - Štúr zastával približne do r. 1848/49. Neskôr ju v spise *Slovanstvo a svet budúcnosti* modifikuje a vykladá jednoznačne v prospech všeobecného, t.j. štátu, keď konštatuje, že „štát je skôr zameraný na to, čo je všeobecné, než na jednotlivosti a nemusí sa ani zďaleka zhodovať s názormi, nárokmi a záujmami všetkých. Jednotný štát nemôže veľmi zohľadňovať jednotlivca, vyžaduje si viac sebaobetovania" [Štúr, 1993, s. 48].

L. Štúr si v nadväznosti na Hegela uvedomuje aj vnútorné rozpory dobovej, t.j. nastupujúcej občianskej spoločnosti a kritizuje ju. Nie však s cieľom jej popretia (Štúr kapitalizáciu zaostalej uhorskej spoločnosti jednoznačne podporoval), ale s úmyslom jej „vylepšenia" (reformovania), a to v duchu zásad obrodenecky chápanej sociálnej etiky kresťanského náboženstva a tradícií slovanského spôsobu života s dominantným postavením rodiny, občín a pod.

V tomto prípade sa už v Štúrovom filozofickom myslení začínajú výraznejšie prejavovať a presadzovať aj antihegelianske tendencie.

Po revolúcii r. 1848/49 Štúr konštatuje, že občianska spoločnosť v tzv. ústavných štátoch na Západe je „chorá" a bezperspektívna, lebo sa vraj zakladá na rozdelení toho, čo nevyhnutne patrí k sebe (spolu): totiž na rozdelení najvyššieho jednotného celku implikujúceho moc zákonodárnu, prináležiacu ľudu a výkonnú, ktorá prislúcha vláde. Toto oddelenie moci zákonodárnej od moci výkonnej plodí permanentné napätie a vystavuje štát vážnemu nebezpečenstvu, ktorým je prevrat, resp. revolúcia. Štúr je presvedčený, že „z politického hľadiska prechádza Západ od absolutistických monarchií ku konštitučným štátom, tieto sa zas pretvárajú na politické a napokon na sociálne a komunistické republiky, kde sa všetko končí v rozklade ľudstva ... niet tu poriadku ani stálosti ... jedna revolúcia bude nasledovať za druhou a po každej budú na tom národy Západu horšie ako predtým" [Štúr, 1993, s. 113-114]. Ďalším dôvodom Štúrovho odmietania občianskej spoločnosti tzv. ústavných štátov na Západe je jej neschopnosť odstrániť sociálnu nespravodlivosť, nerovnosť a biedu,

ktorá je - podľa neho - výsledkom nezvládnutia nových ekonomických vzťahov spätých s kapitalistickou transformáciou.

Riešením pre Európu je orientácia na novú ideu usporiadania spoločnosti, ktorú Štúr hľadá a objavuje v živote (a svete) slovanského Východu. Slovania - vyznačujúci sa podľa Štúra už od najstarších čias mierumilovnosťou, čistotou mravov, zmyslom pre spravodlivosť a pod. - môžu naplniť (a uskutočniť) túto ideu vtedy, keď budú svoj spoločenský život realizovať cez historicky osvedčené sociálne ustanovizne, ktorými sú rodina, obecina, župa a keď prejavia väčší zmysel pre štát ako najvyšší sociálny a mravný organizmus. „Slovania“ - píše Štúr - „nikdy nedokázali urobiť ten správny krok od žúp k štátu. Tento krok spočíva v tom, že sa štátu zverí bez akýchkoľvek obmedzení celá štátna moc ... podľa toho patrí štátu všetko, čo prekračuje rámec žúp a najmä sféru pôsobnosti meštianskej spoločnosti, patrí mu teda zákonodarna, správna a vyššia súdna moc, čím štát nadobúda silu primeranú svojej úlohe. Jeho úlohou je urobiť všetko pre to, aby sa vytvorila vo vnútri štátu jednota, celok ... zaisťujúci štátu navonok jeho samostatnosť. Toto je monarchia, ktorú na Západe nazývajú absolutistickou. Práve vzhľadom na veľké chyby, ktorých sa dopúšťajú naše kmene pri tvorbe štátov, potrebujeme takúto monarchiu. V Rusku takáto monarchia jestvuje, treba ju len zosúladiť s demokratickými inštitúciami prispôbenými duchu nášho národa. Tým by sa celkovo vyriešila otázka potrebnosti ďalšieho štátneho rozvoja a skončili by sa nekonečné revolúcie“ [Štúr, 1993, s.166-167].

S akcentovaním štátneho princípu súvisí aj Štúrova kritika socializmu a komunizmu, ktorému - okrem negatívneho vzťahu k náboženstvu - vytýka najmä úsilie o zrušenie súkromného vlastníctva a štátu. V spise *Slovanstvo a svet budúcnosti* Štúr konštatuje: „Komunizmus, či už sa berie podľa divých predstáv Babeufa, alebo Saint-Simona, Fouriera, Proudhona, Cabeta, či už chce podľa známeho výroku *„La propriété c'est le vol“* celkom odstrániť súkromné vlastníctvo ... každom prípade chce odstránenie a zrušenie štátu“ [Štúr, 1993, s. 77]

V genéze Štúrových predstáv o občianskej spoločnosti (a štáte) možno vyčleniť tri obdobia: 1. obdobie predrevolučné (do r. 1848), 2. obdobie revolučné (r. 1848/49), 3. obdobie porevolučné (po r. 1849). V rámci týchto období Štúr prešiel vývojom od federalistického austroslavizmu, cez revolučný demokratizmus až ku „reformnému konzervativizmu“, resp. panrusizmu, pričom spochybnil aj viaceré

svoje filozofické a politické názory, ktoré zastával v minulosti. Týka sa to najmä jeho pôvodnej, výslovne, hegeliánskej pozície, ktorú postupne nahradil zjavným antihegelianizmom a mesianizmom.

Prispel tak k ideovo-politickému rozkolísaniu celej svojej generácie. A možno že nielen tejto generácie. Prejavilo sa to v jej balansovaní medzi pro-západnou a pro-východnou orientáciou, v hľadaní vlastného postavenia v európskom kultúrnom a geopolitickom priestore, v úsilí o sformulovanie „tretej cesty“ medzi otvorenou a nie-otvorenou spoločnosťou (t.j. - okrem iného - aj v úsilí o reformu, či modifikáciu občianskej spoločnosti vôbec) atď.

Táto skutočnosť sa odráža aj v Štúrovej *filozofii dejín*, ktorá bola rozvíjaná s osobitným zreteľom na dejiny Slovanov.

Ľ. Štúr uvádza tri spôsoby chápania dejín. Sú to: „historie prvotinná, rozumujúca a filozofická“ (Štúr, 1981, s. 545). Za zvrchovaný spôsob uvažovania o dejinách považuje „filozofický, ktorýž nic jiného není, než rozumné pojímaní historie“ [Štúr, 1981, s. 545].

V nadväznosti na Hegela - čiastočne i Kanta a Herdera - pristupuje k dejinám s dvoma významnými antropologickými predpokladmi: „1. S predpokladom ich zákonitého priebehu implicitne obsiahnutým v nevyhnutnom vývine ducha k uvedomeniu si svojej rozumnej podstaty. 2. S predpokladom bytosti vnútorne konvergujúcej s tendenciou ducha k rozumu a slobode a schopnej vo svojom vlastnom konaní ich objektivizovať. Takouto bytosťou je človek, sebauvedomená bytosť, obsahujúca vo fakte svojho duchovna, vedomia, reálny moment rozumu a slobody, spočiatku síce potenciálny, no postupne sa uskutočňujúci a rozvíjajúci“².

Štúr je presvedčený, že „rozum historii řídí a zpravuje, v ní se vyvinuje, a tak že i v historii světa běh věcí rozumné místo mítí musil a má“ (Štúr, 1981, s. 545-546). V tejto súvislosti zdôrazňuje, že hybnou silou dejín je duch (ako ontologický princíp), ktorý sa historicky realizuje cez ducha a duchovné aktivity jednotlivých národov. K povahe, resp. podstate ducha patrí sloboda. Zmyslom dejinného vývoja je postupné uvedomovanie si slobody.

Na počiatku dejín dominovalo násilie a útlak, lebo „národové východní nevědí, že duch, čili člověk svobodným jest, právě pak proto, že o tom nic nevědí, nejsou ani svobodnými ... Jak dále jsou Řeci a Římané a jak nekonečně dále svět

² Dejiny filozofického myslenia na Slovensku I. , (Zostavovateľ J. Bodnár), Bratislava 1987, s. 357.

kresťanský. Zde duch ví o sobě, čili svobode své, než právě proto, že o tom ví, jest také člověk za svobodného uznán a prohlášen" [Štúr, 1981, s. 548].

V historickom vývoji ľudstva Štúr vyčleňuje päť etáp. Prvou je etapa orientu, resp. *orientálnych národov*. Druhou je etapa *klasických národov* (t.j. antické Grécko a Rím). Treťou je etapa *románskych národov*. Štvrtou je etapa *germánskych národov* a piatou je etapa *slovanských národov*. Štúr sa nazdáva, že grécko-rímske národy prispeli k vývinu svetového ducha tým, že uskutočnili ideál krásy na citovom základe. Románsko-germánske národy uskutočnili ideál pravdy na rozumovom základe a slovanským národom prislúcha úloha uskutočniť ideál dobra na základe spojenia citu, rozumu a vôle. V tejto súvislosti však Štúr s poľutovaním konštatuje, že „národ slovanský, samojediný skoro z národov indoeurópskych, je hmota ohromná, ale duch sa málo ešte v nej hýbal. Preto nemá ešte väčšie zásluhy o človečenstvo" [Štúr, 1846, s. 338].

Svoju predstavu o historickom poslaní Slovanov Štúr vyložil v spisoch *Slovanstvo a svet budúcnosti*, *O národných písniach plemen slovanských*, *O poézii slovanskej atď.* Metodologický vplyv Herdera a Hegela sa tu motivicky prelína s Kollárovou ideou slovanskej vzájomnosti, s protizápadnou propagandou ruských slavianofilov a s kresťanskou koncepciou *dejín spásy*.

Štúr vychádza z predpokladu, že národy Západu svoje historické poslanie už splnili. Ich *duchovnosť* sa vyčerpala, a tak na rad prichádzajú národy Východu (t.j. Slovania), ktorých *duchovnosť* ešte len čaká na svoje historické prejavenie sa a uskutočnenie. „Pozorujte Európu - píše L. Štúr - a vidíte na západnej strane mrzutosť: jedni o všetkom pochybujú, druhí ratu volajú a iní do materiálnosti sa zahrabávajú. My ale hľadáme na to smutné divadlo zo strany, v ktorej sa to ešte nerobí ... u národov východnej Európy spatrujeme povzbudzovanie sa k interesom vyšším, k interesom duchovným" [Štúr, 1987, s. 23]. *Slovanský svet* - podľa Štúra - ducha nielen pozná, ale ho aj uskutoční. Duch, t.j. „posolstvo Ježiša Krista" a toto posolstvo sa naplní v slovanskom svete. „Ešte je svet - konštatuje L. Štúr - ktorý nezúfa, ktorý od Boha očakáva spasenie. Tešme sa, že je to svet náš slovanský" [Štúr, 1987, s. 43].

Slovanský národ zatiaľ nežil - podľa Štúra - vyšším dejinným životom, lebo „ako taký sa ešte nepodujal v dejinách hrať vyššiu úlohu" (Štúr, 1993, s. 129). Aby mohol v dejinách zaujať miesto, ktoré mu podľa jeho síl a schopností prináleží,

musí sa „politicky oslobodiť“ a „štátne osamostatniť“. Štúr konštatuje, že jestvujú tri spôsoby, ako to dosiahnuť: prvým je vytvorenie *slovanskej federácie*, druhým je *austroslavizmus* a tretím je *pripojenie sa všetkých Slovanov k Rusku*. Jedine tretí spôsob je podľa neho správny a má budúcnosť, lebo „Rusi sú spomedzi Slovanov jediní, ktorí si zachovali štátnu samostatnosť“ [Štúr, 1993, s. 157]. Rusko má navyše výhodnú geografickú polohu, obrovskú rozlohu a veľký počet obyvateľov. Národ vraj tvorí s cárom „harmonickú“ jednotu, „stav učencov je usilovný a otvára Rusku veľké perspektívy“, „správa financií je dobre organizovaná“, zahraničný vplyv Ruska „slúži iným štátom za vzor“, ruská pravoslávna cirkev je zárukou záchranu kresťanstva a morálky pred nebezpečenstvom západoeurópskeho bezbožníctva, nihilizmu atď. Na pozadí tejto idealizácie pomerov v cárskom Rusku vyjadruje Štúr presvedčenie, že ruská vláda, ako vláda slovanská, nájde čoskoro spôsob aj na to, ako sa zbaviť „najväčšieho zla v Rusku“, ktorým je poddanstvo [Štúr, 1993, s. 157-163].

Nazdávame sa, že vplyv Hegela sa v Štúrovej reflexii fenoménu Slovanstva prejavil nielen v rovine širších metodologických východísk, ale aj v konkrétnom akcentovaní potreby „štátneho princípu“. Štúr bol - rovnako ako Hegel - presvedčený, že „vo svetových dejinách môže byť reč len o tých národoch, ktoré tvoria štát“ [Hegel, 1957, s. 45-46]. Keďže Rusko malo v „slovanskom svete“ štátny princíp najrozvinutejší, bolo v tejto reflexii prezentované ako záruka „historickej opodstatnenosti“ pre všetkých Slovanov. Na túto skutočnosť - v inej súvislosti - upozorňuje tiež V. Černý, keď zdôrazňuje, že „justifikácia ruského etatizmu“ (vrátane imperiálneho programu cára Mikuláša) bola u prohegelovsky orientovaných slavianofilov (a teda i L. Štúra) „nevyhnutným dôsledkom ich recepcie a modifikácie Hegelovej filozofie štátu“ [Černý, 1995, s. 57].

Z uvedeného vyplýva, že Štúr ako *filozof, filozofujúci historik a sociálny mysliteľ* nesporne „kráčal“ v šľapajách Hegela a jeho starohegelovských apologetov. Nemyslíme si však, že sa v týchto šľapajách „brodil so zatvorenými očami“, ako to tvrdí Milan Hodža [Hodža, 1920, s. 123-124]. Nazdávame sa, že Štúrova reflexia Hegela nebola ani len náhodná (či dokonca „slepá“), ani len mechanická, či epigónska. Spolu s A. Matuškom zastávame názor, že „Štúr zďaleka nie je plocha, ktorá len zrkadlí, niekto, kto len berie a nepridáva, podlieha a neprekonáva“ [Matuška, 1981, s. 35].

Na túto skutočnosť, ktorá svedčí o tom, že L. Štúr rozhodne nebol len epigónskym hegelianom, upozorňoval svojho času aj samotný L. Štúr, keď napísal: „my jen na podstatě filosofie velikého myslitele Hegela dále stavěti můžeme... my si filosofii túto prerobíme, ale nejdříve si ji pevně privlastniti musíme“ [Štúr, 1956, s. 156].

Niet pochybnosti o tom, že L. Štúr filozofiu Hegela naozaj „prerábal“ pričom sa od pôvodného hegelianizmu neraz posunul až na pozíciu antihegelianizmu. Dokladajú to, najmä, slovansko-mesianistické závery jeho filozofie dejín. Aj s prihliadnutím na túto skutočnosť konštatujeme, že Štúrova recepcia nebola ani čisto „mechanická“, ani jednorozmerne epigónska. Jednotlivé Hegelove názory Štúr nielen s obľubou cituje, ale tiež aplikačne modifikuje, ba neraz aj tvorivo extrapoluje do nových ideovo-sémantických rovín, súvisiacich predovšetkým s problematikou slovensko-slovanského kultúrneho a národného života. Z tohto hľadiska sú Štúrove reflexie Hegelovej filozofie výskumne zaujímavé aj dnes, t.j. s odstupom času.

Literatúra

- [1] Černý, V.: *Vývoj a zločiny panslavizmu*. Praha 1995
- [2] Hegel, G. W. F.: *Filosofie, umění a náboženství*. Praha 1943
- [3] Hegel, G. W. F.: *Fenomenologie ducha*. Praha 1960
- [4] Hegel, G. W. F.: *Dejiny filosofie III.*, Praha 1974
- [5] Hegel, G. W. F.: *Základy filosofie práva*. Academia, Praha 1992
- [6] Hodža, M.: *Česko-slovenský rozkol*. Martin 1920
- [7] Hurban, J. M.: *Ludovít Štúr. Rozpomienky*. Bratislava 1959
- [8] Matuška, A.: *Štúrovci*. Bratislava 1981
- [9] Osuský, S. Š.: *Filozofia štúrovcov. I. Štúrova filozofia*, Myjava 1926
- [10] Štúr, L.: *Život národov*. In: *Orol tatranský*, roč. II., 1846
- [11] Štúr, L.: *Dielo v piatich zväzkoch. Zväzok II. Slovania bratia*. Bratislava 1956
- [12] Štúr, L.: *Přednášení historická*. In: *Antologie z dějin českého a slovenského filozofického myšlení. (do r. 1848)*, Praha 1981
- [13] Štúr, L.: *Pospolitosť a jednotlivosť*. In: L. Štúr, *Dielo I.*, Bratislava 1986
- [14] Štúr, L.: *O poézii slovanskej*. Martin 1987

[15] Štúr, Ľ.: *Slovanstvo a svet budúcnosti*. Bratislava 1993

[16] Znoj, M.: *Hegel a naše demokracie*. In: *Filosofický časopis*, roč. XLIII., 1995, č.1.

Summary

This lecture analyzes Štúr's philosophical views. The author emphasizes particularly Štúr's ideological continuity of creation of G. W. F. Hegel. Illustrates Štúr's Hegelianism on his understanding of the spirit as an ontologically-substantial principle, the theory of law and the concept of a specific philosophy of Slavic history. In conclusion, authors point out that Štúr's reception of Hegel's philosophy was neither explicitly „mechanical“, nor one-dimensionally epigonic. Point to the fact that Štúr not only likes to quote each of Hegel's views, but he also applicatively modifies them, and indeed often extrapolates creatively to the new ideological and semantic planes, especially the issues connected to Slovakia – Slavic cultural and national life.

PROSOPON

NR 2/ 2013

[251-262]

Stanislava Lištiak Mandzáková, Dagmar Marková

Katedra špeciálnej pedagogiky PF PU v Prešove, Katedra všeobecnej a aplikovanej etiky FF UKF v Nitre

Morálne posudzovanie autostimulácie u osôb s mentálnym postihnutím

Moral assessment of masturbation in persons with intellectual disabilities

Key words: *Masturbation. Intellectual disability. Sexuality. Moral assessment. Social Service. Ethics. Morality. Special pedagogy.*

Úvod

Špecifikom sexuality a jej prejavov u ľudí s mentálnym postihnutím je skutočnosť, že si s vlastnou sexualitou spravidla nevedia rady, nemajú príležitosť ju uspokojovať a často ani nevedia, ako by to mali urobiť. Táto potreba býva často saturovaná autostimuláciou (masturbáciou) – jedinec je schopný vzrušiť sa erotickými predstavami, dochádza u neho k pohlavnému vzrušeniu a uspokojeniu (orgazmu) tým, že sa sám dráždi na pohlavných orgánoch.

V rámci psychosexuálneho vývinu je v niektorých teóriách sebaukájanie zvyčajne prejavom nezrelej sexuality – vymizne alebo sa výrazne obmedzí so začiatkom heterosexuálneho pohlavného života. V prípade nepriaznivých vnútorných a vonkajších okolností môže prísť k fixácii osobnostného I psychosexuálneho vývinu jednotlivca v nezrelom vývinovom období, čoho dôsledok môže byť uprednostňovanie masturbácie pred heterosexuálnym stykom a stane sa hlavným spôsobom uspokojovania sexuálnej motivácie.

Masturbácia sa v minulosti radila do skupiny parafílií v aktivite, aj keď pri nej prevláda heterosexuálna orientácia. V súčasnej dobe by sa mohlo zdať, že morá-

Ine postoje k masturbácii sú už v civilizovaných krajinách náležite liberálne a pragmatické, že masturbácia bola uznaná de facto za plnohodnotnú sexuálnu aktivitu. Nie je tomu celkom tak, v spoločnosti existuje veľa vplyvných názorov a postojov, ktoré vyjadrujú negatívne morálne hodnotenie masturbácie a majú tak negatívny vplyv na mládež i na dospelú generáciu [Kožnar, 1990].

V súčasnosti je už zrejmé, že religiózny pohľad na nekoitálne sexuálne aktivity patrí minulosti a že i masturbácia môže osobám s mentálnym postihnutím pomáhať k rozvoju fantázie, pri eliminácii pocitov úzkosti či napätia aj k toľko potrebnému sebaopoznávaniu. Novosad (2002) zdôrazňuje, že sú osoby, ktoré z mnohých dôvodov skutočne inú možnosť sexuálneho vyžitia nemajú, tak prečo im odopierať aktivitu, ktorá je im dostupná a nikoho neohrozuje. Moderná sexuológia kategoricky odmieta akékoľvek špekulácie o škodlivom vplyve masturbácie na duševné alebo telesné zdravie. Schopnosť uvoľniť sexuálne napätie masturbáciou (onániou, sebaokájaním), patrí k samozrejmej výbave normálneho človeka.

Kožnar (1990) poznamenáva, že niektoré signály na sexuologických konferenciách napovedajú, že masturbácia zostáva pre mnohých stále akýmsi vnútorným problémom. Je preto nevyhnutné zabezpečiť, aby všetci mladí i starší vedeli, že masturbácia je u väčšiny ľudí a v ktoromkoľvek veku normálnym vyjadrením sexuality. Takiež Haka-Ikse a Miana (1993) zdôrazňujú, že masturbácia je zdravou a normálnou súčasťou sebaobjavovania. Môže sa stať sebapoťašením a môže, ale nemusí byť predohrou pohlavného styku.

Podobne český penitenciár Jůzl (2012) poukazuje na to, že masturbácia hrá v živote človeka dôležitú rolu lebo, ako uvádza Glynn (In: Jůzl, 2012) z času, ktorý človek venuje sexu, na súlož pripadá len jedna desatina a na masturbáciu deväť desatín. V špecifickom kontexte sexuality vo väzení autor uvádza, že väčšina mužov aj žien (80 - 90 %) praktikuje autoerotizmus (automasturbáciu), a to v slobodnom živote či dokonca v izolácii vo väzení [Jůzl, 2012]. Masturbácia je práve vo väzniciach jednou zo základných techník riešenia uspokojovania sexuálnych potrieb, kde sú umiestnené osoby s etopedickými či psychopedickými problémami. Ženy ako sexuálne pomôcky pri masturbácii uvádzali rôzne druhy zeleniny, náradie na upratovanie (zvon), prepašovaného „robertka“, skákaciu loptu a i., ale najčastejšou odpoveďou boli vlastné prsty [Jůzl, 2012].

Celkovo masturbácia alebo stimulovanie pohlavných orgánov ako cesta experimentovania prináša príjemný pocit a je aktivitou všeobecne známou v rannom detstve. Mnoho ľudí bude objavovať toto príjemné vzrušenie z masturbácie počas stredného veku, pokiaľ ho neobjavili v rannom detstve. Walker-Hirsch (2007) zdôrazňuje vzhľadom k stimulovaniu pohlavných orgánov v tomto veku význam sexuálnej výchovy, ktorá by sa mala zamerať na to, kedy a kde je masturbácia prijateľná bez spoločenského zahanbenia a ako predchádzať vštepovaniu hanby alebo pocitu viny zo samotného aktu.

Je známe, že sa v súčasnosti psychológovia a pediatri jednoznačne prikláňajú k názoru, že masturbácia je neškodná, je prirodzeným vývojom zrelej sexuality a že neexistuje žiadny dôvod, aby sa mladému človeku v tejto činnosti bránilo. U väčšiny mladých ľudí s mentálnym postihnutím bude aj naďalej sebauspokojenie jedinou formou uspokojovania ich sexuálnej túžby.

Výskumné zistenia o autostimulácii osôb s mentálnym postihnutím

Výskum slovenských domovov sociálnych služieb mapoval autostimulačné aktivity z pohľadu odborných zamestnancov (aj v morálnych kontextoch) v rámci pozorovania sexuálnych prejavov klientov i údaje získané prostredníctvom anonymného dotazníkového šetrenia [Mandzáková, 2011]¹. Ukázalo sa, že odborní zamestnanci považujú masturbáciu klientov za normálnu, či dokonca prospešný jav pre uvoľnenie sexuálnej energie. Môžeme to vnímať ako náznak pozitívneho trendu a uvedomenia si skutočnosti, že vzhľadom k neuspokojivým podmienkam pre partnerský život v domovoch sociálnych služieb klienti skutočne inú možnosť nemajú.

¹ V roku 2011 bol realizovaný výskum v domovoch sociálnych služieb na Slovensku (Mandzáková, 2011), kde bolo dotazovaných 259 odborných zamestnancov a pozorovaných 452 klientov s ťažším mentálnym postihnutím. V príspevku prezentujeme jeho parciálne výsledky.

Tabuľka 1. Názory odborných zamestnancov na masturbáciu

Odpoveď	Počet	%
je to normálny jav	148	57,10
je prospešná, uvoľňuje sexuálnu energiu	137	52,90
je to zlozvyk	18	6,90
Iné	9	3,50
zbytočne stimuluje	8	3,10
škodí	4	1,50

Odborní zamestnanci aktuálne správanie alebo formu sexuálnej autostimulácie špecifikovali v nasledujúcom poradí: klient sa dotýka sám vagíny či penisu, trie si pohlavný orgán proti objektu, k masturbácii používa pomôcky, napr. kamene, dvere, dlažbu, hračky, loptu, plachtu a dokonca aj lyžicu. U osôb s mentálnym postihnutím sa masturbácia môže objaviť aj ako forma sebapoškodzujúceho správania [Van Dyke et al., 1995], pokiaľ sú používané rôzne objekty, hračky a pod.

Tabuľka 2. Formy masturbácie klientov s ťažším mentálnym postihnutím

Odpoveď	Počet	%
dotýka sa sám/a vagíny, penisu	216	83,40
klient si trie pohlavný orgán proti objektu	87	33,60
používa pri tom pomôcky	28	10,80
nemasturbujú	18	6,90
Iné	11	4,20

Výpovede odborných pracovníkov: *Netypické vybrané aspekty sexuálneho správania, klient masturbuje po schodových dverách, po dverách garáže, líha si na zem a masturbuje, vykonáva orálny sex s iným klientom. Niekedy masturbuje ráno pomocou paplóna, ktorý si dá medzi kolená, a s ktorým si pomáha pri svojom ukájaní. Rovnako sa správa aj večer pred spaním. Nevadí mu ani prítomnosť iných klientov, či personálu v izbe. On sa nenechá vyrušovať. Svoju masturbáciu dokončí. Robí to aj dopoludnia v spo-*

ločenskej miestnosti. Je zrejmé, že v týchto prípadoch je nutné výchovné poučenie o úspešných technikách masturbácie.

Výpovede odborných zamestnancov:

S. L. (muž, 32 rokov, stredne ťažké mentálne postihnutie): *Klient sa dotýkal intímnych častí svojho tela, usmieval sa pri tom. Stiahol si dole nohavice a masturboval v kresle vo svojej izbe. Potom si ľahol na zem bruchom dolu a trel si genitálie o zem, pritom púšťal vetry a smial sa a nahlas dýchal.*

P. K. (muž, 25 rokov, stredne ťažké mentálne postihnutie): *Peter vyhľadáva telesný kontakt s klientmi rovnakého aj opačného pohlavia, bozkáva ich a odhaľuje pred nimi svoje intímne časti tela. Často uprene hľadá na oblasť podbrušia dospelých žien a vzdychá pri tom. Sexuálny pud sa prejavuje aj verbálne, objavujú sa u neho výzvy na sexuálne hry („ja pipík spať tu Dadič“ – tak volá svoju skupinovú vychovávateľku). Niekoľkokrát denne masturbuje – bez ohľadu na to, kde a s kým je. Pri úprave oblečenia si úplne stiahne nohavice aj spodky. Aj keď práve vyslovene nemasturbuje, prstom si poťahuje, škrabe, „fuká“ po pohlaví. Ak je niekto predklonený, príde k nemu odzadu, pritlačí sa a naznačí kopulačné pohyby.*

Tabuľka 3. Reakcie odborných zamestnancov na masturbáciu klientov

Odpoveď	Počet	%
tolerancia	89	34,30
Akceptácia	87	33,60
Kultivácia	47	18,10
eliminácia (neumožnením, potrestaním)	15	5,80
neviem	14	5,40
eliminácia (iná činnosť)	12	4,60

Reakcie odborných zamestnancov na masturbáciu sú najmä na úrovni tolerancie, t.j. neriešia, nevšímajú si, resp. uvedenému správaniu nechávajú voľný priebeh a akceptácie, t.j. masturbáciu vnímajú ako prirodzený prejav a potrebu, ktorá uvoľňuje napätie, je umožnená klientom v súkromí. S kultiváciou sexuality, t.j. s poučením klientov, vedením rozhovorov, sexuálnou výchovou, usmernením v prípade masturbácie na verejnosti v spojení s akceptáciou masturbácie sa v reakciách respondentov stretávame len veľmi ojedinele. Negatívne hodnotíme

reakcie na úrovni eliminácie masturbácie, a to buď trestom a neumožnením, resp. odpútaním pozornosti inou činnosťou – modlitbou, prácou či relaxáciou.

Otázky týkajúce sa sledovania frekvencie výskytu masturbácie sú väčšinou súčasťou výskumov sexuálneho správania. V štúdií o sexualite mládeže sa uvádza, že masturbuje viac ako 90% mladých mužov a asi 70 až 80% mladých žien (Sigusch, Schmidt In: Walter, 1994). Výskyt masturbácie u jedincov s Downovým syndrómom bol hlásený u 40% mužov a 52% žien [Van Dyke et al., 1995]. Podľa Walkera-Hircha (2007) masturbuje 70% mužov vo svojich dvadsiatich rokoch a 50% žien vo svojich tridsiatich rokoch. Autor zároveň uvádza, že stimulácia pohlavných orgánov je považovaná za názornú skúšku pre “dospelácke” sexuálne hry, v zrelom veku je prostriedkom pre radosť a naplnenie.

Morálne posudzovanie (ne)vhodnosti masturbácie u osôb s mentálnym postihnutím

Cambridge et al. [In: Štěrbová, 2007] k masturbácii osôb s mentálnym postihnutím uvádzajú tieto kľúčové témy:

1. Osoby sú považované za neschopné masturbovať vhodne. Obvykle sú považované za neschopné dosiahnuť orgazmus, ejakuláciu.
2. Osoby nevedia ako masturbovať. Obvykle to znamená, že si trú penis alebo vagínu, väčšinou cez svoje oblečenie, niekedy voči ľuďom i objektom.
3. Osoby masturbujú príliš. Trvanie alebo frekvencia masturbácie je taká, že zamestnanci sú znepokojení skutočnosťou, že osoba sa v dôsledku masturbácie nezúčastní ďalších sociálnych aktivít a príležitostí doma alebo v komunite.
4. Osoby masturbujú nevhodne, nepríjemne. Obvykle to znamená, že masturbujú na verejných miestach alebo na miestach, kde sa poskytujú služby, čo prináša problémy ako zamestnancom, tak aj ostatným klientom.
5. Osoby používajú k masturbácii nevhodné objekty. Obvykle to znamená, že používajú objekty, ktoré nie sú určené k napomáhaniu masturbácie a ktoré ich môžu zraniť.

Morálne posudzovanie toho, čo je vhodné a nevhodné sexuálne správanie, je súčasťou našich sociálnych konštrukcií, ktoré nie sú objektívne. Preto aj mnohé tu spomínané hodnotenia týkajúce sa nevhodnosti sexuálnej aktivity odborníkov

a odborníčov, sú rámcované kultúrne a morálne akceptovanými normami, a preto ich uvádzame len ako príklady, ktoré nereprezentujú naše ponímanie (ne)vhodnosti.

Podľa Štěrbovej (2009) pri hodnotení sexuálneho správania osôb s mentálnym postihnutím ako nevhodného či atypického je potrebné zohľadniť také faktory, akými sú príležitosti pre súkromie, realizácia komplexnej sexuálnej výchovy v zariadení, nahromadená sexuálna energia, situácia, v ktorej sa dané správanie manifestuje. Taktiež Kupper et al. (1992) sú toho názoru, že hodnotenie vhodnosti závisí do značnej miery i na situácii, v kontexte ktorej sa dané správanie manifestuje.

U osôb s mentálnym postihnutím sa niekedy objaví správanie spoločnosťou vnímané ako nevhodné alebo spoločensky neprijateľné, t.j. obnažovanie a masturbácia na verejnosti, ktoré môže byť považované za vhodné v súkromí. Pri kritickej analýze tohto správania je preto nevyhnutné zhodnotiť, či verejná masturbácia klientov a klientok pramení z nedostatku ich súkromia, alebo je príčinou nedostatočná sexuálna výchova a osveta. Ľudia s mentálnym postihnutím musia byť poučení o tom, kde je masturbácia spoločensky prijateľná. Walter (1994) konštatuje, že masturbácia na verejnosti je len ďalšou negatívnu stigmou – ďalšou prekážkou sociálnej integrácie ľudí s mentálnym postihnutím. Je preto nesmierne dôležité vysvetliť osobám s mentálnym postihnutím nevhodnosť takéhoto počínania na verejnosti [Kupper et al., 1992; Vágnerová, 2004 a iní]. Podľa Mitelmana (2000) je dôležité zabrániť masturbácii alebo expozícii pohlavných orgánov na verejných miestach aj z toho dôvodu, že je uvedené správanie nezákonné. Ako autor (2000, s. 4) ďalej píše: „*ľudia s mentálnym postihnutím, ktorí sú poučení, že masturbácia na verejnosti nie je správna, masturbujú vo svojich spálňach*“.

V naznačených súvislostiach sa podľa Walkera-Hircha (2007) každá inštitúcia, v ktorej je osoba s mentálnym postihnutím umiestnená, musí rozhodnúť, aké postupy týkajúce sa masturbácie, sú pre nich vhodné a ako podporovať oboje – detské túžby a potreby a hodnoty rodiny, či daného zariadenia. Aj keď väčšina opatrovateľov má s masturbáciou osôb s mentálnym postihnutím pravdepodobne problém, vina, hanba a frustrácia môžu byť dôsledkom pocitov dieťaťa a narastajúce napätie zase dôsledkom na strane opatrovateľov, pokiaľ k nemu

dôjde na verejnosti. K tomuto dochádza, pokiaľ je osobe s mentálnym postihnutím bránené v súkromí. Môže si preto zvoliť masturbáciu v kúpeľni alebo pod schodmi, medzi dvoma zaparkovanými autami alebo dokonca za kontajnerom, kde nemusí byť tak ľahko objavená. Tieto nevhodné a niekedy nebezpečné voľby zvyknú spôsobiť problémy, ak sú objavené alebo nahlásené.

Rodičia a opatrovatelia/opatrovatelky musia naučiť osoby s mentálnym postihnutím, že nie je sociálne prípustné ukazovať svoje fyzicky vyspelé telo na verejnosti a že správanie týkajúce sa intímnych častí tela, má byť prevádzané iba v súkromí. Pre rodičov a opatrovateľov/opatrovatelky je dôležité zaviesť rutinu súkromia dlho predtým, než nastane puberta. Anatómia a fyziológia, obzvlášť v období puberty, je dôležitou stránkou sexuality a sexuálna výchova môže uľahčiť niektoré ťažkosti puberty deťom a ich rodičom.

Mladí ľudia s mentálnym postihnutím potrebujú rozlišovať medzi súkromnými a verejnými miestami. Walker-Hirsch (2007) preto doporučuje malý „výlet“ po dome pre určenie miest, od ktorých sa očakáva súkromie, t. j. detská izba alebo kúpeľňa so zavretými dverami a zatiahnutými závesmi na oknách. Možnosť ukázať ostatným členom a členkám rodiny (resp. zamestnancom/ zamestnankyniam zariadenia) tieto súkromné miesta môže pomôcť posilniť túto dôležitú lekciu. Aj keď určitý stupeň súkromia môže byť prístupný zvonku na použitie toalety, prezlečenie sa alebo k lekárskeму vyšetreniu mimo špecifikovaných miest, vonku nie sú žiadne miesta, kde by bola masturbácia prípustná. Rodičia či opatrovatelia/opatrovatelky môžu zostaviť knihu obrázkov z časopisov a zahrať si hru na rozlišovanie súkromných a verejných miest, kde spolu s deťmi na obrázky súkromných miest nalepujú štítky a vytvárajú tak kruh súkromia.

Na záver predkladáme aktivitu, ktorá môžu byť nápomocná učiteľom/ učiteľkám, vychovávateľom / vychovávateľkám a ďalším odborníkom/ odborníčkam, ktorí / é pracujú s osobami s mentálnym postihnutím pri realizácii sexuálnej výchovy. Pri jej spracovaní sme sa inšpirovali zahraničným materiálom od Hilery (1988) s názvom *Sexualita a mentálne postihnutie*, ktorý nám ponúka bohatú paletu cvičení, hier a tvorivých aktivít aplikovateľných pre túto cieľovú skupinu osôb.

- Názov: Ako by som sa mal/a správať
- Cieľ: Vedieť si predstaviť koncept verejných a súkromných miest a diskutovať o správaní na verejnosti a v súkromí.
- Pomôcky: Stôl, stoličky, výber fotografií (obrázkov) s verejnými a súkromnými miestami a verejnými a súkromnými aktivitami. Najskôr diskutujte so skupinou, čo znamená verejné a čo súkromné miesto.
- Spoločne vytvorte pracovnú definíciu týchto pojmov, napríklad:
- miesto je verejné, keď tam okrem teba môžu byť aj iní ľudia;
 - miesto je súkromné, ak tam nikto nie je, a je nepravdepodobné, že tam niekto príde.
- Postup: Použitím obrázkov požiadajte skupiny, aby ich opísali a roztriedili do dvoch skupín (verejné/súkromné miesta). Diskutujte o nezhodách a nezrovnalostiach pri ich triedení.
- Potom im dajte obrázky s verejnými a súkromnými aktivitami. Požiadajte skupiny o správne priradenie týchto obrázkov k predtým vytvoreným skupinám verejných a súkromných miest. Diskutujte, čo sa deje na každom obrázku, napríklad:
- Je akceptovateľné pre ostatných ľudí okolo, keď si robím, čo chcem?
 - Je akceptovateľné robiť to na verejnom mieste?
 - Ak, nie, kde to môžete robiť?
- Prípnite obrázky s verejnými a súkromnými miestami na dve odlišné steny a obrázky s verejnými a súkromnými aktivitami k nim správne priraďte.
- Variácie: Diskutujte so skupinou o nahote:
- Ste radi nahý/é?
 - Kde je to v poriadku byť nahý/á?
 - Kto ma môže vidieť nahú/nahého?

Záver

Mnoho odborníkov a odborníčok pracujúcich s ľuďmi s mentálnym postihnutím býva pri zistení autostimulačných aktivít znepokojených a často nevedia ako na tieto prejavy reagovať. Je zrejmé, že starostlivosť a poučenie v podobe sexuálnej výchovy a osvetu je často potrebná nielen pre osoby s mentálnym postihnutím, ale i pre odborníkov a odborníčky, ktorí/é s nimi pracujú a ich rodičov. Dokladajú to aj naše výskumné zistenia, z ktorých vyplýva, že v tomto kontexte sa otvára široký priestor pre rozvíjanie a pôsobenie na pedagogické, morálne a odborné kompetencie všetkých osôb, ktoré s osobami s mentálnym postihnutím pracujú, ako aj ich rodičov, ktoré by im umožnilo kompetentnejší, morálne priateľskejší a sofistikovanejší prístup k sexualite osôb s mentálnym postihnutím a tým aj podporný, empatický a nápomocný prístup k sexualite osôb s mentálnym postihnutím. Rozšírenie poznatkovej databázy spolu s tréningom zručností môže následne prispieť k priateľskému zaobchádzaniu so sexualitou u samotných mužov a žien s mentálnym postihnutím.

Príspevok vznikol vďaka podpore grantov:

VEGA 1/0942/11: *Zvyšovanie kvality života klientov s ťažším mentálnym postihnutím v domovoch sociálnych služieb v oblasti sexuality a partnerských vzťahov.*

VEGA 2/0015/12: *Životné štýly, normy a ich prekračovanie: cesty k osobnej spokojnosti a spoločenskej prosperite.*

Bibliografia

- [1] Haka-Ikse, K., Mian, M. 1993. Sexuality in Children. In: *Pediatrics in Review*, 1993, vol. 14, no. 10, p. 401-407.
- [2] Hilery, D. 1988. *Sexuality and Mental Handicap*. Cambridge: LDA, 1988. ISBN 0 905 114 566.
- [3] Jůzl, M. 2012. Problémy sexuálního života žen ve vězení. In: *Rodinné listy* 10/12, s. 18-26. Praha: Havlíček Brain Team. ISSN 1805-0824.
- [4] Kožnar, J. 1990. Postoje k masturbácii. In: *Psychológia a patopsychológia dieťaťa*, 1990, roč. 25, č. 5, s. 463-469. ISSN 0555-5574.
- [5] Kupper, L. et al. 1992. Sexuality Education For Children And Youth With Disabilities. In: *NICHCY News Digest ND*, 1992, vol. 17, no. 4, p. 67-89.

- [6] Mandzáková, S. 2011. *Zvyšovanie kvality sexuálneho a partnerského života osôb s ťažším mentálnym postihnutím*. Prešov: Pedagogická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove, 2011. ISBN 978-80-555-0455-1.
- [7] Mandzáková, S., Marková, D. 2011. *Postihnutá sexualita alebo ľudské sexuálne príbehy? O sexualite a sexuálnej výchove osôb s mentálnym postihnutím*. Nitra: Garmond, 2011. ISBN 978-80-89148-72-1.
- [8] Mitelman, S. 2000. *Teaching Sex Ed : Sex education for youth with disabilities*. [online] [cit. 2009-13-09]. Dostupné na internete: [http://www. sexualityandu.ca/teachers_tools-10-1.aspx](http://www.sexualityandu.ca/teachers_tools-10-1.aspx)
- [9] Novosad, L. 2002. Problematika zdravotního znevýhodnění či postižení v oblasti sexuálního života a zaměření preventivně-výchovných aktivit. In: *Ochrana zdravotně postižených před sexuálním zneužíváním: Zdravotně výchovná publikace*. Praha: Sdružení zdravotně postižených v ČR, 2002. s. 25-31.
- [10] Štěrbová, D. 2007. *Sexualita osob s mentálním postižením*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2007. ISBN 978-80-244-1389-2.
- [11] Štěrbová, D. 2009. *Sexuální výchova a osvěta u osob s mentálním postižením*. Praha: SPRSV, 2009. ISBN 978-80-7415-005-0.
- [12] Van Dyke, C., Dianne, M. D., McBrien, M., Sherbondy, A. 1995. Issues of Sexuality in Down Syndrome In: *Down Syndrome Research and Practice, 1995, vol. 3, no. 2*.
- [13] Vágnerová, M. 2004. *Psychopatologie pro pomáhající profese*. Praha: Portál, 2004. ISBN 80-7178-802-3.
- [14] Walker-Hirsch, L. 2007. *The Facts of Life... and More : Sexuality and Intimacy for People with Intellectual Disabilities*. Baltimore: Paul. H. Brookes Publishing, 2007. ISBN-10-1-55766-714-4.
- [15] Walter, J. 1994. Sexualität und Geistige Behinderung. [online], 1994. [citované 2011-08-11]. Dostupné na internete: <http://bidok.uibk.ac.at/library/walter-sexualitaet.html>

Summary

The paper deals with saturation sexual needs in people with intellectual disabilities through masturbation. The authors present a partial research findings about masturbation clients in terms of professional social service workers in Slovakia, which indicate their acceptance and tolerance. With these expressions of culture through sex education and enlightenment, however, encountered only rarely. In terms of moral assessment, the author further reflect on the appropriateness or inappropriateness of the behavior. Emphasize the necessity of advising persons with intellectual disabilities themselves and professionals working with these people.

PROSOPON

NR 2/ 2013

[263-270]

Mária Marinicová

VŠMP ISM Slovakia v Prešove

Values and current human value system

Key words: *Society. Human. Values. Value system. Value sphere. Value orientations. Conviction.*

Values represent inherent part of our life. They are important source of motivation and depict goals we want to reach. Values and value orientation were always one of the essential stones of each culture many of the philosophers, writers, explorers and researchers were interested in it.

We can often come across with the concept of “value” in scholarly literature of various disciplines as well as in practical life. Probably it appears the most in the works of philosophy, sociology, economy, pedagogy and of course psychology and law. Values with its aspect and character are interdisciplinary category since they are in a forefront of interest of many disciplines. In this context, Poole (1995, s. 18) writes: “Each value contains three elements: thinking, feeling and volition (cognitive, effective and volitional part).” Despite this fact, during the research of the values preference and values orientations it is frequently forgotten on its interdisciplinary character and they have often limited examination without paying attention to their wide scale.

In current society the human socialization process is practiced in completely different conditions in comparison with previous social formation. We can say that the beginning of the new millennium is distinguished by specific, many times opposite trends.

Current social processes bring not only new evolutionary tendencies but also lot of new negative expressions. Each man tries to solve social phenomenon and

processes based on his abilities and images. It has to be said, that in this way we do not have many possibilities of arbitrament selection. It is not just about the abilities and knowledge of the one but mainly about his needs and interests which are influenced by various situations and conditions in which the one is in concrete time situated. The man frequently assesses the situation regardless of time and conditions but we suppose that it is not right.

Today's reality changed basics of long time built securities as well as violate traditional values, value systems and value orientations of the man."To understand the individuality of the value process it is important that the subject has the possibility of the alternative of the appraising criteria and is responsible for that choice. This possibility is not without limits because when the choice changes to volition, the subject starts to ruin himself and by such behaviour he annoys others around him. Even cognition is not a passive reflection, mechanical image of the recognized and always depends on disposal of the recognized subject." [Brožík, 2004: 57].

We can say that social changes and consequences resulted from everyday social conflicts and compromises."Way of life is an association of objective aspects which form social activities, way of cohabitation among people, their behaviour and existence of subjective life aspects of society. Way of life is presented as a structured demonstration of their material and spiritual life" [Sičák, 2002: 263]. It is understandable, that many times we have to change our way of life, resp. life style but it should be done only in the point when we reach higher quality of life.

We know that each existing way of life is based on respecting certain value coherences typical for concrete culture. Social phenomena with significantly chaotic character warn us that for complex discovery of their causes we have to discover more causes and connections. L.C.Maxwell pointed out possible occurrence of the legitimate chaos in the sphere of social sciences. During his seminars in the middle of the 19th century he demonstrated impossibility to exactly predict the future. "Is it possible to explain the theory of the chaos by failure in the sphere of ethics which is demonstrated as a deficit of general rules and behaviour principles which society consider as acceptable and polite?" [Markuš, 2007: 14].

Social phenomena are not taken for granted and set aside from reality, they are not abstracted away unless they are problematic. By means of a scientific analysis

of social phenomena and diagnosis of especially negative phenomena, we know to a large extent eliminate demonstration of the negative social factors. Investigated defects in the sphere of social and political life particularly occur before electoral period. Social development is characterized by many scientists as a risky game of hazard players. Common man is just in political rivalry of individual political parties unintentionally informed who owns some of our significant companies or factories. "Chaos in nature and chaos in ethic area of life of the society are not "accidental" consequences without causes and final ending. The basic cognition is, that inexactly appointed initial conditions during any running dynamic process may generate unexpected, chaotic phenomena. That is why right in the first indication of the chaotic situation the intelligent man - whoever he is, a scientist a politician, an intellectual -should ask whether it is not about neglect of important principle" [Markuš, 2007: 17].

The scientists noted that quality of human life is accepted in this way that private possession, entrepreneurial functions and market mechanism have to be permanently strengthen. Economic boom, development of science and technology creates for people possibility to satisfy their primary material needs. Despite of the chaos, growth of the needs principle functions with an increasing power, mobilizes and updates necessity of ensuring and satisfying human needs. In case we speak about economic growth of the society we have to say it is connected with its minor consequences carrying possible threats of human existential health.

The human becomes human when in ontogenesis he adopts specific values. The reality exists for him as a value reality. He examines it to clarify usefulness and the world of his own activity. For that reason, he understands values as a way of existence and value reality has to have its own holder by whom it exists.

We can say that "creator of the values and not only conclusions about it is particularly the human who with his activity not only continually introduces world elements (spiritual and material) as occurrences into mutual functional relations but mainly into relationship with himself" [Brožík, 2004: 91].

Together with running changes in the scope of transformation process the most visible problems are those which are connected with needs, interests, values, value orientations and with their influence on functioning and whole human practical life. Concrete changes urge us use different ways to assess individual aspects

of social process. In that way it is about difficult complex of assignments which require collaboration of philosophers, psychologists, lawyers, pedagogues and others. Into mentioned collaboration it is necessary to include the priests who have a chance to contribute into the mentioned complex of problems mainly by their ability to know the best human's emotional problems and feelings. The man unwillingly admits but it is a fact that from time to time he cannot exist without help and understanding of others.

"Happiness, honor, dignity, those are values of our life, it is not necessary to learn and ask on them. Life teaches us those values. They are also experiences and knowledge we take on in working, reading, watching, looking, listening and understanding. They are not type of knowledge like "know-don't know" it is not just a result of our experience learning but on this understanding participates our heart as well. In an activity we are doing, heart very often leads us without our consciousness we connect it with love. Love is dynamic factor which bears up and changes everything" [Diatka, 2008: 43].

In this context we can say that from the period of Greek pluralists we know that love and hate are two basic active factors which continually influence social processes. In connection with life standards, quality of life and lifestyle there are tightly connected values which behave like a societal statement of surrounding world. Values are starting point and aim of human activities, subject of the needs verified in opinions, norms and ideals. The nature of every value is practicality, capability to satisfy some of the human needs that is to carry out specific function according to people, their needs and interests. Only in the human relationship where value can be used for its qualities, the reality is shown as a value reality.

Value functions always depend on occasion character, things, phenomena which are the holder of the value but despite this fact the value and the characters are not identical. Value field is tightly connected with the cognition of the values and their characters. "Value field cannot be understood mechanically and "values" only like a point of intersection of given number of determinants. It is not closed field by final number of isolated activities but it is an area of occasions constantly revived by human activities but also by changes of circumstances in which human exists" [Brožík, 2004: 94].

Nowadays values present more or less united social-science category but their occurrence forms are various. Human as a member of given society by individual system of the values typical for every human has to form social value system. There are values which are attractive or not for a human. It does not mean that human behaviour and his activity are conditioned by desired and attracting values. Higher pressure of concrete social surrounding in given time conditions can be so strong that behavior of the one can be regulated by values he does not respect or attract.

In mental inconsistent world we are witnesses of the preferences movement into individual sphere of human life. In the past the human was understood as a part of the higher meaningful unit. Today's vision of the human is connected with unlimited individualism and egoism. "Something is happening with human relationships which ruin our natural barriers and transform human into threat. It appears, that we are convinced that the aim of the life is to have more, that the only function of the state is to help it, that higher consumable level spans all problems which we are not able to solve. However, limitless egoism promoted to civilizational strategy is not permanently sustainable." [Kohák, 1999: 22]. Author definitely wants to point out to human costiveness. This characteristic feature is typical mainly for some part of today's businessmen. They want to build own luxury through poorness and suffering of others. Human despite of the animal is endowed by thinking and will. What is more important he has strong conviction and belief.

"The convictions are mental stimuli, which mobilize humans for long-running practical activity and realization of ideals. The conviction as a category is very often and reasonably connected with morality, philosophy and pedagogy. In conviction there is always concluded certain knowledge of various possibility levels or even distorted image of reality which is the basics of false convictions" [Sičák, 2002: 285]. In conviction we always find several basic factors. From several of them we can set aside two essential convictions: knowledge and belief.

Stated factors in conviction are connected in necessary way. Reliability of convictions can vary, but without connection of these two factors it is changed to fantasy or dogma. In conviction, hypothetic aspect has its strong position by which it qualitatively differs from truth. In conviction based on educational form

in case of the problem creation between knowledge and conviction, the knowledge is preferred. Activity of every human in connection with conviction is tied up with will which is based on certain knowledge and regulates human activity. From the theoretical point of view, conviction, except educational knowledge contains also problematic knowledge which does not have educational reliability and which is many times gained by empiric way.

Every human tries to transform concrete reality into personal experience and individual peculiarity. Every conviction contains skepticism and optimism. Not every conviction is able to be presented in life. We can say that conviction may be formed also on the skepticism platform and at the same time it does not have to have regressive character. Senior age which is characterized mainly as evaluating and summarizing age, is distinguished to a large extent by pessimistic convictions.

In present complicated social reality it is inevitable to emphasize optimistic side of conviction. It is important to care for own satisfaction, physical and mental comfort. Human conviction, its level is directly related to the level of their consciousness. The higher consciousness the more precise justification of conviction in relation to development tasks.

“Viscerally peaceful, more motivated and self-balanced human thanks to his concentration and deliberation works better and more responsibly. From the concentration to certain partial tasks and the exerted time for it viscerally self-balanced human brings his attention to the whole life context. This way the efficiency is reached out demonstrated by open-minded human capable of making relationships of better physical and mental condition resulting in his internal balance” [Diatka, 2008: 52].

According to many authors achievement of the effective results and improvement of the human performance should have nowadays and in the future the same weight. Considering the present and requirements of the future we can point out these principles: path is more than an aim; within is more than outside; slowly is more than quickly; unit is more than a piece. Today there is demand of constant strengthening of all trends which are related to work, privacy and human relationships.

Conclusion

Values and their theoretical elaboration was the subject of the interest in almost every specialization in psychology and philosophy. This aspect of human behaviour was investigated by founder of standard introspective psychology, following by psychoanalysts, behaviorists, representative of the former psychology, humanists and so on. Common denominator all of the theories is fact, that they tried to develop and understand values comprehensively not from the limited point of view. They were based on the assumption that human is not a limited being, that each individual lives in social background surrounded by different people. Nature of this approach is represented by Kavalíř [2005: 340]: „Considerations about background influence in the area of value investigation and reliable preferences are relevant. Thus intercultural approach is inevitable of the future development of research in area of values and preferences.”

Based on acquired practical experiences the everyday reality confirms us that we have to deal with social questions from the position of government, markedly change and make more effective educational sphere, motivation and emotionality of the educational process.

This paper is a part of the research project of the Grant Agency: Washington Dccorporation / USA Reg. No. WDCC-USA/02.11/02 Business in the new economic and social conditions.

Literature

- [1] Boroš, J.: *Motivácia a emocionalita človeka*. Bratislava. Odkaz, 1995.
- [2] Brožík, V.: *Hodnotenie a hodnoty*. Nitra. FF UKF, 2004.
- [3] Diatka, C.: *Fyzika a etika II*. Nitra. FF UKF, 2007.
- [4] Hartl, P.-Hartlová, H.: *Psychologický slovník*. Praha. Portál, 2000.
- [5] Kavalíř, P.: *K problematice výzkumu hodnot a hodnotových preferencí*. Československá psychologie, č. 4, roč. 49, 2005.
- [6] Kohák, E.: *Po stopách ekoteroristu : čtyři kroky*. Sedmá generace č. 2, 1999.
- [7] Poole, M.: *Beliefs and Values in Science Education*. Buckingham. Open University Press, 1995.

- [8] Sičák, A.: *Spôsob života a hodnotové orientácie v spoločenských procesoch regiónu Východného Slovenska*. Ostrava, 2002.
- [9] Výrost, J. – Slaměník, I.: *Sociální psychologie*. Praha : Grada Publishing, 2008.
- [10] Williams, T.: *Stavať na pevnom základe*. Bratislava : Lúč, 2004.

Summary

The process of socialization of the man takes place in new conditions. Social transformation is the result of social compromises. Today's values, which a man strives for, have moved into the individual sphere. A special value within the value system of the man is belief. The man seeks to translate concrete realia into his own experiences and individual peculiarities. Nowadays, we are facing a requirement to continuously strengthen all trends associated with work, privacy and human relations.

PROSOPON

NR 2/ 2013

[271-284]

Ramiro Délio Borges De Meneses

Professor Auxiliar do Instituto Superior de Ciências da Saúde do Norte – Gandra
Investigador do Centro de Estudos Filosóficos da Faculdade de Filosofia – Centro
Regional de Braga – Universidade Católica Portuguesa

A hospitalidade entre a ascese e a mística segundo Derrida

Hospitality between asceticism and mysticism as Derrida

Key words: *Jacques Derrida, hospitality, friend, friendship*

Introdução

A hospitalidade traz consigo a amizade como efectiva condição de realização da nossa vida. Parece não haver amigos. Mas há amizade, tal como professa Derrida, se presentemente não existem amigos, façamos justamente com que futuramente passe a haver, amigos desta “amizade soberana e mestra” (soveraine et maitresse amitié). Eis ao que chamo à atenção, respondi-me e será a nossa responsabilidade. A amizade não será nunca uma dádiva presente, pertence à experiência da espera, da promessa ou do empenhamento. O seu discurso pertence à oração, que inaugura, que nada verifica, que não se contenta com aquilo que será, que se transporta, neste lugar, onde uma responsabilidade abre ao “por-vir”¹. Toda a hospitalidade será o “Zukunft” (o que há-de vir) da amizade,

¹ Cf. Jacques Derrida - *Políticas da Amizade*. Tradução de Fernanda Bernardo, Porto: Campo das Letras, 1994, 240; Cf. “Mais si présentement il n’y a pas d’amis, faisons justement qu’il y en ait désormais, des amis de cette” souveraine et maistresse amitié.”Voilà à quoi je vous appelle, répondez-moi, c’est notre responsabilité. L’amitié n’est jamais une donnée présente, elle appartient à l’expérience de l’attente, de la promesse ou de l’engagement. Son discours est celui de la prière, il inaugure, il ne constate rien, il ne se contente pas de ce qui est, il se porte en ce lieu où une

sendo esta um diálogo entre um anfitrião e um estrangeiro entre petições. A hospitalidade verdadeira deverá viver como amizade, onde há muitas promessas. Na hospitalidade, não há uma amizade estética, sendo de preferência, marcada pela amizade ética, que exige uma confiança e respeito incondicionais, como professa Kant, de tal forma que as duas pessoas presentes (anfitrião e estrangeiro) devem partilhar, não só as suas impressões, como também os seus julgamentos.

A hospitalidade é "amizade" (*philia*). Uma forma de superar o sentido da hospitalidade, desde a condicional à incondicional, encontra-se na "amizade", visto que toda a hospitalidade é amizade e a sua promessa será o desejo do acolhimento do Outro. Uma outra forma de superar o sentido da hospitalidade reside em "ouvir o hóspede", como audição no acolhimento da Palavra. A palavra "Unheimlich" (lúgubre, etc) não é estranha, dizendo justamente o Outro-estrangeiro², a intimidade do lar e do abrigo familiar, sendo *oikeiotes* (residente), mas sobretudo porque ela dá lugar a uma forma de acolhimento, que recorda a assombração, tanto quanto o *habitat* (*Unterkunft*), o alojamento, onde vive a voz do espectro³.

A hospitalidade: como experiência ascética

Na hospitalidade, a amizade apresenta-se como dom do Outro-estranho ao anfitrião e vice-versa. A hospitalidade, pelo pensamento de Derrida, é um "soberano bem" para o Outro-acolhido e para o Outro-acolhedor. Os dois revêem-se no bem um do Outro e são para o "bem" um do Outro". Logo, segundo Derrida,

responsabilité ouvre à l'avenir" (Jacques Derrida - *Politiques de l'amitié, suivi de L'oreille de Heidegger*, Paris: Editions Galilée, 1994, 263).

² Cf. Tradução de Fernanda Bernardo, 70; Cf. "Défiant toutes les oppositions, cette *Unheimlichkeit* suffirait ici à laisser le passage à tous les retournements (renversements, conversions, inversions, révolutions) entre l'ami et l'ennemi. Elle loge l'ennemi au cœur de l'ami - et réciproquement. Pourquoi disons-nous qu'elle "loge" l'autre, l'étranger ou l'ennemi? Parce que le mot *unheimlich* n'est pas étranger, tout en disant justement l'étranger, à l'intimité du foyer et à l'hébergement familial, à l'*oikeiôtés*; mais surtout parce qu'il fait place, de façon troublante, à une forme d'accueil en soi qui rappelle la hantise autant que l'habitat - *Unterkunft*, le logement, le gîte, l'habitat hospitalier, disait l'épilogue que nous citions plus haut, et nous entendrons dans un instant la voix de l'ami comme voix du spectre" (Jacques Derrida - *Politiques de l'amitié*, 77).

³ Cf. "Accueillir, disions-nous donc, mais tout en appréhendant, dans l'angoisse et dans le désir d'exclure l'étranger, de l'inviter sans l'accepter, hospitalité domestique qui accueille sans accueillir l'étranger mais une étranger qui se trouve déjà au-dedans (*das Heimliche-Unheimliche*) plus intime à soi que soi-même, la proximité absolue d'un étranger dont la puissance est singulière et anonyme (*es spukt*), une puissance innommable et neutre, c'est-à-dire indécidable, ni active ni passive, une an-identité qui occupe invisiblement et sans rien faire des lieux, qui ne sont finalement ni les nôtres ni les siens, ..." (Jacques Derrida - *Spectres de Marx*, 273).

pensa-se nos jogos em que se trata de identificar uma figura através da outra. Na vertigem desta alucinação, *unheimlich*, *uncanny*, estar-se-ia sujeito a uma assombração ou antes ao espectáculo da espectralidade: assombração do soberano pela besta e da besta pelo soberano, alojando-se um no outro, tornando-se um, o hóspede, íntimo do Outro, fazendo-se o animal o hospedeiro (*host* e *guest*), o refém, também, de um soberano, de quem se sabe que ele pode ser uma grande besta, sem que isso em nada alcance a onipotência assegurada pela sua função ou, se assim quiserem, por um dos dois “corpos de rei”⁴.

Desta sorte, a hospitalidade revela-se como uma “soberania”, entre anfitrião e Outro-estranho, dominada pela *philia*. A amizade estabelece a unidade da hospitalidade. Transmite aquilo que é estranho, como o perdão (setenta vezes sete) e surge como o dom (ouvir a Palavra do hóspede) e o contra-dom (as tarefas ou as solitudes da hospitalidade). Tal como se depreende da formulação do imperativo categórico, o ser humano, como animal racional, deverá tratar do seu próximo, sempre e em qualquer circunstância, como um fim em si mesmo. A hospitalidade, segundo Kant, será uma consequência deste dever, que impera na interioridade humana, sendo imposta pela lei moral. A hospitalidade dependerá da “autonomia da vontade”, uma vez que, segundo o filósofo de Königsberg, “a autonomia da vontade” é aquela sua propriedade, graças à qual ela é para si mesma a sua lei (independentemente da natureza dos objectos do querer). O princípio da autonomia é, portanto, não escolher senão de modo a que as máximas da escolha estejam incluídas, simultaneamente, no querer mesmo como lei universal⁵. Segundo

⁴ Cf. Jacques Derrida, *O soberano Bem*. Tradução de Fernanda Bernardo, texto bilingue, Viseu: Palimage Editores, 2004, 63 ; Cf. “On pense à ces jeux où il s’agit d’identifier une figure à travers une autre. Dans le vertige de cette hallucination *unheimlich*, *uncanny*, on serait comme en proie à une hantise, ou plutôt au spectacle d’une spectralité : hantise du souverain par la bête et de la bête par le souverain, l’un habitant ou hébergeant l’autre, l’un devenant l’hôte intime de l’autre, l’animal devenant l’hôte (*host* et *guest*), l’otage aussi, d’un souverain dont on sait d’ailleurs qu’il peut aussi être très bête sans que cela atteigne en rien la toute - puissance assurée par sa fonction ou, si vous voulez, par l’un des deux ‘corps du roi’ ” (Jacques Derrida - *Le souverain Bien*, 62).

⁵ Cf. Immanuel Kant - *Fundamentação da Metafísica dos Costumes*. Tradução de Paulo Quintela, Porto: Porto Editora, 1995, 77 ; Cf. “Autonomie des Willens ist die Beschaffenheit des Willens, dadurch derselbe ihm selbst (unabhængig von aller Beschaffenheit der Gegenstaende des Willens) ein Gesetz ist. Das Prinzip der Autonomie ist also nicht anders zu waehlen als so, dass die Maximen seiner Wahl in demselben Willen zugleich als allgemeines Gesetz mit begriffen seien” (Immanuel Kant- *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*, in: *Kants Werke*, Akademie -Textausgabe, Band V, Berlin : Walter de Gruyter & Co., 1964, 440).

Kant, a hospitalidade depende do querer da “Vontade” (Wille) por meio da autonomia. A lei, que rege as estrelas, não o impele a ele, mas antes a lei moral, que habita nele, que, na versão latina, da *Kritik der praktischen Vernunft*, se refere,⁶: *caelum stellatum supra me et lex moralis in memet* (o céu estrelado por cima de mim e a lei moral dentro de mim). Não há amizade sem o respeito pelo Outro. Naturalmente, o respeito por amizade é, sem dúvida, inseparável de uma “Vontade” (Wille) moralmente boa. Todavia nem por isso se confunde com o respeito puramente moral, com aquele que não é devido senão à sua causa, à lei moral e que não encontra na pessoa senão um exemplo. Respeitar o amigo não é propriamente respeitar a lei. Poderemos ter amizade, por uma pessoa, como exemplo do respeito pela lei moral. Derrida comenta o sentido da “Achtung” (respeito), como sentimento natural, que marca a presença, em nós, da “lei moral” (*moralisches Gesetz*), pelas palavras seguintes:

“Kant foi, sem dúvida, o primeiro que, com um tal rigor crítico e temático, quis apreender o próprio deste respeito amigável. Não há amizade, sem respeito pelo Outro. Não existe amizade pela lei, a causa do respeito moral”⁷. A amizade será uma coisa e a *moralisches Gesetz* (lei moral) outra. As obrigações morais poderão chamar à atenção das dificuldades da amizade. Com efeito, quais são essas dificuldades? Derrida refere que Kant inscreve a assinatura crítica, mais inédita e mais necessária, na linguagem de uma tradição. A distinção aristotélica, à qual Montaigne igualmente fora fiel, inicia-se por precisar que falará da amizade, tal como ela é considerada na sua perfeição. Logo, na sua perfeição, isto é, como Ideia irrealizável, a amizade supõe, ao mesmo tempo, amor e respeito. E deverá ser igual e recíproca com amor recíproco e igual respeito. Se a amizade não

⁶ “Der bestirnte Himmel ueber mir und das moralische Gesetz in mir” (Immanuel Kant- *Kritik der praktischen Vernunft*, Herausgegeben von Karl Vorlaender, Leipzig: Verlag von Felix Meiner, 1915, 205 ; Immanuel Kant - *Kritik der praktischen Vernunft*, in : *Kants Werke*, Akademie - Textausgabe, Band V, Berlin : Walter de Gruyter & Co., 1968,161). A frase latina vem citada em : *Immanuel KANT I- Opera ad Philosophiam Criticam. Latine vertit Fredericus Gottlob Born, Volomen Tertium, Critica Rationis Practicae, Lipsiae : Impensis Engelhard Benjamin Schwickertii*, 1969, 166. Na tradução francesa surge : “ le ciel étoilé au-dessus de moi et la loi morale en moi” (Immanuel Kant - *Critique de la Raison Pratique*. Tradução francesa de François Picavet e Ferdinand Alquié, Paris : Presses Universitaires de France, 1960,173).

⁷ Jacques Derrida - *Políticas da Amizade*, Tradução de Fernanda Bernardo, 258 ; “Kant, le premier sans doute, le premier avec une telle rigueur critique et thématique, a voulu cerner le propre de ce respect amical. Il n’y a pas d’amitié sans “ respect de l’autre ” (...). On n’a pas d’amitié pour la loi, cause du respect moral” (Jacques Derrida - *Politiques d’Amitié*, 283).

produz a felicidade, os dois sentimentos, que a compõem, envolvem uma dignidade, tornam o homem digno de ser feliz. A primeira dificuldade, se se trata de um dever, tende para um *maximum* de boas intenções, se a amizade perfeita é uma simples Ideia, como assegurar, de caminho, a igualdade na relação com o próximo? Existe igualdade, em cada um dos componentes, de um mesmo dever (como recíproca benevolência), uma vez que a reciprocidade não é a igualdade e faltam os critérios para assegurar que os sentimentos sejam igualmente recíprocos⁸. A mundividência da hospitalidade, de alguma forma, define-se no acto da transgressão. Aquilo a que Derrida denominou “contaminação”.

A hospitalidade: como experiência mística

Segundo Derrida, existe uma relação axiológica do *philos* (amante), relativamente ao domínio da hospitalidade, como se pode verificar na seguinte afirmação: o valor social do *philos* (amante) liga-se pela hospitalidade. O hóspede será *philos*. *Philein* será hospedar. *Philein e philos* determinam o intercâmbio de juramento, sendo o *philema* (o beijo), que saúda o hóspede. Às vezes surge sem afecto aparente (os seus joelhos, o seu filho) e “sem acepção de ninguém”, segundo a reflexão de Derrida.

Esta verificação era necessária para revelar um erro secular, tão velho, quanto a exegese homérica e que passou de geração em geração. Será necessário partir dos usos e dos contextos, que traduzem, neste termo, uma rede de associações, umas com as instituições de hospitalidade, outras com os usos do lar, outras, ainda, com os comportamentos afectivos, para entender plenamente as expressões

⁸ Cf. Tradução de Fernanda Bernardo, 259; Cf. “Kant inscrit la signature critique la plus inédite et la plus nécessaire dans la lignée d’une tradition. Selon la distinction aristotélicienne à laquelle Montaigne fut aussi fidèle, il commence par préciser qu’il parlera de l’amitié en tant qu’elle est “considérée dans sa perfection”. Mais à cette perfection il confère le statut très rigoureux de ce qu’on appelle L’Idée au sens kantien. Dans sa perfection, donc, c’est-à-dire comme Idée irréalisable mais pratiquement nécessaire, l’amitié suppose à la fois *amour* et *respect*. Elle doit être égale et réciproque : amour réciproque, égal respect. Cet Idéal de “sympathie” et de “communication” (*Mitteilung*), c’est un devoir d’y tendre et de le cultiver. Car si l’amitié ne produit pas le bonheur, les deux sentiments qui la composent enveloppent une dignité ; ils rendent l’homme *digne* d’être heureux. Première difficulté : si c’est un devoir que de tendre ainsi vers un *maximum* de bonnes intentions, si “l’amitié parfaite” est une “simple Idée”, comment s’assurer en chemin de l’égalité” dans le “rapport avec son prochain”? Par exemple de l’égalité en chacune des composantes d’un même devoir (ainsi la “bienveillance réciproque”). Car la réciprocité n’est pas l’égalité et les critères manquent pour s’assurer que des sentiments sont également réciproques, également intenses ou ardents dans la réciprocité”. (*Ibidem*, 284).

metafóricas, a que ele pode prestar-se. A hospitalidade será *philein* (amar), significando que esta será duplamente uma *prote philia* e uma *teleia philia*⁹. Todavia, quer uma quer outra, ao serem aplicadas, nas duas formas de hospitalidade (condicional e/ou incondicional), traduzirão, naturalmente, o amor de identidade e o de alteridade, simultaneamente. Porém, estas *philia* (amores) são diferentes da “hospitalidade agápica”, tal como se professou em Betânia. A hospitalidade implica uma “lógica do dom”. Esta lógica acentua-se na amizade, de tal forma que, na hospitalidade, o amigo pode fazer-se inimigo e, vice-versa, como vamos encontrar no pensamento de Derrida. Reconhece-se na sua “vinda prévia” (pré-venance). Mas, há mais ou menos liberdade em aceitar o “dom do outro”. A inflexão do dom submete a amizade à “vinda prévia” (pré-venance) do Outro-diferente. Uma tal alteração não terá relação com a perda de identidade, de responsabilidade, de liberdade, que se traduz, também, na “loucura”, esta loucura viva, que perverte ou converte o bom sentido. Que faz passar os contrários, um no outro, e que sabe, muito bem, a forma como os melhores amigos são os melhores inimigos?¹⁰ Segundo Derrida, a hospitalidade vive-se como “dom do outro”, seja do anfitrião, seja do estrangeiro. Oferecem-se um ao outro pelo “ac-

⁹ Cf. Tradução de Fernanda Bernardo, 109 - 110; Cf. “La valeur sociale de *philos* se lie à l’hospitalité. L’hôte est *philos* *Philein*, c’est “ hospiter ” *Philein*, *philotes* impliquent le serment échangé, *philéma* le baiser qui salue ou accueille l’hôte. Chez Homère, *philos* n’est pas seulement l’ami, il a valeur de possessif, parfois sans affect amical apparent (“ses genoux”; “son fils”) et “sans acception de personne”. Au terme d’un long article dont la richesse et la minutie défont le résumé, voici la conclusion qui nous importe au plus haut point : “ il faudrait de longs chapitres pour énumérer et analyser avec le soin désirable tous les exemples de ce *philos* dit “ possessif ”. Nous pensons cependant en avoir interprété les plus notables. Cette vérification était nécessaire pour dévoiler une erreur séculaire, aussi vieille probablement que l’exégèse homérique, et que les générations se sont transmise. Le problème de *philos* est à reprendre entièrement. Il faudra partir des emplois et des contextes qui révèlent dans ce terme un réseau complexe d’associations, les unes avec les institutions d’hospitalité, les autres avec les usages du foyer, d’autres encore avec les comportements affectifs, pour entendre pleinement les transpositions métaphoriques auxquelles il a pu se prêter ” (*Ibidem*, 120).

¹⁰ Cf. Tradução de Fernanda Bernardo, 75 ; Cf. “Une logique du don soustrait ainsi l’amitié à son interprétation philosophique. Lui imprimant une nouvelle torsion, à la foi douce et violente, elle infléchit l’amitié, elle la réfléchit vers ce qu’elle aurait dû être, vers ce qu’elle aura été de façon immémoriale, elle la rappelle à la non-réciprocité, à la dissymétrie ou à la disproportion, au non-retour dans l’hospitalité offerte ou reçue, bref à l’irréductible présence de l’autre. À sa pré-venance. Mais y a-t-il plus ou moins de liberté à accepter le don de l’autre? L’inflexion du don qui soumettrait l’amitié à la pré-venance de l’autre, est-ce autre chose qu’une aliénéation? Et cette aliénéation est-elle sans rapport avec la perte d’identité, de responsabilité, de liberté qu’on traduit aussi par “folie”, cette folie vivante qui inverse, pervertit ou convertit le (bon) sens, fait passer les contraires l’un dans l’autre, et “ sait ” bien à sa manière en quoi les meilleurs amis sont les meilleurs ennemis?”. (*Ibidem*, 82).

olhimento fílico". A hospitalidade será o acontecimento do dom entre o anfitrião e o Outro-estranho. Na hospitalidade de Betânia, o "acolhimento da palavra" (ouvir o hóspede) foi um dom dadivoso. Foi a excelência do dom. Manifestou-se, pois, como aretologia cairológica. Toda a hospitalidade é uma "qualidade cairológica", enquanto que a hostilidade se vivencia como "qualidade hamartiológica". Mas, a hospitalidade é uma vivência mística.

Na hospitalidade, dá-se um reconhecimento do Outro-estranho e vulnerável, como centro, e, precisamente, por causa dele há o acolhimento. Do ponto de vista extrínseco, este acolhimento desinteressado do Outro-estranho é visto, por Derrida, numa "dimensão fílica". Será, sob o ângulo ético, que, *per naturam suam*, este desinteresse tem, então, valor na hospitalidade, dado tratar-se, segundo a Antropologia Bíblica, de um "movimento agápico". Este movimento, em Betânia, está presente na "diaconia" de Marta e na conduta desinteressada do Outro-estranho (Jesus Cristo).

Todavia, toda a hospitalidade radica numa fenomenologia aretológica, onde tem primazia a axiologia da excelência do Outro (estranho) sobre mim. Segundo Derrida, a "Unheimlich" (solitário, ermo, lúgubre,...) seria a amizade, como característica fundamental da hospitalidade. Derrida salienta que o termo grego poderia referir o sentido de "unheimlich", "uncanny". Todavia, porque não *atopos* (fora do lugar)? Fora do lugar ou sem lugar? Sem família, nem familiaridade, fora de si, expatriado, extraordinário, extravagante, absurdo ou louco, insólito, inconveniente, estranho, mas também estrangeiro? Ser inconveniente seria o mais grave, porque a amizade foi tão, frequentemente, marcada pela "conveniência do residente" (*oikeiotes*), que se adapta não só à familiaridade, como também à afinidade, que aparenta. Porém, o Samaritano da parábola actuou por meio de uma "sensibilidade comotiva", numa espécie de "inteligência comotiva", diferente e complementar da inteligência emotiva. Muito embora, estas duas formas de inteligência expressam-se na hospitalidade. Esta reveste-se de uma "inteligência comotiva" (de fora para dentro) entre um anfitrião e um estrangeiro. Parece não haver mais dom, nem dívida, nem mais deveres entre amigos, se alguém disser obrigado, é aquele que dá àquele que aceita. Na hospitalidade, quem tem que dizer obrigado é o "anfitrião". Marta e Maria, em Betânia, professaram o seu agradecimento pela "audição da palavra" e a Palavra é Jesus Cristo (Rm 10,17).

Mas, mais do que isto, segundo a narrativa de Betânia, será um “amor de alteridade”. Contudo, o acolhimento pístico, simbolizado em Maria, é um *Amen*. Poderemos dizer que a hospitalidade é a afecção ou a amizade (*philia*) entre o anfitrião e o estrangeiro. Derrida estabelece uma relação entre hospitalidade e a economia do dom, ao referir que deveremos seguir de momento a “economia do dom”, o dom sem dom, que Montaigne deduz da indivisão da alma. O dom não será impossível, mas será o donatário que oferece e, desde logo, nem a medida nem a reciprocidade fazem mais uma lei da amizade. Nem sincronia nem simetria. Ao aproximarmo-nos desta passagem, perguntar-nos-emos se o modelo desta amizade, sem medida nem reciprocidade, se esta ruptura, com a mutualidade da troca, releva sempre desse paradigma grego da *philia*, no qual Montaigne quer ainda inspirar-se. E se esta questão tem sentido, se existe um tal paradigma, “se houver um” (*s’il en est un*), que seja um (um modelo ou um artefacto exemplar) e que seja uno¹¹. A hospitalidade é a “economia do dom”, tal como é a “lógica do dom”. É uma lei da casa, onde habita o dom. Faz-se dom pelo “acolhimento esplancofânico”.

Aquele que dá, é, então, aquele que recebe. Toda a hospitalidade, *per essentiam suam*, será sempre “amizade”. Mas, segundo o relato bíblico de Betânia, será muito mais do que amizade. A hospitalidade será “estar com ...” na “audição da palavra” (Rm 10,17). A hospitalidade, em Derrida, é um “centro fílico”, que, à imagem de Aristóteles, se estabelece como relação electiva do bem, entre dois corpos, que repousam numa só alma. Possuem uma alma em comum. Com efeito, esta tradução implica um problema crítico, vivido no interior da língua grega, será algo que o próprio Aristóteles já sabia, na sua língua original, devendo, naturalmente, recorrer à mesma palavra, *philia*, para ser usada em sentidos derivados,

¹¹ Cf. Tradução de Fernanda Bernardo, 185 ; Cf. “Suivons pour l’instant *l’économie du don*, le don sans don, que Montaigne déduit de cette indivision de l’âme. Ce don sans don qui suit l’indivision, Montaigne y reconnaît moins une indistinction, une confusion ou une communion qu’une inversion disproportionnante de la dissymétrie: le “libéral” est celui qui consent à recevoir, l’obligé celui qui donne. Le don n’est pas impossible, mais c’est le donataire qui donne et dès lors ni la mesure ni la réciprocité ne font plus la loi de l’amitié. Ni synchronie ni symétrie. Comme si les amis n’étaient jamais des contemporains. En nous approchant de ce passage, nous nous demanderons si le modèle de cette amitié sans mesure ni réciprocité, si cette rupture avec la *mutualité* de l’échange relève toujours de ce paradigme grec de la *philia* dont Montaigne veut encore littéralement s’inspirer. Et si cette question a un sens, s’il existe un tel paradigme, *s’il en est un*, qui en soit un (un modèle ou un artefact *exemplaire*) et qui soit *un*”. (*Ibidem*, 204).

inadequados à *philia prote* (amor primeiro) e à *teleia philia* (amor perfeito). No seguimento deste pensamento, Derrida salienta que, mesmo para colocar esta questão, arriscamo-nos a voltar a dar crédito ao distinguir entre potência e acto, entre *dynamis* (potência) e *energeia* (acto), com todo o seu valor conceptual. Esta distinção nunca estará longe, na *Ethica Nicomacheia*, quando se trata de distinguir entre bens que, em pequeno número, são amigos, em sentido próprio, simplesmente amigos, "absolutamente amigos" (*aplos philoi*) e os outros, que não o são, senão por analogia, com os primeiros.

A mesma distinção não estará longe, quando se trata de distinguir entre, por um lado, a amizade por excelência, a amizade de virtude (*prote philia* da *Ethica Eudemica* e a *teleia philia* da *Ethica Nicomacheia*) e, por outro, as amizades derivadas, aquelas que se fundamentam no utilitarismo ou no edonismo. Ela não estará longe, quando, depois de ter definido três formas de governo ou de "constituição" (*politeia*), a *Ética Nicomacheia* faz-lhe corresponder três graus de amizade, estando cada um deles em consonância com as relações de justiça; de tal forma que, se o homem é um animal "politico" e feito para viver em sociedade, terá, portanto, necessidade de amigos. Suponhamos, então, *concesso non dato* (não sendo dado pelo consenso), que se possa hoje traduzir por "amizade", por "amitié", por "Freundschaft", por "friendship", etc. O que viria a ter aqui por certa a possibilidade desta tradução, a possibilidade de pensar o pensamento, como pensamento do mesmo ou como pensamento do Outro, na abertura desta transferência, deste "trainway" chamado *philia*, *Freundschaft*, *friendship*, *amitié*, amizade¹².

¹² Cf. Tradução de Fernanda Bernardo, 234 - 235 ;Cf. "Même pour poser cette question, et justement pour la suspendre à un "peur-être", nous risquons de réaccréditer, avec toute sa machinerie conceptuelle, la distinction entre la puissance et l'acte, entre *dynamis* et *energeia*. Elle n'est jamais loin, dans l'*Éthique à Nicomaque*, quand il s'agit de distinguer entre les "bons" qui, *toujours en petit nombre*, sont amis dans le sens rigoureux du terme, au sens propre simplement amis, absolument amis (*aplos philoi*) et les autres qui ne le sont que par accident et par analogie avec les premiers ; la même distinction n'est pas loin quand il s'agit de distinguer entre d'une part l'amitié par excellence, l'amitié de vertu (la *proté philia* de l'*Éthique à Eudème* ou la *teléia philia* de l'*Éthique à Nicomaque*) et, d'autre part, les amitiés dérivées, celles qui sont fondées sur l'utilité ou le plaisir; elle n'est pas loin non plus quand, après avoir défini trois formes de gouvernement ou de constitution (*politeia*), l'*Éthique à Nicomaque* y fait correspondre trois types d'amitié, chacune d'entre elles étant proportionnée aux rapports de justice ; de telle sorte que si l'homme est un être "politique" et fait pour vivre en société, et si donc il a besoin d'amis, l'amitié proprement politique n'est pourtant qu'une espèce d'amitié, une amitié dérivé, l'amitié *utile* qui exige la concorde, l'accord, le consensus (*homónoia*). Toutes ces partitions supposent la distinction de la puissance et de l'acte, de l'accident et de l'essence, etc. Et de telles distinctions seraient *ici* appelées, et donc nécessairement

A hospitalidade é não só uma *teleia philia* (amor de perfeição), aplicando o pensamento aristotélico, como também uma *prote philia* (amor primeiro). A *philia* (amor natural - amizade) será adequada ao homem feliz, de tal modo que, sem ela, ninguém se poderá considerar realizado. Assim, a “amizade” (*philia*) será uma relação aretológica, entre os homens, existindo sempre que haja amor entre eles. O específico da amizade encontra-se numa relação de amor. Na verdade, o amor implica uma relação entre o homem e um objecto amável segundo a *Ethica Nicomaqueia*. Contudo, na amizade, não basta esta noção de amor (*philia*), necessitamos, pois, distinguir dois graus de amor: benevolência e afeição. Temos, pois, a amizade perfeita, definida por Aristóteles, como *teleia philia*. Naturalmente, o *bonum a se* (o bom por si próprio) será aquilo que será amado por si mesmo.

O pensador de Estagira diz que a *teleia philia* (a amizade perfeita) será a dos bons, que são semelhantes pela “excelência da conduta” (virtude). A amizade realiza-se numa mútua benevolência reconhecida, exigindo, muito embora, tempo para se enraizar. Implica o *hexis* (*habitus*). Estes e outros elementos, da *Ethica Nicomaqueia*, foram aproveitados por Derrida, em ordem a formularem uma original concepção de hospitalidade, fundada na *philia* (amizade), como se descreve na obra *Politiques d’amitié*. Derrida foi influenciado pelo pensamento do Filósofo e, desta forma, apresentou uma feliz expressão para a hospitalidade fundamentada na *philia*. A telepoiése é uma estrutura messiânica. Assim, a telepoiése faz vir ou antes deixa advir os recém-chegados, retirando-se, produz um evento, afunda-se na penumbra de uma amizade, que não é ainda. Os amigos do “talvez” são amigos da verdade. Mas, os amigos da verdade não estão na verdade¹³.

impliquées ou mises en œuvre, prétend en somme Aristote, par l’usage et la compréhension justes du mot grec *philía*, par sa constitution sémantique même. Par tout ce que l’on nomme *amitié*, par tout ce dont, disait Nietzsche dans *Le Gai Savoir* (14), le “vrai nom est *amitié*”. Supposons alors, *concesso non dato*, qu’on puisse aujourd’hui traduire par “*amitié*”, par *Freundschaft*, par *friendship*, etc., ces mots grecs, *philía*, *homónoia*, et tous ceux qui, de proche en proche, en sont inséparables. Cela reviendrait ici à tenir pour assurée la possibilité de cette traduction, la possibilité de penser la pensée, comme pensée du même ou pensée de l’autre, dans la frayage de ce transfert, de ce train ou de ce tramway nommé *philía*, *Freundschaft*, *friendship*, *amitié*. Que cette traduction pose un problème critique, et déjà à l’intérieur de la langue grecque, Aristote le savait. Sa propre langue devait en somme recourir au même mot, *philia*, pour des sens différents et dérivés, inadéquats à la *philia prote* et à la *teleia philía*” (*Ibidem*, 256 - 257).

¹³ Cf. Jacques Derrida – *Políticas da Amizade*. Tradução de Fernanda Bernardo, 50,58.

Na parábola do Desvalido no Caminho, o “amor de alteridade” (amor agápico), não sendo expresso na *Ethica Nicomaqueia* (porque Aristóteles não conheceu a axiologia da alteridade), foi vivido pela “comoção das vísceras” de um Samaritano (Lc10,33). A “deliberação esplancofânica” determina um grau superior de hospitalidade, a que chamaremos de “acolhimento agápico”, presente na narrativa de Betânia. Derrida tentara responder a questões como: O que será a amizade e o que será um amigo? Se não estamos próximos de responder a tais perguntas, não será por causa do grande número de dificuldades filosóficas, que estão ainda diante de nós. Se não estamos perto de responder, nem talvez de aproximar esta questão, como questão da proximidade, será, de modo preliminar, ao mesmo tempo simples e abissal, porque a questão “o que é? ” (*tí estin*), a questão da essência ou da verdade já se manifesta como questão da Filosofia, a partir da experiência do *philein* e da *philia*¹⁴. A hospitalidade será o prolongamento da “audição da palavra”. A hospitalidade cresce com a sua presença (vivências entre anfitrião e estrangeiro) e com a presença da palavra: Ouvir o Hóspede! ... A hospitalidade será uma presença fílica. A amizade cria a hospitalidade e a hospitalidade origina a amizade. A relação com o Outro aparece como algo já concluído, imemorial, porque já passou e escapa à memória, por esse motivo não pode ser representada.

A hospitalidade será uma proximidade fílica, tal como se vivenciou, entre Marta e Maria, no “acolhimento elpídico” de Jesus Cristo. Em Betânia, registou-se uma “amizade agápica”. O amigo é o próximo e a amizade cresce com a sua presença. A hospitalidade será uma verdadeira amizade e amizade verdadeira entre anfitrião e o Outro-estranho. Na hospitalidade, segundo Derrida, “a amizade é uma espécie de amor, mas um amor mais amante do que o amor”, e continuando, diz: “ eu estaria tentado a chamar a amizade (aimance), o amor na

¹⁴ Cf. Tradução de Fernanda Bernardo, 245 ; Cf. “Ce n’est pas seulement parce que nous avons déjà décelé la présence de cette valeur de *présence* au cœur même de ce qu’il s’agirait de définir et que toute la tradition que nous avons reconnue jusqu’ici pré-définissait ou pré-comprenait justement comme vertu de présence, vérité de *proximité* : l’ami, c’est le proche et l’amitié croit avec la présence, avec l’allocution en un même lieu (...). Si nous ne sommes pas *près* de répondre, ni peut-être d’approcher ainsi cette question comme question de la proximité, c’est de façon principielle, préliminaire, à la fois simple et abyssale, parce que la question “ qu’est-ce que? (*tí estin*) ”, la question de l’essence ou de la vérité s’est déjà déployée, comme question de la philosophie, à partir d’une certaine expérience du *philein* et de la *philia*” (*Ibidem*, 268 - 269).

amizade, a amãncia para além do amor da amizade segundo as suas figuras determinadas, para além de todos os trajectos de leitura”¹⁵Segundo a perspectiva de Derrida, se esta reconstituição não bastasse, se não nos contentássemos com esta referência ao livro VII da *Ética (a Eudemo)*, aquele que Diógenes Laércio evoca literalmente, que se abra então a *Ethica Nicomacheia*. No livro IX, o mesmo tema é tratado com uma eloquência e uma abundância que não deixam dúvidas. E o motivo aritmético ou meta-aritmético da raridade extrema serve aí de tutor a um relançamento de temas, que se vem enrolar à sua volta, num movimento natural, elegante, ágil e económico. Quer se trate de hospitalidade ou de política, de amizade útil ou virtuosa, de poetas ou de apaixonados, a raridade vale mais. A raridade dita um preço. E a rarefacção dará a medida da amizade verdadeira¹⁶.

Conclusão

A hospitalidade é amizade. Um dos elementos fundamentais do acolhimento clínico será a amizade, que se vincula entre médico e doente. É um *proprium* desta relação, sobretudo se o médico for acolhedor para com o seu doente. O acolhimento, em humanização da saúde, é uma vivência aretológica entre um médico e um doente. É a excelência da conduta clínica. Seguindo o pensamento de Derrida, será uma responsabilidade infinita. A hospitalidade é “hiperresponsabilidade”. A amizade pragmática não é capaz de atingir nem a pureza, nem a perfeição desejada, isto é, será necessária para uma máxima determinante, aquilo que Kant chamara “pragmática”, que leva a assumir o encargo, por amor, dos fins de outros homens, em número indeterminado. Permanece, portanto, o “ideal de um desejo”. Segundo Kant, a amizade ética será caracterizada pelo máximo respeito (*Achtung*) sendo a amizade estética aquela que refere algum respeito. Pelo pensamento de Derrida, a amizade não será um dom

¹⁵ Cf. Jacques Derrida - *Políticas da Amizade*. Tradução de Fernanda Bernardo, 76,81.

¹⁶ Cf. Tradução de Fernanda Bernardo, 217; Cf. “Si cette reconstitution ne suffisait pas, si on ne se contentait pas de cette référence au livre VII de l’*Éthique* (à Eudème) celui qu’évoque littéralement Diogène Laërce, alors qu’on ouvre l’*Éthique à Nicomaque*. Au livre IX, le même thème est traité avec une éloquence et une abondance qui ne laissent plus aucun doute. Et le motif arithmétique ou mét’arithmétique de l’*extrême rareté* y sert de tuteur à un entrelacement de thèmes qui viennent s’enrouler autour de lui, dans un mouvement naturel, élégant, souple et économique. Qu’il s’agisse d’hospitalité ou de politique, d’amitié utile ou vertueuse, de poètes ou d’amoureux, la rareté vaut mieux, et parfois à l’*extrême*. La rareté fait le prix, et la rarefaction donne la mesure de l’amitié vraie” (*Ibidem*, 239).

presente, refere-se pela experiência da espera, da promessa ou do empenhamento. Trata-se, na verdade, de uma vivência elpidica e alimenta-se da oração. Toda a hospitalidade reza uma oração entre o Outro-estranho e o anfitrião. A hospitalidade é uma pragmática do coração e não uma pragmática racional. Vive do coração e para o coração pelo seguinte lema: *ad cor in cor e corde* (do coração para o coração a partir do coração). A hospitalidade, além de ser uma ascese, deverá vivenciar-se como “mística”. Esta ocupa-se de coisas divinas ou espirituais. É marcada essencialmente pela “vida contemplativa”. Esta transforma a hospitalidade numa “oração”. Logo, a hospitalidade será uma permanente “meditação” entre um anfitrião e um *homo mendicans* (que necessita de hospitalidade). No acolhimento, em saúde, surge permanentemente uma ascese e uma mística. Estas duas formas de espiritualidade, através da amizade, elevam-se à “meditação” das coisas clínicas, a fim de instaurar o bem-estar, o bem-ser e o bem-agir do doente. A mística é um predicado fundamental na hospitalidade, que terminará na “noite escura dos sentidos”, como nos relata S. João da Cruz. Aqui resplandecerá o “segredo” como uma voz contemplativa na hospitalidade. A hospitalidade é segredo e tem segredos. Há segredos! ... O dom é segredo, o dom é a última palavra do segredo e este a última palavra do dom¹⁷. Da mesma forma, a humanização em saúde possui muitos segredos, seja do médico, seja do doente. Uns revelam-se, outros calam-se no mais íntimo do coração. Como salienta Derrida, os homens dignos de amizade são dignos de segredo, de tal forma que um amigo, digno de um segredo absoluto é quase impossível.¹⁸ Na hospitalidade, a amizade moral exige uma confiança absoluta e total, porque é um dom. A amizade não guarda o segredo, antes será guardada pelo segredo¹⁹.

¹⁷ Cf. “Le don est le secret lui-même, si on peut dire le secret *lui-même*. Le secret est le dernier mot du don qui est le dernier mot du secret”. Jacques Derrida - *Donner la mort*, Paris:Éditions Galiée, 1999, 50.

¹⁸ Cf. Jacques Derrida - *Políticas da Amizade*. Tradução de Fernanda Bernardo, 263.

¹⁹ *Ibidem*, 63, 263.

Summary

The hospitality, according to Derrida's thought, is a "to-come" of friendship and will be a "to-come" the host. Naturally, the friendship can determine the hospitality, making it stronger and more effective. Indeed, Derrida overcome the aporias of hospitality through the concept of teleia philia (friendship perfection), which is derived from the Aristotelian thought, how can one describe the thinking of the philosopher: "the presence of friends, however, seem to have a mixed nature . See friends is affable greatly when it passes a miserable time, ... ". Hospitality is a "relationship of otherness", which has nothing to do with indifference. A friendship forms the hospitality, as the antithesis of hospitality is the "kenosis" of the Other, as a desire for destruction, a certain "momentum fanatic", which undermines the hospitality.

PROSOPON

NR 2/ 2013

[285-302]

Krystyna Teresa Panas

Wyższa Szkoła Menedżerska w Warszawie

The level of emotional intelligence and the faces of emotional blackmail of girls at the Youth Detention Centre and the Young Offenders' Institution in in Warsaw Falenica

Key words: *Emotional intelligence, emotional blackmail, girls in the Young Offenders' Institution, social work.*

Introduction

Contemporary psychology in the description of the *self* is starting to depart from the description of the *self* as a static or unchanging structure. There appear reports about presenting the *self* from the point of view of phenomenology, that is taking into consideration the perspective of the subject through self-description, their narration in the context of functioning in social relations and inner experience¹. Revealing of the *self* in self-description is determined to a large extent by the surrounding reality. It can be especially significant in young people in the period of adolescence. Their self-esteem is a personality trait for which social relations are responsible. Adolescents build their self-esteem on the basis of personal experiences and emotional relations with their families or friends (the community surrounding them).

Appropriate functioning of young people can be ensured by high self-esteem formed by satisfying psychological needs such as acceptance, security, autonomy,

¹ W. Bąk, (2009). *Wielość Ja w ujęciu poznawczym i dialogowym. Próba integracji podejść. Przegląd Psychologiczny*, 52, 53-68.

belonging, as well as the appropriate level of emotional intelligence. Self-esteem formed on negative family and social role models can lead to the formation of negative identity².

The presented research refers to girls who are staying at the Youth Detention Centre and Young Offenders' Institution in Warsaw Falenica according to the ruling of Family Division and Juvenile Court. The area of scientific interest referred to the level of emotional intelligence of girls in the understanding of Salovey and Mayer and susceptibility to emotional blackmail (according to the theory of S. Forward, D. Frazier).

The presented research is a pilot study. It charts a new scope of research. It can also be used in the work of tutors, social therapists and social workers taking care of juveniles both during and after their stay at the Young Offenders' Institution.

Emotional Intelligence in the conception of Salovey and Mayer

The conception of defining the structure of emotional intelligence was put forward by Salovey and Mayer in 1990. They outlined three groups of components. The first one refers to the abilities connected with identification and expression of one's own emotions, verbalised and nonverbalised and those connected with identification of other people's emotions, also interpreted on a verbal and non-verbal level (empathy).

The second group of components is the ability to manage emotions in both ourselves and other people. The third group of components of emotional intelligence includes the abilities to use emotions for our own motivation to act; they are also essential in flexible and creative thinking as well as in thinking skills. In 1997 the authors widened their conception, taking into account its developmental aspect, and therefore proposing degrees of maturity of emotional intelligence³.

The new approach includes:

1. the abilities to perceive and express emotions,
2. the abilities to emotionally support thinking in cognitive processes,

² B. Ziółkowska, (2005). *Okres dorastania. Jak rozpoznać ryzyko i jak pomagać*. [In:] A. I. Brzezińska (ed. by), *Psychologiczne portrety człowieka. Praktyczna psychologia rozwojowa*. Gdańsk: GWP, 404-407.

³ J.D., Mayer, P. Salovey, (1999). *Rozwój emocjonalny a inteligencja emocjonalna*. Poznań: Dom Wydawniczy Rebis. 23-69.

3. the abilities to comprehend and analyse emotions as well as using emotion knowledge in everyday life,
4. the abilities to control and regulate one's own emotions as well as other people's.

The notions close in meaning to that of emotional intelligence which exist in the scientific sphere are:

1. emotional competencies, that is learned capabilities, which help in various life situations and are of practical nature,
2. emotional knowledge, which is acquired and shaped from the earliest stages of human development,
3. social intelligence
4. personal intelligence⁴

On the basis of the above theory a questionnaire was designed by Schutte and associates, which is known under several different names: *Emotional Intelligence Scale*, *Assessing Emotions Scale*, *Schutte Self-Report Inventory for Emotional Intelligence Scale*⁵. In Poland adaptational work of the above quoted questionnaire was led by Anna Ciechanowicz, Aleksandra Jaworowska and Anna Matczak.

Emotional blackmail in the conception of Forward and Frazier

The authors think that emotional blackmail is a strong form of manipulation, in which "blackmailers who are close to the victim threaten – either directly or indirectly – that they will punish them if they do not do what they want"⁶. Emotional blackmail is a common form of manipulation of another person. Threatening is fundamental in every act of blackmail, it can be expressed in a variety of forms. It is a method which strikes at us personally because the blackmailer knows how valuable this relationship is for us.

The blackmailers may threaten to use information concerning the past of the person being subjected to blackmail and to ruin this person's reputation. They usually demand money in return for keeping a secret. They know our vulnerabilities and deepest secrets. And even if they really care about us, when they are

⁴ A. Jaworowska, A. Matczak, (2008). *Kwestionariusz Inteligencji Emocjonalnej INTE*. Podręcznik. Warszawa: Pracownia Testów Psychologicznych, 13-16.

⁵ Ibidem, 31-34.

⁶ S. Forward, D. Frazier, (2007). *Szantaż emocjonalny...* op. cit., 12.

afraid that they will not get what they want they will use their knowledge about us to formulate threats, which will bring them what they want – our submissiveness.

An important element of emotional blackmail is the very understanding of how our relationship with the blackmailer works. It is a very important step in the process of eliminating blackmail from our relationship. Blackmailers can very skilfully conceal the pressure they are exerting on us and that is why we are so often not sure what we are really experiencing.

The world of emotional blackmail is extremely complex. Some emotional blackmailers openly express their threats while others send ambiguous signals to their victims. It all makes it very difficult to recognise when in our relationship manipulation patterns start developing. Obviously, there are unequivocally declared blackmailers who always openly say what will happen if we do not submit and they set out consequences of our disobedience in a way that does not leave a shadow of a doubt. However, more often than not emotional blackmail is much more subtle and it happens in a relationship in which a lot of positive features also become apparent. Memories of nice, good events have an influence on it and we are not able to accept our partner as a blackmailer.

Forward and Frazier identify four types of blackmailers. Each of them reflects a different type of blackmail: „punisher”, “self-punisher”, “sufferer” or “tantaliser”. Each of the type makes use of different vocabulary and each imparts a different nature to their demands, threats or negative judgement that they give to other people as an element of blackmail. Those differences often make it difficult to recognise blackmail, though most people think that they can discern it.

„Punishers” are the easiest to recognise. They are people who accurately define what they want and what consequences there will be if people do not give in to them. They may display aggressive behaviour, or the opposite – they may remain stubbornly silent. Regardless of the behaviour they display, their anger, which they feel when they come across opposition, is directly aimed at the other person. The „punishers” do not have to say a lot in order to inform us about their stand. The most terrible threats turn into emotional abuse when they change into intimidation and one person takes total control over the relationship. In the heat of emotional blackmail, blinded by the intensity of their own needs, „punishers”

appear to be indifferent to our feelings and not too critical of themselves. They truly believe they are right in what are doing and that they are entitled to fulfil their desires.

The second group of blackmailers are „self-punishers” who emphasise what they are going to do to themselves if they do not get their own way. Dramatic words, hysterics and the atmosphere of crisis surround „self-punishers”, who are people of great needs. They tend to create tangled relationships with people close to them and they often find it very difficult to take responsibility for their own life. If they resort to blackmail, they justify their demands blaming the partner for all the difficulties in their life, either real or imaginary.

„Self-punishers” are talented prosecutors, they like to burden others with a sense of guilt and they often force others to guess what their desires are, claiming that someone else should fulfil them. „Self-punishers” are totally preoccupied by how they feel and they think that other people’s inability to read their mind is evidence that they are not given enough attention. Depressed, silent, often with tears in their eyes, „self-punishers” retreat when their partner does not fulfil their desires.

The last type of blackmailers are the so called “tantalisers”. They are the most subtle of the blackmailers. Such people subject others to a series of tests, at the same time promising wonderful rewards, which others will get if only they are compliant with them. Sometimes the rewards offered by “tantalisers” are less measurable than material ones. The desire to receive what was promised can be so strong that those repeatedly blackmailed have to suffer a disappointment before they realise that they are emotionally blackmailed⁷.

The psychological situation of an adolescent

The purpose of emotional blackmail, as the above considerations indicate, is to satisfy the needs of the perpetrator at the victim’s expense. Children and adolescents appear to be the least resistant and unprepared for manipulation. They get entangled in many difficult situations, which they are unable to handle. Communication problems in the family, with peers or at school do not make it easier for

⁷ Ibidem, 58-77.

the youth to adapt and to develop their own personalities, including emotional intelligence.

Crises, in other words specific changes which occur in confrontation with oneself and the world, are typical for adolescence. Adolescents are to perceive themselves as social persons, functioning and cooperating with other people, respecting norms, principles and values. The discrepancy between self-expectations of adolescents and public opinion's expectations and requirements of them can lead to experiencing tension within the somatic, psychological and social spheres. In the search for ways of reducing the tension and of personality reorganisation they expect adults to help them. The result of risk factors at work in the situation of shortage of resources can be a lack of social adaptation, manifesting itself in actions which are a manifestation of opposition to adult authorities; actions reducing the level of anxiety, frustration connected with school failures; actions leading to belonging or identification with peer groups; actions whose aim is to demonstrate the attributes of one's own identity; actions, which seemingly help to achieve a higher level of development.⁸ Finding out about young people's resources and shortages is therefore a priority for tutors.

The purpose of the above considerations is to pinpoint the scientific problem which the author of the article engaged in, that is to look for relationships between emotional intelligence and emotional blackmail in adolescent girls staying in a Young Offenders' Institution.

The research question and the aim of research

The aim of the presented research was to look for relationships between the level of neuroticism, emotional intelligence and emotional blackmail in peer relationships. On the basis of the subject literature the research question can be formulated as follows:

Is there a relationship between the level of neuroticism, emotional intelligence and the type of emotional blackmail in adolescent girls staying in the Young Offenders' Institution in Warsaw Falenica?

The hypotheses resulting from the problem formulated thereby:

⁸ B. Ziółkowska, (2005). *Okres dorastania. Jak rozpoznać...* op. cit., 388-389.

1. The level of emotional intelligence of the girls who took part in the research is lower.
2. The girls take on the roles of victims and perpetrators in social situations.
3. The level of neuroticism of the underage girls is high.

The research is a pilot study and will be continued.

The applied research methods and the research procedure

In the research there were used the following: Kwestionariusz Inteligencji Emocjonalnej INTE (INTE Emotional Intelligence Questionnaire) adopted by Aleksandra Jaworowska and Anna Matczak⁹, an experimental version of „Moi rówieśnicy i ja” (“My peers and I”) questionnaire designed by Marta Pawelec and Jacek Łukasiewicz¹⁰ and Skala Jawnego Niepokoju Jaki jesteś? (the Scale of Open Anxiety What Are You Like?) designed by Elżbieta Skrzypek and Mieczysław Choynowski.

Kwestionariusz Inteligencji Emocjonalnej INTE consists of 33 items, most of which are phrased in the first person. The statements were rated on a scale from 1 to 5 degrees depending on the extent to which the participants agree that particular sentences refer to them (from “I completely disagree” to “I completely agree”). 24 statements refer to abilities or skills – the participant having a given ability or skill – or they are evidence of difficulty in coping in different situations. Other statements reveal possessed skills.

„*Moi rówieśnicy i ja*” questionnaire consists of 36 questions (earlier version). The participant underlines one answer on the scale from 0 to 4. The questions were grouped under three categories. Each category constitutes a separate part of the questionnaire. The first one contains questions, which help diagnose whether the participant is a victim of emotional blackmail, or whether the participant is experiencing peer pressure. The second category contains questions which help to determine the type of the participant’s reaction to peer pressure. Whether he or she adopts a compliant attitude towards the person who is exerting pressure. The open questions contained in the third part enable us to diagnose whether the

⁹ A. Jaworowska, A. Matczak, (2008). *Kwestionariusz Inteligencji...* op. cit., 31-34.

¹⁰ M. Pawelec, J. Łukasiewicz, (2012). *Szantaż emocjonalny w relacjach rówieśniczych. Roczniki Nauk o Rodzinie i Pracy Socjalnej*.4(59), 299-312.

participants are perpetrators of emotional blackmail, whether they themselves are putting pressure on their peers. The diagnostic answers in each of the category are evidence of the participant's adopting a definite role. The average of the sum total of the answers in each distinct category is the indication.

„**Moi rówieśnicy i ja**” questionnaire based on the conception of Susan Forward, questionnaire adopted by Marta Pawelec, Jacek Łukasiewicz.

The purpose of the questionnaire below is to learn about selected aspects of peer relationships. It is anonymous. It means that nobody will know how you answered individual questions. I believe that therefore your answers will be truthful. Your honesty is really important to me.

Read the questions carefully and mark the answers by putting a cross X in the appropriate space.

The numbers mean: 0 - never, 1 - rarely, 2 - it's hard to say, 3 - often, 4 - always.

Lp.	Does any of your friends:	0	1	2	3	4
1.	Threaten that they will make your life difficult if you don't do what they want?					
2.	Threaten that they break up with you if you don't do what they want?					
3.	Say or insinuate that they will hurt themselves or will be overcome with great sadness if you don't do what they want?					
4.	Want more, no matter how much you give them (e.g. time, things)?					
5.	Feel convinced that you will always give in to them?					
6.	Ignore or hurt your feelings or desires?					
7.	Promise you a lot but on condition that you fulfil their wishes?					
8.	Show you with words of admiration, friendliness and praise when you give in to them and dislike or anger when you don't want to give in?					

Lp.	Does any of your friends:	0	1	2	3	4
9.	Use bribery in order to get their own way?					
10.	Try to control you e.g. keeps asking you who you spend your time with and feels jealous of the time spent with another person?					
11.	Ignore your protests when you don't want to agree to their suggestions, ideas?					
12.	Say it is entirely your fault in case of misunderstandings?					
Lp.	When you come across pressure from your peers do you:	0	1	2	3	4
1.	excuse yourself					
2.	argue					
3.	cry in secret					
4.	change or cancel your plans					
5.	give in and hope this is the last time					
6.	get into a fight with them					
0 - never, 1 - rarely, 2 - it's hard to say, 3 - often, 4 - always.		0	1	2	3	4
7.	say that such behaviour is unacceptable					
8.	call them names and swear					
9.	tell your parents or a teacher about it					

Lp.	Does any of your friends:	0	1	2	3	4
10.	not protest in front of them but you will „take it out” on another friend					
11.	think badly of them but you don't say it aloud					
12.	imagine you “take them apart”					
Lp.	Do you happen to behave in the following ways towards any of your friends:	0	1	2	3	4
1.	Threaten that you will make their life difficult if they don't do what you want?					
2.	Threaten that you will break up with them if they don't do what you want?					
3.	Say or insinuate that you will hurt yourself or will be overcome with great sadness if they don't do what you want?					
4.	Want more, no matter how much they give you (e.g. time, things)?					
5.	Assume that they will give in?					
6.	Ignore or hurt their feelings or desires?					
7.	Promise them a lot but on condition that they fulfil your wishes?					
8.	Show them with words of admiration, friendliness and praise when they give in to you and dislike or anger when they don't want to give in?					
9.	Use bribery in order to get your own way?					
10.	Try to control them e.g. keep asking them who they spend their time with and feel jealous of the time spent with another person?					

Lp.	Does any of your friends:	0	1	2	3	4
11.	Ignore their protests when they don't want to agree to your suggestions, ideas?					
12.	Say it is entirely their fault in case of misunderstandings?					

The purpose of *Skala Jawnego Niepokoju Jaki jesteś?* is to study the level of anxiety considered equivalent with neuroticism in school age children and young people – 40 questions, it also has a scale of lying interpreted as a susceptibility to social approval – 10 questions. The participant chooses the answer YES or NO in accordance with their self-knowledge. Answering time is unlimited.

The test was of mixed character: group and individual. The girls were informed about the scientific purpose of the test and about the fact that the answers were anonymous. They were asked to carefully read each questionnaire and give answers in accordance with the first idea they had. Additional information or explanation was not needed during the test. The time of test was unlimited.

Description of the participants

The research was conducted from September to December 2012 at the Youth Detention Centre and Young Offenders' Institution in Warsaw Falenica. 30 girls participated.

Table 1. The age of the participants

Age	N	%
14 years old	3	10
15 years old	7	23,33
16 years old	7	23,33
17 years old	6	20
18 years old	4	13,33
19 years old	2	6,67
20 years old	1	3

Source: based on author's own research

The biggest group of participants was girls at the age of 15-17, that is in the period of escalation of developmental crises (unstable self-esteem, strong need for acceptance, fear of humiliation, searching for a close person, somebody important to them, sexual initiation, change of school).

Table 2. Number of participants with regard to their participation in compulsory education

Type of school	N	%
Primary School	3	10
Gymnasium/ Junior High School	25	83,33
Vocational school	2	6,67

Source: based on author's own research

Analysis and interpretation of results

Based on the analysis of the research results the following were established: the level of emotional intelligence of the participants, the adopted roles in the victim – perpetrator relationships in emotional blackmail and the level of neuroticism. The act of presenting oneself in a favourable light with the aim of gaining public approval was also verified – a lie.

Table 3. The participants' results in the Kwestionariusz Inteligencji Emocjonalnej INTE

	Average raw scores (M)	Standard error of measurement	Confidence intervals	The limits of raw scores intervals	Sten scores
Factor I	57	+/- 7	95%	50-64	2-6
Factor II	41	+/- 6	95%	35-47	2-7
General factor	115	+/- 10	95%	105-125	2-5

Source: based on author's own research

The analysis of mean scores obtained in the Kwestionariusz Inteligencji Emocjonalnej INTE (95% confidence intervals) indicates a tendency to a low level of social competencies – managing in social life and effective functioning in the society. The described behaviour and competencies are signs of a lower level of empathy of the participants – empathising with other people’s experiences (emotional empathy) as well as understanding and accurately predicting their feelings (cognitive empathy). The dispersion of scores in factor I – from low to elevated may suggest a variability of emotional regulation and use of emotions. The scores obtained in factor II are contained in the interval from low to elevated, which may mean that the participants’ ability to recognise emotions in themselves and other people is the best developed¹¹.

Table 4. Mean scores (M) in the „Moi rówieśnicy i ja” questionnaire

Scales	M	Range of scores
Victims	8,1	0 - 23
Perpetrators	5,2	0 - 16
Submissiveness	10,7	0 - 16

Source: based on author’s own research

Based on the analysis of the data, the roles most frequently adopted by the girls were established. Mean scores in the scales of victims, perpetrators and submissiveness are an indication of an increase in the studied phenomenon of emotional blackmail. The lowest score was achieved by the participant in the role of the perpetrator (M=5,2), and elevated ones in the role of the victim (M=8,1). The highest one was in submissiveness (M=10,7). It can therefore be concluded that this behaviour is typical of the participant. Nonetheless, during result interpretation the context of the research has to be taken into consideration despite anonymity of the answers.

¹¹ The obtained results – in the author’s opinion – may be the result of therapeutic work in the Young Offenders’ Institution

Table 5. The roles adopted by the participants

Role	N	%	M Perpetrator	M Victim
Victim	6	20	0	7,5
Perpetrator	3	10	5	0
Victim and Perpetrator	18	60	8,16	10,8
Neither of the roles	3	10	0	0
Total	30	100		
Submissiveness	21	70		

Source: based on author's own research

The results presented above indicate that 80% of the participants may be described as victims of peer blackmail as compared to 10% that of perpetrators. In the perception of 20% of girls they are victims of peer blackmail, however they have never experienced a situation in which they would become perpetrators. The participants who declare themselves as perpetrators are a small group – 10%. They make use of blackmail towards peers but they themselves do not experience it. 10% of the participants think that neither of the suggested roles refer to them. Such an answer may suggest a defensive attitude or a poor insight into one's own behaviour. The combination of the roles of the victim and the perpetrator, however, looks really interesting. As many as 60% of the participants notices such combination in themselves. It might be well to consider in which situations the same person is once the victim and another time the perpetrator. What conditions have to occur, what personal characteristics predispose them to the above relationships in social contacts.

Emotional blackmail may appear within a group or towards one, yet submissive person. In the presented research 21 people (70%) revealed that they are also submissive. They may, therefore, adopt the role of the victim.

Table 7. Mean scores obtained in Skala Jawnego Niepokoju Jaki jesteś?

Scale	Raw score	Confidence interval	SEM	The limits of confidence interval	Sten scores
Neuroticism	22	80%	+/-3	19-25	6-8
Lie	4	x	x	x	6

Source: based on author's own research

Mean scores on the Neuroticism scale indicate that the participants are characterised by a high level of Neuroticism, and so they can be less motivated to study and are less socialised. The results on the Lie scale let us draw a conclusion with regard to an average tendency to present oneself in a more favourable light. The analysis of the data contained in the Skala Jawnego Niepokoju Jaki jesteś? provides us with a basis to analyse the remaining questionnaires due to the average scores on the Lie scale.

Discussion of results and practical conclusions

As it was indicated in the introduction the presented research is a pilot study. The proposed thesis was proved.

The participating girls staying in the Youth Detention Centre and Young Offenders' Institution in Warsaw Falenica have a lower level of emotional intelligence, a low level of social competencies. They have difficulty in managing in social life and effective functioning in the society. Their low competencies are a sign of a lower level of emotional and cognitive empathy.

The research results presented in this work indicate that 80% of the participants are both victims and perpetrators of blackmail at the same time. This group of participants shows a necessity for further research into the relationship between emotional blackmail in connection with personality studies, system of norms, principles and values, family relationships, peer relationships. In the perception of 20% of the girls they are victims of peer blackmail, however they have never experienced a situation in which they would become perpetrators. Only 10% of the participants mentioned the role of the perpetrator, never having been the victim. They make use of blackmail towards peers but they themselves do not

experience it. 10 % of respondents could not find themselves in either of the roles. Their attitude can be interpreted in terms of psychological resistance and/or low self-awareness or self-esteem.

The whole of the verified hypotheses are completed by the statement about a high level of neuroticism of the participants, which is conducive to lower emotional competencies and entering the role of the perpetrator, victim or both at the same time. The obtained results confirm reports from the research conducted by Pawelec and Łukasiewicz about universality of the phenomenon of emotional blackmail among young people¹².

Observational data gathered by the author and the Youth Detention Centre and Young Offenders' Institution tutors indicate that the participants use socially disapproved behaviour because they are not familiar with strategies to deal with difficult situations. Negatively valenced solutions are the only means of adaptation, gratification of needs, solving intrapsychic or interpersonal problems that are accessible to them, they also serve to build one's own self-image.

In a further stage of the research it is essential to establish whether the role of the victim-perpetrator in one person depends on the social situation and the peer, or whether the roles are fluid, that is one time victim behaviour predominates, and another perpetrator towards the same person but in different situations. Emotional or social intelligence of the participants might play an important role in understanding the adoption of the role of the victim or perpetrator and entering into violence relationships. This is also the direction that should be pursued in further research, expanding onto a larger test group.

The development of appropriate self-esteem in adolescent girls, appropriate shaping of personality structure, searching for identity and building one's own self-image is a challenge for tutors, therapists and social workers working with juveniles at the Youth Detention Centre and Young Offenders' Institution. The ongoing psychoprevention and minimising of violence phenomena is very important, in which the above research results can be extremely helpful.

¹² Pawelec, M., Łukasiewicz, J.,(2012). *Szantaż emocjonalny...*op.cit. 310.

References

- [1] Bąk, W., (2009). Wielość Ja w ujęciu poznawczym i dialogowym. Próba integracji podejść. *Przegląd Psychologiczny*,52,
- [2] Forward, S., Frazier, D.,(2007). *Szantaż emocjonalny*, Gdańsk: GWP.
- [3] Jaworowska, A., Matczak, A. (2008). *Kwestionariusz Inteligencji Emocjonalnej INTE*. Handbook. Warszawa: Pracownia Testów Psychologicznych.
- [4] Mayer,J.D.,Salovey,P.(1999). *Rozwój emocjonalny a inteligencja emocjonalna*. Poznań: Dom Wydawniczy Rebis.
- [5] Pawelec,M., Łukasiewicz, J.,(2012). Szantaż emocjonalny w relacjach rówieśniczych. *Roczniki Nauk o Rodzinie i Pracy Socjalnej*.4(59).
- [6] Salovey, P., Mayer, J.D.(1990). Emotional intelligence. *Imagination, Cognition, and Personality*,9.
- [7] Ziółkowska, B.,(2005). Okres dorastania. Jak rozpoznać ryzyko i jak pomagać. [In:] A. I. Brzezińska (ed. by) *Psychologiczne portrety człowieka. Praktyczna psychologia rozwojowa*. Gdańsk: GWP.

Summary

Contemporary psychology in the description of the self is beginning to take into consideration – apart from the self described as a static, unchanging structure – the point of view of phenomenology, the perspective of the subjects through self-description, their narration in the context of functioning in social relations and inner experience. Revealing of self in self-description is determined to a large extent by the surrounding reality. It can be especially significant in young people in the period of adolescence. Their self-esteem is a personality trait for which social relations are responsible to a great extent. Adolescents build their self-esteem on the basis of personal experiences and emotional relationships with their families or friends (the community surrounding them).

The appropriate functioning of young people can be ensured by high self-esteem formed by satisfying psychological needs such as acceptance, security, autonomy, belonging as well as the appropriate level of emotional intelligence. Self-esteem formed on negative family and social role models can, on the other hand, lead to the formation of negative identity, and thereby inappropriate peer relationships.

The presented research refers to girls who are staying at the Youth Detention Centre and Young Offenders' Institution in Warsaw Falenica according to the ruling of Family Division and Juvenile Court.

The presented research is a pilot study. It charts a new scope of research. It can also be used in the work of tutors, social therapists and social workers taking care of juveniles both during and after their stay at the Young Offenders' Institution.

PROSOPON

NR 2/ 2013

[303-314]

Ireneusz Marian Świtła

Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Łodzi

Starość człowieka, jako problem społeczno-etyczny

Old age man, as the socio-ethical

Key words: *age, ethics, social work*

Wstęp

W ostatnich dziesięcioleciach następowały istotne zmiany demograficzne w strukturze polskiego społeczeństwa. Spadek przyrostu naturalnego, zmiany w modelu rodziny, wydłużenie się czasu trwania życia, spowodowały zjawisko starzenia się społeczeństwa. Według prognoz demograficznych liczba osób w wieku emerytalnym wzrośnie, do 2050 r. w skali światowej do 25%, a w Europie, aż do 51% całego społeczeństwa ¹.

Przemiany te można, również zaobserwować w Polsce, gdzie spada liczba urodzeń i zawieranych małżeństw oraz przesunięcie się średniego wieku rozrodczego. W 2002 roku osiągnięty został poziom 14% osób w wieku emerytalnym w całej populacji kraju, – co uznawane jest za granicę zaliczenia państwa do grupy społeczeństw starzejących się ².

Według przewidywań GUS liczba osób w wieku emerytalnym wzrośnie z 6, 5 mln w 2010 roku do 9, 6 mln w 2035 roku, co będzie stanowiło 26, 7% ogółu społeczeństwa.

¹ D. Błasiak, W. Walkowska, *Raport z konferencji W obliczu starości 2006* [w:] *W obliczu starości. Opis projektu i dobrych praktyk*, red. H. Miśkiewicz, D. Błasiak, S. Adamczyk, Katowice 2007, s. 149 i dalsze.

² *Polska w obliczu starzenia się społeczeństwa. Diagnoza i program działania*, Warszawa 2008, s. 9 i dalsze. Prognoza ludności na lata 2008 – 2035 GUS.

Proces starzenia się posiada wymiar wieloaspektowy; medyczny, psychologiczny, społeczny, etyczny i zasługuje na szczególną uwagę w dobie przemian politycznych i społeczno-gospodarczych. Z punktu widzenia gerontopedagogiki, starość jest okresem życia, w którym człowiek może żyć aktywnie, realizując swoje zainteresowania, uczestniczyć w działalności społecznej, kształcić się i służyć swoją wiedzą i doświadczeniem. Już Helena Radlińska (twórczyni pedagogiki specjalnej w Polsce 1935 r.) i Aleksander Kamiński akcentowali konieczność podejmowania działań opiekuńczo-wychowawczych wobec osób starszych. Uważali, że pedagogika społeczna musi podjąć takie kwestie, jak wdrażanie ludzi w podeszłym wieku do nowych zachowań i akceptowanie starości, oraz uruchomienie placówek, przeznaczonych dla osób starszych, gdzie mogliby aktywnie spędzać czas wolny.

Współczesna, geragogika i etyka mocno akcentują potrzebę zmiany negatywnych stereotypów starości, na rzecz kształtowania pozytywnych postaw i międzypokoleniowych relacji opartych na integracji.

Starzenie się człowieka i wybrane problemy społeczno-etyczne z tym związane

Proces starzenia rozpatrywać można zarówno w aspekcie jednostkowym jak i ogólnospołecznym. Oczywiście proces ten przebiega bardzo indywidualnie i związany jest ze stopniowym pogorszeniem się kondycji fizycznej, psychicznej, społecznej czy ekonomicznej.

Za umowny próg starości, przyjmuje się powszechnie wiek metrykalny, choć jak podkreślają gerontolodzy, nie jest to wskaźnik precyzyjny. Dlatego wprowadzili oni pojęcie wieku biologicznego, psychicznego i społecznego. Wiek biologiczny to ogólna sprawność fizjologiczna organizmu, sprawność czynnościowa „żywołność życiowa”, określana za pomocą wskaźników biochemicznych, antropologicznych, medycznych.

Wiek psychiczny określany jest na podstawie sprawności funkcji intelektualnych, sensorycznych (poziom funkcjonowania zmysłów) czy psychomotorycznych, a także zmian osobowościowych, zaś wiek społeczny to sytuacja społeczna jednostki w stosunku do jej wieku życia, który określa się poprzez analizę zakre-

su i rodzaju pełnionych ról społecznych oraz ilości i jakości kontaktów interpersonalnych³.

Gerontolodzy wyróżniają wczesną (65 – 74 lata) i późną starość (powyżej 75 roku życia).

W aspekcie sytuacji prawno-socjalnej (prawo do emerytury) za wiek podeszły uznaje się lata 60 – 65, zaś Światowa Organizacja zdrowia przyjęła podział na: wiek podeszły obejmujący lata 60 – 65, wiek starszy 75 – 90 rok życia oraz wiek sędziwy, rozpoczynający się po 90 roku życia.

Analizując źródła historyczne można stwierdzić, że na przestrzeni dziejów, stosunek do ludzi starszych był bardzo zróżnicowany i zależał od wielu czynników. W społeczeństwach pierwotnych, rodowych i plemiennych, ludzie musieli walczyć o przetrwanie z przyrodą, zwierzętami, najeźdźcami, umierali, nie mogąc zdobyć pożywienia czy uniknąć niebezpieczeństwa. Większość ludzi starszych żyła na marginesie wspólnoty, nieliczni byli autorytetami, a w trudnych okresach głodu czy wojen plemiennych, byli usuwani z rodów, skłanianiani do samobójstw, a nawet mordowani; tylko nieliczni stawiali się autorytetami czy przywódcami.

Ludzie prehistoryczni i starożytni żyli krótko, dlatego starość była zjawiskiem wyjątkowym, niezwykłym czy boskim, budziła respekt. Plemienni starcy często sprawowali władzę, ale ich autorytet malał w miarę osłabiania sprawności fizycznej i umysłowej.

Pozycję ludzi starych ukazuje Stary Testament, gdzie patriarchowie są długowieczni, składają ofiary, kierują, radzą, sądzą, są strażnikami tradycji. W starożytnej Grecji, gdzie panował kult piękna, młodości i doskonałości ludzkiego ciała, starość była zjawiskiem negatywnym, „przekleństwem bogów”. Z drugiej strony spotykamy pozytywne przykłady życia osób starszych, legendarnych, biblijnych, świętych, władców czy filozofów.

Od czasów starożytnych poprzez Średniowiecze, występowały dwa stanowiska, dotyczące okresu starości. Pierwsze reprezentował Platon i Cyncero, postrzegając ludzi starych, jako mądrych i doświadczonych, godnych szacunku i sprawowania władzy. Drugą tendencję reprezentował Arystoteles, akcentując nega-

³ A. Leszczyńska-Rejchert, *Człowiek starszy i jego wspomaganie*, Olsztyn 2013, s. 40 i dalsze.

tywne cechy starości takie, jak: kłótniwość, skąpstwo, tchórzostwo czy nadmierną ostrożność, które wykluczały te osoby z życia publicznego. Wraz z rozwojem chrześcijaństwa zaczęto głosić, że osoby stare, chore, niesprawne potrzebują opieki, lecz praktycznie problemem starości słabo interesowały się władze kościelne czy świeckie. Kościół uczył ludzi przede wszystkim, martwienia się o spokojną wieczność, a nie o życie doczesne. Jedynie ludzie bogaci dbali o zapewnianie sobie godnej starości, pozostali, zdani byli na łaskę innych lub byli żebrakami i umierali w przytułkach ⁴.

Od XI wieku zaczęły rozwijać się osoby, powstawały miasta i przybywało ludności. Budowano monumentalne zamki i katedry, przybywało klasztorów, gdzie spędzali starość, księżęta i rycerze oraz bogata szlachta. W XIV – XV w. wydłużyła się średnia życia i starcy przestali być rzadkością, zaostrzyła się rywalizacja pokoleń. W tym czasie szczególnie ciężki był los starszych kobiet, którym przypisywano związki z diabłem, niejedna spłonęła na stosie, jako czarownica ⁵.

W okresie Renesansu ceniono życie doczesne, nawoływano do korzystania z młodości, ale władcami, ministrami, dyplomatami, kupcami czy duchownymi byli ludzie starsi. W latach 1503 – 1605 trzynastu papieży w chwili wyboru liczyło ponad 60 lat, a czerech – ponad 70. W literaturze pojawiają się negatywne opisy starych kobiet i mężczyzn, którym przypisywano brzydotę i zepsucie. W 1690 r. Król Francji Ludwik XIV funduje dla swoich kalekich żołnierzy zakład Inwalidów zapewniający godne warunki życia dla 1500 pensjonariuszy ⁶, a podobne domy weteranów powstawały w innych europejskich miastach. W tym czasie coraz więcej narodów zaczęło wypłacać renty żołnierzom-weteranom. Na wzór wojskowych emerytur we Francji, zaczęli otrzymywać je również sędziowie i pracownicy poczty.

W XVII wieku znacznie wzrosła liczba ludzi starszych, których zaczęto namawiać do aktywności i korzystania z życia, akcentując, że może to być przyjemny etap życia. Starsi mężczyźni zajmowali wysokie stanowiska państwowe, a kobiety zajmowały się wychowywaniem wnuków – dotyczyło to przede wszystkim warstw najbogatszych.

⁴ G. Minos, *Historia starości*, Warszawa 1995, s. 22 i dalsze.

⁵ Ks. J. Kracik, *Być starym dawno temu*, Tygodnik Powszechny 2000, Nr 39, 40.

⁶ J. Le Goff, *Człowiek średniowiecza*, Warszawa – Gdańsk, 1996 s. 45 i dalsze.

W tym czasie państwo rozpoczęło wypłacanie emerytur osobom, które ukończyły 60 lat, co wystarczało na skromne utrzymanie ⁷.

Podsumowując, można stwierdzić, że w poszczególnych epokach podejście do starości było zróżnicowane, a postawy wobec osób starszych nie były ani zdecydowanie negatywne czy pozytywne, zmieniały się w zależności od środowisk, statusu materialnego, wierzeń religijnych i czynników kulturowych ⁸.

Współcześnie pozycja ludzi starszych w społeczeństwie zależy od decyzji podejmowanych przez instytucje państwowe i ekonomiczne, ale także od czynników subiektywnych, np., cech osobowości, czy środowiska rodzinnego. Liczne publikacje dotyczące tych problemów, uświadamiają nam, że sytuacja społeczna osób starszych w Polsce jest trudna. Cenionymi wartościami jest: młodość, zdrowie, uroda, sprawność fizyczna i umysłowa, przebojowość, dobry status materialny. Starość i choroby są tematem nieatrakcyjnym, bo styl życia młodego i średniego pokolenia bardzo różni się od stylu życia starszych osób. Modę na bycie młodym i atrakcyjnym przekazują środki masowego przekazu, gdzie widoczne jest dążenie do zatrzymania procesu starzenia, kult „wiecznej młodości”. Młodzi ludzie usamodzielniają się, wyjeżdżają w poszukiwaniu pracy i lepszego życia, rozluźniają się więzi rodzinne, zanikają rodziny wielopokoleniowe. Starsi zostają sami, przestają być potrzebni, stają się „ciężarem” dla dzieci i często kończą życie w placówkach opiekuńczych.

Brak zainteresowania problemami ludzi starszych można dostrzec w systemie opieki zdrowotnej; brak geriatrów, kolejki do specjalistów, drogie leki, ograniczony dostęp do badań diagnostycznych, powoduje poważne zaniedbania zdrowotne, a nawet dyskryminację tej grupy osób.

Zmiany zachodzące w procesie starzenia się, można rozpatrywać w aspekcie biologicznym, psychicznym, społecznym czy duchowym.

Charakterystyczną cechą są zmiany w psychice, które dotyczą deficytów w procesie, myślenia, uwagi, pamięci, spostrzegania, zdolności słowno-pojęciowych – jednak ma to charakter bardzo indywidualny. Badania potwierdzają, że u ludzi aktywnych umysłowo, lepiej wykształconych, zmiany te przebiegają wolniej i mają ograniczony zakres.

⁷ G. Minos, op. cit, s. 162 i dalsze.

⁸ I. P. Bois, *Historia starości od Montaigne'a do pierwszych emerytur*, Warszawa 1996.

Pojawiają się również zmiany charakterologiczne, negatywne nastawienie do nowości, zmniejszenie zdolności adaptacyjnych, wyostrenie się negatywnych cech charakteru. Zmiany w osobowości przejawiają się labilnością emocjonalną, sprzecznymi reakcjami na bodźce, zwiększoną wrażliwością, zaburzeniami nastroju⁹.

Starość oprócz wielu problemów natury biologicznej i psychicznej przynosi poważne problemy egzystencjalne, bo zagrożone zostają podstawowe wartości: zdrowie, życie, miłość, prestiż, praca.

Pojawiają się rozterki, dylematy, rozbieżności między pragnieniami, uczuciami, działaniami, co może prowadzić do dezintegracji, lęków, niepokojów a w konsekwencji do nerwic czy depresji.

Problemy duchowe człowieka starszego, skupiają się zazwyczaj wokół zagadnień przemijania, śmierci, religii, Boga, niektórzy negują naukę Kościoła, inni popadają w przesadną religijność.

Postawy człowieka wobec starości są zróżnicowane i zależą od sytuacji rodzinnej i materialnej, wykształcenia, stanu zdrowia, poziomu sprawności psychofizycznej oraz zainteresowań.

W literaturze przedmiotu najczęściej wymienia się kilka rodzajów postaw: postawę konstruktywną (pozytywne nastawienie do życia, satysfakcjonujące kontakty z otoczeniem), postawę zależności (bierność, potrzeba oparcia się na kimś, wycofanie), postawę obronną (sztywność zachowań i przyzwyczajzeń, zamknięcie się w sobie, samowystarczalność, silny lęk przed niedołęstwem), postawę wrogości (agresywność, podejrzliwość, złośliwość, wybuchowość, wzmożona aktywność, autoagresja). Oczywiście postawy te nie są stałe i zmieniają się w ciągu życia¹⁰.

Ogólnie można stwierdzić, że sytuacja rodzinna i ogólnospołeczna osób starszych w Polsce jest bardzo zróżnicowana. Szczególnie niekorzystnie przedstawia się ona na wsi, gdzie ludzie w podeszłym wieku są najuboższą grupą ludności naszego kraju. Posiadają niskie dochody, złą sytuację mieszkaniową, muszą długo pracować fizycznie, głównie we własnych gospodarstwach, mają gorszy stan

⁹ N. Pikuła, *Etos starości w aspekcie społecznym*, Kraków 2011, s. 15 – 42.

¹⁰ M. Halicka, *Uwarunkowania postaw wobec starości osób w wieku po produkcyjnym [w:] Refleksje nad starością – aspekty społeczne, edukacyjne i etyczne*, Łódź 1992, s. 85 – 88.

zdrowia i utrudniony dostęp do służb medycznych oraz niską pozycję w rodzinie i społeczności lokalnej¹¹.

Obecnie najważniejszym celem polityki społecznej wobec osób starszych jest zapobieganie zjawisku marginalizacji czy wykluczenia społecznego.

Działania na rzecz seniorów podejmowane na terenie miasta Częstochowy

Zjawisko starzenia się społeczeństwa zauważalne jest także na terenie Częstochowy, a zmiany zachodzące w strukturze demograficznej mają negatywny charakter. Liczba ludności systematycznie maleje, szczególnie osób w wieku przedprodukcyjnym, co w przyszłości spowoduje wzrost wydatków socjalnych.

Według danych Wydziału Spraw Obywatelskich w 2010 r. odsetek mieszkańców w wieku powyżej 60 lat wynosił ok. 22%, a spośród nich 62, 8% seniorów posiadało stopień niepełnosprawności.

Na podstawie badań ankietowych, przeprowadzonych na próbie losowej przez Wydział Zdrowia i Spraw Społecznych Urzędu Miasta Częstochowy, zdiagnozowano sytuację życiową osób w wieku senioralnym.

Z analiz wynika, że miesięczny dochód (34, 3%) gospodarstw domowych mieści się w przedziale 1000 – 1500 zł., a 25, 9% gospodarstw dysponuje środkami 500 – 1000 zł., tylko 1, 3% osób ma dochody powyżej 3 tys. zł., a znacznie gorzej przedstawia się sytuacja osób samotnych. Najczęstszym źródłem dochodu są emerytury, renty inwalidzkie, zasiłki z pomocy społecznej i pomoc rodziny, tylko 2, 5% emerytów pracuje zawodowo. W strukturze wydatków najważniejsze miejsce zajmuje zakup leków, na które seniorzy przeciętnie wydają od 100 – 200 zł. Miesięcznie.

Częstochowski Program Wsparcia Seniorów na lata 2010 – 2013 opiera się na współpracy samorządu miasta z organizacjami pozarządowymi i innymi podmiotami działającymi na rzecz ochrony i wsparcia społecznego osób zagrożonych marginalizacją społeczną.

Osoby starsze, mieszkańcy Częstochowy najczęściej narzekają na służbę zdrowia, trudny dostęp do lekarzy specjalistów, drogie leki, niewłaściwe traktowanie przez lekarzy i personel medyczny, długie oczekiwanie na rehabilitację i leczenie sanatoryjne. Następnie wymieniają brak poczucia bezpieczeństwa na ulicy

¹¹ A. Leszczyńska-Rejchert, op. cit, s.109 i dalsze.

i trudności w przemieszczaniu się, ze względu na istnienie barier architektonicznych i komunikacyjnych, a także złą sytuację materialną i brak propozycji spędzania czasu wolnego w środowisku lokalnym.

Celem wspomnianego programu było stworzenie zintegrowanego systemu wsparcia, opieki dla osób starszych, a w szczególności wspieranie aktywności seniorów poprzez wzbogacenie ofert w zakresie organizacji czasu wolnego, rozwój wolontariatu seniorów i Uniwersytetu Trzeciego Wieku. Ponadto wspieranie i organizowanie działań z wykorzystaniem potencjału intelektualnego i zawodowego osób starszych, rozszerzanie ulg w korzystaniu z instytucji kulturalnych i sportowych.

Ważnym celem jest wspieranie seniorów w realizacji ról rodzinnych, umacnianie więzi rodzinnych poprzez edukację dzieci i młodzieży w przedszkolach i szkołach na temat życia osób starszych czy niepełnosprawnych oraz organizowanie pomocy dla rodzin opiekujących się osobami w średnim wieku.

Program akcentuje również potrzebę dostosowania warunków życia seniorów i oferty usług społecznych do zmieniających się potrzeb i możliwości, poprzez rozwój różnorodnych świadczeń wspierająco - opiekuńczych w środowisku lokalnym, pomoc finansową i rzeczową, rozwój usług geriatrycznych oraz działania zmierzające do poprawy bezpieczeństwa, jako mieszkańca i konsumenta.

Ważnym zadaniem jest dostarczanie wspierania seniorom w sytuacjach kryzysowych, poprzez poradnictwo medyczne, prawne, socjalne oraz psychologiczne, a także rozwój pracy socjalnej.

W celu poprawy społecznego obrazu starości program akcentuje działania promujące pozytywny wizerunek osób starszych, wspieranie działań na rzecz zwiększenia uczestnictwa w życiu społecznym i obywatelskim. Wkrótce przy samorządzie działać będzie Miejska Rada Seniorów, która ma reprezentować interesy seniorów wobec władz miasta i działać w obszarach zapobiegania marginalizacji, wspierać aktywność, promocję zdrowia, dbać o dostęp osób starszych do edukacji i kultury. Tak, więc głównym jej zadaniem będzie wskazywanie częstochowskim władzom, priorytetowych zadań na rzecz osób, które ukończyły 60 rok życia. Rada będzie zbierać się minimum 4 razy w roku, a jej kadencja pokrywać się będzie z kadencją Rady Miasta. Innym konkretnym posunięciem jest karta rabatowa „Częstochowski Senior”, która oferuje zniżki w wielu instytucjach

kulturalnych, sportowych, sklepach, usługach i punktach gastronomicznych. Poprawie społecznego obrazu starości służą publikacje o tematyce senioralnej, wspieranie kształcenia ustawicznego i różne formy działań, przygotowujące młode i średnie pokolenie do starości „wychowanie do starości”. Źródłem finansowania programu są środki z budżetu miasta, z funduszy pozarządowych i unijnych oraz ze środków własnych organizacji i stowarzyszeń realizujących działania na rzecz starszego pokolenia. Analizując działania na rzecz częstochowskich seniorów można zauważyć wiele konkretnych działań organizowanych przez instytucje kulturalne, np. muzeum częstochowskie współorganizuje z klubami seniorów wystawy, odczyty, spotkania o różnej tematyce, a Ośrodek Promocji Kultury „Gaude Mater” udostępnia bezpłatnie sale na cotygodniowe spotkania klubu literackiego „Złota Jesień”. Organizuje imprezy np. „Dni Częstochowy”, „Dni Kultury Chrześcijańskiej”, muzyczne wieczory kameralne „Classic Tea” połączone z degustacją herbat, spotkania z muzyką operową, contry itp.

Miejski Ośrodek Sportu i rekreacji realizuje projekty w ramach akcji „Aktywny Senior” poprzez zajęcia z pływania, gimnastyki w wodzie oraz callanetics, organizuje wycieczki krajoznawcze polskie i zagraniczne po przystępnych cenach.

Miejski Ośrodek Pomocy Społecznej w Częstochowie prowadzi Dzienny Dom Pomocy Społecznej, na terenie którego organizowane są wieczorki taneczne, imprezy okolicznościowe, pokazy filmowe, ponadto istnieje tu zespół wokalnemuzyyczny „Starsza Młodzież” i Klub Seniora. Na uwagę zasługuje projekt społeczny „Wnuczek-Wnuczka” oraz „Seniorzy dzieciom – dzieci seniorom”, zapobiegający osamotnieniu i popularyzowaniu idei wolontariatu na rzecz tej grupy, oraz „Kawiarenka dla Seniora”, którego celem jest aktywizacja towarzystwa w celu nawiązywania kontaktów międzyludzkich.

Na terenie placówki prowadzona jest gimnastyka geriatryczna, warsztaty terapeutyczne; działa tu również, przy wsparciu wolontariatu młodzieżowego, „Kącik fryzjersko-kosmetyczny”. Oferta skierowana do seniorów przez różne placówki z terenu Częstochowy jest bogata. Wśród nich są: Miejski Szpital Zespolony, w którym otwarto poradnię geriatryczną, gdzie prowadzona jest edukacja pacjentów i ich rodzin w kierunku specyfiki objawów chorób dotyczących głównie osoby starsze. Komenda Policji i Straż Miejska propagują informacje o zagrożeniach skierowanych na osoby starsze, poprzez opracowywanie ulotek informa-

cyjno - edukacyjnych na temat bezpieczeństwa w domu oraz miejscach publicznych. Teatr im. A. Mickiewicza proponuje zniżki dla seniorów a Miejska Galeria Sztuki realizuje projekt „Kino Seniora” oraz „Zróbmy to razem” adresowany do dwóch pokoleń, dziadków i wnucząt, którego celem jest stworzenie warunków do działania twórczego dwóch pokoleń. Na terenie Częstochowy funkcjonują „Uniwersytety Trzeciego Wieku” przy Akademii Polonijnej, Politechnice Częstochowskiej oraz przy Wydziale Pedagogicznym Akademii im. J. Długosza oraz kilkanaście klubów seniora.

Częstochowski Program Wspierania Seniorów obejmuje ok. 50 tys. mieszkańców i ma na celu stworzenie miasta przyjaznego seniorom poprzez wsparcie, opiekę i ich aktywizację.

Podsumowanie

Starzenie się społeczeństw to zauważalne zjawisko w naszym kręgu kulturowym. Jest to zarówno aktualny problem społeczny jak i jednostkowy. Problematyką wspomagania osób starszych zajmują się nie tylko nauki gerontologiczne, ale również pedagogika, psychologia czy filozofia. W zakresie zainteresowań pedagogiki społecznej mieści się przede wszystkim szeroko rozumiane „wychowanie do starości” oraz profesjonalne wspomaganie osób starszych.

Okres transformacji ustrojowej i związane z tym przeobrażenia społeczno-gospodarczo - kulturowe w Polsce, spowodowały spadek poziomu życia, który dotknął przede wszystkim osoby w wieku poprodukcyjnym. Okres starości wymaga od jednostki przystosowania się do nowych, trudnych sytuacji i pokonywania barier związanych z wiekiem.

Osoby te borykają się z wieloma problemami natury zdrowotnej, ekonomicznej, mieszkaniowej, emocjonalnej, często doświadczają dyskryminacji i marginalizacji społecznej.

Dlatego w procesie wychowania młodego pokolenia należy mocno zaakcentować fakt, iż starość nie jest chorobą, lecz naturalnym, normalnym i nieuniknionym etapem życia. Jest to jedna z faz rozwojowych, w której możliwe jest nabywanie nowej wiedzy, umiejętności oraz kształtowanie nawyków, postaw i zachowań, a więc wzbogacenie swojej osobowości.

Podstawową sprawą w tym okresie życia jest stworzenie seniorom możliwości do aktywności fizycznej, edukacyjnej, twórczej, rodzinnej, społecznej i kulturalnej.

Bibliografia

- [1] Błasiak D, W. Walkowska, *Raport z konferencji „W obliczu starości”* [w:] *W obliczu starości. Opis projektu i dobrych praktyk*, pod red. H. Miśkiewicz, D. Błasiak, S. Adamczyk, Katowice 2007.
- [2] Bois L. P., *Historia starości od Montaignea do pierwszych emerytur*, Warszawa 1996. Częstochowski Program Wsparcia Seniorów na lata 2010 – 2013.
- [3] Halicka M., *Uwarunkowania postaw wobec starości osób w wieku po produkcyjnym*, [w:] *Refleksje nad starością – aspekty społeczne, edukacyjne i etyczne*, Łódź 1992,
- [4] Ks. J. Kracik, *Być starym dawno temu*, „Tygodnik Powszechny” 2000, Nr 39, 40.
- [5] Le Goff J., *Człowiek średniowiecza*, Warszawa – Gdańsk, 1996.
- [6] Leszczyńska-Rejchert A., *Człowiek starszy i jego wspomaganie*, Olsztyn 2013.
- [7] Minos G., *Historia starości*, Warszawa 1995.
- [8] Pikuła N., *Etos starości w aspekcie społecznym*, Kraków 2011.
- [9] *Polska w obliczu starzenia się społeczeństwa. Diagnoza i program działania*, Warszawa 2008. Prognoza ludności na lata 2008 – 2035 GUS.
- [10] *Urząd Miasta Częstochowy Wydział Zdrowia i Spraw Społecznych Załącznik do Zarządzenia nr 2932/10 Prezydenta Miasta Częstochowy z dn. 19 listopada 2010 r.*

Summary

In recent decades, a substantial demographic changes in the structure of Polish society. The decrease in growth, changes in family patterns, lengthening the duration of life, resulted in an aging population. According to demographic projections, the number of people of retirement age will increase by 2050. Globally and 25% in Europe, up to 51% of the entire population.

These changes can also be observed in Poland, where declining number of births and marriages, and a shift in the average age of reproduction. In 2002 he was reached level 14% of people of retirement age in the total population of the country - which is considered the limit for the completion of the aging population.

GUS expected number of people of retirement age will increase from 6, 5 million in 2010 to 9, 6 million in 2035, which would represent 26, 7% of the total population.

The aging process has a multifaceted dimension; medical, psychological, social, ethical and deserves special attention in the era of political and socio-economic. From the point of view of gerontopedagogiki, old age is a period of life in which man can live actively pursuing their interests, participate in social activities, educate and serve their knowledge and experience. Already Helena Radlińska (creator of special education in Poland 1935.) And Aleksander Kaminski emphasized the need to take action care centers for the elderly. They believed that social pedagogy must take issues such as the implementation of elderly people to new behaviors and accept old age, and the launch facilities intended for the elderly, where they could spend their free time actively.

PROSOPON

NR 2/ 2013

[315-334]

Wojciech Słomski

ISM Slovakia

Ю.М. Лотман. Теория текста

YU.M. Lotman. Theory text.

Key words: *philosophy, Lotman, tex, theory*

Из всего многообразия языковых проблем одной из самых актуальных является проблема значения. На вопрос, что такое значение, можно сразу дать приблизительный ответ, сказав, что значение – это то, о чем сообщает знак. Такое определение значения приемлемо при условии, что нам известно, что такое знак, т.е. определение значения, предполагает наличие определения языкового знака. Изучением значения занимается наука семантика, с ней тесно связано исследование свойств объектов выполнять функцию знаков, создание общей теории знаков во всех их проявлениях, что является задачей науки семиотики, представляющей собой синтез философских, лингвистических и культурологических идей. Актуальность исследования семиотических концепций обусловлена особым статусом языка в контексте гуманитарного знания.

Семантика и семиотика имеют относительно юный возраст в статусе отдельной области научного знания. Ее рождение можно датировать началом прошлого столетия, когда увидели свет работы Ч. Пирса, Ч. Морриса и Ф. Соссюра. Одновременно с ростом интереса к языку возрастает потребность в систематизации методологических подходов и осмысления той мозаичности взглядов на язык, которая с трудом поддается реконструкции и описанию. Едва оформившись как научная дисциплина,

семиотика очень быстро распалась на множество частных семиотик, в которых ее философское наполнение отошло на второй план.

Юрий Михайлович Лотман (1922-1993), русский филолог, культуролог и семиотик. Его еврейское происхождение мешало ему найти работу в СССР, он переехал в Эстонию, где работал на факультете русского языка и литературы с начала 1950-х годов. К началу 1960-х годов он основал Московско-Тартусскую семиотическую школу и в 1964 году основал семиотический журнал «Труды по знаковым системам». Большая часть его работы была сосредоточена вокруг литературы и семиотики культуры, он также написал несколько ключевых работ в области эстетики, поэтики и семиотики кино. Научное наследие Лотмана также показывает его постоянный интерес к теории информации, теории связи, кибернетики и теории хаоса. В своих исследованиях он опирается на труды теоретиков, таких как К. Шеннон, У. Уивер, Р. Якобсон, У. Эшби, И. Пригожин и И. Стенгерс. Из основных проблем Лотмана в отношении этих системных интересов был вопрос о росте системы. Он был особенно заинтересован в развитии культуры (в самом широком смысле) как семиотической системы.

Юрий Михайлович Лотман известен всему миру как один из основоположников структурно-семиотического метода изучения литературы и культуры в отечественной науке и Тартусско-московской семиотической школы.

Несмотря на огромное количество работ, изучающих творчество этого великого ученого и всеобщую заинтересованность его гипотезами, можно утверждать, что его наследие всё-таки изучено ещё недостаточно полно, поскольку новые направления литературно-публицистических произведений побуждают находить ответы в трудах Ю.М. Лотмана.

Лотман был человеком многогранным, помимо всего прочего, он также писал мемуары, научно-популярные и публицистические статьи, был автором и ведущим телевизионного цикла передач «Беседы о русской культуре», которые пользовались огромным успехом. Крупнейший представитель Тартусской семиотической школы, Ю. Лотман ввел и разработал концепцию семиосферы как универсального семиотического пространства, существующего по определенным закономерностям. Первые

труды ученого о тогда еще новой науке – семиотике относятся к 1960–1970 годам, а в конце 1980-х – начале 1990 гг. ему уже приходится подводить итоги Тартусско-московской школы эпохи расцвета, намечать пути ее дальнейшего развития.

В своих произведениях Ю.М. Лотман утверждало том, что семиотика в качестве самостоятельной науки появилась относительно недавно. Впрочем, еще в XVII в. Дж. Локк довольно четко обозначил сущность и объем семиотики, называя её, «учение о знаках». Её задача была определена так: «рассмотреть природу знаков, которыми ум пользуется для понимания вещей или для передачи своего знания другим».

Несмотря на его обширное творчество (более 800 статей и нескольких книг), работы Лотмана только недавно начали обретать должный интерес к себе. Во многом это было связано с отсутствием перевода их на английский язык и узкой аудиторией тех, которые были переведены. Действительно лишь с публикацией «*Universe of the Mind: A Semiotic Theory of Culture*».¹ Лотман начал получать широкое признание в англоязычном мире. Именно в этой книге представлены многие из основных положений его концептуализации семиосферы.

Семантика возникла в конце XIX в. как историческая дисциплина, как наука о семантических законах одновременно в России (М. М. Покровский) и во Франции (М. Бреаль). Соответственно тому, какой аспект семантики языка кладется в основу построения этой дисциплины, в ней выделяются различные научные течения: оппозитивный (или компонентный) анализ, или анализ по семантическим множителям (Л. Ельмслев в Дании; А. Крёбер, У. Гуденаф и др. в США); метод полей и тезаурусов (Р. Халлинг и В. Варгбург и другие в ФРГ); дистрибутивный анализ (Р. Лангекер и другие в США); логически-трансформационный анализ на основе категории «лексического параметра», или функции (А. Вежбицкая в Польше и др.); анализ ключевых терминов культуры (Г. Маторе, Э. Бенвенист и др. во Франции).²

¹ Lotman, Yuri M. "Universe of the mind: a semiotic theory of culture" (Translated by A. Shukman) // London & New York: I. B. Tauris & Co Ltd., 1990

² <http://slovari.yandex.ru/~книги/БСЭ/Семантика>

Семантические проблемы ставились и обсуждались философской мыслью уже в глубокой древности. Таковы споры о происхождении значений слов и их отношений к бытию и мышлению, ведущиеся аналогистами и аномалистами в древности и номиналистами, реалистами, концептуалистами в Средние века; таково учение о суппозициях, то есть об изменениях значения слова в зависимости от контекста и конкретной ситуации, развиваемое средневековой схоластикой; таковы проблемы адекватности языкового выражения мышлению и проблемы происхождения противоречий между ними, проблемы развития мышления и языка, выдвигаемые философией XVII–XVIII веков. Но все эти проблемы обсуждались вне связи с разработкой собственно лингвистических дисциплин, например, грамматики. В плане же собственно лингвистическом до XIX века включительно лишь одна дисциплина — этимология — затрагивает проблемы семантики, поскольку, разъясняя образование одних слов от других, она принуждена и регистрировать и разъяснять изменения значений слов. Лишь во второй половине XIX века в связи с усилением интереса не только к звуковой, но и к «психологической» стороне языка встал вопрос о необходимости выделения семантики как учения об изменениях значения, поначалу только слов. Одна из прикладных задач в исследовании семантики языка появилась с необходимостью адекватного поиска информации в интернете по запросу пользователя. Теория Семантического анализа направлена на решение задач связанных с возможностью понимания смысла фразы и выдачи запроса поисковой системе в необходимой форме.

Изучая и анализируя работы Ю.М. Лотмана, его основные научные приоритеты и симпатии, можно смело утверждать, что исследовательская диалектика Лотмана прагматически связана идеей творческой памяти, изучением историко-культурных механизмов взаимодействия и трансляции культурной информации, преодолевающей точки «запретов», «поворотов», «взрывов», «разрушений», «выбора» и т.п.

Такая научная стратегия имела отчетливую оппозиционную идеологическую основу, особенно в 1960–70-е годы. Появление ранних лотмановских структурно-семиотических «штудий», касающихся

пространства культуры, внутренне связано со строительством собственного пространства интеллектуальной рефлексии и свободы, с установлением структуры отношений внутри этого пространства. Проект Лотмана, таким образом, был и остается проектом «выбора», «поворота» и «преобразования» (социокультурные понятия, наиболее частотные у Лотмана): с 1960-х вплоть до начала 1990-х годов не прекращается процесс «создания особого пространства для встреч, диалога и рефлексии, «обеспечивающих интеллектуальный и эмоциональный подъем. Это пространство не враждебно по отношению к миру (а конкретно – к империи), оно свободно от него»³. Почему лотмановская семиотика культуры не теряет своей актуальности: её обрамление составляет идея генерации капитальных смыслов, предоставляющих человеку «выбирать» и «моделировать» свое собственное отношение к миру, устанавливать свои принципы «ограничения», «разграничения», «запрета», «монолога» и «диалога». Анализ лотмановских семиотических и культурологических идей, подходов и методов Тартусско-московской школы, их трансформации после Лотмана, изучение путей исторического и культурного самопознания в свете семиотического проекта – вот далеко не полный перечень проблематики современного лотмановедения⁴.

Философия культуры Ю.М. Лотмана состоит из комбинации его жизненной философии, показывает сферу его жизнотворчества. «Бытоустройство» определяет степень творческой рефлексии интенсивности, демонстрирует диапазон интересов ученого к соответствующим темам (милосердие и прощение в «Капитанской дочке», декабрист в повседневной жизни, «человек природы» в русской литературе

³ П. Торопыгин, Культурная стратегия Ю.М. Лотмана в 1960-е годы // Русская газета. – 1995. – 28 февраля. – С. 5.

⁴ В качестве наиболее показательных работ см.: Карл Аймермахер. Знак. Текст. Культура. – М.: Изд-во Дом интеллектуальной книги, 1998; Егоров Б.Ф. Жизнь и творчество Ю.М. Лотмана. – М.: Новое литературное обозрение, 1999; Boguslav Zylko. Culture and Semiotics: Notes on Lotman's Conception of Culture // New Literary History. – 2001. – Vol. 32. – P. 391–408; Ким Су Кван. Основные аспекты творческой эволюции Ю.М. Лотмана: «иконичность», «пространственность», «мифологичность», «личность». – М.: Новое литературное обозрение, 2003. Waldstein Maxim. Soviet Empire of Signs: a History of the Tarty School of Semiotics. [Germany]: VDM Verlag, 2008; По ту сторону семиотики: наследие Московско-тартусской школы // Новое литературное обозрение. – 2009. – № 98 (4). – С. 9–95.

XIX века, осознанное жизнестроительство Пушкина и т.п.). С другой стороны, Б.Ф. Егоров анализирует механизм взаимодействия лотмановских идей с предшествующей филологической и философской традицией, в частности, с бахтинской концепцией культуры. Хотя очень часто проблема «Бахтин и Лотман» интерпретируется как проблема противопоставленного соотношения философии и филологии, диалога и семиосферы, онтологии и гносеологии, кантианства (Бахтин)⁵ и гегельянства (Лотман)⁶, Б.Ф. Егоров находит достаточно много точек соприкосновения лотмановской и бахтинской идеологии. «Всё дело в степени влияния и пропорциях. Если оба ученых имеют разные истоки своей тяги к генерализующим обобщениям (Бахтин – к библейской и кантианской онтологии, Лотман – к Гегелю и западным семиотикам и структуралистам), то черты самого метода крупномасштабных выводов из анализа большого конкретного материала у них очень сходны. Характерно, что целый ряд крупных открытий М.М. Бахтина Ю.М. Лотман использовал в своем творчестве, плодотворно их развивая». Особенно сказанное касается поздних, культурологических, идей Лотмана: анализируя доклад «Бахтин – его наследие и актуальные проблемы семиотики», прочитанный на Международном Бахтинском симпозиуме, Б.Ф. Егоров показывает, насколько приблизилась Тартусско-московская школа в середине 1980-х годов к Бахтину, в частности, в сфере теории культурного диалога, в обосновании дискретности как закона всякой коммуникативной (диалогической) системы. Лотмановское положение о необходимости наличия двух или более языков культуры в процессах её плодотворного функционирования восходит, несомненно, к бахтинскому обоснованию роли диалога в динамике социокультурных процессов. В результате имеем определенный парадокс: если Лотман постоянно держит в поле зрения и разрабатывает основополагающие бахтинские идеи, то Бахтин в своих оценках структурализма и семиотики «статичен», его критика повторяет неприятие формализма, хотя и весьма деликатно, но

⁵ П. Гржибек, *Бахтинская семиотика и московско-тартуская школа / Лотмановский сборник*. Вып. 1. – М.: ОГИ, 1995. – С. 240-259.

⁶ В.В. Максимов, *Семиосфера/диалог (Семиотика Ю.М. Лотмана и философия слова М.М. Бахтина в контексте металингвистического анализа) // Филологические исследования. Проблемы бахтинологии – 3: Сб. науч. работ. – Вып. 9. – Донецк: Юго-Восток, Лтд, 2007. – С. 172-185.*

настойчиво. Одна из статей, посвященных проблеме бахтинско-лотмановского научного диалога, названа достаточно красноречиво: «Кто же Лотман и почему Бахтин говорит о нем такие гадкие вещи?»⁷. Что же касается глубинных основ мировидения и мироощущения, то Бахтин и Лотман остаются, по мысли Б.Ф. Егорова, личностями всё-таки противоположными. Их разъединяют взгляды на религию («религиозность Бахтина и атеизм Лотмана»), философские корни мировоззрения.

Парадокс текста предстал в фокусе внимания французских постструктуралистов, объединявшихся в конце 1960-х – первой половины 1970-х гг. вокруг научного журнала «Тель-Кель». Теоретики группы «Тель-Кель», а именно, Ю. Кристева, Ф. Соллерс, Ж.-Л. Бодри, и др. анализировали действительность в свете комплекса особого рода структур текстов», отмечая, что литературное произведение само по себе воспроизводит значения, т.е. что смысл каждого (литературного) произведения не имеет строгих границ, «иероглифичен», т. е. «открыт» и, следовательно, нескончаемо разнообразен. По мнению Ю. Кристевой, каждый текст может существовать, пересекаясь интертекстовыми связями, которые оставляют след внем, как смысловые слои. Поэтому стоит отметить, что любой текст необходимо рассматривать в его знаковом окружении, не отрывая от семиотического среза культуры⁸. Соллерс выдвинул термин «текстуальное письмо», претендующий на признание литературы и теории литературы той сферы общественного сознания, которая выражает основные изменения в области идеологии, философии науки и более того, определяет эти изменения⁹. По Ф. Соллерсу, текстуальному письму присуще также определенная социально-преобразующая роль¹⁰. Значительный вклад в изучение понятия и свойств текста внёс один из крупнейших гуманитариев-структуралистов Р. Барт. Согласно его концепции, текст сплетён из

⁷ A. Reid, *Who is Lotman and Why is Bakhtin Saying Those Nasty Things About Him?* // *Discourse Social / Social Discourse*. – 1990. – Vol. 111. – № 1-2. – P. 311-324.

⁸ А. А. Грякалов, *От структурализма к деконструкции* / А. А. Грякалов, Ю. Ю. Дорохов // *Русская литература*. – 1990. – № 1., С. 239

⁹ Ч. Л. Галинская, *Постструктурализм в современной философско-эстетической концепции* // *Зарубежное литературоведение 1970-х годов: направления, тенденции, проблемы*. – М., 1989. – С. 209

¹⁰ Там же.

невообразимого числа культурных кодов, в существовании которых автор самого текста, как правило, не отдаёт себе отчёта и которые проникают в произведение помимо его сознания, бессознательно. Культурный код по Барту, это «переплетение множества цитаций» «мираж», сотканный из множества структур. Смысловые единицы, образуемые этим кодом, – суть отголоски чего-то, что уже было читано, видано, сделано, пережито. Код является следом этого «уже». Отсылая (неосознанно) к ранее написанному, иными словами, к книге культуры, автор превращает текст в каталог этой («большой») книги культуры.¹¹ В свою очередь, сам текст вплетён в бесконечную ткань культуры, он является её памятью, причём помнит не только прошлое, но и настоящее, а также может предсказывать будущее¹². Барт считает, что текст – это не знак, а условия его порождения, пространство, где встречаются для свободной игры гетерогенные культурные коды. Науку о функционировании текста, которую еще предстоит выработать, Р. Барт назвал «письмом»¹³. Ю. М. Лотман также уделил много внимания в своём творчестве анализу и истолкованию понятия «текст». Исследователь считает, что текст является недействительностью, а материалом для реконструкции последней. Поэтому семантический анализ текста всегда должен предшествовать историческому¹⁴. Иерархия текстов внутри культуры устанавливается, по Ю. М. Лотману, в соответствии с долгосрочностью, долговечностью первых. Наиболее ценными являются предельно долговечные тексты¹⁵. Многослойные и семиотические неоднородные тексты, какими являются, в частности, художественные произведения, способны, как считает учёный, вступать в сложные отношения и с окружающим культурным контекстом и с читательской аудиторией, перестают быть элементарными сообщениями,

¹¹ Г. К. Косиков, *Ролан Барт – семиолог, литературовед* // Барт Р. Избранные работы: семиотика, поэтика. – М., 1989. – С.39.

¹² Там же.

¹³ Ч. Л. Галинская, *Постструктурализм в современной философско-эстетической концепции* // Зарубежное литературоведение 1970-х годов: направления, тенденции, проблемы. – М., 1989. – С. 208.

¹⁴ Ю. М. Лотман, *О семиотическом механизме культуры* / Ю. М. Лотман, Б. А. Успенский // Труды по знаковым системам. – Тарту, 1972. – Т. V. – С 149.

¹⁵ Там же.

направленными от адресата к адресату, обнаруживая способность конденсировать информацию, они приобретают память¹⁶. На такой стадии структурного усложнения текст обнаруживает свойства интеллектуального устройства: он не только передаёт заложенную в него извне информацию, но и трансформирует сообщения и вырабатывает новую информацию. Ю. М. Лотман обособил пять новых свойств текста:

1. Реализация (посредством текста) коммуникации между «адресатом» и «адресатом». Цель текста – сообщать информацию от носителя к определенной аудитории.

2. Коммуникация между некоей аудиторией и культурной традицией. Функция текста: культурная память.

3. Акцентирование текстом некоторых сторон деятельности «адресата».

4. Общение читателя с текстом, причём последний выступает в качестве равноправного собеседника, обладающего высоким моральным весом.

5. Общение между текстом и культурным контекстом¹⁷.

Итак, один из смыслов, которые Ю. М. Лотман вкладывает в понятие текста – это художественное произведение, литературное по преимуществу, – чьи свойства и смысловое содержание выходят за грань его непосредственного, буквального значения. Иными словами, можно сказать, что подлинное и наиболее значимое для историка и культуролога содержание текста превосходит содержание буквальное на величину смыслов, приведённых автором в повествование неосознанно, ненамеренно – в той же степени, в какой неопределены его мировидение и ориентация в социокультурном пространстве собственной эпохи. Второй смысл понятия «текст», по Ю. М. Лотману, является итогом «глобализации» его представлений о тексте – художественном произведении. Исследователь полагает, что культура может быть представлена как механизм, создающий

¹⁶ Ю. М. Лотман, *Семиотика культуры и понятие текста* // Труды по знаковым системам. – Тарту, 1981. – Т. XII. – С. 5

¹⁷ Там же, С. 56

совокупность текстов, а сами тексты являются реализацией культуры¹⁸. По мнению Лотмана, весь мир может быть представлен как некоторый текст, состоящий из знаков разного порядка (сложности)¹⁹. Текст культуры является наиболее абстрактной моделью культуры с позиции данной культуры. Обязательное качество текста культуры, «большого текста, «макротекста» – универсальность. Являясь Универсумом, Вселенной Культуры, он включает в себя всё.²⁰ Как М. М. Бахтин, так и Ю. М. Лотман рассматривают текст («макротекст») в качестве универсума, «включающего в себя всё». Но если М. М. Бахтин склонен, на наш взгляд, считать свою концепцию «идеальной» моделью, и отдалять, дифференцировать бытие духовной культуры от бытия действительного, то Лотман в своих теоретических построениях не делает разницы между пространством вымысла, интеллектуальной сферы и пространством реального. Культурный Универсум охватывает оба континуума, состоит из них. Подобно французским постструктуралистам Ю.М. Лотман трактует текст как художественное произведение, как пространство полифонии смыслов. Интерпретируя текст как феномен культуры, обладающий способностью воздействовать на действительность, Ю. М. Лотман солидаризуется с Ф. Соллерсом. Подобно Р. Барту Ю. М. Лотман анализирует текст как художественное произведение, как некое пространство, которое доступно пониманию исследователей. Как и у Р. Барта, у Ю. Лотмана можно наблюдать наличие понятия культурного кода и культурной памяти, хотя трактовка этих понятий ими различна. Культурный код у Барта – «пересечение множества цитаций», совокупность смыслов – прежних и настоящих в художественном произведении. По Лотману, культурный код – это своеобразный «фильтр», соотносящий возможные и действительные сюжеты поведения членов данной социальной группы. Согласно Р. Барту, функцию памяти культуры выполняют тексты; по Ю.М. Лотману – сама культура является памятью социума. В отличие от Р. Барта и французских

¹⁸ Ю. М. Лотман, *О семиотическом механизме культуры* / Ю. М. Лотман, Б. А. Успенский // Труды по знаковым системам. – Тарту, 1972. – Т. V. – С. 152.

¹⁹ Там же.

²⁰ Ю. М. Лотман, *О метаязыке типологических описаний культуры* // Труды по знаковым системам. – Тарту, 1969. – Т. IV., – С. 463

постструктуралистов, Ю. М. Лотман трактует понятие текста двояко – и как «большой текст», культурную Вселенную, и как художественное произведение, которое создаёт перспективу для культурологических исследований: прочитать «большой текст» можно только изучив знаковые системы, составляющие культурный Универсум и описывающие его, а это невозможно без знания «микротекстов» прошлого. Изучение текста как одного из важнейших феноменов культуры выдвигает проблему соотношения текста, смысловых значений, заложенных в нём автором и культурным окружением текста – культурным контекстом. Решение этой проблемы позволяет верно оценить соотношение текста и исторической действительности, которой он принадлежит; глубже понять реалии описанных в тексте времён и событий прошлого, а следовательно, через это понимание, постигнуть внутренний мир людей прошлого, их повседневную жизнь, мироведение. Внетекстовый интонационно-ценностный контекст в большей своей части остаётся вне данного текста – особенно в своих наиболее существенных и глубинных пластах²¹. По М. М. Бахтину, в каждой культуре прошлого заложены огромные смысловые возможности, которые остались нераскрытыми, неосознанными и неиспользованными на протяжении всей исторической жизни данной культуры²². В свою очередь, упомянутые «нераскрытые смыслы» содержатся в текстах («микротекстах») культуры – в том числе художественных произведениях. Очевидно, что исследование интеллектуального содержания данной культуры во всей её полноте обладает значительным познавательным потенциалом. Большое внимание проблеме множественности смыслов текстов культуры уделил Р. Барт. Их многозначность, согласно представлениям исследователя, свидетельствует об открытости текста, означающей, что текст рождает всё новые смыслы, проходя сквозь сознание читателей²³. Основа многозначности текстов заключается в многозначности их смысловых единиц – слов. Всякое слово наряду с более или менее твёрдым значением,

²¹ В. С. Библер, *Михаил Михайлович Бахтин, или поэтика культуры*. – М., 1991. – С. 76

²² Там же

²³ А. А. Грякалов, *От структурализма к деконструкции* / А. А. Грякалов, Ю. Ю. Дорохов // Русская литература. – 1990. – № 1, – С. 237

которым оно обладает, пропитано множеством текучих, изменчивых идеологических смыслов, которые оно приобретает в контексте своих употреблений²⁴. Будучи зависимым от социокультурного контекста, коннотативные смыслы (текстов), как правило, не фиксируются в словарях, а потому их распознавание во многом зависит от кругозора и чутья интерпретатора²⁵. Коннотативные смыслы существуют, по Р. Барту, до тех пор, пока живет идеологический контекст, их породивший, и пока сами потребители текстов (читатели) свободно ориентируются в этом контексте. Коннотативные смыслы способны прикрепляться не только к знакам естественного языка, но и к различным материальным предметам, выполняющим практическую функцию. Исторический смысл художественных произведений есть результат его интенциональности: интенция как бы «собирает» текст изнутри, создаёт внутри него устойчивую смысловую структуру, закреплённую в системе персоналий (Данного текста), парадигматике и синтагматике сюжета. Барт считает, что «понять» исторический смысл произведения – значит вжиться в эту структуру, увидеть мир глазами (персонажей) произведения, заговорить на его языке, подчинить себя заложенному в нём чувству жизни. Мир смыслов, порождённых текстом (литературным произведением), образован читателями различных поколений и времён и разнообразен, поскольку, по Р. Барту, разнообразен культурный кругозор самих читателей²⁶. Совокупность суждений читателей и критики о тексте является, в сущности, частью культурного контекста.

Ю.М. Лотман изучал текст с позиции сложного взаимодействия его различных смысловых уровней, а также с позиции взаимодействия с культурным контекстом. Лотман понимал культурный контекст как сложное и гетерогенное явление. Один и тот же текст может вступать в разные отношения с его различными уровнями. Тексты, перемещаясь в другой культурный контекст, имеют тенденцию переходить из одного контекста в другой, где ведут себя как информанты. В новой среде они

²⁴ Г. К. Косиков, *Ролан Барт-семиолог, литературовед* // Барт Р. Избранные работы: семиотика, поэтика. – М., 1989. – С. 14

²⁵ Там же.

²⁶ Там же, С. 33

актуализируют прежде скрытые аспекты своей кодирующей системы²⁷. Отношения текста к культурному контексту может иметь метафорический характер, когда текст воспринимается как заменитель всего контекста²⁸. В качестве примера отношения Ю.М. Лотмана к данной проблеме можно указать на его понимание роли вещей повседневного быта в Культурном Универсуме. По мнению Ю.М. Лотмана, все окружающие людей вещи включены не только в практику вообще, но и в общественную практику и становятся как бы сгустками отношений между людьми, готовые в этой своей функции приобретать символический характер²⁹. Вещи властно диктуют жесты, стиль поведения и, в конечном счёте – психологическую установку своим обладателям³⁰. Они навязывают манеру поведения, поскольку создают вокруг себя определенный культурный контекст. Изучение конкретного текста в сочетаний и взаимодействии с его культурным контекстом позволяет, как показал, в частности, опыт «Сотворения Карамзина», реконструировать внутренний мир и мышление человека (или людей) прошлого, именно из сопоставления текста и культурного контекста возникают правила реконструкции реалий прошлого, создав которые исследователь сможет вычитать в тексте и то, что с точки зрения его создателя не «являлось фактом», но что может быть именно так оценено историком³¹. На наш взгляд, излюбленным творческим приемом Ю. М. Лотмана является реконструкция поведения и мировидения представителей «культурного слоя» рассматриваемой им эпохи посредством анализа художественных произведений, в которых описано интересующее его историческое время. Так, целью работы «О Хлестакове» (1975 г.) исследователь считал не изучение образа гоголевского героя как части художественного целого комедии, а реконструкцию на осознании этого глубокого создания синтезирующей мысли художника некоторых типов

²⁷ Ю. М. Лотман, *Семиотика культуры и понятие текста* // Труды по знаковым системам. – Тарту, 1981. – Т. XII, С. 7.

²⁸ Там же, С. 6

²⁹ Ю. М. Лотман, *Беседа о русской культуре*. – СПб, 1994. – С. 8.

³⁰ Там же, С. 11.

³¹ Ю. М. Лотман, *О семиотическом механизме культуры* / Ю. М. Лотман, Б. А. Успенский // Труды по знаковым системам. – Тарту, 1972. – Т. V. – С. 152.

поведения современников Хлестакова), образующих большой культурно-исторический контекст, без знания которого невозможно (понимание социально значимого поведения человека данной эпохи) и построения ряда культурно осознанных типов поведения³². Б. Кеpeci заметил, что Ю. М. Лотман, когда анализирует художественные произведения, подчёркивает их роль в передаче информации (о прошлом) до такой степени, что обращается с ними как с определёнными моделями действительности³³. Мир прошедших эпох открывается Ю. М. Лотману, подобно М. М. Бахтину, как мир непознанных смыслов, постигнув которые, можно узнать новое о прошлом и, главное, о бытии и личностной сущности «Человека в Истории»; Основой для сбора и последующего анализа непознанных смыслов являются, по мнению обоих ученых, тексты, в том числе, художественные произведения. В то время как Р. Барт сосредоточил свои научные интересы на анализе внутренней интенциональной структуры и пространстве текстов, Ю. М. Лотман акцентировал свое внимание главным образом на изучении проблемы соотношения текста и культурного контекста и, шире, текста и культуры – в целом. Российский и французский ученые пришли к выводу о необходимости создания правил реконструкции прошлого.

Такие работы тартусского ученого, как, «декабрист в повседневной жизни» (1975) «О Хлестакове» (1975 г.), «Сотворение Карамзина» (1987 г.) являются удачными и удавшимися реконструкциями мировидения и мышления людей исследуемой им исторической эпохи, которые были созданы именно посредством анализа «микротекстов» литературных произведений и сопоставления их с общим социокультурным фоном России XVIII – первой половины XIX вв. Следует заметить, что психоаналитический метод исследования отсутствует в реконструкциях тартусского исследователя. Вместе с тем, в семиологическом творчестве у Ю. М. Лотмана и Р. Барта есть немало точек соприкосновения. Можно указать на обоюдное признание множественности смыслов текстов, признание

³² Ю. М. Лотман, *О Хлестакове* // Лотман Ю. М. *В школе поэтического слова*. Пушкин. Лермонтов. Гоголь. – М., 1988. – С. 309.

³³ Б. Кеpeci, *Знак, смысл, литература* // Семиотика и художественное творчество. – М., 1977. – С. 48.

открытости текстов прошлого для исследований историков, учет изменчивости мнений различных поколений читателей об одном и том же тексте, понимание важности роли вещей повседневной жизни для изучения культурного контекста исторической эпохи.

Знакомство с любым человеком начинается с его внешности, в которой внимательный зритель прочитывает и характер, и чувства, и даже судьбу. Всякое душевное движение, будь то чувство, отношение, состояние, находит выражение во вне, и увидеть этот процесс преобразования и передать его может лишь истинный художник. Одна из важнейших задач искусства – исследование человека, его внутреннего мира, его поступков, его способности или неспособности испытывать и проявлять чувства, стремиться или не стремиться к постижению высшего закона бытия. Ф.В.Шеллинг утверждал, что истинное искусство портрета заключается в том, «чтобы сосредоточить в одном моменте идею человека, рассеянную по отдельным движениям и мгновениям жизни».

Портрет как явление, передающее облик человека проникает в разные виды искусства (живопись, скульптуру, литературу, музыку и т.д.), т.к. одной из основных задач любого художника становится исследование природы человека, его космоса, динамики его чувств, взаимоотношений его с миром, явленное через внешнее воплощение. Не случайно М. Ю. Лотман писал о «природе художественной полифонии портрета, а Л.С.Зингер называл портрет «сквозным» жанром, пронизывающим едва ли не все виды художественного творчества».

В литературу портрет проникает с того момента, когда возникает необходимость в создании образа человека. Уже в древнерусской литературе существует множество образцов портретов персонажей. Более очевидной проблематика портрета становится в последней четверти XVIII – первой трети XIX века – в «эпоху перехода от традиционалистской художественной парадигмы к индивидуально-авторской». Существенно функции портрета расширяются и углубляются в реалистических произведениях. Портрет в литературе становится одним из способов создания персонажа, средством выявления его индивидуальных психологических особенностей.

В период рубежа XIX-XX веков роль портрета в литературе (в прозе, поэзии и даже в драматургии) значительно увеличивается. Это связано с рядом причин. Тенденция к активной разработке портрета в литературе в данный период обусловлена особенностями культурной эпохи, в частности явлением синтеза искусств, когда внедрение форм несловесных видов искусства в литературу было особенно актуально. В. Иванов заявлял что, если поэт умеет живописать словом, то должен живописать так, чтобы воображение слушателя воспроизводило изображенное поэтом с отчетливою наглядностью виденного, и вещи, им названные, которые представляются в его душе осязательно-выпуклыми и жизненно-красочными, оттененными или осиянными, движущимися или застылыми, сообразно природе их зрительного явления

Апокалипсические настроения, характеризующие культуру того времени, во многом повлияли на представления о человеке. Человечество, переживающее преддверие мировой катастрофы, начинает относиться к личности как к особому самоценному миру, ницшеанская идея о сверхчеловеке, стремление к новому искусству, которое создает человек-творец, привели к усилению интереса к портретному изображению как визуальному выражению сложнейших космических процессов, происходящих в человеке и в его взаимоотношениях с миром.

Кроме того, эпоху начала XX века можно характеризовать как период великого эксперимента над словом, образом, его внешней и внутренней формой, которая приобретала новые черты. Происходит не только активное взаимодействие различных видов искусства, но и взаимопроникновение прозы, поэзии и драматургии, что влечет за собой взаимоиспользование различных составляющих, ранее традиционно используемых в рамках соответствующего рода литературы. А.Н. Веселовский писал, что язык поэзии инфильтруется в язык прозы; наоборот, прозой начинают писать произведения, содержание которых облекалось когда-то, или, казалось, естественно облекалось бы в поэтическую форму. Так, например, взаимодействие прозы и поэзии приводит к тому, что в стихотворных текстах сюжет, показатель эпического начала в произведении, начинает проявляться более активно, а в прозе, напротив, наблюдается ослабление

событийной канвы и усиление лирического плана, которое происходит в основном за счет широко используемой описательной фактуры, в частности, портретного изображения. То есть портрет становится проявлением лирического начала в прозаическом тексте.

Активное функционирование портрета в прозаическом тексте, его доминирование является одним из показателей ослабленного эпического начала в произведении и приоритета лирического. Наличие или отсутствие сюжета в произведении (наряду с внешними конструктивными особенностями) дает повод указывать на превалирование в ее содержательном плане «прозы» или «поэзии». В прозаическом тексте именно сюжет формирует художественное целое, предметом изображения в нем являются события, связуемые причинно-следственной зависимостью, а авторская позиция может иметь прямое выражение в тексте в виде собственно авторского высказывания или реплики героя. В поэтическом произведении сюжет либо отсутствует, либо периферичен, доминантными в нем оказываются переживания лирического героя, его чувства, передаваемые через предметные детали, символические образы, пейзаж, портретное изображение, позволяющие внести в (как правило) малую форму художественно объемное содержание. Получается, что в прозаическом произведении (при доминирующем сюжете) портрет играет второстепенную роль инструмента для создания образа героя, вписанного в единую систему образов, тогда как в поэтическом произведении, для которого не актуальны ни событийный план, ни разветвленная система образов, портретное изображение лирического героя или героя-адресата (если оно внесено в текст) является содержательным центром произведения, отражающим и основной предмет освещения, и лирический сюжет, и авторскую позицию, и идею.

Замещение или приостановка основного сюжетного движения за счет активного привлечения портретных описаний ведет к смещению приоритетных смысловых акцентов. Сюжету отводится второстепенная роль («Живые мощи» И.С.Тургенева, например, а на рубеже XIX–XX веков это становится характерным явлением в малой прозе И.А.Бунина, Л.Н.Андреева и др.), в центре повествования оказывается образ главного героя, его чувства,

переживания (по аналогии с лирическим героем стихотворений), а раскрывается образ героя, его внутренний мир преимущественно через портретное описание и пейзаж. Таким образом, усваивая опыт предшественников, портрет в прозе начала XX века приобретает большее значение для раскрытия художественного содержания текста и авторской картины мира, становится проявлением поэтического содержания, он ретардирует (замедляет) движение сюжета как цепочки событий, сосредоточивая внимание читателя не на интриге, а на описательном компоненте, но с другой стороны, портрет сам становится сюжетом, передающим, как писал Ф.В.Шеллинг, «идею человека».

В поэтическом произведении, где событийный план «ослаблен» (в случае, если портрет вводится в текст), он организует лирический сюжет, является выражением центрального образа стихотворения (иногда полностью отождествляется с героем), а также отражает авторское мировидение. Однако в поэзии конца XIX века в связи с тенденцией к развитию лироэпической традиции в произведениях малой стихотворной формы, проявляясь в той или иной степени, сюжет становится явлением, если не закономерным, то вполне естественным, при этом общая лирическая доминанта стихотворения не нарушается. Эпоха рубежа XIX–XX веков, наполненная разного рода конфликтами, парадоксальна и в том, что, с одной стороны, ей свойственно особое тяготение к портретному изображению как отражению личностного начала, изучению мира через познание личности, а художественный синтез, характерная черта культурной эпохи, открывает возможности создавать изображение человека в литературе более активно, используя по-новому ресурсы художественного слова. Но с другой стороны, – стремление к литературному синтезу, когда в художественном произведении могут соединяться приемы различных родов литературы, приводит к тому, что в поэтических текстах степень влияния портрета на художественное целое определяется наличием и степенью активности эпических компонентов.

В определении роли портрета в произведении (и поэтическом и прозаическом) следует учитывать степень значимости событийной канвы. Усиление или ослабление роли портрета в произведении определяется

наличием или отсутствием сюжета, степенью его проявления в тексте, то есть эпической или лирической доминантой. Портрет в прозаическом произведении является инструментом для построения образа героя. Как описательная фактура портрет замедляет движение сюжета, переводит внимание читателя с событийной составляющей на философско-созерцательную, является проявлением лирического начала в произведении.

Таким образом, подходы семиотики, в частности, применение категорий текста, контекста, реконструкции прошлого к изучению «человеческого измерения» исторической и историко-культурной реальности дает возможность более глубокого и эффективного изучения историко-антропологической проблематики, индивидуальной и социальной мотивации бытового и общественного поведения человека минувших времен. Перспективным направлением реализации семиотических подходов в исторической антропологии является их применение, в частности, к изучению бытового и социально значимого поведения различных общественных групп национального социума, реализованного в прошедших эпохах, с целью осмысления особенностей и перспектив развития современного социума.

Summary

Of the variety of language problems of one of the most important is the problem of meaning. On the question, what is the value, you can immediately give an approximate answer, saying that the value - it's what the sign says. Such a definition of values is acceptable, provided that we know what the sign, ie definition of value requires a definition of the linguistic sign. Science deals with the study of the value semantics, it is closely related to the study of properties of objects to perform the function of signs, the creation of the general theory of signs in all their manifestations, that is the task of science of semiotics, which is a synthesis of philosophical, linguistic and cultural ideas. The relevance of the study of semiotic concepts due to the special status of the language in the context of the humanities.

Semantics and semiotics have a relatively young age in the status of a particular area of scientific knowledge. Its birth can be dated to the beginning of the last century, when they

saw the light of the work of Charles Peirce, Charles Morris and F. de Saussure. Along with the increasing interest in the language increases the need for systematization of methodological approaches and understanding of the mosaic view of language, which is difficult to reconstruction and description. Hardly having registered as a scientific discipline, semiotics quickly disintegrated into many private semiotician, where its philosophical content pushed aside.

PROSOPON

NR 2/ 2013

[335-351]

Jolanta Szulakowska-Kulawik
Akademia Muzyczna w Katowicach

Oswajanie się z „innym” - edukacja do dialogu - propozycje według teorii inkontrolologii

Accustoming with the „other” - education for a dialogue - propositions in accordance with a theory of incontrology

Key words: *the Other; education; dialogue; theory of incontrology.*

Nasilająca się polaryzacja współczesnych europejskich społeczeństw nasuwa refleksję o konieczności dialogu między zwaśnionymi grupami, o niezbędności edukacji do owego dialogu, który ma być w założeniu remedium na zmianę sytuacji kreującej niebezpieczne, a co najmniej niepożądane nurty życia publicznego. Na przestrzeni kilku już dziesięcioleci po pierwszych fazach integracji kontynentu i pomimo szerzenia europejskiej dewizy „jedności w różnorodności” w dalszym ciągu dialog nie jest w ogóle uruchamiany bądź jest to czynione w niedostatecznej formie, przy małej skuteczności. Ten problem nie dotyczy tylko naszego kraju, który przecież uformował i pokazał światu nowoczesny sposób na funkcjonowanie demokracji poprzez dialog właśnie pomiędzy niedawnymi wrogami. W dalszym ciągu kwestia spotkania i porozumienia się z „Innym” stanowi syndrom trudny do przezwyciężenia, tak w kręgach czysto prywatnych, jak i w szerszym wymiarze.

Stąd niniejsza próba refleksji o odwiecznym, bo od starożytności, problemie „Innego”, „obcego”, „wroga” i o niektórych możliwościach rozwiązania tej kwestii. „Inny”, istniejący faktycznie lub wirtualnie [Eco 2012: 9-38], demonizowany, służący jako narzędzie do manipulacji w życiu publicznym – to sprawy znane od

wieków, i, co najgorsze, niezmiennie aktualne. I jeżeli wielki Eco podejmuje temat zrozumienia „Innego”, warto się nad tym chwilę zastanowić po raz kolejny i daleki od kompletności.

1. Syndrom „Innego” kojarzy nam się przede wszystkim z niezapomnianym, wzorcowym tekstem Ryszarda Kapuścińskiego [Kapuściński, 2006], gdzie spotkanie z „Innym” wskazane jest jako wyzwanie obecnego XXI wieku, nadal i długo jeszcze nie doprowadzone do satysfakcjonującego rezultatu [Kapuściński, 2006: 63-76]. Ogólne stwierdzenie kończące wykład Hansa Georga Gadamera dotyczy tej kwestii: „dla naszego bycia-w-świecie istotna jest nieustanna obecność innego” [Gadamer, 2008: 265]; owo „współbycie” jest nadzwyczaj istotne nie tylko w procesie studiowania, nauki języków obcych, ale ogólnie w procesie wychowania.

Z drugiej strony można przytoczyć także „inne”, demitologizujące spojrzenie Ludwika Stomma – na naszą polską historię, na dzieje Europy i funkcjonujące, ugruntowane w powszechnej świadomości mity, czyli wejść na chwilę w arkana antropologii historii tworzonej *à rebours* [Stomma 2011a; Stomma 2011b].

Nie wspominając badań Bronisława Malinowskiego, i nie przytaczając antycznej dyferencjacji Greków wobec Persów, pozostaniemy przy współczesnej myśli Jacka Goody’ego [Goody, 2010], próbującego naświetlić inaczej, przewartościować całą historię Europy, zaakcentować cenne jej dziedzictwo i rozpowszechniane jako swoje, a przejęte właśnie od „Innego”, łącznie nawet z miłością romantyczną.

Bliskie są te stwierdzenia ideom Clifforda Geertza o obecnej nieaktualności oświeceniowego *consensus gentium* [Geertz, 2005], o niewłaściwym formułowaniu kulturowych uniwersaliów, co niejednokrotnie jest początkiem zbrodni, a co najmniej ulicznych zamieszek. Norbert Elias sformułował pojęcie „Innego” jako wroga w sensie wzmacniania wartości własnego obrazu w kontekście częstych w dobie międzywojennej prześladowań Żydów [Elias, 1996] – wiadomo, jak bardzo w XX wieku ten antyczny język wykluczenia nie stracił na aktualności.

Francuska teoria „Innego” [Burke, 2012: 136] zaowocowała w rozlicznych wersjach i profilach, zwłaszcza w XX i XXI wieku – owa epifania Drugiego to sedno myśli Emmanuela Levinasa [Maj 2006; *Słownik filozofii* 2009: 303-306]. Owo przekroczenie „Ja”, rozmowa jako sedno nauczania, wyjście w kierunku „Innego”,

poszukiwanie nieznanego, wobec zrozumiałego dystansu niemożliwego do spełnienia przy jednoczesnej bliskości, dialog wreszcie pojmowany jako spersonalizowane wzbogacanie siebie [Tatransky, 2008: 108] - to jakże niezmiennie w dalszym ciągu postulaty, dalekie nawet od rozpowszechnienia. Jakże fascynujące jest odkrywanie siebie w „Innym” i „Innego” w sobie, poszerzanie zakresu tolerancji do uznania, to „dialogiczne przyswajanie inności”, jak to określa celnie Józef Tischner [Tichner, 2004: 16-29].

Ta filozofia dialogu także w wydaniu Martina Bubera czy Eberharda Grisebacha jest nieznacznie spopularyzowana, słabo też wcielana w proces edukacyjny. Podobnie dopiero nasze czasy „odkryły” na szeroką skalę tezy Bachtina „polifonicznego pogranicza” (Ja - Inny 2009; Myrdzik, 2009:14].

2. Ideowym i metodologicznym podłożem różnych rodzajów edukacji jest kultura, jej wymiar antropologiczny, psychologiczny, religijny i geograficzny, a w tak rozszerzonych ramach – także edukacja w zakresie sztuki. O społecznych funkcjach kultury nigdy w historii nie zapomniano, wychodząc z pozycji tak państwowych, rządowych, jak i prywatnych (fundacje, stowarzyszenia, koła, komitety, prasa, architektura, sztuki plastyczne, nawet muzyka). Przykładów zawłaszczania kultury i sztuki mamy aż nadto (socrealizm, akcje prawicowe czy lewicowe, liberalne, chrześcijańskie, komunistyczne i faszystowskie – by pozostać tylko w XX wieku; Burleigh 2011). Społeczny obieg kultury nie jest więc pozbawiony oddziaływań ukierunkowujących na cele potrzebne z punktu widzenia organizatora [Nowak, 2008: 459-462].

Wspomnieć trzeba wielokulturową koncepcję i krytykę kolonializmu jeszcze sprzed czasów postmodernizmu, tę autorstwa André Malraux, nowatorską, acz niepozbawioną jeszcze śladów owej epoki, ukierunkowując się zaś obecnie na inne kultury i inną kulturę wchodzimy w obręb modelu potencjalnego komunikowania (Kłoskowska 2007: 178) o charakterze często nieprzewidzianym czy niewyobrażalnym dla nadawcy. Chcąc przyporządkować w antropologii badania nad innymi kulturami, można wskazać jej zakres społeczno-kulturowy z włączeniem także jej praktycznego wymiaru w antropologii stosowanej [Krawczak, 2003: 18-31].

Wojciech Burszta przypomina, iż spotkanie z „innością” stanowi korzenie antropologii, wyzwalającej się z wielowiekowego dogmatu etnocentryzmu, jest to

obowiązek „zrozumienia naszych przodków na rubieżach świata” i odejście zarazem od „antropologii biblijnej” [Burszta, 1998: 16-17]. Nie zatrzymując się nad dokonaniem wybitnych myślicieli, wspomnimy w tym miejscu jedynie sylwetki Michela de Montaigne’a z jego prekursorskim stanowiskiem relatywizmu kulturowego, Jeana Jacquesa Rousseau, Edwarda B. Tylora z jego pierwszą definicją kultury, Jamesa Frazera z jego fundamentalną dla kultury „gałęzią” aż po „guru” współczesnej nauce o mitach – Mircea Eliade [Burszta, 1998: 9-34]. W historii europejskiej kultury można spotkać zresztą wiele postaci działających na styku sąsiednich kultur, będących przykładem osobistej akulturacji, czego rezultatem są ich dzieła i dokonania (np. Anton Springer lub Ernst Robert Curtius; Espagne 2009).

Druga sfera badań, zakorzeniona w oświeceniu, a od Herdera począwszy triumfująca, zakreślająca obszary twórczości ludowej, etnosu, realizowana między innymi w działalności Jana Stanisława Bystronia i Kazimierza Moszyńskiego w polskim przypadku – też była i jest „Innością”, „Inność” jest wielowymiarowa, wielokierunkowa, wielokolorowa...

Zastanawiając się szerzej nad rozproszonymi tożsamościami postmodernistycznymi nad współczesną kulturą wyobrażoną w postaci krzyżujących się sieci (Smart 1998), podejmujemy na moment niezwykle konstruktywnym znaczący kulturowo i społecznie problem pogranicza w jego wersji ekskluzywnej [Burke, 2012: 135-140], gdzie można mówić np. o zmieniających się w toku historii osi Europy i rozległych tego konsekwencjach (antykwizm aż po oświecenie versus romantyzm, granice Cesarstwa Rzymskiego, brak reformacji w świecie śródziemnomorskim), jak i o wersji inkluzywnej, momentu spotkania, miejscu zrodzenia się kultury i wybitnych postaci o mentalności synkretycznej (mity, eposy judaistyczne, chrześcijańskie i muzułmańskie, kultura trubadurów, historia Wikingów, opozycja imperiów druku i prochu armatniego itp.).

W związku z odmiennym podejściem zastępujemy, śladem Edwarda-Evansa Pritcharda, obciążone specyficznymi konotacjami słowo „odkrycie” terminem „spotkania kulturowe”, i dalej – „przekład kulturowy” w zamian dawnego „nieporozumienia”, [Burke, 2012: 138-139]. Ta idea hybrydyczności kulturowej zakłada istnienie pewnych procesów niezamierzonych, niespodziewanych i nieświadomych, doprowadzając w swej konsekwencji do syndromu kreolizacji, czyli

powstawania nowego języka wynikłego z przemieszania kultur, dalej jeszcze – z przemieszania kultur humanistycznych i przyrodniczych; przykładem takiej interpretacji jest analizowanie zjawisk muzycznych z punktu widzenia fizyki i matematyki, co istniało od starożytności (Pitagoras) i uprawiane jest do dzisiaj (przez teorię Jeana Philipa Rameau w XVIII wieku aż do idei strukturalistycznej awangardy i Yannisa Xenakisa w XX wieku).

Obecna epoka postmodernizmu uwypukla nie konkurowanie w ramach kapitału kulturowego [według określenia Pierre’a Bourdieu – Inglis 2007: 138-170] a jego współwystępowanie, współistnienie, symultaniczne jego oddziaływanie, nie konfliktowe, bez wartościowania. Można te starania wykorzystać także więc, próbując edukacji społeczeństwa, a przynajmniej jego części. I jeżeli jedną z dróg harmonizacji stosunków międzyludzkich, międzykulturowych czy międzyreligijnych jest próba stworzenia sytuacji przenikania własnego i „Obcego” [Tatransky 2008: 100], proces „oswajania Innego” – warto to ryzyko podjąć i sformułować szereg propozycji edukacyjnych, zwłaszcza, że, jak wynika z doniesień medialnych, cieszą się one wysoką frekwencją. Może podświadomie, ale jednak ludzie dążą do poznania niewiadomego; trzeba tylko im pomóc w tej drodze. I tych akcji wspierających nigdy nie za wiele...

3. Edukacja jako funkcja kultury [Pluta 1999] w ramach swojej metody zmiany, czyli reinterpretacji formy kulturowej edukacji jest wobec powyższego niezbędna, tak w zakresie sposobów regresyjnych, adaptacyjnych bądź innowacyjnych [Pluta 1999], o których właśnie niżej.

Jeżeli w ramach interdyscyplinarnej redukcji poszukiwać będziemy podobieństwa struktur modeli [Eco 2008: 288-291], czyli dokonamy posługiwania się tymi samymi narzędziami, to zbudujemy w efekcie dyskurs między różnymi regionami, zrealizujemy konkretne działania i będziemy cieszyć się z bogactwa ciągle na nowo się kształtujących hipotez. Owa holistyczna koncepcja [Adamska-Staroń 1999; Jakubowski 2006] polega właśnie na komunikacji bez uprzedzeń, na zbliżeniu się i oswojeniu, czyli na dialogu.

Te starania polegają także na wypracowaniu konstruktywnych i dynamicznych zarazem działań w kierunku „stawania się” w kontekście integracji różnych dziedzin humanistyki (Sigva 2011). I jeżeli autorka wymienia kilka kategorii „stawania się” (człowiekiem według Ricoeura, Fromma i Stróżewskiego, osobą

według Carla Rogersa, twórcą czy jako nabywanie tożsamości aż po stawanie się społeczeństwa według Piotra Sztompki), to podkreśla także aspekt ciągłych przemian psychicznych, jak i rodzenie się sytuacji konfliktowych. Edukacyjny proces tego rodzaju nie zawsze jest korzystny, ale nieuchronny – doprowadza do „stawania się Innym”.

Nowe podejścia edukacyjne w kontekście humanistycznym i antropologicznym definiuje Krystyna Pankowska [Pankowska, 2013], mówiąc o procesie skierowanym europocentrycznie, wewnątrz dziedzictwa europejskiego i w stosunku do kultur poza naszym kontynentem, co wymaga wzmożenia relatywizmu kulturowego i tolerancji. Wyłania się zatem kwestia przeciwnego etnocentryzmu, a także pytanie o „społeczno-kulturowe powszechniki” [Jedynak, 2011: 18], bowiem już u Floriana Znanieckiego pojawia się z drugiej strony konieczność wyodrębnienia indywidualnych terytoriów mentalnych [Myrdzik, 2009: 11]. O wadze interakcji dwu- lub wielopodmiotowej w edukacji międzykulturowej wyklada J. Nikitorowicz [Warszawa, 2009].

Przemysław P. Grzybowski natomiast dokonuje dyferencjacji na rodzaje edukacji różnicowania kulturowego: edukacja wielokulturowa, międzykulturowa, regionalna i obywatelska [Grzybowski, 2008: 48-90], określając zarazem wyróżniki tożsamości międzykulturowej oraz cechy „człowieka pogranicza” [Grzybowski, 2008: 91-100]. W tym ostatnim zakresie autor wychodzi z założeń Bachtina, iż cała kultura sytuuje się na granicach i z jego zasady „progowego charakteru życia” [Grzybowski, 2008: 92], co naturalnie przekłada się na problemy „twórczego niepokoju”, izolacji kulturowej, wyzwań i zagrożeń, relacji wobec kultury dominującej, typu człowieka dokonującego zmian we własnej osobowości i ustawicznego niedopełnienia. Dla przykładu można przytoczyć postać „z pogranicza”, pisarza Stanisława Vincenza, wypełniającego swe integrujące i misyjne zarazem powołanie na granicy kultur, geograficznych światów, mitów i nieortodoksyjnej religijności [Studia o Stanisławie Vincenzie, 1994].

Ów polifoniczny splot wartości, dogmatów czy punktów odniesienia jest jednak trudny do pokonania, powstaje zatem pytanie jak dalece edukacja do „Innego” jest utopią, czy może być marzeniem, czy, mądrzej, celem? Czy możliwe jest przejście od schematu Inny – Obcy – Wróg do nowego: Inny – Interesujący – Przyjaciel [Grzybowski, 2008: 20]?

Ponownie wracamy do fundamentalnej kwestii – otwartości, zgody na zmiany, na wysiłek i łagodzenie sprzeczności, czyli niwelowanie dialektycznego procesu kształtowania się tożsamości międzykulturowej [Grzybowski, 2008: 96]. Stanowi to sedno opisaną przez Jerzego Nikitorowicza „tożsamości międzykulturowej” [Edukacja międzykulturowa, red. J. Nikitorowicz 1995] – jako, skrótowo, formy komunikacji bazującej na heterogeniczności i dialogu [Kultury tradycyjne a kultura globalna, red. J. Nikitorowicz 2001]. Powyższe konkluzje można odnieść do implikowanej przez Stuarta Halla „tożsamości sytuacyjnej”, zmiennej wynikającej z dyskursu historycznego i kulturowego [D’Alleva, 2005: 93-97], a idąc dalej, wkraczamy w sfery teorii postkolonialnej i Homi Bhabhy (1994) też hybrydyzacji kultur w kontekście kolonialnym, a dokładniej owoców ich styku w przeciwieństwie do ich ustawiania w układzie binarnej opozycji.

Ważny jest dla praktyki pedagogicznej podany przez Przemysława Grzybowskiego wykaz instytucji europejskich, jakie funkcjonują w zakresie współpracy międzykulturowej [Grzybowski, 2008: 110-118].

Centralnym problemem jest w nowej rzeczywistości pozbycie się eurocentrycznej pozycji kolonizatora i wypracowanie nowej pedagogiki kultury, co wymaga poszerzenia zasobów kanonu, zapoznania się z innymi kodami kultury oraz odnowionych zakresów interpretacji. Dawne hierarchie, uporządkowane wizje i reguły języka tracą częściowo swoje przesłanie w nowej rzeczywistości, a przynajmniej powinno to mieć miejsce. Powstaje pytanie o sens działań na rzecz uniwersalizmu, a przynajmniej o jego zakres, o pojęcie i oblicza kultury narodowej, także poddawanej ciśnieniu różnorodnych grup posiadających swoje partykularne tradycje.

Wkraczamy zatem w obszary współcześnie definiowanych: interkulturowości, transkulturowości, hybrydalności kulturowej, synkretyzmu kulturowego, trudnego procesu dialogu czy wręcz negocjacji tożsamości zbiorowej [Mazurkiewicz, 2009: 19-28; Myrdzik, 2009: 11-18] – w tych wszystkich zjawiskach rola edukacji jest fundamentalna, a świadomość istniejących i powstających zagrożeń czy nieprawidłowości z jednej strony determinuje do podejmowania działań, a z drugiej prowadzi do akcji zniechęcających czy wręcz powodujących obstrukcje tego typu przedsięwzięć. Skala manipulacji w obronie „czystości” kultury, rasy, etniczności i tożsamości w ciągu całej europejskiej historii zawsze była ogromna, o tragicz-

nych skutkach nie wspominając. Proces odchodzenia od syndromu „przekonań totemistycznych” [Jedynak, 2011: 43] jest powolny, niepozabawiony kroków wstecznych i stawiania nowych barier.

Przekładając te założenia na akcje edukacyjne nowego typu, można mówić m. in. o takich propozycjach, jak:

- międzykulturowe zajęcia muzealne (globalizacja kultury, obyczajów, ubioru),
- „kolektywna kuchnia”,
- wspólna improwizacja,
- dyskurs o unowocześnionej interpretacji (reinterpretacji) okresu średniowiecza według np. publikacji J. Le Goffa,
- dyskurs o stereotypach występujących w teorii orientalizmu na podstawie słynnej książki Edwarda Saïda i krytyka takiego podejścia,
- dyskurs o „kulturach podróżnych” – „świat kultury jako hybrydowe, kosmopolityczne doświadczenie” (James Clifford),
- moja własna „geografia kulturowa” – projekt,
- dyskurs o zasłużonych lub zapomnianych kobietach w kulturze (np. w wernakularnej literaturze średniowiecznej),
- dyskurs o dawnej i współczesnej dyskryminacji kobiet – sylwetki znanych i mniej znanych kobiet w kulturze, nauce i sztuce,
- dialog płci (genderlect) – psychiczne uwarunkowania i społeczne konsekwencje (Tannen 1999),
- dyskurs o dominacji i podporządkowaniu – kultura a władza,
- dyskurs na kontrowersyjny temat: „idea pasożyta” – wywołuje zmianę, która zostaje po likwidacji pasożyta,
- „burza mózgów” na temat rozbitków i sposobów „uratowania się”,
- metoda MIDE, czyli metoda integracji i dezagregacji elementów jako nauka porządkowania procesów logicznych poprzez ekstrapolację, przeciwstawianie i uogólnianie zdań, ocen i wniosków,
- metody transpozycji (antytemat i antynomie, analogie),
- zajęcia na temat przysłów różnych narodów,
- symbolizacja regionalnego zróżnicowania świąt,

- dialog kultur poprzez czytanie i sformułowanie nowych perspektyw komunikacji literackiej [Nocoń 2009: 288-296],
 - współpraca międzyinstytucjonalna w organizacji święta z uwzględnieniem np. kultury sąsiedniego miasta, regionu, wsi czy dzielnicy,
 - rewaloryzacja kultury np. Polski jako kraju dawniej wielonarodowego, wielowyznaniowego i tolerancyjnego [Morawska 2009: 93-104],
 - próba zapoznania się z interpretacją naszej rodzimej historii poprzez pryzmat jej przedstawienia przez kraj sąsiedni (np. Polska - Litwa),
 - autoedukacja - własne dążenie do zmiany, ewolucja w kierunku „Innego”,
 - wypracowanie mechanizmów akceptacji „Innego” w rodzinie, w gronie przyjaciół,
 - praca w kierunku: *przywracanie ciekawości* (Szmidt 2001: 95-100),
 - dyskusje na trudne tematy, np. zdanie Vladimira Biblera „Bez Innego ja nie mogę być samym sobą” [Bibler, 1981:80],
 - warsztaty międzykulturowe (np. kulinarne, zoologiczne, plastyczne, inne - <http://www.justfuture.pl/pl/workshops/how-to-launch-educational-activities-for-children/>),
 - edukacja wśród młodszych w formie zabawy, dla starszych - dyskusji, pokazów,
 - edukacja zoologiczna i psychika zwierząt (w tle postać K. Lorenza),
 - edukacja senioralna,
 - edukacja regionalna,
 - edukacja subkultur,
 - edukacja w placówkach opieki osób i dzieci chorych i niepełnosprawnych,
 - zajęcia pogładowe o kulturach innych kontynentów, o kulturze żydowskiej, cygańskiej, indiańskiej,
 - warsztaty na temat kultury Bizancjum i jej roli dla Europy czy na temat kultury żydowskiej (np. praca nad tematem pt. *Konstantynopol* oraz *Jerozolima* według programu w: [B. Jesionek-Biskupska, S. J. Żurek, 2003],
 - włączanie elementów religioznawstwa do zajęć humanistycznych,
 - dyskusja o herezjach i ich znaczeniu dla dziedzictwa Europy.
4. Po rozważaniach ogólnych dochodzimy do sfery sztuki, twórczości, kolektywnych działań multimedialnych i interdyscyplinarnych, zabaw czy akcji

integrujących, jakie oferuje sztuka. Edukacja estetyczna ma, także w Polsce, długą historię (S. Szuman, I. Wojnar), a dzisiaj owa teoria nabiera szerszego znaczenia, anektując inne pola, tworząc edukację międzykulturową [Grzybowski, 2008; Pankowska, 2013], przystosowując się do zmian, do nowego świata, w którym coraz liczniejsze środowiska tworzą sieć na rzecz „oswajania Innego” i zarazem nas samych – poznawania i wzbogacania.

Nowe wyzwania ze sfery historii kulturowej podejmuje od lat 80-tych zachodnia nowa muzykologia [Kerman, 1985] w postaci badań etnomuzykologicznych odległych kultur, badań gender i orientalizmu w muzyce (np. *The Exotic in Western Music* 1998; Nasser Al-Tae 2010). Orientacje te są już od dawna w centrum zainteresowania nielicznych uczonych w naszym kręgu (dawne i nowe publikacje Anny Czekanowskiej i Sławomiry Żerańskiej-Kominek, muzykologa i arabisty 1987; 1993). O *Muzyce w dialogu ze słowem* rozprawia Mieczysław Tomaszewski (2003), analizując niektóre znamienne przykłady (m. in. motyw Romeo i Juli w muzyce). Nowe idee oglądu sztuki traktowanej jako jedna całość, komparatystycznie i chronologicznie zarazem, w kontekście polifonicznym, jako pola dialogu niezależnie od *métier*, pojawiają się już często w dyskursie publicznym, wraz z nowymi pojęciami (estetyka labiryntu, humanizm gotycki: Denizeau 2008).

Jako exemplum sztuki uosabiającej prawdziwy dyskurs, poza modelem fugi jako dialektycznego „wzoru” „dialogu z Innym”, można przytoczyć kameralną kantatę Erika Satiego *Sokrates* (1918), dzieło francuskiego neoklasycyzmu, zaangażowanego lewicowo oraz, z drugiej strony, nieco dadaistycznie, skonstruowane właśnie dialogowo, w czym następuje wcielenie tak postaci wielkiego filozofa, jak i sedno jego nauk [Fulcher, 2005: 146-150].

Można więc wskazać na takie atrakcyjne i instruktywne zarazem przedsięwzięcia edukacyjne w sferze sztuki, jak na przykład:

- pedagogika twórczości jako środek formowania elit – akcent na otwartość [Góralski, 2003: 119-126],
- opracowanie tematu egzotyzyму w sztuce, w muzyce wraz z historią problemu (*The Exotic in Western Music* 1998),
- opis literackich przykładów korelacji z Orientem,

- prezentowanie sylwetek twórców ponadnarodowych, działających na styku kultur (np. E. R. Curtius, A. Honegger, R. Kapuściński, A. Mickiewicz, Cz. Miłosz, K. Penderecki, D. de Rougemont, S. Vincenz),
- spreparowanie „procesu” sądowego jakiegoś fragmentu kultury - nauka konstrukcji argumentów, prowadzenia merytorycznej dyskusji i dochodzenia do konkluzji, nawet do wypracowania „protokołu rozbieżności”,
- zapoznanie z regułami funkcjonowania ONZ, instytucji europejskich, podstaw prawa Unii Europejskiej i zasad wolnego handlu [Ahl, Szpunar 2005; *Prawo Unii Europejskiej*, red. J. Barcz 2006; Zombirt 2008],
- reinterpretacja okresu baroku w kontekście kontrreformacji i kultur narodowych a nie uniwersalizmu europejskiego,
- nowe gatunki mixed - np. muzyka etnojazzu,
- wystawy/koncerty/konkursy prezentujące różne kultury/regiony wraz ze wprowadzeniem,
- warsztaty i kursy kultur mniejszościowych (żydowskiej, Romów, Kaszubów),
- warsztaty ze znajomości zasad religii mniejszościowych (prawosławnej, protestanckiej, unitów),
- warsztaty z literatury i kultury rosyjskiej/niemieckiej - krajów z nami kiedyś skonfliktowanych,
- warsztaty multimedialne pt *Oswajanie, Goście naszej wyobraźni. Spotkania, Inne od innego czyli poszerzanie widzenia świata* [Warsztaty edukacji twórczej 2004:137-147, 150-161],
- podkreślanie wpływów arabskich na powstanie europejskiej nauki, kultury, na wykształcenie się renesansu,
- warsztaty rekonstrukcji nie tylko historycznych, też naukowych (astronomia, fizyka, biologia),
- dyskurs o sztuce dialektycznej w przestrzeni czasowej - ars antique i ars nova,
- wyjaśnienie kwestii tożsamości kulturowej Europy, składników, wielokierunkowej genezy bez stereotypowych uproszczeń według określenia Innego [Gadamer, 1992: 21],

- zapoznanie się z ciekawymi biografiami (twórców wraz z ich kontrowersyjnym obliczem – np. H. Ibsen, K. Marks, S. Przybyszewski, R. Wagner),
- zapoznanie się z niektórymi teoriami kulturowymi (np. F. Armesto, L. Auerbach, F. Braudel, E. R. Curtius, D. de Rougemont, A. Toynbee, założenia „szkoły Annales),
- zapoznanie się z kulturą regionów granicznych i ich wybitnymi przedstawicielami (np. Śląsk, Czechy a panowanie Habsburgów, Alzacja i Lotaryngia, Podole, Cieszyn, Prowansja),
- praca nad symbolami różnych narodów, ich historia, interpretacja, wspólne czy rozłączne interpretacje,
- grupy badawcze na temat dyfuzji kultur dialektycznie zogniskowanych i ich wynikania dla sztuki (np. opozycja mentalności francuskiej i niemieckiej oraz wpływ Wagnera na sztukę II połowy XIX w. we Francji),
- ponowne i odnowione podejście do nieustającego znaczenia wpływów starożytności w obecnej kulturze,
- podjęcie problemów styku istoty sztuki i nauk ścisłych (np. zjawisko fal, epitaksji, wstęgi Möbiusa, szereg alikwotów, proporcje liczbowe, ciąg Fibonacciego w muzyce, związki architektury i muzyki datujące się od antyku),
- wspólna terminologia sztuk muzycznych i plastycznych [Vergo 2005a, Vergo 2010b],
- problemy adaptacji w innej kulturze i artystycznego tego rezultaty (muzycy włoscy i francuscy XVIII i XIX w., przykład G. F. Händla, P. Gauguin, W. Gombrowicz).

5. Wreszcie, konkludując, nasuwa się tu refleksja o teorii, o filozofii spotkania, czyli o inkontrologii. Znane idee filozofii kultury Andrzeja Nowickiego [Nowicki 1978], owego „wdzielowstąpienia” ([http:// publikacjeonline.wnhis.iq.pl/numery/II/AB.pdf](http://publikacjeonline.wnhis.iq.pl/numery/II/AB.pdf)) postulują dialog, wspólny dyskurs prowadzący do zespolenia obu stron, artyści czy literata i przedmiotu jego starań, podążają w kierunku zjednoczenia ideowego autora z opisywaną, malowaną czy rzeźbioną przez niego osobowością; są więc systemem otwartym, zapraszają do dialogu. Celem pozostaje, tak jak przy spotkaniu z „Innym” – wzbogacenie się, korelacja estetyczna i ideologiczna aktu tworzenia, eksterioryzacja autora w dziele, nowa interpretacja

jako czynnik współkonstituujący dzieło, jako nowy punkt widzenia, a wskutek tego - przemiana autora pod wpływem tego spotkania; centralną płaszczyzną obcowania pozostają dzieła, będące dowodem na nieśmiertelność artysty, który żyje w swoich dokonaniach.

Rozszerzona w ten sposób aktywna interpretacja, recepcja i percepcja, owa owocująca poprzez dyskurs irradiacja semantyczna, determinują „współtworzenie” razem z artystą; dzieło czeka bowiem na dopełnienie, na nową autokreację, jak w systemie Romana Ingardena. W ten sposób każde dzieło generuje nowego człowieka, te działania współtwórcze są wielopodmiotowe - tworzy się nowa „szkoła” dialogu, gdzie pełna zgoda nie jest ani konieczna ani nawet pożądana. I jeżeli rozgraniczymy trzy cechy owego dialogu (bagaż doświadczeń, *res creanda*, czyli cel dialogu i ucieleśnione już *res facta*), ponadto trzy podstawy dialogu według autora (humanizm, uniwersalizm, pluralizm), to wyłaniają się nam właśnie trzy momenty dobrego, według specjalistów, spotkania: empatia, cierpliwość (co do celu spotkania) i zaufanie jako podkład podjętej terapii.

Rolę podsumowania spełnić mogą słowa niezastąpionego Hansa Georga Gadamera, którego refleksjami zaczęliśmy powyższe rozważania: „uczyć się można tylko w rozmowie” [Gadamer 2008: 258] - gdyż każdy proces poznawczy czy wychowawczy powinien być nawet nie nauką, a spotkaniem, każdy dialog nie tylko poznaniem, ale także terapią dotyczącą obu stron... Warto podejmować taką terapię na każdym etapie budowania więzi z „Innym” ...

Literatura

- [1] Adamska-Staroń M., *Pedagogia jako dziedzina kultury symbolicznej*, w: *Szkice o edukacji i kulturze*, red. A. Pluta, Poznań 1999, s. 143-148.
- [2] Ahl M., Szpunar M., *Prawo europejskie*, Warszawa 2005.
- [3] Al-Tae N., *Representations of The Orient in Western Music. Violence and Sensuality*, Ashgate Publishing Ltd., 2010.
- [4] Barska A., „Wdzielóstąpienie”, *dialog, spotkanie. W kręgu inkontrologicznej filozofii kultury Andrzeja Nowickiego*, Akademia Marynarki Wojennej, Wydział Nauk Humanistycznych i Społecznych, Rocznik OO/2010, s. 279-288, <http://publikacjeonline.wnhis.iq.pl/numery/II/AB.pdf>.
- [5] Bhabha H., *The Location of Culture*, London 1994.

- [6] Bibler V., *Myślenie jako dialog*, Warszawa 1982.
- [7] Burke P., *Historia kulturowa. Wprowadzenie*, tłum. J. Hunia, Kraków 2012.
- [8] Burleigh M., *Święta racja. „Świeckie religie” XX wieku. Od pierwszej wojny i dyktatur europejskich do Al-Kaidy*, z angielskiego przełożył M. Jatczak, Warszawa 2011.
- [10] Burszta W. J., *Antropologia kultury*, Poznań 1998.
- [11] D’Alleva A., *Metody i teorie historii sztuki*, przeł. E. i J. Jedlińscy, Kraków 2005.
- [12] Denizeau G., *Le dialogue des arts. Architecture, peinture, sculpture, littérature, musique*, Larousse 2008.
- [13] *Dialog kultur w edukacji*, red. B. Myrdzik i M. Karwatowska, Lublin 2009.
- [14] „Dzisiejsze czasy”. *Edukacja wobec przemian w kulturze współczesnej*, red. W. Jakubowski, Kraków 2006.
- [15] Eco U., *Sztuka*, tłum. P. Salwa, M. Salwa, Kraków 2008.
- [16] Eco U., *Wymyślanie wrogów i inne teksty okolicznościowe*, przełożyli A. Gołębiowska i T. Kwiecień, Poznań 2012, s. 9-38.
- [17] *Edukacja międzykulturowa. W kręgu potrzeb, oczekiwań i stereotypów*, red. J. Nikitorowicz, Białystok 1995.
- [18] Espagne M., *L’histoire de l’art comme transfert culturel. L’itinéraire d’Anton Springer*, Paris 2009.
- [19] Elias N., *The Germans: Power Struggles and the Development of Habitus in the Nineteenth and Twentieth Century*, New York 1996.
- [20] Fulcher J.F., *The Composer as Intellectual. Music and Ideology in France 1914-1940*, Oxford 2005.
- [21] Gadamer H. G., *Dziedzictwo Europy*, Warszawa 1992.
- [22] Gadamer H. G., *Teoria, etyka, edukacja. Eseje wybrane*, Warszawa 2008.
- [23] Geertz C., *Intepretacja kultur. Wybrane eseje*, tłum. M. Piechaczek, Kraków 2005.
- [24] *Gender and Conversational Interaction*, red. D. Tannen, New York – Oxford 1993.
- [25] Goody J., *Kradzież historii*, Warszawa 2009.
- [26] Góralski A., *Teoria twórczości*, Warszawa 2003.

- [27] Grzybowski P. P., *Edukacja międzykulturowa – przewodnik. Pojęcia – literatura – adresy*, Kraków 2011.
- [28] Inglis F., *Kultura*, przeł. M. Stolarska, Warszawa 2007.
- [29] *Ja – Inny. Wokół Bachtina. Antologia*, tom 1., red. D. Ulicka, Kraków 2009.
- [30] Jedynak S., *Kategorie kultury*, Lublin 2011.
- [31] Jesionek-Biskupska B., Żurek S. J., *Ścieżki do Europy. Przewodniki metodyczny*, Warszawa 2003.
- [32] Kapuściński R., *Ten Inny*, Kraków 2006.
- [33] *Kategorie pojęciowe edukacji w przestrzeni interdyscyplinarnych interpretacji*, red. A. Gawel i B. Bogusława Bieszczada, Kraków 2011.
- [34] Kerman J., *Contemplating Music*, Cambridge Massachusetts 1985.
- [35] Kłoskowska A., *Socjologia kultury*, Warszawa 2007.
- [36] Krawczak E., *Antropologia kulturowa. Klasyczne kierunki, szkoły i orientacje*, Lublin 2003.
- [37] *Kultury tradycyjne a kultura globalna. Konteksty edukacji międzykulturowej*, red. J. Nikitorowicz, M. Sobeczki, D. Misiejuk, Białystok 2001, t. 1-2.
- [38] Maj J., *Emmanuela Lévinasa Paideia Innego jako propozycja dla pedagogiki nowoczesnej*, w: „Dzisiejsze czasy”. *Edukacja wobec przemian w kulturze współczesnej*, Kraków 2006, s. 73-86.
- [39] Mazurkiewicz A., *Interkulturowość w obiegu popularnym. Rekonesans*, w: *Dialog kultur w edukacji*, red. B. Myrdzik i M. Karwatowska, Lublin 2009, s. 19-28.
- [40] Morawska I., *Dialog kultur jako wyzwanie edukacyjne*, w: *Dialog kultur w edukacji*, red. B. Myrdzik i M. Karwatowska, Lublin 2009, s. 93-104.
- [41] Myrdzik B., *Dialog z Innym w przestrzeni kultury w wybranych koncepcjach*, w: *Dialog kultur w edukacji*, red. B. Myrdzik i M. Karwatowska, Lublin 2009, s. 11-18.
- [42] Nikitorowicz J., *Edukacja regionalna i międzykulturowa*, Warszawa 2009.
- [43] Pankowska K., *Kultura – sztuka – edukacja w świecie zmian. Refleksje antropologiczno-pedagogiczne*, Warszawa 2013.
- [44] Nocoń J., *Dialog z tradycją w pewnym typie zadań dydaktycznych*, w: *Dialog kultur w edukacji*, red. B. Myrdzik i M. Karwatowska, Lublin 2009, s. 288-296.

- [45] Nowak S., *Metodologia badań społecznych*, Warszawa 2008.
- [46] Nowicki A., *Portrety filozofów w poezji, malarstwie i muzyce*, Lublin 1978.
- [47] *Prawo Unii Europejskiej. Zagadnienia systemowe*, red. J. Barcz, Warszawa 2006.
- [48] Sigva R. M., *Kategoria stawania się w refleksji naukowej; konotacje pedagogiczne*, w: *Kategorie pojęciowe edukacji w przestrzeni interdyscyplinarnych interpretacji*, red. A. Gawel i B. Bieszczada, Kraków 2011, s. 33-44.
- [49] *Słownik filozofii*, red. A. Aduszkiewicz, Warszawa 2009, s. 303-306.
- [50] Smart B., *Postmodernizm*, tłum. M. Wasilewski, Poznań 1998.
- [51] Stomma L., *Historie niedocenione*, Warszawa 2011a.
- [52] Stomma L., *Historie przecenione*, Warszawa 2011b.
- [53] *Studia o Stanisławie Vincenzie*, red. P. Nowaczyński, Lublin – Rzym 1994.
- [54] *Szkice o edukacji i kulturze*, red. A. Pluta, Poznań 1999.
- [55] Szmidt K. J., *Szkice do pedagogiki twórczości*, Kraków 2001.
- [56] Tatransky T., *Inny czy obcy ?* *Możliwość przyswajania drugiego człowieka i próbarefleksji filozoficznej*, w: *„Inny” człowiek w „Innym” społeczeństwie ? Europejskie dyskursy*, red. ks P. Mazurkiewicz, K. Wielecki, Warszawa 2008, s. 99-108.
- [57] *The Exotic in Western Music*, ed. J. Bellman, Boston 1998.
- [58] Tischner J., *Levinasa Inny*, „Znak” 2004, nr 1 (584), s. 16-29.
- [59] Tomaszewski M., *Muzyka w dialogu ze słowem*, Kraków 2003.
- [60] Vergo P., *That Divine Order*, London – New York 2005a.
- [61] Vergo P., *The Music of Painting. Music, Modernism and the Visual Arts from the Romantics to John Cage*, London – New York 2010b.
- [62] *Warsztaty edukacji twórczej. Program interdyscyplinarny*, red. E. Olinkiewicz, E. Repsch, Wrocław 2004.
- [63] Zombirt J., *Mechanizmy rynku wewnętrznego Unii Europejskiej*, Warszawa 2009.
- [64] Żerańska-Kominek S., *Symbolie czasu i przestrzeni w muzyce Azji Centralnej*, Warszawa 1987.
- [65] Żerańska-Kominek S., *Muzyka w kulturze. Wprowadzenie do etnomuzykologii*, Warszawa 1993.

Summary

The main problem is connected with a term of „the Other” as a problem of interdisciplinary and multicultural dialogue. Then this question is considered in the context of selected points of philosophy, culture and education, even in the sphere of art education. My educational and practical propositions are understood as results of teaching, scientific research and education activity on the path of multicultural dialogue, also in the sphere of music. It is the way to improve the methods of education into making a dialogue with „the Other”, accepting Him/Her in all complexity and diversity.

PROSOPON

NR 2/ 2013

[353-367]

Д.О. Устрижицкая

Кгуки, Краснодар

Российский транзит и проблема перспектив

Russian transit problem and prospects

Key words: *society, modern Russian society, the typology of societies*

В 1991-92 гг. произошли события, которые послужили отправной точкой современных реформ: путч ГКЧП и распад СССР, Пятый съезд народных депутатов России и план радикальных реформ Б. Ельцина, либерализация под руководством «правительства реформ» Е. Гайдара (1991-1992)¹. В результате этих реформ через 20 лет в России сформировалась новая экономическая, социальная и политическая реальность².

Один из основных вопросов современного отечественного обществознания – это вопрос: К какому типу относится современное российское общество? Очевидно, что ответ на этот вопрос имеет первостепенное как познавательное, так и практическое значение, например, для практики политического управления страной.

¹ См.: Двадцать лет реформ глазами россиян: опыт многолетних социологических замеров / под ред. М.К. Горшкова и др. М.: «Весь Мир», 2011. – С. 7.

² См.: М.К. Горшков, Российское общество как новая социальная реальность. Вместо предисловия // Россия реформирующаяся. Ежегодник/ Отв. ред. М.К. Горшков. Вып.6. М.: Институт социологии РАН, 2007. 408 с. С. 3-11; Э.М. Андреев, Новая социальная реальность: методологические проблемы интегрального социально-философского и социологического анализа // Личность как субъект культурной политики в современной России Материалы Круглого стола на тему "Взаимоотношение личности и общества в условиях социально-экономической нестабильности" // Общество и право. 2009. № 5(27). С.21.

С точки зрения теории общественно-экономических формаций отечественное общество находится в крайне оригинальной ситуации – переход от государственного социализма к капитализму. Такой реставрационный переход в реальной практике социально-исторического развития не только не осуществлял, но и даже не прогнозировал. Следовательно, теория общественно-экономических формаций в том виде как она разрабатывалась до этого, должна быть критически переработана. Слабыми местами этой теории является недостаточный учет многообразия видов собственности, стремление редуцировать все виды собственности к одной. Другим слабым местом можно обозначить недоучет исторической конкуренции общественно-экономических формаций и возможности социально-исторического синтеза элементов разных формаций в одном социуме.

В результате социально-экономической и политической деконструкции СССР произошел переход к обществу, экономической и политической доминантой которого является государственный и олигархический капитализм. Социальным фактом является то, что современный отечественный капитализм является реставрационным, государственно-олигархическим, по двум основным видам собственности, преимущественно ориентированным на сырьевую ренту, в значительной степени коррупционным и криминальным, как по происхождению, так и по современному состоянию, в значительной мере полуфеодалным. В предшествующей теории общественно-экономических формаций недостаточно учитывалось, что любое государство и страна не существует в «чистых» рамках одной формации.

С точки зрения стадийной теории цивилизаций мы можем констатировать наличие индустриального общества с сырьевой экономикой. Поскольку это общество «смешанное», то в нем есть отдельные вкрапления как «продвинутого» - постиндустриального общества, так и элементы архаики.

Если с точки зрения стадийной теории цивилизаций прогноз может быть оптимистическим, так как все время речь ведется о переходе к «информационному обществу», «постиндустриальному обществу», то с

точки зрения циклической теории цивилизаций прогноз может выглядеть пессимистически. Например, можно допускать, что тот тип цивилизации и тот антропологический облик индивида, который населяет геополитическое пространство «Россия» исчерпал себя. В этом случае наличный культурно-исторический тип идет к закату, а на освобождающемся географическом пространстве поселится новый «кочевник», переселившийся на него то ли в ходе мирной миграции, то ли в результате глобальной войны за передел геополитического пространства. Этот сценарий вполне укладывается в существующие теории глобализации. «Западный проект» отводит России преимущественную роль как поставщика сырья и на практике он пока и реализуется. В глобальной иерархии «потребители», производители, поставщики сырья и аутсайдеры мы не аутсайдеры, но поставщики сырья. Конечно, в нашей стране существуют «зоны» индустриальной и модернизационной продвинутости, которые оставляют почву для оптимизма.

Политической идеологией и идеологией проводившихся на первом этапе отечественных экономических реформ стал либерализм. Поскольку реформе подвергалась экономика государственного социализма, то основной пафос либеральных реформ был направлен на реализацию идеи приватизации государственной собственности. Идейной основой такой политической линии в 1970-е и 1980-е годы служили теоретические взгляды неоклассиков и неоавстрийцев. Главными знаковыми фигурами стали «официально» мировым сообществом манифестированные идеи Ф.А. фон Хайека, Дж. Бьюкенена и Р.Э. Лукаса о вреде «активного государства»³.

Фон Хайек провозгласил главной философской идеей своего проекта спонтанность социальных и экономических явлений. Государство объявляется главным «врагом» социальной спонтанности, искажает относительные цены, структуру размещения ресурсов, дезориентирует агентов. Идеальным отражением технологических возможностей и потребительских предпочтений провозглашается конкуренция и свободное ценообразование. Основным аргументом Бьюкенена является то, что всякое

³ См.: И.В. Розмаинский, «Инвестиционная близорукость» в посткейнсианской теории и в российской экономике / И.В. Розмаинский // Вопросы экономики. № 9. 2006. С. 71–82.

государственное вмешательство реализует решения определенных чиновников, воздействия лоббирующих групп, что сводит к нулю его рациональность в экономике. Р. Лукас также подверг критике всякое вмешательство государства в экономику, так как такие действия предвидятся агентами, чьи ожидания формируются рационально.

Эти догмы законодателей моды мировой экономической мысли и их примитивное воплощение в практику российской экономики стали причиной политического волонтаризма. Ведь волонтаризм может проявляться не только в форме огосударствливания, но и в форме разгосударствливания (в данном случае как большевизм наоборот). Шокотерапевтическая политика правительства Е. Гайдара была также ангажирована зарубежными советниками и экспертами относительно стратегий трансформации плановых хозяйств в рыночные системы в 1980-х - 1990-е гг.

В настоящее время мы наблюдаем возврат в противоположность, современные критики политической экономии, социальные философы, политологии, посткейнсианские теории экономики вновь придают существенную роль государству в деле рационализации экономики. Теоретическая критика либерализма с точки зрения посткейнсианства⁴ (И.В. Розмаинский и др.) приводит к определенным обобщениям, имеющим не только экономическое, но и социально-философское значение. Существенным является то, что типологические характеристики современной экономической системы России обусловлены наследием и ролью государства. Основные институциональные характеристики современного отечественного капитализма - очень неэффективная государственная защита прав собственности и контрактов,

⁴ См.: И.В. Розмаинский, К формированию посткейнсианской теории государства // <http://www.perspektivy.info/print.php?ID=52722;>, И.В. Розмаинский, Основные характеристики семейно-кланового капитализма в России на рубеже тысячелетий: институционально-посткейнсианский подход/ И.В. Розмаинский // Экономический вестник Ростовского государственного университета. Том 2 (№ 1). 2004. С. 59-71; И.В. Розмаинский, «Инвестиционная близорукость» в посткейнсианской теории и в российской экономике / И.В. Розмаинский // Вопросы экономики. № 9. 2006. С. 71-82; И.В. Розмаинский, Неопределенность и институциональная эволюция в сложных экономических системах: посткейнсианский подход/ И.В. Розмаинский // Вопросы экономики. № 6. 2009. С. 48-59.

высокие «официально-административные» и «неофициально-криминальные» ограничения доступа к различным видам экономической деятельности, а также низкая степень исполняемости законов и высокая степень их нестабильности. Все это рассматриваются как институциональная слабость современного государства. Для такой системы типичны большая роль различных олигархических и чиновничьих кланов в обеспечении принуждения к выполнению контрактов, а также низкая степень конкуренции, большая доля теневого сектора, фрагментация экономически-правового пространства и другие характеристики неэффективной институциональной среды. Среди стратегических недостатков такой системы можно назвать низкую склонность к долгосрочным инвестициям и инновациям, технологический застой, отсутствие экономического роста.

Основной выход видится на пути трансформации государственно-олигархического, криминально-бюрократического капитализма в рационально рыночный капитализм. Эффективность государства в этом случае заключается в создании соответствующей институциональной среды. Основные качества этой среды – создание равных возможностей для всех экономических агентов, справедливая судебная защита интересов и контрактов, отсутствие лазеек для неуплаты налогов.

Как оказывается, подобный экономический переход - движение к «институционально адекватному» государству зависит от интенсивности формирования гражданского общества в подобных экономических системах. Постепенное усиление контроля рядовых членов общества над деятельностью государственных должностных лиц и выработка стимулов к «дальновидности» у тех, кто приходит во властные структуры, могут в долгосрочной перспективе способствовать «отмиранию» институтов олигархического капитализма и их преобразованию в институты рыночного капитализма. Однако жесткое противодействие таким тенденциям могут оказать такие направления институциональной эволюции в условиях олигархического капитализма, как ужесточение политических ограничений, расширение прав различных элит, а также укоренение обычаев и традиций, благоприятствующих взяточничеству и

вымогательству. Опыт конца первого десятилетия XXI века в России и некоторых других постсоциалистических странах показывает, что подобные неблагоприятные изменения могут стать реальностью. В этом случае наша страна рискует быть обреченной на экономический застой с неэффективным государством, что будет прямым продолжением бюрократического социализма административно-командной системы СССР.

Таким образом, с точки зрения теоретической, роль государства в экономике не является однозначно отрицательной или однозначно положительной. Все определяется конкретными условиями и конкретными функциями государства. В случае современной России роль государства в экономике обусловлена рядом обстоятельств:

- Россия имеет обширные пространства с разреженной инфраструктурой и сетью поселений, суровыми природно-климатическими условиями, патерналистско-этатистскими традициями, северной энергоемкой экономикой, нерыночным характером развития значительных территорий;
- в условиях критического осложнения финансово-экономической обстановки государство играет главную роль в предотвращении дестабилизации;
- любые меры мобилизационного типа потребует концентрации на ключевых направлениях усилий, ресурсов, средств, человеческого потенциала, консолидации элит и нации в целом, политической воли, идеологического обеспечения, административных шагов;
- без гарантий и стимулирования со стороны государства невозможны также разрешение демографической ситуации в стране, сглаживание перекосов в межрегиональном развитии, диспропорций в размещении экономики и сверхурбанизации;
- геополитическое положение России, вопросы военной безопасности в условиях глобальной конкуренции за природные и сырьевые ресурсы также требуют сильного в военном отношении государства.

В конце 1980-х гг. Россия вступила в очередной этап своей модернизации, приведшей к широкомасштабной социальной трансформации, глубина

которой имела характер цивилизационного «сдвига». К середине 1990-х годов начали наблюдаться резкий спад базовых экономических показателей, фактическая деиндустриализация экономики, падение жизненного уровня населения, беспрецедентная зависимость от импорта и практически полная внешняя неплатежеспособность Российской Федерации.

В настоящее время Российская Федерация играет в мировой экономике роль экспортера сырья и импортера потребительских и инвестиционных товаров и услуг. Сырьевая модель экономического развития не может обеспечить ни высоких темпов роста благосостояния народа, ни макроэкономической стабильности, ни международной конкурентоспособности российских предприятий, ни национальной безопасности России. Ее недостатком также является вялый научно-технический прогресс, который только и может быть основным источником современного экономического роста.

Как указывают отечественные исследователи⁵, надо менять модель экономического развития и прекратить практически бесплатное кредитование западных стран, а начать вкладывать государственные средства в реальные активы, обеспечив отток спекулятивного капитала из России и заместив иностранные займы российских госкомпаний бюджетными кредитами. Это позволит без усиления инфляции инвестировать средства Фонда национального благосостояния в развитие российской индустрии. Можно вкладывать нефтяные доходы внутри страны, не провоцируя, а замедляя инфляцию. Для этого их надо помещать в высокотехнологичные отрасли; в создание компаний на высокомонополизированных рынках; в расширение «узких мест», порождающих структурную инфляцию; в отрасли, в которых улучшатся конкурентные преимущества в случае падения цен на нефть.

Один из выходов - «диверсификационная» модель развития российской экономики, возможности которой с учетом международной конкуренции очень ограничены. В высокотехнологичных отраслях мировой экономики

⁵ См.: Г.Г. Фетисов, Будущее российской экономики: экспорт сырья, диверсификация или высокие технологии? (Доклад) // <http://www.perspektivy.info/print.php?ID=36256>
Опубликовано на сайте 09/09/2008.

доминируют ТНК, в трудоемких же отраслях с традиционной технологией Россия не может конкурировать с Китаем и Индией, имеющими огромные ресурсы дешевой рабочей силы. Кроме того, в этих и в «новых индустриальных» странах десятилетиями проводилась политика «догоняющего развития» с применением мер господдержки экспорта торгуемых продуктов. Япония и Южная Корея уже создали высокотехнологичную экономику. Начинают вторгаться в высокотехнологичные отрасли и китайские компании, пользующиеся мощной поддержкой государства. Поэтому возможности модели «догоняющего развития» очень ограничены.

Основной причиной неразвитости в России высокотехнологичного сектора стало создание множества технологических монополий, возникших из-за приватизации по отдельности звеньев «технологических цепочек» по производству готовых продуктов, особенно предприятий, находившихся в советскую эпоху в ведении разных министерств. Вместо межотраслевых концернов возникли сети из связанных технологически, но юридически независимых предприятий, генерирующие «инфляцию издержек». Поэтому необходимо стимулировать создание объединенных технологических цепочек в виде концернов и единых компаний.

Как отмечают некоторые авторы, если исходить из парадигмы «экономикс», в которой рассматривается наилучшее (с точки зрения максимизации суммарной прибыли и доходов индивидов) распределение ресурсов, то переход России к «высокотехнологичной» модели развития невозможен. Специалисты указывают, что если руководствоваться институционально-эволюционной теорией, в которой предприятия рассматриваются как развивающиеся и самообучающиеся организации, то возможности для мобилизационной модернизации еще есть. Политика государства должна быть направлена на создание инновационно активных российских вертикально-интегрированных корпораций. При необходимости государство должно само такие ТНК создавать, в том числе – на основе частно-государственного партнерства.

С. Хантингтон⁶ указывает несколько моделей модернизации: (1) вестернизация без модернизации, по такому пути пошли Египет и Филиппины; (2) модернизация без вестернизации, по этому пути пошли новые индустриальные страны Юго-Восточной Азии, они модернизировались, не меняя своей идентичности; (3) догоняющее развитие, при котором пропорции модернизации и вестернизации примерно одинаковы (Россия, Турция, Мексика и др.).

И хотя догоняющее развитие беспощадно раскритиковано, но иного пути, чем постепенная модернизация трудно придумать. Финансовой «подушкой безопасности» в этом случае остается экспорт энергоносителей, потому что Запад не заинтересован плодить себе конкурентов. Поэтому он будет развивать сотрудничество лишь в выгодных для себя сферах. В то же время, в настоящее время развитие производительных сил РФ, а значит и проведение инновационно-модернизационных реформ, невозможно с опорой только на собственные силы. Поэтому задача может заключаться очень часто лишь в том, чтобы заимствовать нечто за рубежом, но сделать это лучше. Кажется, экономический феномен Японии во многом заключается в этом. России предстоит быть готовой к реализации в таком партнерстве собственных целей и иметь для этого на руках достаточные козыри, в том числе политические.

Наконец, есть прорывные отрасли, в которых отечественный производитель может занимать первые позиции. Но, представляется, что без солидной государственной поддержки это не получится.

Итак, современный российский модернизационный проект определяется предпосылками самой российской истории, положением в системе глобального сообщества и разделением труда, задачами тренда, который она стремится реализовать. Российский модернизационный проект несет в себе сочетание следующих моделей:

- «сырьевая» модель как базовая;
- «высокотехнологичная» модель как сопутствующая и модернизационная;

⁶ См.: S.P. Huntington, *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. N. Y., 1996. P. 75.

- «цивилизационная» модель, как ценностный выбор и выбор образа жизни и средство перехода к новому культурно-цивилизационному проекту - «обществу знания»⁷.

Реализация суммирующей составляющей зависит от соотношения внешних и внутренних, объективных и субъективных факторов и соотношения указанных моделей в практике политического и социального управления. Современное российское общество является в высокой степени стратифицированным⁸, существует большой разрыв в доходах верхних и нижних слоев, при наличии сравнительно малочисленного среднего класса. Такая социальная структура не может быть основой для полноценной стабильности. Поэтому достигнутая в настоящее время социальная устойчивость не может быть основой благополучного социума, так как она не обеспечивает не только социальной справедливости, но и социальную и экономическую динамику. Недостаточность такой социальной иерархии сказывается и в том, что неоправданными оказываются социальные ожидания многих россиян, особенно в связи с полнотой вознаграждения за качество труда. Тем не менее, оснований для проявления социального взрыва также пока нет. Главная задача видится в том, чтобы перевести сложившуюся устойчивость в динамичное состояние, связанное с модернизационными процессами, положительной экономической динамикой и развитием условий для самореализации граждан, как в структурах гражданского общества, так и в структурах профессионально-трудовой деятельности.

Внутри российского общества существуют различные субкультуры, характеризующиеся консерватизмом, традиционализмом, приверженностью модернизационным ценностям. В каждой из этих субкультур наблюдаются свои механизмы ретрансляции ценностей, социальных норм и политических установок, свои «опережающие» группы, выступающие в качестве генераторов установок. В то же время, не менее

⁷ См.: Экономика знаний и инновации: перспективы России / Под ред. А.В. Бузгалина. М.: Экономический факультет МГУ, ТЕИС, 2007.

⁸ См.: Ю.В. Арутюнян, О социальной структуре общества постсоветской России. // Интернет ресурс: <http://soc.lib.Ru>; В.А. Литвинов, Социальная стратификация и уровень жизни в современной России // Россия и современный мир. 2008. № 2 (59). С. 176-180;

половины общества существует в рамках пограничных культурно-политических ценностей. Многие исследователи связывают общекритическое состояние современного российского общества с переоценкой традиционных ценностей идентификации. За последние годы оформилась тенденция переориентации значительной части общества на индивидуальные ценности, что некоторые исследователи характеризуют как «революцию ценностей». Особым фактором переходного состояния общества стала регионализация сознания в различных ее формах и проявлениях. Некоторые исследователи в этой связи прогнозируют распространение ныне наблюдаемых элементов регионализации массового сознания на социально-культурную этнокультурную сферу и предполагают наличие кризиса суперэтничности. Мы рассматриваем это как часть общего антропологического кризиса. Однако картина социального кризиса возникает в том случае, когда исследователи применяют традиционную классовую и стратификационную методологию. В то же время, цивилизационный и социокультурный анализ дают несколько иную оценку. В интенциях российского социума существует значительный модернизационный тренд, связанный с формированием рациональности постиндустриального общества.

Поэтому, оценки и выводы отрицательного характера, считающие, что возникший в России в результате проводившихся с 1992 г. либеральных реформ общественный строй не соответствует коренным интересам подавляющего большинства граждан и интересам развития страны являются оправданными, но они не являются доминирующими.

Существующий строй является «смешанным» обществом с элементами олигархического капитализма, либерального капитализма, социализма, интенций информационного общества, реликтов феодализма и варварского рабства. С точки зрения социальных интересов большинства российских граждан «идеальным» было бы осуществление синтеза положительных сторон прежней общественной модели, предоставлявшей высокие социальные гарантии, и наиболее весомых достижений современного западного общества, с его гражданскими свободами, эффективной экономикой и ответственным государством. Однако историческая

инициатива принадлежит модернизационному тренду, субкультуре интеллектуалов и деятелей информационной цивилизации. Они существуют в социальных мирах «параллельных» традиционным структурам и не отображаемых в картинах стратификации, ранжирующих социум по критериям богатство/бедность. Новая, более подвижная, более синергетичная социальная среда существует глобально в сетевой форме и является носителем новой рациональности, взламывающей традиционные структуры и создающей видимость социального кризиса и хаоса.

Сказанное не означает, что перестала быть актуальной задача повышения благосостояния большинства российских граждан, ибо это способствует различного рода социальным взрывам, в том числе и в виде террора, с другой стороны, происходит социальная деградация больших слоев населения, в том числе, и путем роста смертности, люмпенизации, роста потребительства, социального иждивенчества, наркомании, алкоголизма и пр. С нашей точки зрения, надо учитывать, что в современной России переход к высокостратифицированному капиталистическому обществу произошел в ходе шоковой терапии очень быстро. Поскольку коренным образом поменялась политическая ситуация и идеология, то возникла не революционная ситуация, а антропологический кризис, проявляющийся ярче всего в депопуляции.

Однако надо понимать, что решение большинства проблем возможно как попутная задача на пути модернизации и трансформации существующего российского общества в «общество знания». Технологический и социальный прорыв лежат в одном и том же направлении реформ. В качестве двигателя прогрессивных преобразований можно рассматривать субкультуру сетевого типа, соответствующую тенденциям и запросам информационного общества.

Мы согласны, что есть определенная связь между современной политической системой и типом экономики, но не изоморфная⁹. Но в

⁹ См.: В.Д. Виноградов, Современный тип российского общества: социальная структура и государственность. // Общество и власть: проблемы взаимодействия / Отв. редактор В.Д. Виноградов. - СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2006; Бывов Л.Г. Империя: проблемы воссоздания // [http:// www.netda.ru/sborniki/ rustroj/rs-leontiy.htm](http://www.netda.ru/sborniki/rustroj/rs-leontiy.htm); Холодковский К.Г.

современной России сложилась корреляция «экономики трубы» и недемократического политического устройства – монополистического, бюрократического, олигархического, коррупционного в своей основе.

Верховная власть в России носит президентский, персоналистский, клановый, плебесцитарно-бюрократический характер. Реальная политическая власть является приоритетом высшей бюрократии (нескольких десятков человек) – ведущие деятели президентской администрации, важнейшие министры и губернаторы, верхушка партии власти, а также главы крупных государственных корпораций.

Бюрократия как основной способ осуществления верховной власти «сверху вниз», осуществляет свои полномочия административно-командным путем, что было характерно и для советской системы. Отсюда приоритет прямых, авторитарно-силовых действий в управлении. Такая система не способна к решению стратегически сложных, многоступенчатых, ранжированных задач, не способна к методам косвенного управления. Как отмечают исследователи, то, что называют «коррупция» является необходимым элементом функционирования этой системы, это механизм системы. Кадровый состав бюрократии селекционируется по персоналистскому принципу.

Демократический режим в современной России происходит свое становление и демократия существует в симулятивных, манипулятивных, параллельных и дружественных авторитаризму и бюрократии формах своего проявления. Олигархическая и плебесцитарная формы авторитаризма, опирающиеся на кланово-элитарную бюрократию, являются основной формой политической власти.

Существующая конституция и ее выполнение имеет в основном формальное значение. Реальным центром власти в течение ряда лет был едва упомянутый в Конституции технический орган – администрация Президента, возникли не предусмотренные ею институты (Государственный совет, округа, полпреды). Парламент, партии и гражданское общество фактически превращаются в некие симулякры, а

права и свободы, провозглашенные в особо защищенной усложненным порядком изменения второй главе Конституции, становятся все более декларативными. В то же время, существующая власть, Президент, особенно в предвыборный период принимают дополнительные усилия по демократизации власти.

Существующий строй является «смешанным» обществом с элементами олигархического капитализма, либерального капитализма и социализма. С точки зрения интересов большинства российских граждан, «идеальным» было бы осуществление синтеза положительных сторон прежней общественной модели, предоставлявшей высокие социальные гарантии, и наиболее весомых достижений современного западного общества, с его гражданскими свободами, эффективной экономикой и ответственным государством. В качестве двигателя прогрессивных преобразований можно рассматривать различного рода элиту. Российская политическая, экономическая и интеллектуальная элиты должны приложить все усилия для того, чтобы скорректировать развитие страны в направлении оптимизации курса социально-экономического и духовного развития страны. Вопрос конструктивности отечественных элит также пока остался без анализа. Хотя в последнее время наметился новый сценарий – «народного фронта», создаваемого вокруг «Единой России».

За рамками нашего анализа остались проблемы идеологии, духовной жизни, культуры, мировоззренческая проблематика. Более комплексный и всесторонний анализ еще ждет наших усилий. Потому что нереализованность экономических, политических, социальных ожиданий создает впечатление, что ведущим, а во многом и единственным рычагом и средством осуществления реформ и модернизации остается духовный фактор и социализация. Изменить образ жизни и культуру можно, лишь опираясь на рычаги социализации как ведущие, параллельно модернизируя экономику и технологию. К такой гипотезе приводят итоги проделанного исследования.

Summary

Annotation. Discusses typological characteristics of the modern Russian society. Modern Russian society «mixed» company with elements of oligarchic capitalism, liberal capitalism and socialism. From the point of view of the interests of the majority of Russian citizens, «the ideal» was the synthesis of the positive aspects of different models: high social guarantees, civil liberties, efficient economy, the responsible state. As an engine of progressive transformations can be considered a different kind of elite.

PROSOPON

NR 2/ 2013

[369-382]

Martin Vološin

Vysoká škola medzinárodného podnikania ISM Slovakia v Prešove, Slovenská republika

Inovačné procesy v krajinách strednej a východnej Európy v podmienkach globalizácie

Innovation Processes in Central and Eastern Europe in the Conditions of Globalization

Key words: *globalization, innovations, European Union, Central and Eastern Europe*

Úvod

Pojem globalizácie je úzko spojený predovšetkým s medzinárodným obchodom, zahraničnými investíciami, vývozom kapitálu, ale aj s migráciou obyvateľstva, rýchlym šírením nových technológií, prepájaním ekonomických, vojensko-politických a ďalších záujmov. Globalizácia je ako celok spôsobená kombináciou veľkého počtu ekonomických, technologických, sociokultúrnych, politických aj biologických faktorov, kde hrá rozhodujúcu úlohu nielen cirkulácia kapitálu, tovarov, ľudských zdrojov, ale stále viac aj cirkulácia ideí a nových poznatkov. Tento záver je v súlade s tým, že vyspelé ekonomiky v súčasnosti prechádzajú do štádia poznatkovej, resp. informačnej spoločnosti. Zrýchleným tempom sa k nim približujú aj tzv. nové, tranzitívne a konvergujúce ekonomiky, nachádzajúce sa v súčasnosti vo fáze prechodu od industriálnej k postindustriálnej spoločnosti. V našom príspevku sa zameriame hlavne na zmeny inovačných procesov pod vplyvom globalizácie a ich premietnutie do ekonomického vývoja v podmienkach krajín strednej a východnej Európy.

Začiatok *modernej globalizácie* sa začína vypuknutím prvej svetovej vojny, kedy sa začal rúcať zabehaný svetový poriadok. Súčasnú podobu nadobudla po druhej

svetovej vojne, čiastočne ako výsledok plánovitej snahy politikov vytvoriť nový rámec pre medzinárodný obchod a financie, čiastočne ako výsledok expanzie nadnárodných korporácií, celosvetovej výmeny tovarov, nových technológií a vedeckých poznatkov. Proces globalizácie možno konkrétne dokumentovať na ekonomických dátach. Napríklad štatistika OECD sleduje globalizáciu podľa nasledovných ukazovateľov:

- rozsah aktivít multinacionálnych spoločností v jednotlivých krajinách
- priame zahraničné investície – celkový stav, prílev, odlev
- medzinárodný obchod – objemy dovozu a vývozu
- doprava.

Medzi ďalšie parametre globalizácie možno zaradiť :

- stupeň zapojenia krajín do medzinárodných zoskupení
- napojenie na Internet, informatizácia, rozvoj nových foriem komunikácie
- migrácia, turizmus
- socio-kultúrne fenomény a zmeny v nich.

Všetky uvedené ukazovatele vykazujú stúpajúcu tendenciu. Stupeň otvorenosti ekonomík sa zvyšuje, pribúda počet firiem zameraných na globálne stratégie, globalizujú sa trhy, objavujú sa stále nové produkty, unifikované celosvetovo. Zvyšuje sa migrácia obyvateľstva, prehľbuje sa miešanie kultúr, zmenšujú sa kultúrne rozdiely a postupne vznikajú prvky novej, globalizovanej kultúry. Napriek rastu sily nadnárodných spoločností sa však jednoznačne nepotvrďuje, že by pod vplyvom globalizácie dochádzalo k vyššej koncentrácii odvetví a ich monopolizácii. Popri veľkých podnikoch koexistujú malé a stredné firmy, ktoré sú významné z hľadiska konkurenčného prostredia, zamestnanosti a rozvoja inovácií.

Súčasný trendy v procese globalizácie

Proces globalizácie v súčasnosti vstúpil do novej kvalitatívnej roviny, pričom sa podstatne zvýšila aj úroveň prepojenia jednotlivých čiastkových procesov. Zásadnú úlohu v procese globalizácie zohrávajú predovšetkým nadnárodné korporácie. Pozícia nadnárodných korporácií sa začala výrazným spôsobom meniť približne od polovice 60. rokov 20. storočia. V tomto období dochádza k výraznému nárastu počtu fúzií a akvizícií, ktoré posilňujú úlohu jednotlivých

korporácií v jednotlivých priemyselných odvetviach. Odhaduje sa, že v 80. rokoch pôsobilo v svetovej ekonomike zhruba 20-tisíc kľúčových nadnárodných korporácií a 200-tisíc ich afiliácií. Proces fúzií a akvizícií však postupne smeruje k znižovaniu počtu kľúčových nadnárodných korporácií. V súčasnosti o vývoji svetovej ekonomiky vo veľkom rozsahu rozhoduje približne 7-tisíc kľúčových nadnárodných korporácií a asi 40-tisíc ich afiliácií.

S postavením a úlohou nadnárodných korporácií sa priamo spája niekoľko ďalších procesov. Zaoberajú sa už nielen tzv. „core“ biznisom, ale berú pod strechu daného nadnárodného komplexu postupne stále ďalšie a ďalšie odvetvia. Takto sa postupne k základnému technologickému procesu výroby pripája komplex ďalších služieb v oblasti dopravy, logistiky, výskumu, financovania, predaja, marketingu, atď. Vznikajú obrovské nadnárodné korporácie obsahujúce širokú škálu činností, často vôbec nesúvisiacich s hlavným výrobným odborom.

Ďalším významným aspektom je, že nadnárodné korporácie dosiahli pri individualizácii výrobku enormnú ziskovú maržu. Služby spojené s hmotnými výrobkami a s procesom ich individualizácie v prospech zákazníka začali postupne nadobúdať stále väčší význam pri dosahovanej výslednej cene. Možno konštatovať, že v súčasnosti až 60 % finálnej ceny výrobku predstavujú služby spojené s výrobkom a jeho individualizáciou. Snahu o masovú výrobu unifikovaných nízkonákladových produktov postupne nahradil nový prístup, zameraný na individualizáciu výrobku a individualizáciu služieb s ním spojených. To ale vyžadovalo úplne novú logistiku a nové marketingové a predajné metódy. Postupne sa rozširuje nielen predaj na úver a na lízing, ale dochádza aj k novému prístupu k financovaniu všetkých vnútropodnikových procesov. Od 70. rokov min. storočia sa postupne vo väčšine nadnárodných korporácií objavujú firemné finančné a bankové inštitúcie, ktoré úverujú expanziu danej korporácie. Zároveň s tým od polovice 90. rokov dochádza aj k významnému posilňovaniu vedeckovýskumného potenciálu spojeného priamo s výrobným zázemím. To vedie k vytváraniu obrovských výrobných a výskumných parkov, ktoré zakladajú predovšetkým firmy v oblasti automobilového priemyslu a v oblasti vojensko-priemyselného komplexu.

Narastajúca moc dostáva nadnárodné korporácie do stále väčšieho konfliktu s národnými vládami. Zostrujúca sa rivalita medzi korporáciami vedie k

zosilňovaniu konkurencie. Už nejde len o prevzatie prípadného protivníka, ale o jeho úplnú likvidáciu. Dochádza k nárastu finančných potrieb a s tým spojených problémov. Ukázalo sa, že revolúcia, spojená s robotizáciou výroby, ktorá sa začala v 80. rokoch, vyžaduje obrovské investície. Cena jedného pracovného miesta sa postupne zdvihla až na 12-násobok oproti pôvodným hodnotám a predstavovala rádovo milióny USD na tvorbu jedného pracovného miesta¹.

Napriek všetkým snahám o robotizáciu, ľudská práca nestráca na význame. Práve naopak, je nevyhnutná predovšetkým v oblasti prípravnej činnosti, ako aj v oblasti kontrolnej. Treba ďalej investovať do komunikačných a informačných technológií. Pôvodne väčšina podnikov vychádzala z predpokladu, že je nutné zaviesť informačné a počítačové technológie predovšetkým preto, aby sa zásadným spôsobom zefektívnila činnosť v oblasti riadenia a posilnila konkurencieschopnosť podniku voči ostatným konkurentom. V skutočnosti sa však ukázalo, že investície do výpočtovej techniky zásadným spôsobom nezvýšili produktivitu. Logickým dôsledkom takéhoto vývoja bolo, že popri obrovských investíciách došlo na jednej strane k značnej nákladovej záťaži väčšiny korporácií, a na druhej strane produktivita a hlavne zisková marža nerástli očakávaným spôsobom.

Výsledkom zoštíhľovania bolo predovšetkým rušenie tých činností, ktoré boli logistického alebo zabezpečovacieho typu. Na základe výrazného tlaku na zoštíhlenie a zníženie nákladov základné firmy uvoľňujú tieto firmy ponúkajúce služby do samostatnej hospodárskej činnosti, od ktorej si objednávajú tieto služby iba na obdobie stanovené pre potreby vlastného technologického procesu. Výsledkom tohto procesu je posilnenie malých a stredných firiem, špecializovaných na logistiku a služby pre potreby veľkých korporácií a, na druhej strane, postupný proces nutného „vychýšľovania poľa“ týchto malých technologických firiem zabezpečujúcich logistiku pre veľké nadnárodné koncerny.

Vznik novej filozofie spolupráce medzi veľkými základnými firmami a samostatnými malými subdodávateľskými firmami sa stáva novým významným fenoménom vývoja od konca 20. storočia. S tým súvisí aj ďalší významný fenomén, tzv. systém štíhlej výroby („lean production“), ktorý je zameraný na minimalizáciu nákladov na technologické zásoby. V súčasnosti sme svedkami výrazného

¹ Pozri: P. Staněk, *Fakty a mýty globalizácie*. Bratislava: Ekonomický ústav SAV, 2005. ISBN 80-225-2016-0.

posunu v schopnosti zabezpečovať dodávky technologických celkov, surovín a komponentov v reálnom čase, čo dovoľuje technicky realizovať výrobu bez zásob.

Do pozície nadnárodných korporácií zásadným spôsobom zasiahol ešte jeden významný fenomén. Nadnárodné korporácie síce postupne znižujú celkový rozsah zamestnanosti súvisiacej s týmito firmami, na druhej strane sú však významným nositeľom zahraničných investícií tvoriacich nové pracovné miesta. Vzhľadom na pretrvávajúcu stagnáciu tvorby nových pracovných miest sa národné vlády dostávajú stále pod väčší tlak problému nezamestnanosti. Toto utvára na jednej strane nerovnoprávny vzťah medzi nadnárodnou korporáciou a národnou vládou, pretože nadnárodné korporácie diktujú vládam, ktoré sa snažia o tvorbu nových pracovných miest, stále nové podmienky, ktoré národné vlády musia splniť, aby sa tieto korporácie nielen rozhodli prísť do ich krajín a rozvinúť spoluprácu s domácimi subdodávateľskými firmami. V období rokov 2000 až 2003 postupne došlo k poklesu celkového objemu zahraničných investícií z 1 400 miliárd USD na 580 miliárd USD, pričom v krajinách západnej Európy došlo k poklesu objemu zahraničných investícií o viac ako 21 %. V krajinách strednej a východnej Európy sa však v tom istom období zvýšil objem zahraničných investícií o 12 %. Súvisí to s tým, že mnohé nadnárodné korporácie, hlavne v oblasti automobilového, chemického a farmaceutického priemyslu, presunuli svoje výrobné závody do krajín východnej a strednej Európy, v ktorých vzhľadom na nízku mzdovú úroveň sú náklady na pracovnú silu a na výrobu minimálne.

Nadnárodné korporácie budú aj v budúcnosti zohrávať rozhodujúcu úlohu v svetovej ekonomike. Proces koncentrácie v jednotlivých odvetviach by sa mal stabilizovať v horizonte 10 až 15 rokov. Nové nadnárodné korporácie budú pravdepodobne vznikať v závislosti od nových služieb a odvetví, ako napríklad oblasť nanotechnológií, nových dopravných systémov alebo niektorých ďalších nových komplexov služieb. Je však zatiaľ otáznе, či takto vytvárané nové odvetvia (ktoré by opätovne záviseli od rozvoja kapitálového trhu) nespľasknú ako bublina – teda skúpia ich klasické nadnárodné korporácie, a či tieto nové nadnárodné korporácie získajú právo na existenciu v rámci novej globálnej ekonomiky.

V súčasnosti trhová pozícia, finančné zázemie a reálna hospodárska sila tradičných korporácií v rámci globálnej ekonomiky je taká veľká, že nové odvetvia a nové podniky doteraz neboli schopné dlhodobo konkurovať týmto gigantom. To v konečnom dôsledku znamená, že sa pravdepodobne posilní proces fúzií a akvizícií v rámci celosvetového vývojového procesu. Ak sa dnes prevažná väčšina svetového obchodu, investícií a celosvetovej ponuky pracovných miest viaže na stále sa zmenšujúci počet nadnárodných korporácií, je zrejme, že toto je výzva nielen pre národné vlády, ale aj pre samotné nadnárodné zoskupenia.

Vplyv globalizácie na vývoj v Európe

Európska únia čelí v súčasnosti viacerým výzvam, najmä z hľadiska potreby zvýšenia jej konkurencieschopnosti, stability a rastu. Proces vnútornej segmentácie v rámci Európskej únie bude pravdepodobne pokračovať. Únia musí predovšetkým vyriešiť problém narastajúcej zadlženosti verejného sektora. V nadväznosti na globálnu stratégiu a zmeny globálnej ekonomiky vystupuje do popredia aj význam systémovej infraštruktúry. Súčasný vývoj energetického zabezpečenia v krajinách Európskej únie proti kolapsom a výpadkom energií ukazuje na nutnosť zásadného prehodnotenia celej energetickej politiky a vytvorenia novej generácie energetických zdrojov. Aj alternatívne zdroje energie narážajú stále viac na odpor ekológov. Preto sa kľúčovou otázkou pre Európsku úniu stávajú nielen nové generácie jadrových reaktorov, ale aj úsporné programy. A práve oblasť úsporných programov v oblasti spotreby energií a celková ekologizácia ekonomiky sa objavuje ako úplne nový odbytový priestor dlhodobého charakteru, so zabezpečením využívania verejného obstarávania a so súhlasom obyvateľstva Európskej únie. Zároveň je to priestor, v ktorom nie je taká výrazná konkurencia ako v iných sektoroch svetovej ekonomiky. Z tohto hľadiska sa aj ekologizácia hospodárstva jednotlivých krajín Európskej únie stáva dlhodobým odbytovým priestorom. Keďže vo väčšine prípadov v týchto oblastiach je jedným z významných obstarávateľov práve verejný sektor, je zrejme, že v ďalšom období bude táto oblasť podnikania mimoriadne významná.

Určitý odbytový priestor je spojený aj s udržiavaním a rekonštrukciou existujúcich systémov, napríklad dopravných infraštruktúrnych systémov, priemyselných a obytných zón atď. Práve takáto ponuka nadnárodným korporáciám

môže byť hlavným stimulačným nástrojom príchodu investorov a nadnárodných spoločností na územie strednej a východnej Európy.

Výrazný vplyv moderných technológií na ekonomiku a spoločnosť nemohol zostať bokom pozornosti vlád vyspelých krajín Európy. Už aj preto, že čas začal hrať pri získavaní a udržaní dosiahnutých pozícií na trhu kľúčovú úlohu. Konkurenčné tlaky na medzinárodnom trhu sa stále zvyšovali, doba inovačných cyklov sa skracovala a náklady a riziká spojené s takýmto vývojom prerastali možnosti podnikovej sféry. Nások, ktorý v tomto vývoji dosiahli USA a Japonsko pred krajinami Európskej únie, primäl aj orgány EÚ, aby sa touto situáciou zaoberali. Stalo sa tak na zasadnutí Európskej rady v Lisabone v marci roku 2000, na ktorom sa prijal politický a strategický dokument, známy ako Lisabonská stratégia.

Tento dokument určil ako základný cieľ pre nasledujúce desaťročie vybudovať konkurencieschopnú a dynamickú ekonomiku založenú na znalostiach, s väčšou sociálnou súdržnosťou a s plnou mierou zamestnanosti. V oblasti vedy a výskumu Európska rada súčasne prijala odporúčanie zo zasadnutia Európskej komisie z 18. januára 2000 vytvoriť Európsky výskumný priestor ako kľúčový komponent realizácie prijatej stratégie. Jeho cieľom bolo zlepšiť využitie výsledkov vedeckého výskumu, vytvoriť podmienky pre dynamickejšie súkromné investovanie do výskumu a vývoja, stimulovať inovácie ako hlavnú hnaciu silu ekonomického rastu, podporiť rozvoj ľudských zdrojov, vytvoriť priestor pre voľný pohyb znalostí, výskumníkov a technológie s cieľom zvýšiť kooperáciu, stimulovať súťaživosť a zlepšiť alokáciu zdrojov. Idea Európskej výskumného priestoru vznikla aj z potreby odstrániť slabé stránky európskeho výskumu: nedostatočné financovanie, absencia podmienok stimulujúcich výskum a využitie jeho výsledkov, fragmentácia výskumných aktivít a rozptyl zdrojov.

Podľa štatistík v inováciách dominujú firmy z vyspelých krajín, ktoré sa na globálnych výdavkoch na výskum a vývoj podieľajú rozhodujúcim spôsobom. Ich podiel však za posledné roky klesal v prospech Číny, ktorá sa z hľadiska výdavkov firiem na inovácie dostala na druhé miesto vo svete. Podiel čínskych firiem na globálnych firemných výdavkoch na výskum a vývoj vzrástol z 2,2 % v roku 1993 na 39 % v roku 2011. Vyplýva to z aj výročnej správy Svetovej organizácie pre duševné vlastníctvo (WIPO) pri OSN. Poradie prvých desiatich krajín sveta podľa veľkosti výdavkov na výskum a vývoj zachycuje tab. 1.

Tab. 1. Veľkosť výdavkov na výskum a vývoj vo svete v roku 2011

Poradie	Štát	Výdavky na výskum a vývoj v mld. USD (PPT)	Podiel výdavkov na výskum na HDP (%)
1	USA	405,3	2,7
2	Čína	296,8	1,97
3	Japonsko	160,3	3,67
4	Nemecko	69,5	2,3
5	Južná Kórea	55,8	3,74
6	Francúzsko	42,2	1,9
7	Veľká Británia	38,4	1,7
8	India	36,1	0,9
9	Kanada	24,3	1,8
10	Rusko	23,8	1,0
	Svet	1389,1	

Zdroj: správa WIPO 2012

Ako vidieť, najviac výdavkov na výskum a vývoj vynakladajú Spojené štáty, Čína a Japonsko. Ich podiel na svetových výdavkoch na výskum a vývoj je viac ako 60 %, pričom výdavky USA a Číny spolu predstavujú vyše 50 % svetových výdavkov. Z hľadiska podielu výdavkov na výskum a vývoj v pomere k HDP sú na prvom mieste Južná Kórea, Japonsko a USA.

Zvlášť veľký rozdiel vykazovali investície súkromného sektora, pričom až 80 % tohto rozdielu spôsobovalo zaostávanie investícií do informačných a komunikačných technológií. Európa sa síce podieľala jednou tretinou na svetovej produkcii vedeckých publikácií, ale zaostávala za svojimi konkurentmi v počte patentových prihlášok a jej obchodná bilancia vo výrobkoch vysokej technológie vykazovala deficit.

Na odstránenie týchto nedostatkov sa v Lisabonskej stratégii stanovilo, aby sa do roku 2010 celkové výdavky na výskum v EÚ zvýšili na 3 % HDP, pričom dve tretiny mali byť kryté z podnikových zdrojov. Ďalej, aby sa zvýšil podiel výskum v oblasti informačných a komunikačných technológií a podporil ich rozvoj, zvýšil význam vzdelania ako integrálny súčasťou ekonomickej a sociálnej politiky,

základnej podmienky posilnenia konkurencieschopnosti, zabezpečenia súdržnosti krajín EÚ a plného rozvoja života občanov. Všetky uvedené iniciatívy naštartované Lisabonskou stratégiou, Bolonskou deklaráciou a na ne nadväzujúce zasadnutia orgánov EÚ uviedli vzdelanie, vedu, výskum a inovácie do pozície kľúčových faktorov ekonomického rozvoja a zvyšovania konkurenčnej schopnosti ekonomiky. Lisabonský summit súčasne zdôraznil, že inovácie s príslušným vedeckovýskumným zázemím sa musia stať súčasťou tak politiky podnikov a národných vlád, ako aj Európskej únie ako celku. Týka sa to aj nových členských štátov EÚ.

Z tab. 1 je zrejmé, že Lisabonskú stratégiu sa európskym krajinám nedarí zatiaľ naplniť, a v pomere k HDP vynakladajú na výskum a vývoj stále málo prostriedkov na to, aby mohli konkurovať spomínaným špičkovým krajinám sveta. EÚ pri zaostávaní plnenia Lisabonskej stratégie zužuje jej zacielenie na najaktuálnejšie problémy, zamestnanosť a hospodársky rast, pričom považuje znalosti, vedu, výskum a inovácie za „tlúče srdce“ európskeho hospodárskeho rastu. Európske univerzity by mali začať konkurovať najlepším univerzitám vo svete. José Barosso preto navrhol založiť Európsky inštitút technológií² podľa vzoru amerického MIT, posilniť a podporiť inovačné centrá, európske technologické iniciatívy a partnerstvo univerzít s priemyslom. Všetky uvedené skutočnosti dokazujú strategický význam vedeckovýskumného a znalostného potenciálu, ktorý sa stáva zdrojom nového typu rozvoja nielen v rámci národných ekonomík a ich zoskupení, ale aj v rámci globalizujúceho sa sveta. Inštitúcie znalostného charakteru prerastajú rámec akademického sveta, stále viac ovplyvňujú hospodársky rast a spolu s podnikmi sa podieľajú na ekonomickom a sociálnom rozvoji spoločnosti.

S uvedeným kontrastuje situácia na Slovensku, kde podiel výdavkov na výskum a vývoj od konca 90. rokov klesal, a v súčasnosti stagnuje na úrovni cca 0,4 % HDP. Podrobnejší prehľad o stave výdavkov na výskum a vývoj v krajinách strednej a východnej Európy (členov EÚ) zachycuje tab. 2.

Z hľadiska veľkosti výdavkov dominuje Poľsko a Česká republika, ale z pohľadu podielu na HDP je to popri ČR najmä Slovinsko a Estónsko. Treba však zdôrazniť, že tak, ako krajiny západnej Európy, ani jedna z krajín EÚ v rámci

² EIT, plným názvom *European Institute of Innovation and Technology* bol založený v marci roku 2008.

strednej a východnej Európy zatiaľ nenapĺňa strategický cieľ, dosiahnuť podiel výdavkov na výskum a vývoj na HDP na úrovni 3 %. Jediné Nemecko sa k tejto hodnote približuje a ako jediný štát EÚ dosahuje podiel výdavkov na výskum a vývoj vyšší ako 2 % HDP. Samozrejme, v malých krajinách ako je Slovensko, má domáci výskum obvykle menší podiel na celkovom rozvoji než vo veľkých krajinách s väčšou kapacitou výskumu. Importovaná technológia a transfer výsledkov zahraničného výskumu a vývoja do domáceho prostredia má v týchto krajinách obvykle vyšší vplyv na produktivitu než technológia vytvorená doma.

Tab. 2. Veľkosť výdavkov na výskum a vývoj v krajinách SVE v roku 2011

Poradie	Štát	Výdavky na výskum a vývoj v mld. USD (PPT)	Podiel výdavkov na výskum na HDP (%)
1	Poľsko	6,9	0,9
2	Česká republika	3,8	1,4
3	Maďarsko	1,7	0,9
4	Rumunsko	1,3	0,5
5	Slovinsko	0,8	1,4
6	Chorvátsko	0,7	0,81
7	Slovenská republika	0,5	0,4
8	Litva	0,47	0,82
9	Bulharsko	0,44	0,48
10	Estónsko	0,36	1,11
11	Lotyšsko	0,23	0,59

Zdroj: správa WIPO 2012

Podľa M. Šikulu a kol.³ až do roku 2003 bol v SR príspevok technologického pokroku meraný súhrnnou produktivitou faktorov záporný. Pod vplyvom rastúceho podielu priamych zahraničných investícií na HDP sa zaostávanie zmenšovalo a od roku 2004 začal technologický pokrok prispievať k rastu HDP kladnými prírastkami. Do roku 2007 dosiahol prakticky rovnakú úroveň ako príspevok fyzického kapitálu. Závislosť TFP na PZI je síce vysoká, situácia však

³ M. Šikula, a kol.: *Stratégia rozvoja slovenskej spoločnosti*. Bratislava : Ekonomický ústav SAV, 2010.

jasne ukazuje, že samotná importovaná technológia pri klesajúcich výdavkoch na výskum a vývoj nestačí. Bez výrazného impulzu domáceho výskumu a inovačných aktivít nemožno dosiahnuť udržateľný technologický pokrok. Príliš nízke investície do domáceho výskumu a vývoja majú negatívne dôsledky na hospodársky vývoj, pretože znižujú efektívnosť využitia importovanej technológie v domácom prostredí a možnosti jej ďalšieho zdokonaľovania potrebného na udržanie konkurenčnej schopnosti. Nedostatočne rozvinutá výskumná základňa znižuje tiež atraktívnosť krajiny pre zahraničných investorov orientovaných na vyspelejšie technológie a na využívanie domácej výskumnej základne.

Podrobnejšie údaje ukazujú, že v krajinách SVE je podiel stredoškôľakov v mladej populácii nižší o 10 - 20 % ako v rozvinutých krajinách. Na univerzitnej úrovni je pozícia krajín strednej a východnej Európy tiež horšia. Podiel vysokoškôľakov v mladých ročníkoch zaostáva prakticky za väčšinou krajín, je horší ako v Latinskej Amerike a v menej vyvinutých častiach Európy (Portugalsko, Írsko, Španielsko). Posledných 20 rokov krajiny SVE mali najnižšie prírastky podielu vysokoškôľakov, pričom najnižší prírastok podielu vysokoškôľakov bol zaznamenaný v krajinách V4. Čo sa týka stredoškolsky vzdelaných ľudí, je teraz SVE na mierne lepšej úrovni ako Latinská Amerika a v podiele vysokoškolsky vzdelaných je na úrovni Latinskej Ameriky. Vzdelanosť je pritom pokladaná za kľúčový ukazovateľ schopnosti spoločnosti absorbovať spoločenské a priemyselné inovácie.

Krajiny strednej a východnej Európy dlhodobo stagnujú pri budovaní vedecko-výskumného potenciálu a jeho zhodnocovaní. Ako sme už uviedli v predchádzajúcej časti príspevku, najmä z pohľadu Slovenska je táto situácia značne nepriaznivá. Jednotlivé slovenské vlády síce deklarovali podporu rozvoja znalostnej ekonomiky, ale pri formulácii konkrétnych nástrojov zväčša odkazovali na fondy EÚ. Tie pre rozvoj inovácií nakoniec priniesli len málo, vzhľadom na administratívne problémy, spojené s ich čerpaním, formálnosť kritérií a korupciu.

Podobné konštatovanie platí aj pre štruktúru výdavkov štátnej pomoci. Inovácie, veda a výskum neboli rozvojovými prioritami štátu. Napr. v roku 2006 išli len 2 % štátnej pomoci na projekty podporujúce výskum a vývoj. Najviac štátnej pomoci dostalo poľnohospodárstvo (61,8 %) a regionálny rozvoj (9,2 %). Ty-

pické inovačné schémy boli orientované na malé a stredné podniky a veľký počet podporených žiadateľov s nízkou úrovňou podpory na jeden projekt. Takýto prístup zvyšoval režijné náklady a znižoval atraktivitu schém, najmä pre veľké podniky, pre ktoré majú význam iba väčšie programy umožňujúce komplexnejšie pokrývať problematiku inovácií. Slovensko doteraz neuspelo v presune aspoň niektorých útvarov výskumu a vývoja nadnárodných firiem na svoje územie.

Doterajší vývoj ukazuje, že smerovanie Slovenska k znalostnej ekonomike a spoločnosti nepostupuje spôsobom a tempom porovnateľným s vyspelými ekonomikami EÚ. Napriek zložitému krízovému obdobiu by bolo strategickou chybou, keby sa pri riešení aktuálnych krízových problémov zanedbali strednodobé a dlhodobé priority.

Záver

Vývoj ekonomík v najbližšom časovom horizonte bude vystavený stúpajúcemu vplyvu globálnych problémov. Na základe krízových prejavov prichádzajú niektorí ekonómovia k záveru, že je nutné zmeniť charakter ekonomického vývoja, inak nie je šanca eliminovať nezamestnanosť a rastúce zadlžovanie. Ako ekonomický vývoj zmeniť, však nie je doteraz jasné.

Pre Európu ako celok nie sú ekonomické predpovede jednoznačné. Na jednej strane panuje zhoda, že Európa má potenciálne predpoklady stať sa hlavným partnerom USA na úkor Japonska, aj keď vďaka svojej kultúrnej a etnickej heterogenite Európa má a bude mať problémy s integráciou a s dosiahnutím "kohézie". Obavy vzbudzuje narastajúca hegemonia Číny vo svetovom obchode.

V súčasnej dobe dochádza k zlomu trendov v Európe a korekcii predchádzajúcich optimistických výhľadov, čo vedie k vzniku alternatívnych scenárov vývoja európskej integrácie. Maastrichtský scenár, založený na spoločnej mene, sa kombinuje so scenárom, ktorý predpokladá tiché opustenie niektorých opatrení maastrichtských dohôd a prenechanie ekonomického zjednotenia mechanizmom trhu. Tretí scenár počíta s vytvorením "rozvojového pásu", ktorý by bol vznikol spojením južnej a východnej Európy do spoločného ekonomického priestoru, a ktorý by z juhu obopínal centrum predstavované Nemeckom a Francúzskom.

Celkove možno povedať, že Európska únia by sa mohla stať prototypom integrovanej poznatkovej ekonomiky s fungujúcim trhom tovarov, služieb a výrobných faktorov a pravidlami demokratickej vlády, ktorý by mohol slúžiť ako vzor pre celé svetové spoločenstvo. Pre uskutočnenie tejto vízie je však potrebné prijať opatrenia na zvýšenie výkonnosti jadra Európskej únie a doriešiť proces pripojenia menej vyvinutých krajín Európy k jednotnému trhu, ktorý by bol sprevádzaný cieľavedomou politikou rozvoja za súčasného rastu variability produkcie, spotreby a systémov, ako nositeľa súťaživosti európskych regiónov.

Zoznam použitej literatúry

- [1] Klas, A.: *Vzdelanie, veda a výskum – nové faktory v hospodárskom vývoji po druhej svetovej vojne*. Bratislava : Štatistika č. 1/2008.
- [2] Staněk, P.: *Technológie a konkurencieschopnosť*. Bratislava: Ekonomický ústav SAV, Working Papers č. 13, 2008. 19 s. ISSN 1337-5598.
- [3] Šikula, M. a kol.: *Stratégia rozvoja slovenskej spoločnosti*. Bratislava : Ekonomický ústav SAV, 2010.
- [4] Šikula, M.: *Kritická miera rozporov civilizácie a globálna ekonomická kríza*. In: Ekonomický časopis, roč. 57, č. 8/2009. s. 732 – 755, ISSN 0013-3035.
- [5] Vološin, M.: *Ekonomické aspekty inovačných stratégií podnikov a ich modelovanie*. In: Podniková revue No. 1, Vol. 1, Košice : PHF EU 2002, s. 52 - 68, ISSN 1335-9746.

Summary

The impact of innovations, great inventions and new technologies is the object of examination of eminent authors since the nineteenth century. Actually the role of main accelerator of economic development play new information technologies, automation, biotechnology, genetics, new energy concepts including the use of renewable resources, and the application of new materials. The original Schumpeter's idea of innovation was completed by further aspects – fiscal, legal, marketing, systemic. The world economic crisis caused by the detaching of financial system from real economy suggests that the significant innovations are needed also in this area. In general, the conclusions of many analytical works agree with the opinion that the meaning of innovations in globalized world is increasing, and the innovations represent an important factor able to change the character of global economy. Our contribution focuses to the study of contemporary trends and changes in innovation processes under the impact of globalization, as well as their influence on the competitiveness of Central and Eastern Europe in the global economy.

PROSOPON

NR 2/ 2013

[383-396]

Bartosz Zylik

Areszt Śledczy w Radomiu

Kara pozbawienia wolności jako ostateczny środek karny. Założenia i implikacje praktyczne Kodeksu Karnego z 1997 r.

Imprisonment as a last resort penalty. Assumptions and practical implications of the Criminal Code of 1997

Key words: *Polish Penal code, penalty of imprisonment, short time sentence, ultimate means of penalty.*

Tytułem wstępu

Okres transformacji ustrojowej od 1989 roku to czas zmian społecznych, polityczno-gospodarczych oraz nowelizacji prawa i reformy systemu karnego i karno-wykonawczego. W 1996 roku weszła w życie Ustawa o Służbie Więziennej zaś Kodeks Karny oraz Kodeks Karny Wykonawczy w roku 1997¹. Przyjęte zmiany w prawie karno wykonawczym miały w swych założeniach wpłynąć na sposób i celowość wykonywania kary pozbawienia wolności a także wyznaczyć nowy kierunek polityki karnej. Koniecznością było też dostosowanie prawa do wymogów państwa demokratycznego oraz wywiązania się z podpisanych konwencji międzynarodowych.² W niniejszym artykule chciałbym przedstawić spek-

¹ Zastąpiły odpowiednio Kodeks Karny i Kodeks Karny Wykonawczy z 1969r., kodeksy zostały uchwalone w 1997 zaczęły obowiązywać 1 września 1998r.

² M. Melezini, *Punitivność wymiaru sprawiedliwości karnej w Polsce w XX wieku*, Białystok 2003, s. 164, zob. A. Marek, *Nowy Kodeks karny - geneza i podstawowe założenia*, Monitor Prawniczy 9/1997.

trum zagadnień związanych ze zmianami, jakie dokonały się w wyniku wprowadzenia nowej kodyfikacji. W tym celu zaprezentowane zostaną najważniejsze założenia, które przyświecały autorom kodeksów z 1997r., dane odnośnie orzecznictwa, poziomu punitowności systemu sprawiedliwości oraz populacji skazanych w odniesieniu do zasady "ultima ratio" kary pozbawienia wolności. Postaram się także wskazać na czynniki, które przyczyniły się do obecnego stanu systemu karno-wykonawczego w Polsce.

Podstawowe założenia kodyfikacji karnej z 1997 r.

Uchwalone w dniu szóstego czerwca 1997r. nowy Kodeks karny oraz Kodeks karny wykonawczy stanowiły zwieńczenie trwających z przerwami, od początku lat 80 XX wieku prac nad reformą legislacji karno-wykonawczej w Polsce³. Istotne wydaje się w tym miejscu przypomnieć, że krytyka obowiązującego dotychczas kodeksu z 1969r. rozpoczęła się już w połowie lat 70. Jej powodem było dostrzeżenie faktu iż oparta na nim polityka karna charakteryzuje się schematycznością i nieuzasadnioną surowością⁴. W świetle wspomnianej krytyki wydaje się, iż postulaty reform skierowane były w szczególności w stronę liberalizacji systemu kar.⁵ Koniecznością było też dostosowanie kodyfikacji do nowych wymogów państwa demokratycznego a także ratyfikowanych umów międzynarodowych. Jak czytamy w uzasadnieniu projektu zmian Kodeksu karnego głównymi тезami, które przyświecały jego twórcom były: uznanie wysokiej wartości wolności człowieka, zasada "ultima ratio" kary pozbawienia wolności oraz prymat kar wolno-

³ Teksty składające się na kodyfikację Kodeksów zostały opublikowane w: Dz.U. Nr 88, poz. 553 - Kodeks karny; Dz.U. Nr 89, poz. 555 - Kodeks postępowania karnego; Dz.U. Nr 90, poz. 557 - Kodeks karny wykonawczy.

⁴ Zob. Realizacja w praktyce kodyfikacji karnych: materiały sesji naukowej, zwłaszcza referat K. Buchały, *Polityka karna w latach 1970-1975*, Zesz. Nauk. Inst. Prawa Sądowego Nr9/1978, w omawianym okresie wymiar sprawiedliwości w dużej mierze podporządkowany był realizacji celów politycznych.

⁵ Wbrew założeniu o ograniczeniu kary pozbawienia wolności (zob. wolności (Projekt Kodeksu karnego. Uzasadnienie, Warszawa 1968, s. 1), udział tej kary w strukturze ogółu orzekanych kar stale wzrastał wydłużała się jej średnia długość, zaś nowe środki karne jak warunkowe umorzenie postępowania i kara ograniczenia wolności - orzekane były częściej niż kara z warunkowym zawieszeniem wykonania i samoistnej grzywny zob. A. Marek, *Model polityki karnej na tle projektowanych zmian ustawodawczych*, PiP Nr 5-6/1982; tegoż, *Rola kary pozbawienia wolności na tle tendencji w polityce kryminalnej (w): Księga jubileuszowa więziennictwa polskiego*, Warszawa 1990, s. 229-231.

ściowych i środków karnych.⁶ W celu realizacji przyjętych założeń w nowym kodeksie daleko idącym zmianom poddano m. in. wymiar kary dla poszczególnych typów przestępstw. Jedna z analiz nowej kodyfikacji karnej podaje, iż w porównaniu z poprzednim kodeksem na ogólną liczbę około 314 typów przestępstw w przynajmniej 131 przypadkach obniżono górną granicę sankcji, w 203 przypadkach dolną granicę, a w 50 przypadkach obie. Podwyższenie maksimum kary nastąpiło w 29, a minimum w 10 przypadkach.⁷

W porównaniu do starego kodeksu zmniejszono także minimalny wymiar kary pozbawienia wolności z trzech do jednego miesiąca.⁸ Wymieniona uprzednio zasada "ultima ratio" kary pozbawienia wolności jako ostatecznego środka karnego, znalazła swe odzwierciedlenie już w art. 32 nowego kodeksu. Zwróćmy uwagę, że w poprzednich dwóch kodeksach karnych kary wymieniane były od najsurowszej do najłagodniejszej, w nowym kodeksie kolejność tę odwrócono.⁹

Kolejnym wyrazem liberalizacji prawa karnego odnosiła się do kwestii orzekania kar pozbawienia wolności z warunkowym zawieszeniem ich wykonania. Analizując zapisy artykułów Kodeksu karnego (53, 54, 58, 60 i 69) można stwierdzić, iż wydanie orzeczenia kary pozbawiania wolności bez warunkowego zawieszenia może nastąpić jedynie w wyjątkowych przypadkach. Ponadto przy wydawaniu orzeczenia kary bezwzględnego pozbawienia wolności od sędziego wymagane jest uzasadnienie w wyroku, dlaczego w konkretnej sytuacji inne kary nie spełniałyby celów określonych w art. 53 §1 k.k. Powyższe potwierdza także zasada "in dubio pro libertate", którą wywodzi się z art 53 k.k. Zgodnie ze wspomnianą zasadą w sytuacji, w której powstają wątpliwości jaka kara lub środek karny spełniać będzie najlepiej cele wymienione w art. 53 lub art. 54 §1 k.k., sąd

⁶ Zob. W. Wróbel, *Kara pozbawienia wolności w Kodeksie karnym z 1997r.: idea i rzeczywistość*, w: *Czasopismo Prawa Karnego i Nauk Penalnych*, Rok XI 2007, z.1 s. 124 i nast.

⁷ J. Kochanowski, *Redukcja odpowiedzialności karnej. Analiza i ocena założeń Kodeksu karnego z 1997 r. Na tle innych polskich kodyfikacji karnych*, Warszawa 2000, s.18 n.

⁸ W. Wróbel, *Kara pozbawienia wolności w Kodeksie karnym z 1997r.: idea i rzeczywistość*, w *Czasopismo Prawa Karnego i Nauk Penalnych*, Rok XI 2007, z.1 s. 125, zob. także art. 32 Kodeks Karny z 1969r.

⁹ Dla porównania w Kodeks Karny z 1932 r. wymienia kary 1) śmierci, 2)więzienie, 3)areszt, 4) grzywna zob. art. 37; art. 30 Kodeku Karnego z 1969 r. wymienia kary: 1) pozbawienie wolności, 2) ograniczenie wolności, 3) grzywna, §2 kara szczególna - kara śmierci, §3 kara 25 lat pozbawienia wolności, kara dożywotniego więzienia; w art. 32 Kodeksu Karnego z 1997r. krami są w kolejności 1) grzywna, 2) ograniczenie wolności, 3) pozbawienie wolności, 4) 25 lat pozbawienia wolności, 5) dożywotnie pozbawienie wolności.

powinien orzec karę łagodniejszego rodzaju, w szczególności karę wolnościową. Nowe ustawodawstwo przyjęło także w zakresie zasad łagodzenia orzekanej kary. W Kodeksie z 1969r. w głównej mierze polegało na zmniejszeniu jej wymiaru¹⁰. Natomiast regulacje Kodeksu z 1997r. w przypadku łżejszych przestępstw główny nacisk kładą na zastępowanie jej karami wolnościowymi i środkami karnymi.¹¹ Należy przyjąć, iż autorom nowych kodyfikacji zależało w szczególności na uelastycznieniu systemu karnego, dostosowanie wymierzonej kary do przesłanek odnoszących się zarówno do warunków osobistych samego skazanego jak i nowych w owym czasie instytucji jak mediacje czy ugody procesowe.¹² Starano się także aby instytucja warunkowego zawieszenia wykonania orzeczonej kary nie została potraktowana jako odrębna sankcja karną orzekaną obok kary pozbawienia wolności lub kary wolnościowej. W tym celu, w nowej kodyfikacji warunkowe zawieszenie potraktowano jako jeden ze środków poddania sprawcy próbie.

Przedstawione powyżej po krótkce założenia miały przyczynić się do poprawy wydolności całego systemu sprawiedliwości oraz, przy stosunkowo ustabilizowanej sytuacji polityczno-gospodarczej Polski lat 90 XX wieku, spowodować, iż zaludnienie jednostek penitencjarnych nie przekroczy około 40 tys. osób (skazanych i tymczasowo aresztowanych).¹³ W literaturze można także spotkać stanowisko, iż wprowadzenie kodeksów z 1997 r. nie spowodowało jakiejś radykalnej zmiany w kierunku liberalizacji prawa karnego, ponieważ zostało ono złagodzone poprzez wcześniej przyjęte nowelizacje kodeksu z 1969r.¹⁴

¹⁰ Art. 57 § 3 KK 1969r. "Nadzwyczajne złagodzenie polega na wymierzeniu kary poniżej dolnej granicy ustawowego zagrożenia albo kary łagodniejszego rodzaju...", w dalszych podpunktach art. 57§3 wymienia się zasady, które regulowały kwestie dotyczące wymiaru ewentualnego złagodzenia kary odnośnie poszczególnych kategorii czynów karalnych.

¹¹ Zob. art. 60§6 oraz §7 KK z 1997r.

¹² zob. W. Wróbel, *Kara pozbawienia wolności w Kodeksie karnym z 1997r.* . s. 126.

¹³ Uzasadnienie rządowego projektu kodeksu karnego wykonawczego, (w:) Nowe kodeksy karne - z 1997 r. z uzasadnieniami, Wydawnictwo Prawnicze, Warszawa 1997.

¹⁴ L. Chełmnicki-Tyszkiewicz, *Czy i jak zmienić aktualną politykę karną*, Przegląd Sądowy 2002, nr 3, s. 4.

Obraz przestępczości, orzecznictwa i populacji skazanych w świetle danych statystycznych za lata 1990-2012.

Uchwalone w 1997 r. kodeksy w ciągu kolejnych kilkunastu lat były nowelizowane kilkadziesiąt razy. Zmianie ulegała także polityka karna, zależnie od wiodącej w danym okresie opcji politycznej domagano się jej zaostrzenia bądź złagodzenia. Powstaje zatem pytanie czy i w jakim wymiarze wobec przyjętych nowych rozwiązań kodeksowych zmiane uległ poziom punitywności wymiaru sprawiedliwości¹⁵ w odniesieniu do zasady "ultima ratio" kary pozbawienia wolności? Jakie wskaźniki przyjąć w celu analizy przyczyn takiego stanu rzeczy?

Jak słusznie zauważył Hanns Von Hofer populacja penitencjarna, (ilość skazanych odbywających karę pozbawienia wolności), jest konstruktem prowadzonej polityki karnej¹⁶. Polityka kryminalna, zwłaszcza rozumiana jako polityka karna jest „wypadkową litery prawa karnego i praktyki sądowej. Odpowiada za nią zarówno ustawodawca, jak i sąd”¹⁷ Natomiast populacja penitencjarna jest wskaźnikiem poziomu punitywności danego wymiaru sprawiedliwości.¹⁸ Jednakże takie uproszczenie dalece odbiega od realiów. Populacja więźniów jest bowiem wynikiem wielu składowych czynników. W literaturze można spotkać kilka stanowisk w tej sprawie. "Punitywność systemu karnego przejawia się zarówno w treści prawa karnego (materialnego, procesowego i wykonawczego), jak i w praktyce jego stosowania (w etapie ścigania, wyrokowania i wykonywania orzeczonych kar)".¹⁹ Istotne dla określenia punitywności systemu jest także wskaźnik prizonizacji.²⁰ „Wartość współczynnika prizonizacji będąc najważniejszą, nie jest oczywiście jedyną miarą represyjności danego systemu karnego. Stanowi ona w sumie wypadkową kilku

¹⁵ Obszerne wyjaśnienie pojęcia "punitywność wymiaru sprawiedliwości" w M. Melezini, *Punitywność wymiaru sprawiedliwości karnej w Polsce w XX wieku*, Białystok 2003 s. 12 i nast., K. Bachała, *System kar, środków karnych i zabezpieczających w projekcie kodeksu karnego z 1990r.*, Państwo i prawo 1991 nr. 6, s. 21.

¹⁶ H. Hofer, *Prison populations as Political Construct: the case of Finland, Holland and Sweden*, w *Journal of Scandinavian Studies in Criminology and Crime Prevention*, vol. 4 s. 21-33.

¹⁷ L. Chelmiecki-Tyszkiewicz, *Czy i jak zmienić aktualną politykę karną*, *Przegląd Sądowy* 2002, nr 3, s. 4.

¹⁸ J. Jasiński, *Punitywność systemów karnych (Kontynuacje)*, *Państwo i Prawo* 1984, nr 6 s. 53

¹⁹ Zob. M. Melezini, *Punitywność wymiaru sprawiedliwości karnej w Polsce w XX wieku*, Białystok 2003, s. 15.

²⁰ Wskaźnik ilości osób przebywających w więzieniu w odniesieniu do 100tys. ludności.

elementów, takich jak miejsce kary bezwzględnej pozbawienia wolności wśród ogółu sankcji stosowanych przez wymiar sprawiedliwości, częstotliwości orzekania tej kary, a także przeciętna jej długości i faktyczna długość pobytu w zakładzie karnym.”²¹ O punitywności systemu karnego w sensie jego praktycznego stosowania możemy mówić także w sytuacji, gdy w ramach ustalonych instrumentów prawnych orzeka się kary surowsze w miejsce łagodniejszych.²²

Prześledźmy zatem dane dotyczące: stopnia przestępczości, orzecznictwa kar pozbawienia wolności, z uwzględnieniem kar bezwzględnych, oraz tych orzekanych z warunkowym zawieszeniem wykonania, statystyki osób odbywających karę pozbawienia wolności, wskaźnik prizonizacji w Polsce w latach obowiązywania kodyfikacji przyjętej w 1997 r.²³

Tabela nr 1 ilość przestępstw stwierdzonych w poszczególnych latach w liczbach bezwzględnych oraz w przeliczeniu na 100 tys. mieszkańców.²⁴

Rok	Przestępstwa ogółem	
	W liczbach bezwzględnych	Współczynnik ilości przestępstw na 100 tys. ludności
1990	883346	2317,3
1991	866095	2264,6
1992	881076	2296,6
1993	852507	2216,7
1994	906157	2351
1995	974941	2526,6

²¹ K. Krajewski, *Przestępczość i polityka karna w Polsce w latach dziewięćdziesiątych*, Czasopismo Prawa Karnego i Nauk Penalnych 2003, z. 1, s. 192.

²² J. Jasiński, *Punitywność systemów karnych*, op. cit., s. 53.

²³ Istotne jest przypomnienie iż kodeksy zaczęły obowiązywać dopiero od 1 września 1998r., w związku z powyższym lata 97, 98 należy traktować jako okres przejściowy.

²⁴ A. Siemaszko, B. Gruszczyńska, M. Marczewski, *Atlas przestępczości w Polsce 4*, Warszawa 2009, s. 13.

Rok	Przestępstwa ogółem	
	W liczbach bezwzględnych	Współczynnik ilości przestępstw na 100 tys. ludności
1996	897751	2324,7
1997	992373	2567,6
1998	1073042	2775,1
1999	1121545	2901,5
2000	1266910	3278,2
2001	1390089	3597,4
2002	1404229	3672,9
2003	1466643	3839,9
2004	1461217	3827,2
2005	1379962	3616,1
2006	1287918	3377,9
2007	1152993	3025

Jak wynika z powyższej tabeli w latach 2000-2007 nasilenie przestępczości było o 50 % większe niż w latach dziewięćdziesiątych XX wieku. Warto zwrócić uwagę na powiązanie nowelizacji przepisów prawa i ilości stwierdzonych przestępstw. W roku 1996 zanotowano o 8% przestępstw mniej niż w roku poprzednim. wynikało to m. in. z ustawy, w której dziesięciokrotnie podniesiono wartość skradzionego mienia dotychczas kwalifikującą czyny jako przestępstwa, w wyniku czego część z nich została zakwalifikowana jako wykroczenia. Odwrotną zmianę obserwujemy w 2001 roku, nowelizacja kk art. 178a, na mocy której ponad 120 tys. przypadków prowadzenia pojazdu w stanie nietrzeźwości zostało „przesuniętych” z kategorii wykroczeń do kategorii przestępstw²⁵ Najwyższe współczynniki

²⁵ Nowelizacja weszła w życie 15 grudnia 2000 roku.

przestępczości odnotowujemy w latach 2003-2004, gdzie wyniósł on odpowiednio 3839,9; 3827,2 na 100 tys mieszkańców. Widać więc, że skala przestępczości od 1997 roku gwałtownie wzrastała osiągając swój szczyt w latach 2003/2004 potem znów zaczęła maleć.

Oczywiście oprócz ilości stwierdzonych przestępstw oraz ich charakteru, który w dużej mierze determinuje wymiar kary ważne jest także sposób orzekania kary. Jak czytamy w literaturze polityka kryminalna, zwłaszcza rozumiana jako polityka karna jest „wypadkową litery prawa karnego i praktyki sądowej. Odpowiada za nią zarówno ustawodawca, jak i sąd.”²⁶ Prześledźmy zatem dane odnośnie orzecznictwa w sprawach karnych poczynawszy od 1990 roku.

Tabela nr 2 Orzecznictwo kary bezwzględnego pozbawienia wolności na tle innych kar w latach 1990-2006, w tabeli uwzględniono karę 25 lat pozbawienia wolności i dożywotniego pozbawienia wolności.

Rok	Ogółem	Bezw. pozb. wolności	Pozb. wolności w zawieszeniu	Ograniczenie wolności	Grzywna samoistna
1990	106464	29140	52030	5230	19487
1991	152333	40635	76579	5291	29714
1992	160703	39671	84350	5405	31259
1993	171622	36989	91295	6389	36920
1994	185065	33659	99856	7223	44308
1995	195455	33324	105796	7306	49997
1996	227731	31303	123669	10612	62082
1997	210600	25806	116159	10934	57689
1998	219064	25942	123410	13263	56400
1999	207607	26171	127437	15648	38209
2000	222815	30748	143439	14796	33699

²⁶ L. Chełmicki-Tyszkiewicz, *Czy i jak zmienić aktualną politykę karną*, Przegląd Sądowy 2002, nr 3, s. 4.

Rok	Ogółem	Bezw. pozb. wolności	Pozb. wolności w zawieszeniu	Ograniczenie wolności	Grzywna samoistna
2001	315013	37076	184819	28507	64475
2002	365326	35898	214485	39156	75698
2003	415933	36698	233055	52763	93274
2004	513399	49129	278338	71887	111491
2005	504281	43136	291409	67254	100968
2006	462937	42549	272653	57918	88407

Jak wynika z powyższej tabeli udział orzekanych kar bezwzględnego pozbawienia wolności w stosunku do wszystkich orzekanych kar wyniósł odpowiednio w 1997 r. 12,25% w latach 2004/2005, gdzie zauważamy najwyższą ilość wydanych orzeczeń odpowiednio 9,5% oraz 8,5%, zaś w roku 2006 r. 9,1. Najwyższy procentowy udział orzekanych kar dotyczył kar pozbawienia wolności z warunkowym zawieszeniem 1997-55,1%, 2004-54%; 2005-57%; 2006-58%.

W porównaniu do 1990 r. w 2006r. udział kar bezwzględnego pozbawienia wolności zmniejszył się trzykrotnie, w tym samym okresie udział kar pozbawienia wolności z warunkowym zawieszeniem zwiększył się niemal pięciokrotnie. Kary ograniczenia wolności wymierzano w 2006 roku dziesięciokrotnie częściej niż w 1990, ilość orzeczeń grzywny samoistnej wzrosła czterokrotnie.

Analizując dane statystyczne przedstawione w powyższej tabeli można zauważyć znaczące zmiany. Przyjmując rok 1990 za punkt wyjścia a liczbę osadzonych w jednostkach penitencjarnych za 100% okazuje się iż w latach „przejściowych” 1997-98 procent osadzonych wynosił odpowiednio 142,3 oraz 134,8. W kolejnych latach populacja więzienna stale rosła, w roku 2007 osiągnęła maksymalny poziom 223,7% zaś w 2012r. wynosiła 209,3%. Współczynnik prizoniza-

cji w omawianych latach wyniósł w stosunku do 1990 r. odpowiednio w latach 1997-98 około 150%, 2007 r. - 220%, 2012 r. - 206%.²⁷

Tabela nr 3 Wielkość populacji więziennej w latach 1997-2012 ze współczynnikiem prizonizacji²⁸

Rok	Ogółem	Współ. na 100 tys.
1990	40 321	106,2
1991	50165	131,6
1992	58619	153,3
1993	61409	160,1
1994	61562	160,1
1995	62719	162,7
1996	61136	158,4
1997	57382	148,5
1998	54373	140,6
1999	54842	141
2000	65336	169
2001	80004	207
2002	80610	208,7
2003	80692	211,1

²⁷ W II połowie lat 70 XX wieku współczynnik prizonizacji wynosił 250 , w 1987 wzrósł do 290 za. M. Bernet M. Z *rozważań nad wydolnością polskiego więziennictwa przez pryzmat kary bezwzględnej pozbawienia wolności*, w *Wiedza Prawnicza* 4/2012, s. 4.

²⁸ Za informacja statystyczna o działalności Wymiaru Sprawiedliwości w 1997r. s. 624 oraz A. Siemaszko, B. Gruszczyńska, M. Marczewski, *Crime & Law enforcement in Poland on the threshold of the 21st century*, Warszawa 2000 s. 52; za lata 1999-2001 Bulletin d'information penologique , N os 23-24, Strasbourg 2002; średnia liczba osadzonych źródło statystyki roczne CZSW; średnia wskaźnik prizonizacji za Population and social conditions, Eurostat, Statistics in focus,36/2009, 6/2012, 18/; Council of Europe Annual Penal Statistic Space I Strasbourg, 22 March 2011 pc-cp\space\documents\ pc-cp (2011) 3e.

Rok	Ogółem	Współ. na 100 tys.
2004	79344	207,8
2005	82656	216.5
2006	88647	232.4
2007	90199	234.2
2008	83152	216
2009	84003	220.3
2010	82863	210
2011	82558	210
2012	84399	219

Tabela nr 4. Skazani według długości odbywania zasadniczej i zastępczej kary pozbawienia wolności

Rok	Kara zasadnicza pozbawienia wolności		Kara zastępcza pozbawienia wolności	
	Poniżej roku	Powyżej roku	Poniżej roku	Powyżej roku
1990	3468	30064	340	70
1991	5786	41502	656	130
1992	7185	38593	1089	120
1993	8066	37659	1204	101
1994	8607	36834	1206	37
1995	8753	34457	1528	41
1996	7988	31846	1239	37
1997	9614	31920	1395	49

Rok	Kara zasadnicza pozbawienia wolności		Kara zastępcza pozbawienia wolności	
	Poniżej roku	Powyżej roku	Poniżej roku	Powyżej roku
1998	8705	32282	1076	67
1999	8285	32105	1169	99
2000	9219	3748	1166	140
2001	10168	44819	1425	19
2002	10498	47332	1404	14
2003	10917	48163	1684	4
2004	12761	49890	2314	10
2005	14121	52053	3006	5
2006	16895	53735	3281	3
2007	19256	53458	3317	2
2008	19049	51310	3500	0
2009*	20606	50208	3302	0
2010	19651	48674	3542	0
2011	19651	49609	3432	0
2012	21135	51874	4037	0

* dane wg odbywania kary z dnia 04.01.2010r.

Analizując dane zawarte w powyższej tabeli zauważamy, iż ilości skazanych odbywających karę bezwzględnego pozbawienia wolności poniżej roku w stosunku do ogólnej populacji skazanych wzrósł gwałtownie już w latach 90. Odpowiednio w roku 1990r. było to 8,7%, w roku 1997 wynosiło już 30%. W latach kolejnych odsetek ten wahał się, lecz nie spadł poniżej 20% i wynosił w roku 2006- 23,9% a w 2012 r. - 28,9% ogólnej liczby skazanych. Jeszcze większy wzrost

udziału procentowego zauważamy w przypadku skazanych na zastępczą karę pozbawienia wolności do roku w stosunku do wszystkich skazanych na zastępczą karę pozbawienia wolności. W roku 1990 było to 26%, w latach 97r- 96%, 98-94%, zaś od 2008r. wszyscy odbywający zastępcze kary pozbawienia wolności mieli orzeczone kary poniżej jednego roku.

Podsumowanie

Powyższe dane w sposób jednoznaczny wskazują, iż zarówno założenia twórców kodeksów z 1997r., oraz zapisy prawne w nich zawarte odnośnie orzekania kar pozbawienia wolności nie znalazły odzwierciedlenia w rzeczywistości. W Polsce, pomimo ogólnoeuropejskiego trendu traktującego karę pozbawienia wolności jako ostateczny środek karny ilość osób wobec których jest orzekana stale rośnie.²⁹ Oczywiście na wskaźnik ten duży wpływ ma ilość wykrytych przestępstw oraz ich charakter, bo te dwa czynniki w głównej mierze determinują kwalifikację prawną czynu oraz wymiar kary. Zauważamy jednak ogromny wzrost liczby kar bezwzględnego pozbawienia wolności oraz zastępczych kar pozbawienia wolności orzeczonych na okres poniżej jednego roku. A więc orzekanych wobec najłżejszych przestępstw. W literaturze wskazuje się na wiele przyczyn obecnej sytuacji m. in.:

1. brak alternatyw karnych dla kary pozbawienia wolności
2. schematyczne podejście do orzecznictwa³⁰
3. brak systemu dla wykonywania kar w zawieszeniu
4. niewłaściwe realizowanie zadań przez organy powołane do wykonywania orzeczonych kar³¹

Obowiązujące obecnie kodeksy były wielokrotnie nowelizowane, jednak działania te nie przyniosły zakładanego rezultatu. W ostatnich latach coraz częściej mówi się o konieczności uchwalenia nowych kodeksów. Między innymi w tym celu w 2004 roku powołano Komisję Kodyfikacji Prawa Karnego.

²⁹ M. Bernet, *Z rozważań nad wydolnością polskiego więziennictwa przez pryzmat kary bezwzględnego pozbawienia wolności*, w *Wiedza Prawnicza* 4/2012, s. 8.

³⁰ *Ibidem*, s. 10-1.

³¹ Informacja o wynikach kontroli NIK Tworzenie warunków do wykonywania kary ograniczenia wolności w formie nieodpłatnej kontrolowanej pracy na cele społeczne oraz prac społecznie użytecznych LBI-4101-07-00/2011 nr. ewid. 9/2012/P/11/122/LBI.

Podsumowując ważne jest aby podczas projektowania systemu karnego i karno wykonawczego zwrócić uwagę aby przyjęte w nim rozwiązania w sposób holistyczny ujmowała wszelkie aspekty począwszy od wykrycia przestępstwa, jego kwalifikacji, przez orzeczenie kary, aż do jej wykonania. Należy także zadbać o odpowiednie szkolenia dla sędziów, prokuratorów, oraz całego personelu zaangażowanego w działanie wymiaru sprawiedliwości a także wykonywania orzeczonych kar. W ten sposób aby zasada ultima ratio kary pozbawienia wolności nie pozostała tylko założeniem przyświecającym nowelizacji zapisów prawnych ale aby była stosowana w sposób racjonalny i orzekana jako ostateczny środek karny.

Summary

The main objective of this paper is to show the impact of adopted in 1997 Criminal Code on the justice system in Poland. In particular the principle of "ultima ratio of imprisonment" as the ultimate means of penalty. Author through the following paragraphs shows the main foundations that was taken to establish penal code, then presents statistics of delinquency, judicial decision of imprisonment, penal statistics of short time sentences covering last 25 years. The last paragraph in the brief refers to the causes why regulations of imprisonment formed in penal code was not fully exploited.

Lista recenzentów | List of reviewers

Jan Balbus, Bronisław Burlikowski, Barbora Novotná Březovská,
Janusz Czerny, Sergiej Gawrow, Dieter Grey, Janusz Gudowski,
Monika Grasseová, Hana Tomasz Jakówik, Mariusz Jędrzejko, Tamara Jakowuk,
Radek Jurčík, Jiří Koleňák, Jaroslav Komárek, Stefan Konstańczak, Olga Kubová,
Andrzej Misiołek, Filip Rigel, Wanda Rusiecka, Ireneusz Świłała,
Lucyna Wiśniewska-Rutkowska, Jiří Tuza, Arnošt Wahla, Dana Zapletalová,
Jozef Záhora, Ivica Gulasova, Josef Suvada, Maria Marinicova.